(ಶ್ರೀ) ಧರಸ್ವಾಮಿ

ಶ್ರೀಧರೀ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಸಮೇತ – ಭಾಗವತ –

BANGALORE TELECOM DISTRICT

ಶಾಲಿವಾಹನ ಶ:
1782
= 1860 A.D.

अथश्रीमद्भागवतप्रथमस्कंधः प्रारभ्यते॰

मद्भागवतपुस्तकवसुभक्तिपूर्वकवागिकोहृदु शालिवाहनशक १७८२ नेरौद्रिसंवत्सरदश्रावणशुद्ध८बुधवारदंलु

शौन:
सूत

व्यास
ना:
ध:

शमी:

गोमिथुन

विदुर
मै:

सूत
शौन:
व्या:

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः   नमःपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामचंद्राय वागीशा
यस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि यस्यास्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे १ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् श्रीकृष्णाख्यंपरंधा-
मजगद्धामनमामितत् २ माधवोमाधवावीशौसर्वसिद्धिविधायिनौ वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुतिप्रियौ ३ संप्रदायानुरोधेनपौर्वापर्यानु-
सारतः श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयंप्रतन्यते ४ क्वाहंमंदमतिःक्वेदंमंथनंक्षीरवारिधेः किंतत्रपरमाणुर्वैयत्रमज्जतिमंदरः ५ मूकंकरो
तिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरिम् यत्कृपातमहंवंदेपरमानंदमाधवम् ६ श्रीमद्भागवताभिधःसुरतरुस्तारांकुरःसज्जनिःस्कंधैर्द्वादशभिस्त
तःप्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः द्वात्रिंशत्त्रिशतंचयस्यविलसच्छाखाःसहस्राण्यलंपर्णान्यष्टदशेष्टदोऽतिसुलभोवर्वर्त्तिसर्वोपरि ७ अ
थनानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानस्तत्रतत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतः श्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानंभागवतशास्त्रंप्रारीप्सु
र्वेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवतानुस्मरणलक्षणंमंगलमाचरति जन्मादीति परंपरमेश्वरंधीमहीति ध्यायतेर्लिङिच्छांदसंध्यायेमेत्यर्थः
बहुवचनंशिष्याभिप्रायम् तमेवस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्रस्वरूपलक्षणंसत्यमिति सत्यत्वेहेतुः यत्रयस्मिन्त्रयाणां-
मायागुणानांतमोरजःसत्त्वानांसर्गोभूतेंद्रियदेवतारूपःमृषासन् अमृषा सत्यः यत्सत्यतयामिथ्यासर्गोऽपिसत्यवत्प्रतीयतेतंपरंसत्य-
मित्यर्थः अत्रदृष्टांतः तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोव्यत्ययः अन्यस्मिन्नन्यावभासः सयथाऽधिष्ठानसत्तयासद्वत्प्रतीयतइत्यर्थः त
त्रतेजसिवारिबुद्धिर्मरीचितोयेप्रसिद्धा मृदिकाचादौवारिबुद्धिरित्यादियथायथमूह्यम् यद्वा तस्यैवपरमार्थसत्यत्वप्रतिपादनायत-
दितरस्यमिथ्यात्वमुक्तम् यत्रमृषैवायंत्रिसर्गोनवस्तुतःसन्निति यत्रेत्यनेनप्रतीतमुपाधिसंबंधंवारयति स्वेनैवधाम्नामहसानिरस्त
कुहकंकपटंयस्मिन्तम् तटस्थलक्षणमाह जन्मादीति अस्यविश्वस्यजन्मादिस्थितिभंगायतोभवंतितंधीमहीति तत्रहेतुः अन्व-
यादितरतश्चार्थेषुकार्येषुपरमेश्वरस्यसद्रूपेणान्वयादकार्येभ्यश्चखपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरश-
ब्देनव्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात्सद्रूपंब्रह्मकारणंमृत्सुवर्णादिवत् व्यावृत्तत्वाद्विश्वंकार्यंघटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्वय
व्यतिरेकाभ्यांयदस्यजन्मादितद्यतोभवतीतिसंबंधः यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याः
श्रुतयः यतःसर्वाणिभूतानिभवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयुगक्षये इत्याद्याः तर्हिकिंप्रधानंजगत्कारणत्वाद्ध्येयम
भिप्रेतंनेत्याह अभिज्ञोयःतम् सऐक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमाँल्लोकानसृजतेतिश्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमितिन्यायाच्च तर्हिजीवःस्या
न्नेत्याह स्वराट् स्वेनैवराजतेयःतम् स्वतःसिद्धज्ञानवानित्यर्थः तर्हिकिंब्रह्मा हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसी

दित्तिश्रुतेः नेत्याह तेनइति आदिकवयेब्रह्मणेऽपिब्रह्मवेदंयः तेनेप्रकाशितवान् योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै
तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतेः ननुब्रह्मणोऽन्यतोवेदाध्ययनमप्रसिद्धम् सत्यम् नन्तुहृदामनसैवतेने अनेन
बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेनगायत्र्यर्थोदर्शितः वक्ष्यतिहि प्रचोदितायेनपुरासरस्वती वितन्वताऽजस्यसतींस्मृतिंहृदि स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किला
स्यतः समेऋषीणामृषभःप्रसीदतामिति ननुब्रह्मास्वयमेवस्फसप्रतिबुद्धन्यायेनवेदमुपलभतांनेत्याह यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोऽपि
मुह्यंतीति तस्मात्ब्रह्मणोऽपिपराधीनज्ञानत्वात्स्वतःसिद्धज्ञानःपरमेश्वरएवजगत्कारणम् अतएवसत्यः असतः सत्ताप्रदत्वाच्चपरमा

जन्माद्यस्ययतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट् तेनेब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियत्सूरयः
तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि १

र्थसत्यः सर्वज्ञत्वेनचनिरस्तकुहकः तंधीमहीति गायत्र्याप्रारंभेणच गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमितिदर्शितम् यथोक्तंम
त्स्यपुराणेपुराणदानप्रस्तावे यत्राधिकृत्यगायत्रींवर्ण्यतेधर्मविस्तरः वृत्रासुरवधोपेतंतद्भागवतमिष्यते लिखित्वातच्चयोदद्याद्धेमसिं
हसमन्वितम् प्रौष्ठपद्यांपौर्णमास्यांसयातिपरमंपदम् अष्टादशसहस्राणिपुराणंतत्प्रकीर्त्तितम् पुराणांतरेच ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रो-
द्वादशस्कंधसंमितः हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवधस्तथा गायत्र्याचसमारंभस्तद्वैभागवतंविदुः पद्मपुराणेअंबरीषंप्रतिगौतमोक्तिः अं १
बरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणु पठस्वस्वमुखेनापियदीच्छसिभवक्षयमिति अतएवेदंभागवतमन्यवदित्यपिनशंकनीयम् १ ७

इदानीं श्रोतृप्रवर्त्तनाय श्रीभागवतस्य कांडत्रयविषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शयति धर्मइति अत्रश्रीमतिसुंदरे भागवते परमो धर्मो निरू-
प्यते परमत्वे हेतुः प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं फलाभिसंधिलक्षणं कपटं यस्मिन् सः प्रशब्देन मोक्षाभिसंधिरपि निरस्तः केवलमीश्वराराधनलक्षणो
धर्मो निरूप्यतइति अधिकारितोऽपि धर्मस्य परमत्वमाह निर्मत्सराणां परोत्कर्षासहनं मत्सरः तद्रहितानां सतां भूतानुकंपिनाम् एवं कर्मकांड
विषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्तम् ज्ञानकांडविषयेभ्योऽपि श्रैष्ठ्यमाह वेद्यमिति वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यम् नतु वैशेषिकाणामिव द्रव्यगुणा
दिरूपम् यद्वा वास्तवशब्देन वस्तुनोंऽशो जीवो वस्तुनः शक्तिर्माया वस्तुनः कार्यं जगच्च तत्सर्वं वस्त्वेव न ततः पृथगिति वेद्यम् अयत्नेनैव ज्ञातुं

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ॥
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् २

शक्यमित्यर्थः ततः किमत आह शिवदं परमसुखदम् किंच आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनं च अनेन ज्ञानकांडविषयेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शितम् कर्तृतोऽपि-
श्रैष्ठ्यमाह महामुनिः श्रीनारायणः तेन प्रथमं संक्षेपतः कृते देवताकांडविषयगतं श्रैष्ठ्यमाह परैः शास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वा ईश्वरो हृदि किंवा सद्य एवावरु-
ध्यते स्थिरीक्रियते वाशब्दः कटाक्षे किंतु विलंबेन कथंचिदेव अत्र तु शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेव तत्क्षणादेवावरुध्यते इदमेव तर्हि किमिति सर्वे न शृण्वं
तितत्राह कृतिभिरिति श्रवणेच्छा तु पुण्यैर्विना नोत्पद्यतइत्यर्थः तस्मादत्र कांडत्रयार्थस्यापि यथावत्प्रतिपादनादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठम् अतो नित्य
मेतदेव श्रोतव्यमिति भावः २

इदानींतुनकेवलंसर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्यश्रवणंविधीयते अपितुसर्वशास्त्रफलरूपमिदमतः परमादरेणसेव्यमित्याह निगमेति निगमो
वेदः सएवकल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् तस्यफलमिदंभागवतंनाम तत्तुवैकुंठगतंनारदेनानीयमह्यंदत्तम् मयाचशुकस्यमुखेनिहितम् त
च्चतन्मुखाद्भुविगलितम् शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरंपरयाशनैरखंडमेवावतीर्णम् नतूच्चपातेनस्फुटितमित्यर्थः एतच्चभविष्यदपिभूतव-
न्निर्दिष्टम् अनागताख्यानेनैवास्यशास्त्रस्यप्रवृत्तेः अतएवामृतरूपेणद्रवेणसंयुतम् लोकेहिशुकमुखस्पृष्टंफलममृतमिवस्वादुभवतीति
प्रसिद्धम् अत्रशुकोमुनिः अमृतंपरमानंदःसएवद्रवोरसःरसोवैरसः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रुतेः अतोरसिकाः हेरसज्ञाः तत्रापि
भावुकाः हेरसविशेषभावनाचतुराः अहोभुविगलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः इदंभागवतंनामफलंमुहुःपिबत ननुत्वगष्ठ्यादिकंविहायफ-

निगमकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्
पिबतभागवतंरसमालयंमुहुरहोरसिकाभुविभावुकाः ३

लाद्रसःपीयते कथंफलमेवपातव्यंतत्राह रसंरसरूपम् अतस्त्वगष्ठ्यादेर्हेयांशस्याभावात्फलमेवकृत्स्नंपिबत अत्रचरसतादात्म्यवि-
वक्षयारसवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्गुणवचनेऽपिरसशब्देमतुपःप्राप्त्यभावात्तेनविनैवरसंफलमितिसामानाधिकरण्यम् तत्रफलमित्युक्तेऽपा
नासंभवोहेयांशप्रसक्तिश्चभवेदितितन्निवृत्त्यर्थंरसमित्युक्तम् रसमित्युक्तेऽपिगलितस्यरसस्यपातुमशक्यत्वात्फलमितिद्रष्टव्यम् नचभा
गवतामृतपानंमोक्षेऽपित्याज्यमित्याह आलयंलयोमोक्षः अभिविधावाकारः लयमभिव्याप्यनहीदंस्वर्गादिसुखवन्मुक्तैरुपेक्ष्यते किंतुसे
व्यतएव वक्ष्यतिहि आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिरिति ३ छ छ

तदेवमनेनश्लोकत्रयेणविशिष्टेष्टदेवताऽनुस्मरणपूर्वकंप्रारीप्सितस्यशास्त्रस्यविषयप्रयोजनादिवैशिष्ट्येनसत्करत्वसेव्यत्वेनचश्रोतॄनभिमुखी
कृत्यशास्त्रमारभते नैमिशइति ब्रह्मणाविसृष्टस्यमनोमयस्यचक्रस्यनेमिः शीर्यतेकुंठीभवतियत्रतन्नैमिशंनैमिशमेवनैमिशम् तथाचवाय
वीये एतन्मनोमयंचक्रंमयासृष्टंविसृज्यते यत्रास्यशीर्यतेनेमिः सदेशस्तपसः शुभः इत्युक्त्वासूर्यसंकाशंचक्रंसृष्ट्वामनोमयम् प्रणिपत्यमहा
देवंविससर्जपितामहः तेऽपिहृष्टतमाविप्राः प्रणम्यजगतांप्रभुम् प्रययुस्तस्यचक्रस्ययत्रनेमिर्व्यशीर्यत तद्वनंतेनविख्यातंनैमिशंमुनिपूजित
मिति नैमिषइतिपाठेवाराहपुराणोक्तंद्रष्टव्यम् तथाहि गौरमुखमृषिंप्रतिभगवद्वाक्यम् एवंकृत्वाततोदेवोमुनिंगौरमुखंतदा उवाचनिमिषे
णेदंनिहतंदानवंबलम् अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम् भविष्यतियथार्थंवैब्राह्मणानांविशेषकमिति अनिमिषः श्रीविष्णुः

नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रेऋषयः शौनकादयः सत्रंस्वर्गायलोकायसहस्रसममासत ४ तएकदातुमुनयः प्रातर्हुत
हुताग्नयः सत्कृतंसूतमासीनंपप्रच्छुरिदमादरात् ५ ऋषयऊचुः त्वयाखलुपुराणानिसेतिहासानि
चानघ आख्यातान्यप्यधीतानिधर्मशास्त्राणियान्युत ६ यानिवेदविदांश्रेष्ठोभगवान्बादरायणः अन्येचमुनयः
सूतपरावरविदोविदुः ७ वेत्थत्वंसौम्यतत्सर्वंतत्त्वतस्तदनुग्रहात् ब्रूयुः स्निग्धस्यशिष्यस्यगुरवोगुह्यमप्युत ८

अत्रतद्दृष्टित्वात्तस्यक्षेत्रे तथाचात्रैवशौनकादिवचनम् क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवयमिति स्वः स्वर्गेगीयतइतिस्वर्गायोहरिः सएवलोकः भक्तानांनिवा
सस्थानंतस्मैतत्प्राप्तयइत्यर्थः सहस्रंसमाः संवत्सराः अनुष्ठानकालोयस्यतत् सत्रंसत्रसंज्ञकंकर्मोद्दिश्यआसतउपविविशुः यद्वा आसताकुर्व
तेत्यर्थः आलभेतनिर्वपति उपयंतीत्यादिवत् प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेनआसतेर्धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् ४ प्रातः कालेहुताएवहुताअग्न
योयैस्ते अनेननित्यनैमित्तिकहोमसाकल्यंदर्शितम् इदंवक्ष्यमाणमादरात्पप्रच्छुः ५ विविदिषितानर्थान्प्रष्टुंसूतस्यसर्वशास्त्रज्ञानातिशय-
माहुः त्वयेति त्रिभिः श्लोकैः इतिहासोमहाभारतादिस्तत्सहितानि नकेवलमधीतानि अपितुआख्यातान्यपिव्याख्यातानिच उतअपियानि
धर्मशास्त्राणितान्यपि ६ किंच यानीत्यादि विदांविदुषांमध्येश्रेष्ठोव्यासः यानिवेद परावरेसगुणनिर्गुणेब्रह्मणीविदंतीतितथा ७ वेत्थजाना
सि सौम्यहेसाधो तेषामनुग्रहात् तत्त्वतोज्ञानेहेतुमाह ब्रूयुरिति स्निग्धस्यप्रेमवतः उतएवरहस्यमपिब्रूयुरेव ८ ५ ५

अंजसाग्रंथार्जवेन एकांततःश्रेयः अव्यभिचारिश्रेयःसाधनम् ९ अन्येऽपिबहुनाकालेनबहुशास्त्रश्रवणादिभिर्विचिन्वंतु नेत्याहुः प्रा
येणेति हेसभ्यसाधो अस्मिन्युगेकलौ अल्पायुषोजनाः तत्रापिमंदाः अलसाः तत्रापिस्वमंदमतयः तत्रापिमंदभाग्याः तत्राप्युपद्रुताःरोगा
दिभिः १० नचबहुशास्त्रश्रवणेऽपितावतैवफलसिद्धिरित्याहुः भूरीणिकर्माण्यनुष्ठेयानियेषुतानि समुद्धृत्ययथावदुद्धृत्य येनउद्धृतवचनेन
आत्माबुद्धिःसंप्रसीदति सम्यगुपशाम्यति ११ प्रश्नांतरंसूतजानासीतिपंचभिः भद्रंतइत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणः
सात्वताम् सच्छब्देनसत्वमूर्त्तिर्भगवान्सउपास्यतयाविद्यतेयेषामितिसात्त्वंतोभक्ताः स्वार्थेअण् राक्षसवायसादिवत् तस्यचाश्रवणमार्ष

तत्रतत्रांजसाऽयुष्मन्भवतायद्विनिश्चितम् पुंसामेकांततःश्रेयस्तन्नःशंसितुमर्हसि ९ प्रायेणाल्पायुषःसभ्य
कलावस्मिन्युगेजनाः मंदाःसुमंदमतयोमंदभाग्याह्युपद्रुताः १० भूरीणिभूरिकर्माणिश्रोतव्यानिविभागशः
अतःसाधोऽत्रयत्सारंसमुद्धृत्यमनीषया ब्रूहिनःश्रद्दधानानांयेनात्मासंप्रसीदति ११ सूतजानासिभद्रंतेभगवान्
सात्वतांपतिः देवक्यांवसुदेवस्यजातोयस्यचिकीर्षया १२ तन्नःशुश्रूषमाणानामर्हस्यंगानुवर्णितुम् यस्यावतारो
भूतानांक्षेमायचभवायच १३ आपन्नःसंसृतिंघोरांयन्नामविवशोगृणन् ततःसद्योविमुच्येतयद्बिभेतिस्वयंभय
म् १४ यत्पादसंश्रयाःसूतमुनयःप्रशमायनाः सद्यःपुनंत्युपस्पृष्टाःस्वर्धुन्यापोऽनुसेवया १५ कोवाभगवतस्त
स्यपुण्यश्लोकेड्यकर्मणः शुद्धिकामोनशृणुयाद्यशःकलिमलापहम् १६

म् तदेवंसात्त्वंतइतिभवति तेषांपतिःपालकः यस्या
र्थविशेषस्यचिकीर्षयावसुदेवस्यभार्यायांदेवक्यांजातः १२ अंगहेसूत तन्नोवर्णयितुमर्हसि सामान्यतः तावद्यस्यावतारोभूतानांक्षेमायपा
लनाय भवायसमृद्धये १३ तत्प्रभावमनुवर्णयंतस्तद्यशःश्रवणौत्सुक्यमाविष्कुर्वंति आपन्नइतित्रिभिः संसृतिमापन्नःप्राप्तः विवशोऽपिततःसं
सृतेः तत्रहेतुः यद्यतोनाम्नः भयमपिअविद्यालक्षणंतमःस्वयमेवबिभेति १४ किंच यस्यपादःसंश्रयोयेषाम् अतएवप्रशमोऽयनंवर्त्माश्रयो
येषांतेमुनयःउपस्पृष्टाःसन्निधिमात्रेणसेविताःसद्यःपुनंति स्वर्धुनीगंगातस्याआपस्तुतत्पादान्निःसृताः नतुतत्रैवतिष्ठंति अतस्तत्संबंधेनैव
पुनंत्योऽप्यनुसेवयापुनंति नतुसद्यइतिमुनीनामुत्कर्षोक्तिः १५ पुण्यश्लोकैरीड्यानिस्तव्यानिकर्माणियस्यतस्ययशः १६ ५ ५

प्रश्नांतरंतस्येति उदाराणिमहांतिविश्वसृष्ट्यादीनि सूरिभिर्नारदादिभिः कलाः ब्रह्मरुद्रादिमूर्त्तीः १७ अथेतिप्रश्नांतरे अवतारकथाः स्थित्य
र्थमेवतत्तदवसरेयेमत्स्याद्यवताराः तदीयाः कथाः स्वैरंलीलाः कुर्वतः श्रीकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नेनैवतच्चरितप्रश्नोऽपिजातएवेतिज्ञातव्यम् १८
अत्यौत्सुक्येनपुनरपितच्चरितान्येवश्रोतुमिच्छंतस्तत्रात्मनस्तृप्त्यभावमावेदयंति वयंत्विति योगयागादिषुतृप्ताःस्म उद्गच्छति तमोयस्मात्सउत्तमः
तथाभूतः श्लोकोयशोयस्यतस्यविक्रमेतुविशेषेणनतृप्यामः अलमितिनमन्यामहे तत्रहेतुः यद्विक्रमंशृण्वताम् यद्वा अन्येतृप्यंतुनाम वयं
तुनेतितुशब्दस्यान्वयः अयमर्थः त्रेधाह्यलंबुद्धिर्भवति उदरादिभरणेनवा रसाज्ञानेनवास्वादुविशेषाभावाद्वा तत्रशृण्वतामित्यनेनश्रोत्रस्या

तस्यकर्माण्युदाराणिपरिगीतानिसूरिभिः ब्रूहिनःश्रद्दधानानांलीलयादधतःकलाः १७ अथाख्याहिहरेर्धीम
न्नवतारकथाःशुभाः लीलाविदधतःस्वैरमीश्वरस्यात्ममायया १८ वयंतुनवितृप्यामउत्तमश्लोकविक्रमे य
च्छृण्वतांरसज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे १९ कृतवान्किलवीर्याणिसहरामेणकेशवः अतिमर्त्यानिभगवान्गूढः
कपटमानुषः २० कलिमागतमाज्ञायक्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवयम् आसीनादीर्घसत्रेणकथायांसक्षणाहरेः २१ त्वं
नःसंदर्शितोधात्रादुस्तरंनिस्तितीर्षताम् कलिंसत्त्वहरंपुंसांकर्णधारइवार्णवम् २२ ब्रूहियोगेश्वरेकृष्णेब्रह्म
ण्येधर्मवर्मणि स्वांकाष्ठामधुनोपेतेधर्मःकंशरणंगतः २३

काशत्वादभरणमित्युक्तम् रसज्ञानामित्यनेनचाज्ञानतःपशु
वत्तृप्तिर्निराकृता इक्षुभक्षणवत्रसांतराभावेनतृप्तिंनिराकरोति पदेपदेप्रतिक्षणंस्वादुतोऽपिस्वादु १९ अतःश्रीकृष्णचरितानिकथयेत्या
शयेनाहुः कृतवानिति अतिमर्त्यानिमर्त्याननतिक्रांतानि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि मनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः २० ननुयाजनाध्यापनादिव्य-
ग्राणांकुतएतच्छ्रवणावकाशःस्यादतआहुः कलिमागतंज्ञात्वातद्भियाविष्णुपदंगंतुकामाः दीर्घसत्रेणनिमित्तेनात्रासीनाः हरेःकथायांसक्ष
णाः लब्धावसराः २१ अस्मिंश्चसमयेत्वद्दर्शनमीश्वरेणैवसंपादितमित्यभिनंदंति त्वमिति कलिंनिस्तर्त्तुमिच्छतामर्णवंतितीर्षतांकर्णधारो-
नाविकइव २२ पुनःप्रश्नांतरंब्रूहीति धर्मस्यवर्मणिकवचवद्रक्षके स्वांकाष्ठांमर्यादांस्वरूपमित्यर्थः अस्यचोत्तरंकृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञाना
दिभिःसहेत्ययंश्लोकः २३

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ तदेवंप्रथमेऽध्यायेषट्प्रश्नामुनिभिःकृताः द्वितीयेतूत्तरंसूतश्चतुर्णामाह
तेष्वथ १ विप्राणामिति एवंभूतैःसम्यक्प्रश्नैःसम्यक्हृष्टोरोमहर्षणस्यपुत्रउग्रश्रवाः तेषांवचःप्रतिपूज्यसत्कृत्यप्रवक्तुमुपचक्रमे उपक्रांत
वान् १ प्रवचनस्योपक्रमोनामगुरुदेवतानमस्कारइति तमाहत्रिभिः यमिति तत्रस्वगुरोः शुकस्यैश्वर्यंतच्चरितेनैवद्योतयन्नाह यंप्रव्रजंतं
संन्यस्यगच्छंतम् अनुपेतंमासुपनयस्वेत्यपनयनार्थमनुपसन्नम् यद्वा केनाप्यनुपेतमननुगतमेकाकिनमित्यर्थः तत्रहेतुः अपेतकृत्यंकृत्य
शून्यम् कर्ममार्गेअप्रवर्त्तमानंनैष्ठिकत्वात् द्वैपायनोव्यासः विरहात्कातरोभीतः पुत्रऽइतिप्लुतेनाजुहाव आहूतवान् दूरादाह्वानेप्लुतेसत्यपि
संधिरार्षः तदातन्मयतयाशुकरूपतयातरवोऽभिनेदुः प्रत्युत्तरमुक्तवंतः पितुःस्नेहानुबंधपरिहारायवृक्षरूपेणोत्तरंदत्तवानित्यर्थः तंमुनि

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेनैमिषेयोपाख्यानेप्रथमोऽध्यायः १ व्यासउवाच इतिसंप्रश्नसंहृ
ष्टोविप्राणांरोमहर्षणिः प्रतिपूज्यवचस्तेषांप्रवक्तुमुपचक्रमे १ सूतउवाच यंप्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यं
द्वैपायनोविरहकातरआजुहाव पुत्रेतितन्मयतयातरवोऽभिनेदुस्तंसर्वभूतहृदयंमुनिमानतोऽस्मि २ यःस्वानुभाव
मखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतांतमोऽधम् संसारिणांकरुणयाऽहपुराणगुह्यंतंव्याससूनुमुपयामिगु
रुंमुनीनाम् ३ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमम् देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ४ मुनयःसाधुपृष्टोऽहंभव
द्भिर्लोकमंगलम् यत्कृतःकृष्णसंप्रश्नोयेनात्मासुप्रसीदति ५

मानतोऽस्मि तन्मयत्वोपपादनायविशेषणम् सर्वभूतानांहृन्मनः अयतेयोगबलेनप्रविशती
तिसर्वभूतहृदयस्तम् २ तत्कृपालुतांदर्शयन्नाह यइति अंधंगाढंतमःसंसाराख्यमतितर्त्तुमिच्छतांपुराणानांमध्येगुह्यंगोप्यम् तत्रहेतुत्वेनच
त्वारिविशेषणानि स्वःनिजःअसाधारणः अनुभावःप्रभावोयस्यतत्स्वानुभावम् अखिलश्रुतीनांसारं एकमद्वितीयमनुपममित्यर्थः आत्मानं
कार्यकारणसंघातमधिकृत्यवर्त्तमानमात्मतत्वमध्यात्मंतस्यदीपंसाक्षात्प्रकाशकम् उपयामिशरणंव्रजामि ३ जयंत्यनेनसंसारमितिजयोग्रं-
थः तमुदीरयेदितिस्वयंतथोदीरयन्अन्यान्पौराणिकाननुपशिक्षयति ४ तेषांवचःप्रतिपूज्येतियदुक्तंतत्प्रतिपूजनंकरोति हेमुनयःसाधुयथा-
भवतितथाऽहंपृष्टः यतोलोकानांमंगलमेतत् यद्यतःकृष्णविषयःसंप्रश्नःकृतःसर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापिकृष्णेपर्यवसानादेवमुक्तं ५ ४

तत्रयत्प्रथमंपृष्टंसर्वशास्त्रसारमैकांतिकंश्रेयोब्रूहीति तत्रोत्तरंसर्वैपुंसामिति अयमर्थः धर्मोद्विविधः प्रवृत्तिलक्षणोनिवृत्तिलक्षणश्च तत्र-
यःस्वर्गाद्यर्थःप्रवृत्तिलक्षणःसोऽपरः यतस्तुधर्मात्श्रवणादरादिलक्षणाभक्तिर्भवति सपरोधर्मः सएवैकांतिकंश्रेयइति कथंभूता अहैतुकी
हेतुःफलानुसंधानंतद्रहिता अप्रतिहताविघ्नैरनभिभूता ६ ननुतमेनमात्मानंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतपसाऽनाश
केनेत्यादिश्रुतिभ्योधर्मस्यज्ञानांगत्वंप्रसिद्धंतत्कुतोभक्तिहेतुत्वमुच्यते सत्यम् तत्तुभक्तिद्वारेणेत्याह वासुदेवइति अहैतुकंशुष्कतर्काद्यगोचर
मौपनिषदमित्यर्थः ७ व्यतिरेकमाह धर्मइति योधर्मइतिप्रसिद्धः सयदिविष्वक्सेनस्यकथासुरतिंनोत्पादयेत् तर्हिस्वनुष्ठितोऽपिसन्नयंश्रमो
ज्ञेयः ननुमोक्षार्थस्यापिधर्मस्यश्रमत्वमस्त्येवअतआह केवलंविफलश्रमइत्यर्थः नन्वस्तितत्रापिस्वर्गादिफलमित्याशंक्य एवकारेण निरा-
करोति क्षयिष्णुत्वान्नतत्फलमित्यर्थः नन्वक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्यादिश्रुतेर्नतत्फलस्यक्षयिष्णुत्वमित्याशंक्यहिशब्दे

सर्वैपुंसांपरोधर्मोयतोभक्तिरधोक्षजे अहैतुक्यप्रतिहताययात्मासंप्रसीदति ६ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्र
योजितः जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयत्तदहैतुकम् ७ धर्मःस्वनुष्ठितःपुंसांविष्वक्सेनकथासुयः नोत्पादयेद्यदिरतिंश्रम
एवहिकेवलम् ८ धर्मस्यह्यापवर्ग्यस्यनार्थोऽर्थायोपकल्पते नार्थस्यधर्मैकांतस्यकामोलाभायहिस्मृतः ९ काम-
स्यनेंद्रियप्रीतिर्लाभोजीवेतयावता जीवस्यतत्त्वजिज्ञासानार्थोयश्चेहकर्मभिः १०

नसाधयति तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतेएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकः क्षीयतइतितर्कानुगृहीतयाश्रुत्याक्षयिष्णुत्वप्रतिपादनात् ८
तदेवंहरिभक्तिद्वारातदितरवैराग्यात्मज्ञानपर्यंतः परोधर्मइत्युक्तम् अन्येतुमन्यंतेधर्मस्य अर्थःफलम् तस्यचकामःफलम् तस्यचेंद्रियप्रीतिः
तत्प्रीतेश्चपुनरपिधर्मार्थादिपरंपरेति यथाहुः धर्मादर्थश्चकामश्चसकिमर्थंनसेव्यतइत्यादितन्निराकरोति धर्मस्येतिद्वाभ्याम् आपवर्ग्य-
स्यउक्तन्यायेनापवर्गपर्यंतस्यार्थायफलत्वाय अर्थोनोपकल्पते योग्योनभवति तथाऽर्थस्याप्येवंभूतधर्माव्यभिचारिणः कामोलाभायफल
त्वायनहिस्मृतोमुनिभिः ९ कामस्यचविषयभोगस्येंद्रियप्रीतिर्लाभः फलंनभवति किंतु यावताजीवेततावानेवकामस्यलाभोजीवनप
र्याप्तएवकामःसेव्यइत्यर्थः जीवस्यजीवनस्यचपुनः कर्मानुष्ठानद्वाराकर्मभिर्यइहप्रसिद्धः सोऽर्थोनभवति किंतु तत्त्वजिज्ञासैवेति १०
श्रीगोपालकृष्णायनमः छ छ छ छ छ छ

ननुचतत्त्वजिज्ञासानामधर्मजिज्ञासैव धर्मएवहितत्त्वमितिकेचित्तत्राह तत्त्वविदस्तुतदेवतत्त्वंवदंति किंतत् यत् ज्ञानंनाम अद्वयमितिक्ष-
णिकविज्ञानपक्षंव्यावर्त्तयति ननुतत्त्वविदोऽपिविगीतवचनाएव मैवम् तस्यैवतत्त्वस्यनामांतरैरभिधानादित्याह औपनिषदैर्ब्रह्मेति हैर-
ण्यगर्भैः परमात्मेतिसात्वतैर्भगवानितिअभिधीयते ११ तच्चतत्त्वंसपरिकरयाभक्त्यैवप्राप्यतइत्याह तच्चेत्यन्वयः ज्ञानवैराग्ययुक्तयेत्यत्रज्ञा
नं परोक्षम् तच्चतत्त्वमात्मनिक्षेत्रज्ञेपश्यति किंतत् आत्मानंपरमात्मानंश्रुतेनवेदांतादिश्रवणेनगृहीतयाप्राप्तयेतिभक्तेर्दार्ढ्यमुक्तम् १२
धर्मस्यफलंभक्तिर्नार्थकामादिकमितीममर्थमुपपाद्योपसंहरति अतइति हेद्विजश्रेष्ठाः हरितोषणंहरेराराधनंसंसिद्धिःफलम् १३ यस्माच्च
भक्तिहीनोधर्मःकेवलंश्रमएवतस्माद्भक्तिप्रधानएवधर्मोऽनुष्ठेयइत्याह तस्मादिति एकेनएकाग्रेणमनसा १४ भक्तिरहितोधर्मःकेवलंश्रम-

वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयम् ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते ११ तच्छ्रद्दधानामुनयोज्ञानवै
राग्ययुक्तया पश्यत्यात्मनिचात्मानभक्त्याश्रुतगृहीतया १२ अतःपुंभिर्द्विजश्रेष्ठावर्णाश्रमविभागशः स्वनुष्ठितस्य
धर्मस्यसंसिद्धिर्हरितोषणम् १३ तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांपतिः श्रोतव्यःकीर्त्तितव्यश्चध्येयःपूज्यश्चनि
त्यदा १४ यदनुध्यासिनायुक्ताःकर्मग्रंथिनिबंधनम् छिंदंतिकोविदास्तस्यकोनकुर्यात्कथारतिम् १५ शुश्रूषोःश्र
द्दधानस्यवासुदेवकथारुचिः स्यान्महत्सेवयाविप्राःपुण्यतीर्थनिषेवणात् १६ शृण्वतांस्वकथाःकृष्णःपुण्यश्रवण
कीर्त्तनः हृद्यंतस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसुहृत्सताम् १७ नष्टप्रायेष्वभद्रेषुनित्यंभागवतसेवया भगवत्युत्तमश्लो
केभक्तिर्भवतिनैष्ठिकी १८ तदारजस्तमोभावाःकामलोभादयश्चये चेतएतैरनाविद्धंस्थितंसत्वेप्रसीदति १९

एवेतिप्रपंचितम्

इदानींतुभक्तेर्मुक्तिफलत्वंप्रपंचयति यदिति यस्यानुध्याअनुध्यानंसैवअसिःखड्गः तेनयुक्ताविवेकिनः ग्रंथिमहंकारंनिबध्नातियत्कर्मतत्छिं
दंतितस्यकथायांरतिंकोनकुर्यात् १५ ननुसत्यमेवकर्मनिर्मूलनीहरिकथारतिस्तथाऽपितस्यांरुचिर्नोत्पद्यतेकिंकुर्मस्तत्राह शुश्रूषोरिति पु
ण्यतीर्थनिषेवणादिभिःनिष्पापस्यमहत्सेवास्यात् तयाचतद्धर्मश्रद्धा ततःश्रवणेच्छा ततोरुचिःस्यादित्यर्थः १६ ततश्च शृण्वतामिति पुण्ये
श्रवणकीर्त्तनेयस्यसः सतांसुहृत्हितकारी हृदियान्यभद्राणिकामादिवासनाः तानिअंतस्थःहृदयस्थःसन् १७ ततश्चनष्टप्रायेष्विति सर्वा
भद्रनाशस्यज्ञानोत्तरकालत्वात्प्रायग्रहणम् भागवतानांभागवतशास्त्रस्यवासेवयानैष्ठिकीनिश्चलाविक्षेपकाभावात् १८ रजश्चतमश्चये
चतत्प्रभवाःकामादयःएतैरनाविद्धमनभिभूतंप्रसीदति उपशाम्यति १९

भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः अतएवमुक्तसंगस्य २० ज्ञानफलमाह भिद्यतइति हृदयमेवग्रंथिः चिज्जडग्रथनरूपोऽहंकारः अतएवसर्वे
संशयाः असंभावनादिरूपाः कर्माण्यनारब्धफलानि आत्मनिस्वरूपभूतेईश्वरेदृष्टेसाक्षात्कृतेसति एवकारेणज्ञानानंतरमेवेतिदर्शयति
२१ तत्रचसदाचारंदर्शयन्नुपसंहरति अतइति आत्मनःप्रसादनींमनःशोधनीम् वासुदेवेभक्तिंकुर्वंतीति भजनीयविशेषोदर्शितः २२
तदेवोपपादयितुंब्रह्मादीनांत्रयाणामेकात्मकत्वेऽपिवासुदेवस्याधिक्यमाह सत्वमिति इहयद्यपिएकएवपरःपुमानस्यविश्वस्यस्थित्या
दयेस्थितिसृष्टिप्रलयार्थंसंज्ञाः केवलंभिन्नाःधत्ते हरिविरिंचिहराइतिवक्तव्येसंधिरार्षः तत्रतेषांमध्येश्रेयांसिशुभफलानिसत्वतनोर्वासुदे
वादेवस्युः २३ उपाधिवैशिष्ट्येनफलवैशिष्ट्यंसदृष्टांतमाह पार्थिवात्त्वतःप्रवृत्तिप्रकाशरहिताद्दारुणः काष्ठात्सकाशात्धूमःप्रवृत्तिस्वभा

एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः भगवत्तत्वविज्ञानंमुक्तसंगस्यजायते २० भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्व
संशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणिदृष्टएवात्मनीश्वरे २१ अतोवैकवयोनित्यंभक्तिंपरमयामुदा वासुदेवेभगवति
कुर्वंत्यात्मप्रसादनीम् २२ सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएकइहास्यधत्ते स्थित्यादयेहरिविरिं
चिहरेतिसंज्ञाःश्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणांस्युः २३ पार्थिवाद्दारुणोधूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः तमसस्तुरज
स्तस्मात्सत्वंयद्ब्रह्मदर्शनम् २४ भेजिरेमुनयोऽथाग्रेभगवंतमधोक्षजम् सत्वंविशुद्धंक्षेमायकल्पंतेयेनुतानि
ह २५ मुमुक्षवोघोररूपान्हित्वाभूतपतीनथ नारायणकलाःशांताभजंतिह्यनसूयवः २६

वः त्रयीमयः वेदोक्तकर्मप्रचुरः ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः तस्मादप्यग्निः त्रयीमयः साक्षात्कर्मसाधनत्वात् एवंतमसःसकाशाद्रजोब्रह्मदर्श
नंब्रह्मप्रकाशकम् तुशब्देनत्वयात्मकात्तमसःसकाशाद्रजसः सोपाधिकज्ञानहेतुत्वेनकिंचिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तम् नतुसर्व-
थातत्प्रकाशकत्वंविक्षेपकत्वात् यत्सत्वंतत्साक्षाद्ब्रह्मदर्शनम् अतस्तद्गुणोपाधीनांब्रह्मादीनामपियथोत्तरंवैशिष्ट्यमितिभावः २४ वा
सुदेवभक्तौपूर्वाचारंप्रमाणयति भेजिरइति अथअतोहेतोः अग्रेपुराविशुद्धसत्वमूर्तिंभगवंतमधोक्षजम् अतोयेताननुवर्त्तंतेतइहसंसा
रेक्षेमायकल्पंते २५ नन्वन्यानपिकेचिद्भजंतोदृश्यंते सत्यम् मुमुक्षवस्तुअन्यान्नभजंति किंतुसकामाएवेत्याह मुमुक्षवइतिद्वाभ्याम् भू
तपतीन्पितृप्रजेशादीनामुपलक्षणम् अनसूयवः देवतांतराणिंदकाःसंतः २६ छ छ छ

रजस्तमसीप्रकृतिःस्वभावोयेषांते अतएवपितृभूतादिभिः समंशीलंयेषांते श्रियासहऐश्वर्यंचप्रजाश्चेप्संतीतितथाते २७ मोक्षप्रदत्वाद्वा
सुदेवोभजनीयइत्युक्तम् सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरत्वादपीत्याहद्वाभ्याम् वासुदेवःपरःतात्पर्यगोचरोयेषांते ननुवेदामखपराहृश्यंतइत्याशं
क्यते ऽपितदाराधनार्थत्वात्तत्परा एवेत्युक्तम् योगाःयोगशास्त्राणितेषामप्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशंक्यतासामपितत्प्राप्त्युपाय
त्वात्तत्परत्वमुक्तम् २८ ज्ञानंज्ञानशास्त्रम् ननुचतज्ज्ञानपरमेवेत्याशंक्यज्ञानस्यापितत्परत्वमुक्तम् तपोऽत्रज्ञानम् धर्मोधर्मशास्त्रंदान
व्रतादिविषयम् ननुतत्स्वर्गपरमित्याशंक्यगम्यतइतिगतिःस्वर्गादिफलंसाऽपितदानंदांशरूपत्वात्तत्परैवेत्युक्तम् यद्वा वेदाइत्यनेनैवतं
न्मूलत्वात्सर्वाण्यपिवासुदेवपराणीत्युक्तम् तत्रननुतेषांमखयोगक्रियादीनांनानाऽर्थपरत्वान्नतदेकपरत्वमित्याशंक्यमखादीनामपितत्
परत्वमित्युक्तमितिद्रष्टव्यम् २९ ननुजगत्सर्गप्रवेशनियमनादिविलासयुक्तेवस्तुनिसर्वशास्त्रसमन्वयोदृश्यते कथंवासुदेवपरत्वंसर्वस्यतत्

रजस्तमःप्रकृतयःसमशीलाभजंतिवै पितृभूतप्रजेशादीन्श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः २७ वासुदेवपरावेदावासुदेवप
रामखाः वासुदेवपरायोगावासुदेवपराःक्रियाः २८ वासुदेवपरंज्ञानंवासुदेवपरंतपः वासुदेवपरोधर्मोवासु
देवपरागतिः २९ सएवेदंससर्जाग्रेभगवानात्ममायया सदसद्रूपयाचासौगुणमय्याऽगुणोविभुः ३० तयाविल
सितेष्वेषुगुणेषुगुणवानिव अंतःप्रविष्टआभातिविज्ञानेनविजृंभितः ३१ यथाह्यवहितोवन्हिर्दारुष्वेकःस्व
योनिषु नानेवभातिविश्वात्माभूतेषुचतथापुमान् ३२ असौगुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः स्वनिर्मितेषु
निर्विष्टोभुंक्तेभूतेषुतद्गुणान् ३३

आह सएवेतिचतुर्भिः एतैरेवश्लोकैस्तस्यकर्माण्युदाराणिब्रूहीतिप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् सदसद्रूपयाका
र्यकारणात्मिकया अगुणश्चेत्यन्वयःस्वतोनिर्गुणोऽपिसन्नित्यर्थः ३० भगवतोजगत्कारणत्वमुक्तम् प्रवेशनियमनलक्षणांलीलामाह तयेति
विलसितेषुउद्भूतेषुगुणेषु आकाशादिषुअंतःप्रविष्टःसन्गुणवानिवमदधीनाएतेगुणाइत्यभिमानवानिव नतुवस्तुतस्तथा यतोविज्ञाने
नचिच्छक्त्याविजृंभितः अत्यूर्जितः ३१ बहुरूपत्वलीलामाह यथेति स्वयोनिषुस्वाभिव्यंजकेषु अवहितोनिहितः विश्वात्मापुमान्परमे
श्वरोभूतेषुप्राणिषु अंतर्यामिणोऽपिप्रतियोनिनानात्वेननानात्वमिवउच्यते क्षेत्रज्ञरूपेणवा ३२ भोगरूपांलीलामाह असौहरिःभू
तसूक्ष्माणिचइंद्रियाणिचात्मामनश्चतैः स्वयंनिर्मितेषुभूतेषुचतुर्विधेष्विति भोगेस्वातंत्र्यंद्योत्यतेतद्गुणान्तत्तदनुरूपान्विषयानि
च्छयाभुंक्ते भोजयतीतिणिजर्थोवाज्ञेयःपालयतीतिवातदात्मनेपदमार्षंभुजोनवनइतिस्मरणात् ३३ ॐ ॐ ॐ

इदानींसूतजानासीतिप्रश्नस्योत्तरमाह भावयतिपालयति एतत्तुसर्वावतारसाधारणंप्रयोजनम् विशेषतःकृष्णावतारस्यकुंतीस्तुतौवक्ष्यते लोकभावनःलोककर्त्ता देवादिषुयेलीलावतारास्तेष्वनुरतोऽनुरक्तः ३४ इतिप्रथमेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ अवतारकथाप्रश्नेतृतीयेतूत्तराभिधा पुरुषाद्यवतारोक्त्यातत्तच्चारित्रवर्णनैः १ यदुक्तमथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाइतितदुत्तरत्वेनावताराननुक्रमिष्यन्प्रथमंपुरुषावतारमाह जगृहइतिपंचभिः महदादिभिः महदहंकारपंचतन्मात्रैःसंभूतंसंनिष्पन्नम् एकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानीतिषोडशकलाअंशायस्मिन् यद्यपिभगवद्विग्रहोनैवंभूतः तथाऽपिविराड्जीवांतर्यामिणोभगवतोविराड्रूपेणोपासनार्थमेवमुक्तमितिद्रष्टव्यम् १ कोऽसौभगवानित्यपेक्षायांतंविशिनष्टि यस्यांभसिएकार्णवेशयानस्यविश्रांतस्य तत्रचयोगःसमाधिस्तद्रूपांनिद्रांविस्तारय

भावयत्येषसत्वेनलोकान्वैलोकभावनः लीलावतारानुरतोदेवतिर्यङ्नरादिषु ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः २ सूतउवाच जगृहेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः संभूतंषोडशकलमादौलोकसिसृक्षया १ यस्यांभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः नाभिह्रदांबुजादासीद्ब्रह्माविश्वसृजांपतिः २ यस्यावयवसंस्थानैःकल्पितोलोकविस्तरः तद्वैभगवतोरूपंविशुद्धंसत्वमूर्ज्जितम् ३ पश्यंत्यदोरूपमदभ्रचक्षुषासहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकंसहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ४ एतन्नानावताराणांनिधानंबीजमव्ययम् यस्यांशांशेनसृज्यंतेदेवतिर्यङ्नरादयः ५

तोनाभिरेवह्रदःतस्मिन्यदंबुजंतस्मात्सकाशाद्ब्रह्माआसीत् अभूत्साद्येकल्पेसपौरुषंरूपंजगृहे २ कीदृशंरूपंतदाह यस्येति ननुकीदृशोविग्रहस्तस्ययोंऽभसिशेतेस्मतदाह तत्तस्यभगवतोरूपंतुविशुद्धंरजआद्यसन्निभम् अतएवोर्जितंनिरतिशयसत्वम् ३ एतच्चयोगिनांप्रत्यक्षमित्याह पश्यंतीति अदभ्रमनल्पंज्ञानात्मकंयच्चक्षुःतेनसहस्रमपरिमितानियानिपादादीनितैरद्भुतम् सहस्रंमूर्द्धादयोयस्मिन्तत् सहस्रंयानिमौल्यादीनितैरुल्लसच्छोभमानम् ४ एतत्तुकूटस्थंनत्वन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह एतदादिनारायणरूपम् निधीयतेऽस्मिन्निति-निधानम् कार्यावसानेप्रवेशस्थानमित्यर्थः बीजमुद्गमस्थानम् बीजत्वेऽपिनान्यबीजतुल्यम् किंतु अव्ययम् नकेवलमवताराणामेवबीजम् किंतुसर्वप्राणिनामपीत्याह यस्यांशोब्रह्मातस्यांशोमरीच्यादिस्तेन ५ ७ ७२ ७

सनत्कुमाराद्यवतारं तच्चरित्रं चाह सएवेति कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत्यादीनि सर्गविशेषनामानि यः पौरुषं रूपं जगृहे स एव देवः कौमाराख्यं सर्गमास्थितः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचार प्रथमद्वितीयादिशब्दा निर्देशमात्रापेक्षया ६ वाराहावतारमाह अस्य विश्वस्य भवाय उद्भवाय महीमुद्धरिष्यन्निति कर्मोक्तिः एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्म चोक्तमित्यनुसंधेयम् ७ नारदावतारमाह तृतीयमिति ऋषिसर्गमुपेत्य तत्र च देवर्षित्वमुपेत्येत्यर्थः सात्वतं वैष्णवं तंत्रं पंचरात्रागमम् आचष्ट उक्तवान् यतस्तंत्रान्निर्गतं कर्मत्वं बंधहेतुत्वं येषां तानि निष्कर्माणि तेषां भावो नैष्कर्म्यम् कर्मणामेव मोक्षकत्वं यतो भवति तदाचष्टेत्यर्थः ८ नरनारायणावतारमाह तुर्ये चतुर्थेऽवतारे धर्मस्य कला अंशः भार्येत्यर्थः अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः तस्याः सर्गे ऋषी भूत्वेत्येकावतारत्वं दर्शयति ९ कपिलावतारमाह आसुर

सएव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखंडितम् ६ द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम् उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ७ तृतीयमृषिसर्गं च देवर्षित्वमुपेत्य सः तंत्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ८ तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ९ पंचमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् १० षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ११ ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत सयामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरम् १२ अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः दर्शयन्वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम् १३

येतन्नाम्ने ब्राह्मणाय तत्त्वानां ग्रामस्य संघस्य विनिर्णयो यस्मिन् तत्सांख्यम् १० दत्तात्रेयावतारमाह षष्ठइति अत्रेरपत्यत्वं तेनैव वृतः सन् प्राप्तः अत्रेरपत्यमभिकांक्षत आह तुष्ट इति वक्ष्यमाणत्वात् कथं प्राप्तः अनसूयया मत्सदृशापत्यमिषेण मामेवापत्यं वृतवानिति दोषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः आन्वीक्षिकीमात्मविद्यां प्रह्लादादिभ्यश्च आदिपदाद्यदुहैहयाद्या गृह्यंते ११ यज्ञावतारमाह सयज्ञः यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्रा यामा नाम देवाः तदाद्यैः सह स्वायंभुवं मन्वंतरं पालितवान् तदा स्वयमिंद्रोऽभूदित्यर्थः १२ ऋषभावतारमाह सर्वाश्रमनमस्कृतम् अंत्याश्रमं पारमहंस्यं वर्त्म धीराणां दर्शयन् नाभेराग्नीध्रपुत्रादृषभो जातः १३ ❀ ❀

श्रीमज्जगदीश्वराय नमः ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

पृथोरवतारमाह पार्थिवंवपुः राजदेहंपृथुरूपम् पाठांतरेपृथोरिदंपार्थिवम् औषधिरित्युपलक्षणम् इमांपृथ्वींसर्वाणिवस्तूनिदुग्ध अदु-
ग्ध अडागमाभावस्त्वार्षः हेविप्राः तेन पृथ्वीदोहनेनसोऽयमवतारउशत्तमः कमनीयतमः वशकांतावित्यस्मात् १४ मत्स्यावतारमाह चा-
क्षुषमन्वंतरेयउदधीनांसंप्लवः संश्लेषस्तस्मिन् यद्यपिमन्वंतरावसानेप्रलयोनास्ति तथाऽपिकेनचित्कौतुकेनसत्यव्रतायमायाप्रदर्शिता यथा
कांडेमार्कंडेयायेतिद्रष्टव्यम् महीमय्यांनाविनौकारूपायांमह्यामित्यर्थः अपाद्रक्षितवान् वैवस्वतमितिभाविनीसंज्ञा १५ कूर्मावतारमाह
कमठः कूर्मः तद्रूपेणैकादशेऽवतारेविभुर्दधेदधार १६ धन्वंतर्यवतारमाह धान्वंतरंधन्वंतरिरूपम् द्वादशमादिप्रयोगस्त्वार्षः त्रयोदशममे
वरूपंतच्चरितेनसहदर्शयति अपाययदित्यत्रसुधामित्यध्याहारः मोहिन्यास्त्रियातद्रूपेण अन्यानसुरान्मोहयन् धन्वंतरिरूपेणामृतमा-

ऋषिभिर्याचितोभेजेनवमंपार्थिवंवपुः दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायंसउशत्तमः १४ रूपंसजगृहेमात्स्यंचाक्षु-
षोदधिसंप्लवे नाव्यारोप्यमहीमय्यामपाद्वैवस्वतंमनुम् १५ सुरासुराणामुदधिंमथ्नतांमंदराचलम् दध्रेकमठरू-
पेणपृष्ठएकादशेविभुः १६ धान्वंतरंद्वादशमंत्रयोदशममेवच अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्यामोहयन्स्त्रिया १७
चतुर्दशंनारसिंहंबिभ्रद्दैत्येंद्रमूर्जितम् ददारकरजैर्वक्षस्येरकांकटकृद्यथा १८ पंचदशंवामनकंकृत्वागादध्वरंब-
लेः पदत्रयंयाचमानःप्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् १९ अवतारेषोडशमेपश्यन्ब्रह्मद्रुहोन्नृपान् त्रिःसप्तकृत्वःकुपि-
तोनिःक्षत्रामकरोन्महीम् २० ततःसप्तदशेजातःसत्यवत्यांपराशरात् चक्रेवेदतरोःशाखादृष्ट्वापुंसोऽल्पमेधसः
२१ नरदेवत्वमापन्नःसुरकार्यचिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनिचक्रेवीर्याण्यतःपरम् २२ एकोनविंशेविंशतिमे
वृष्णिषुप्राप्यजन्मनी रामकृष्णावितिभुवोभगवानहरद्भरम् २३

नीयमोहिन्याऽपाययदित्यर्थः १७ नृसिंहावतार
माह नारसिंहंरूपंबिभ्रत् एरकांनिर्ग्रंथितृणम् १८ वामनावतारमाह दुष्टानांमदंवामयतीतिवामनकंरूपम् ह्रस्वंवा प्रत्यादित्सुः तस्मा
दाच्छिद्यगृहीतुमिच्छुः १९ परशुरामावतारमाह अवतारइति त्रिःत्रिगुणंयथाभवतितथासप्तकृत्वःसप्तवारान् एकविंशतिवारानि
त्यर्थः २० व्यासावतारमाह अल्पमेधसः अल्पप्रज्ञान्पुंसोदृष्ट्वातदनुग्रहार्थंशाखाश्चक्रे २१ रामावतारमाह नरदेवत्वंराघवरूपेणप्राप्तः
सन् अतःपरमष्टादशे २२ रामकृष्णावतारमाह विंशतितमइतिवक्तव्येतकारलोपः छंदोऽनुरोधेन रामकृष्णावित्येवंनामनीजन्मनीप्राप्य २३

बुद्धावतारमाह अजनस्यसुतः जिनसुतइति पाठेजिनोऽपिसएव कीकटेषुमध्येगयाप्रदेशे २४ कल्क्यवतारमाह युगसंध्यायांप्रा ध्यायामित्यर्थः कलेरंतेविष्णुयशसोब्राह्मणात्सकाशात्जनिता जनिष्यते २५ अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह अवताराइति असंख्येयत्वेदृ ष्टांतः यथेति अविदासिनः उपक्षयशून्यात् दसुउपक्षयइत्यस्मात्सरसःसकाशात्कुल्याः क्षुद्रप्रवाहाः २६ विभूतीराह ऋषयइति २७ तत्रविशेषमाह एतेचेतिपुंसः परमेश्वरस्यकेचिदंशाः केचित्कलाः विभूतयश्च तत्रमत्स्यादीनामवतारत्वेनसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेऽपियथो पयोगमेवज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषुयथोपयोगमंशकलावेशः कृष्णस्तुभगवान्साक्षान्नारायणएव आविर्भूतःसर्वशक्तित्वात् सर्वेषांप्रयोजनमाह इंद्रारयोदैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतंलोकंमृडयंति सुखिनंकुर्वंति २८ एतत्कीर्तनफलमाह

ततःकलौसंप्रवृत्तेसंमोहायसुरद्विषाम् बुद्धोनाम्नाजनसुतःकीकटेषुभविष्यति २४ अथासौयुगसंध्यायां दस्युप्रायेषुराजसु जनिताविष्णुयशसोनाम्नाकल्किर्जगत्पतिः २५ अवताराह्यसंख्येयाहरेःसत्वनिधेर्द्वि- जाः यथाऽविदासिनःकुल्याःसरसःस्युःसहस्रशः २६ ऋषयोमनवोदेवामनुपुत्रामहौजसः कलाःसर्वेहरेरेव सप्रजापतयस्तथा २७ एतेचांशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयम् इंद्रारिव्याकुलंलोकंमृडयंतियुगेयुगे २८ जन्मगुह्यंभगवतोयएतत्प्रयतोनरः सायंप्रातर्गृणन्भक्त्यादुःखग्रामाद्विमुच्यते २९ एतद्रूपंभगवतोह्य रूपस्यचिदात्मनः मायागुणैर्विरचितंमहदादिभिरात्मनि ३० यथानभसिमेघौघोरेणुर्वापार्थिवोनिले एवंद्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ३१

जन्मेतिगुह्यमतिरहस्यंजन्म प्रयतःशुचिःसन् दुःखग्रामात्संसारात् २९ विमुच्यतइतिय दुक्तंतत्रकथंदेहद्वयसंबंधेसतितद्विमुक्तिरित्याशंक्यदेहद्वयसंबंधस्यभगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वादेतच्छ्रवणादिजनितविद्ययातन्नि वृत्तिरुपपद्यतइत्याशयेनाह एतदितिपंचभिः अरूपस्यचिदेकरसस्यात्मनोजीवस्यएतत्स्थूलंरूपंशरीरंभगवतोयामायातस्यागुणैर्मह दादिरूपैर्विरचितम् क्व आत्मनि आत्मस्थानेशरीरंकृतमित्यर्थः ३० कथमित्यपेक्षायांस्वरूपावरणेनतदध्यासतइतिसदृष्टांतमाह यथा वाय्वाश्रितोमेघौघोनभसि आकाशेअबुद्धिभिरज्ञैरारोपितः यथापार्थिवोरेणुः तत्कृतंधूसरत्वाद्यनिलेएवंद्रष्टरिआत्मनिदृश्यत्वंदृश्य त्वादिधर्मकंशरीरमारोपितमित्यर्थः ३१ छ छ छ छ छ

किंच. अतःस्थूलाद्रूपात् परमन्यदपिरूपमारोपितमित्यनुषंगः कथंभूतंतत् यत् अव्यक्तंसूक्ष्मम् तत्रहेतुः अव्यूढगुणव्यूहितं व्यूहः कर चरणादिपरिणामः तथाअव्यूढाअपरिणतायेगुणाः तैर्व्यूहितंरचितम् आकारविशेषरहितत्वात् अव्यक्तमित्यर्थः एतदेवकुतस्तत्राह अ दृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् यच्चाकारविशेषवद्वस्तुतदस्मदादिवत्दृश्यते श्रूयतेवाइंद्रादिवत् इदंतुनतथा तर्हितस्यसत्त्वेकिंप्रमाणंतत्राह सजीवः जीवोपाधिःजीवोजीवेननिर्मुक्तोजीवोजीवंविहायेत्यादौजीवोपाधौलिंगदेहेजीवशब्दप्रयोगात्जीवोपाधितयाकल्प्यतइत्यर्थः ननुस्थूल मेवभोगायतनत्वाज्जीवस्योपाधिरस्तुकिमन्यकल्पनयेत्यतआह यद्यस्मात्सूक्ष्मात्पुनर्भवः पुनःपुनर्जन्मउत्क्रांतिगत्यागतीनांतेनवि नाऽसंभवादितिभावः ३२ तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वातदपवादेनजीवस्यब्रह्मतामाह यत्रयदाइमेस्थूलसूक्ष्मेरूपेस्वसंविदास्वरूपसम्यक् ज्ञानेनप्रतिषिद्धेभवतः ज्ञानेनप्रतिषेधार्हत्वेमायागुणैर्विरचितत्वमेवहेतुमाह अविद्ययाऽत्मनिकृतेकल्पितेइतिहेतोः तद्ब्रह्मतदाजीवो

अतःपरंयदव्यक्तमव्यूढगुणव्यूहितम् अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्सजीवोयत्पुनर्भवः ३२ यत्रेमेसदसद्रूपेप्रतिषिद्धे स्वसंविदा अविद्ययाऽत्मनिकृतेइतितद्ब्रह्मदर्शनम् ३३ यद्येषोपरतादेवीमायावैशारदीमतिः संपन्नएवे तिविदुर्महिम्निस्वेमहीयते ३४ एवंजन्मानिकर्माणिह्यकर्तुरजनस्यच वर्णयंतिस्मकवयोवेदगुह्यानिहृत्प तेः ३५ सवाइदंविश्वममोघलीलःसृजत्यवत्यत्तिनसज्जतेऽस्मिन् भूतेषुचांतर्हितआत्मतंत्रःषाड्वर्गिकंजिघ्रति षड्गुणेशः ३६

ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः कथंभूतंदर्शनंज्ञानैकस्वरूपम् ३३ तथाऽपिभगवन्मायायाःसंसृतिकारणभूतायाविद्यमानत्वात्क थंब्रह्मतातत्राह यदीति असंदेहेसंदेहवचनम् यदिवेदाःप्रमाणंस्युरितितद्वत् वैशारदीविशारदःसर्वज्ञईश्वरस्तदीयादेवीसंसारचक्रेण क्रीडंतीएषामायायद्युपरताभवति किमित्युपरताभवेत्तत्राह मतिर्विद्या अयंभावः यावदविद्यात्मनाऽवरणविक्षेपौकरोतितावन्नोपरम- ति यदातुसैवविद्यारूपेणपरिणता तदासदसद्रूपंजीवोपाधिंदग्ध्वानिरिंधनाग्निवत्स्वयमेवोपरमेदिति तदासंपन्नः ब्रह्मस्वरूपंप्राप्तएवे तिविदुस्तत्त्वज्ञाः किमतोयद्येवंस्वेमहिम्निपरमानंदस्वरूपेमहीयते पूज्यतेविराजतइत्यर्थः ३४ यथाजीवस्यजन्मादिमायाएवमीश्वरस्यापिज न्मादिमायेत्याह एवमिति अकर्तुःकर्माणिअजनस्यजन्मानिहृत्पतेःअंतर्यामिणः ३५ तर्हिजीवात्ईश्वरस्यकोविशेषःस्वातंत्र्यमेवविशेष- इत्याह सवाइति षाड्वर्गिकमिंद्रियषड्वर्गविषयंजिघ्रति दूरादेवगंधवत्गृण्हातिनतुसज्जतइत्यर्थः कुतःषड्गुणेशःषडिंद्रियनियंता ३६ ६७

ननुकिमीश्वरस्यसृष्ट्यादिकर्मभिर्विषयभोगैर्वातत्राह नचेति धातुर्जगद्विधातुरीश्वरस्यऊतीर्लीलाः कुमनीषः कुबुद्धिः निपुणेनतर्का दिकौशलेननावैतिनजानाति मनसारूपाणिवचसानामानिसंतन्वतः सम्यग्विस्तारयतः वचोभिरितिबहुत्वंस्तुत्यभिप्रायेण मनोवचोभिः सहेतिवा ३७ भक्तस्तुकथंचिज्जानातीत्याह सवेदेति अमायया ऽकुटिलभावेन संततयानिरंतरया अनुवृत्त्या आनुकूल्येनभजेत ३८ भक्तिमार्गेप्रवृत्तानृषीनभिनंदति अथेति यतोभक्तएवभगवत्तत्त्वंजानाति अथअतः भगवंतःसर्वज्ञाः भवतोधन्याः कृतार्थाः कुतः यद्यस्मादित्थंप्रश्नैर्वासुदेवे आत्मभावंमनोवृत्तिंकुर्वंति सर्वात्मकमैकांतिकम् यत्रयस्मिन्भावेसतिभूयःपरिवर्त्तोजन्ममरणाद्यावर्त्तोनभ

नचास्यकश्चिन्निपुणेनधातुरवैतिजंतुःकुमनीषऊतीः नामानिरूपाणिमनोवचोभिःसंतन्वतोनटचर्यामिवाज्ञः ३७ सवेदधातुःपदवींपरस्यदुरंतवीर्यस्यरथांगपाणेः योमाययासंततयाऽनुवृत्त्याभजेत तत्पादसरोजगंधम् ३८ अथेहधन्याभगवंतइत्थंयद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे कुर्वंतिसर्वात्मकमात्मभावंनयत्रभूयःपरिवर्त्तउग्रः ३९ इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसम्मितम् उत्तमश्लोकचरितंचकारभगवानृषिः ४० निःश्रेयसायलोकस्यधन्यंस्वस्त्ययनंमहत् तदिदंग्राहयामाससुतमात्मवतांवरम् सर्ववेदेतिहासानांसारंसारंसमुद्धृतम् ४१ सतुसंश्रावयामासमहाराजंपरीक्षितम् प्रायोपविष्टंगंगायांपरीतंपरमर्षिभिः ४२ कृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञानादिभिःसह कलौनष्टदृशामेषपुराणार्कोऽधुनोदितः ४३ तत्रकीर्त्तयतोविप्राविप्रर्षेर्भूरितेजसः अहंचाध्यगमंतत्रनिविष्टस्तदनुग्रहात् सोऽहंवःश्रावयिष्यामियथाऽधीतंयथामति ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३

वर्त्त ३९ सूतकिमेतच्छास्त्रमपूर्वंकथयसितत्राह ब्रह्मसम्मितंसर्ववेदतुल्यम् उत्तमश्लोकस्यचरितंयस्मिन्तत् ऋषिर्व्यासः ४० तत्संप्रदायप्रवृत्तिमाह तदिदमिति सुतंशुकम् ४१ प्रायेणमृत्युपर्यंतानाशकेनोपविष्टमितिपरमवैराग्योक्तिः ४२ ४३ हेविप्राः विप्रर्षेःसकाशादध्यगमंज्ञातवानस्मि तत्रकीर्तयतः तत्रनिविष्टइतिचान्वयभेदात्तत्रपदावृत्तिरदोषः यथाऽधीतम् ननुस्वमतिविलसितम् तत्रतुयथामतिस्वमत्यनुसारेण संक्षेपतःकथितंविस्तरतःश्रावयिष्यामि ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे प्रथमस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ ७ ७ ७ ७ ७

तुर्येभागवतारंभकारणत्वेनवर्ण्यते व्यासस्यापरितोषस्तुतपःप्रवचनादिभिः १ इतिएवंप्रसन्नतयाश्रावयिष्यामीतिब्रुवाणम् मु
नीनांबहूनांमध्येएकेनवक्तव्येयोवृद्धः वृद्धेष्वपिबहुषुयः कुलपतिः गणमुख्यः तेष्वपिबहुषुयोबह्वृचः ऋग्वेदीतेनवक्तव्यम् अतए
वंभूतत्वात्शौनकोऽब्रवीत् १ यत्तयाकथामाह २ कस्मिन्वास्थानेकेनहेतुनेतिमहाभारतादिधर्मशास्त्राणिकृतवतःपुनरेतत्संहिता
करणेकिंकारणमित्यर्थः कुतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः केनप्रवर्त्तितइत्यर्थः कृष्णोव्यासः ३ यदुक्तंसतुसंश्रावयामासेतितत्शुकस्य-
व्याख्यानादिकंकथंघटितमितिपृष्टुंतस्यासंगोदासीनतामाहद्वाभ्याम् तस्येतिसमदृक्समंब्रह्मपश्यति अतोनिर्विकल्पकःस्वार्थेकः
निरस्तभेदः किंच एकस्मिन्नेवांतःसमाप्तिर्यस्याः तथाभूतामतिर्यस्यसः यतःउन्निद्रःमायाशयनादुद्बुद्धः यानिशासर्वभूतानांतस्यांजा
गर्त्तिसंयमीतिस्मृतेः अतएवगूढः अप्रकटःमूढइवप्रतीयते ४ निर्विकल्पकत्वंप्रपंचयति दृष्ट्वेति आत्मजंशुकंप्रव्रजंतमनुगच्छंतमृषिं

व्यासउवाच इतिब्रुवाणंसंस्तूयमुनीनांदीर्घसत्रिणाम् वृद्धःकुलपतिःसूतंबह्वृचःशौनकोऽब्रवीत् १
शौनकउवाच सूतसूतमहाभागवदनोवदतांवरः कथांभागवतींपुण्यांयदाहभगवान्शुकः २ कस्मिन्युगे
गेप्रवृत्तेयंस्थानेवाकेनहेतुना कुतःसंचोदितःकृष्णःकृतवान्संहितांमुनिः ३ तस्यपुत्रोमहायोगीसमदृङ्नि
र्विकल्पकः एकांतमतिरुन्निद्रोगूढोमूढइवेयते ४ दृष्ट्वानुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नंदेव्योह्रियापरिदधुर्नसु
तस्यचित्रम् तद्वीक्ष्यपृच्छतिमुनौजगदुस्तवास्तिस्त्रीपुंभिदानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः ५ कथमालक्षितःपौरैः
संप्राप्तःकुरुजांगलान् उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ६ कथंवापांडवेयस्यराजर्षेर्मुनिनासहसंवादः
समभूत्तातयत्रैषासात्वतीश्रुतिः ७ सगोदोहनमात्रंहिगृहेषुगृहमेधिनाम् अवेक्षतेमहाभागस्तीर्थीकुर्वंस्त
दाश्रमम् ८ व्यासमनग्नमपिदृष्ट्वाजलेक्रीडंत्योदेव्यः अप्सरसः ह्रियालज्जयापरिदधुः वस्त्रपरिधानंकृतवत्यः अनग्नमपीत्य
नेनार्थात्सुतोनग्नइत्युक्तम् नग्नस्यपुरतोगच्छतःसुतस्यतुह्रियानपरिदधुः तच्चित्रंवीक्ष्यइयंस्त्रीअयंपुमान्इतिभिदाभेदःतवास्ति
विविक्तापूतादृष्टिर्यस्य ५ एवंभूतोऽसौकथमालक्षितःज्ञातःकुरवोजांगलाश्चदेशविशेषाःतान्संप्राप्तःप्रथमम् ततोगजसाह्वयेविचरन्
गजेनसहितआह्वयोनामयस्यतस्मिन्हस्तिनापुरे हस्तीनामराजातेननिर्मितत्वात् ६ एवंभूतेनमुनिनासहयत्रसंवादेएषासात्वतीभाग
वतीश्रुतिःसंहिता ७ एतद्व्याख्यानंबहुकालावस्थानापेक्षम् तस्यत्वेकत्रावस्थानंदुर्लभमित्याह सइति गोदोहनमात्रंकालंप्रतीक्षते त
दपिनभिक्षार्थंकिंतुतेषामाश्रमंगृहंतीर्थीकुर्वन्पवित्रीकुर्वन् ८

तस्मादेवंभूतोऽवक्तेत्याश्चर्यंश्रोतुस्तच्चरितमतीवाश्चर्यंप्रायोपवेशनंयतः अतःकथयेत्याह अभिमन्युसुतमितिपंचभिः गृणीहिकथय
९ सम्राट्चक्रवर्त्तीवेतिवितर्केकस्यवाहेतोः कस्मात्कारणात् अधिराट्श्रियंअधिराजांश्रियंसंपदमनादृत्य १० यस्यपादनिकेतंचरणपी
ठम् हस्फुटम् धनान्यानीयशत्रवोनमंति अंगहेसूत युवातरुणएवऐषतऐच्छत् अत्रार्षमात्मनेपदम् असुभिःप्राणैःसह ११ विरक्तस्य
किंधनादिभिरितिचेत्तत्राह लोकस्यशिवायसुखाय भवायसमृद्ध्यै भूतयेऐश्वर्यायचतेजीवंति नत्वात्मार्थम् एवंसत्यसौराजानिर्विद्यविरज्या
पिपरेषामाश्रयंकलेवरंकुतोहेतोर्मुमोच नहिपरोपजीवनंस्वयंत्यक्तुमुचितमित्यर्थः १२ यत्किंचनपृष्टोऽसितत्सर्वंनोऽस्मभ्यंसमाचक्ष्व यद्यस्मा
त्त्वान्यांविषयेगिरांगोचरेऽर्थेस्नातंपारंगतंत्वामन्ये छांदसादन्यत्र वैदिकात्व्यतिरेकेण अत्रैवर्णिकत्वात् १३ कस्मिन्युगइत्यादिप्रश्नानांव्या

अभिमन्युसुतंसूतप्राहुर्भागवतोत्तमम् तस्यजन्ममहाश्चर्यंकर्माणिचगृणीहिनः ९ ससम्राट्कस्यवाहेतोःपांडूनां
मानवर्द्धनः प्रायोपविष्टोगंगायामनादृत्याधिराट्श्रियम् १० नमंतियत्पादनिकेतमात्मनःशिवायहानीयधनानिशत्र
वः कथंसवीरःश्रियमंगदुस्त्यजांयुवैषतोत्स्रष्टुमहोसहासुभिः ११ शिवायलोकस्यभवायभूतयेयउत्तमश्लोकपरा
यणाजनाः जीवंतिनात्मार्थमसौपराश्रयंमुमोचनिर्विद्यकुतःकलेवरम् १२ तत्सर्वंनःसमाचक्ष्वपृष्टोयदिहकिंचन म
न्येत्वांविषयेवाचांस्नातमन्यत्रछांदसात् १३ सूतउवाच द्वापरेसमनुप्राप्तेतृतीयेयुगपर्यये जातःपराशरा
द्योगीवासव्यांकलयाहरेः १४ सकदाचित्सरस्वत्याउपस्पृश्यजलंशुचि विविक्तएकआसीनउदितेरविमंडले १५ परा
वरज्ञःसऋषिःकालेनाव्यक्तरंहसा युगधर्मव्यतिकरंप्राप्तंभुवियुगेयुगे १६ भौतिकानांचभावानांशक्तिह्रासंचतत्कृत
म् अश्रद्दधानान्निःसत्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः १७

सजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह द्वापरेसमनुप्राप्ते कदेत्यपेक्षायामाह तृतीयेयुगस्यपर्य
येपरिवर्त्तेवासव्यामुपरिचरस्यवसोर्वीर्याज्जातायांसत्यवत्यांयोगीज्ञानीव्यासोजातः १४ जलमुपस्पृश्यजलेस्नानादिकंकृत्वेत्यर्थः आसीनो
बभूवेतिशेषः विविक्तदेशइत्यादिचित्तैकाग्र्यार्थमुक्तम् अनेनैवबदरिकाश्रमस्थानंसूचितम् १५ तत्रसऋषिर्युगधर्मव्यतिकरादिकंवीक्ष्यस
र्ववर्णाश्रमाणांयद्धितंतद्दध्याविततृतीयेनान्वयः परावरज्ञः अतीतानागतवित् अव्यक्तंरंहोवेगोयस्यतेनकालेनयुगधर्माणांव्यतिकरंसंकरं
प्राप्तंवीक्ष्यतथाभुवियुगेयुगे १६ भौतिकानांशरीरादीनांतत्कृतंकालकृतम् निःसत्वान्धैर्यशून्यान् दुर्मेधान्मंदमतीन् १७ ॥ ॥

१८ ततश्चहोत्रोपलक्षिताश्चत्वार ऋत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयंकर्मचातुर्हौत्रम् शुद्धंशुद्धिकरम् यज्ञसंतत्यैयज्ञानामविच्छेदाय १९
चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति उद्धृताः पृथक्कृताः २० २१ दारुणः अथर्वोक्ताभिचारादिप्रवृत्तेः २२ व्यस्यन्विभक्तवंतः २३ वेदविभागप्रयोज
नमाह तएवेति येपूर्वमतिमेधाविभिर्धार्यंतेस्मतएव २४ किंच स्त्रीशूद्रेतिद्विजबंधवः त्रैवर्णिकेषधमाः तेषांकर्मरूपेश्रेयसिश्रेयःसाध-

दुर्भगांश्चजनान्वीक्ष्यमुनिर्दिव्येनचक्षुषा सर्ववर्णाश्रमाणांयद्दध्यौहितममोघदृक् १८ चातुर्होत्रंकर्मशुद्धं
प्रजानांवीक्ष्यवैदिकम् व्यदधाद्यज्ञसंतत्यैवेदमेकंचतुर्विधम् १९ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यावेदाश्चत्वारउद्धृताः इ
तिहासपुराणंचपंचमोवेदउच्यते २० तत्रर्ग्वेदधरःपैलःसामगोजैमिनिःकविः वैशंपायनएवैकोनिष्णातोयजुषा
मुत २१ अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणोमुनिः इतिहासपुराणानांपितामेरोमहर्षणः २२ तएतऋषयोवेदंस्वं
स्वंव्यस्यन्ननेकधा शिष्यैःप्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोऽभवन् २३ तएववेदादुर्मेधैर्धार्यंतेपुरुषैर्यथा ए
वंचकारभगवान्व्यासःकृपणवत्सलः २४ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयए
वंभवेदिह इतिभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतम् २५ एवंप्रवृत्तस्यसदाभूतानांश्रेयसिद्विजाः सर्वात्मकेनापि
यदानातुष्यद्धृदयंततः २६ नातिप्रसीदद्धृदयःसरस्वत्यास्तटेशुचौ वितर्कयन्विविक्तस्थइदंप्रोवाचधर्मवित् २७
धृतव्रतेनहिमयाछंदांसिगुरवोऽग्नयः मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशासनम् २८ भारतव्यपदेशेनह्याम्ना
यार्थश्चदर्शितः दृश्यतेयत्रधर्मादिस्त्रीशूद्रादिभिरप्युत २९ अथापिबतमेदैह्योह्यात्माचैवात्मनाविभुः असं
पन्नइवाभातिब्रह्मवर्चस्यसत्तमः ३०

ने एवंभवेत् अनेनैवप्रकारेणभवत्विति अतएवतेषांकृपयाभारताख्यानंमुनिनाकृ
तम् २५ भूतानांश्रेयसिहितेसर्वात्मकेनापि अनेकोद्देशवताऽपिकर्मणा २६ नअतिप्रसीदत्हृदयंयस्यसः चित्ताप्रसत्तौहेतुंवितर्कय-
न्निदमुवाचस्वगतम् २७ मानिताःपूजिताः २८ २९ दैह्यःदेहेभवः आत्माजीवः वस्तुतोविभुः परिपूर्णएव आत्मनास्वेनरूपेणासंपन्नः
तादात्म्यमप्राप्तइवाभाति ब्रह्मवर्चसंवेदश्रवणाध्यापनोत्कर्षजंतेजः तत्रसाधवोब्रह्मवर्चस्याः तेषुसत्तमःअतिश्रेष्ठोऽपि यद्वा नकेवलमसंपन्न
इवाभाति अस्तुतब्रह्मवर्चसीब्रह्मवर्चसवानपिअसत्तमइवाभाति पाठांतरेकमनीयतमोऽपीति ३० छ छ छ

असंपत्तौहेतुंस्वयमेवाशंकते किंवेति प्रायेणभूयस्त्वेन हियस्मात्तएवधर्माः अच्युतस्यप्रियाः ३१ खिलंन्यूनम् खिद्यतः खेदंप्राप्नुवतः
कृष्णस्यव्यासस्यप्रागुदाहृतंसरस्वतीतीरस्थम् ३२ तंनारदमागतमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायविधिवत्पूजयामासेति ३३ इतिप्रथमे
टीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेसर्वधर्मेभ्योहरिकीर्त्तनगौरवम् व्यासच्चित्तप्रसादायनारदेनोपदिश्यते १ उपसमीपेआसीनंविप्रर्षे
व्यासम् बृहच्छ्रवाः महायशाः स्मयन्इषद्धसन्निवेत्यनेनसुखप्रसक्तिर्द्योत्यते यद्वा इवेत्यनधिकारार्थम् अहोमहानपिमुह्यतीतिस्मयमा
नः १ शारीरः शरीराभिमानीआत्मा आत्मनातेनशरीरेणकच्चित्किंपरितुष्यति मानसआत्मामनोऽभिमानीतेनमनसापरितुष्यतिकच्चि
न्नोवेति २ तेजिज्ञासितंज्ञातुमिष्टंधर्मादियत्तत्सर्वंसुसंपन्नम् सम्यक्ज्ञातम् अपिशब्दादनुष्ठितंचेत्यर्थः अधीतिपाठेसंबोधनम् सुसंप

किंवाभागवताधर्मानप्रायेणनिरूपिताः प्रियाः परमहंसानांतएवह्यच्युतप्रियाः ३१ तस्यैवंखिलमात्मानंमन्य
मानस्यखिद्यतः कृष्णस्यनारदोऽभ्यागादाश्रमंप्रागुदाहृतम् ३२ तमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायागतंमुनिः पूजया
मासविधिवन्नारदंसुरपूजितम् ३३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ सूतउवा
च अथतंसुखमासीनउपासीनंबृहच्छ्रवाः देवर्षिःप्राहविप्रर्षिंवीणापाणिःस्मयन्निव १ नारदउवाच
पाराशर्यमहाभागभवतःकच्चिदात्मना परितुष्यतिशारीरआत्मामानसएववा २ जिज्ञासितंसुसंपन्नमपितेमह
दद्भुतम् कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थपरिबृंहितम् ३ जिज्ञासितमधीतंचयत्तद्ब्रह्मसनातनम् अथापिशोचस्यात्मा
नमकृतार्थइवप्रभो ४ व्यासउवाच अस्त्येवमेसर्वमिदंत्वयोक्तंतथाऽपिनात्मापरितुष्यतेमे तन्मूलम
व्यक्तमगाधबोधंपृच्छामहेत्वात्मभवात्मभूतम् ५ सर्वंभवान्वेदसमस्तगुह्यमुपासितोयत्पुरुषःपुराणः परावरेशोमन
सैवविश्वंसृजत्यवत्यत्तिगुणैरसंगः ६

न्नत्वेहेतुः महदद्भुतमित्यादि सर्वैरर्थैर्धर्मादिभिः परिबृंहितंपरिपूर्णम् ३ किंच यत्सनातनंनित्यंप
रंब्रह्मतच्चत्वयाजिज्ञासितंविचारितम् अधीतमधिगतंप्राप्तंचेत्यर्थः अथापिशोचसितत्किमर्थमितिशेषः ४ आत्माशारीरोमानसश्चतन्मूलंत
स्यापरितोषस्यकारणम् अव्यक्तमस्फुटम् हेनारदत्वांत्वांपृच्छामहे आत्मभवोब्रह्मातस्यात्मनोदेहादुद्भूतःतम् अतएवागाधोऽतिगंभीरो
बोधोयस्यतंत्वाम् ५ अगाधबोधतामपंचयन्नाह सर्वाइतिद्वाभ्याम् सर्वगुह्यज्ञानेहेतुः यद्यस्मात्पुराणःपुरुषउपासितस्त्वया कथंभूतः परा
वरेशः कार्यकारणनियंता मनसैवसंकल्पमात्रेणगुणैःकृत्वाविश्वंसृजतीत्यादि ६

किंच त्वंत्रिलोकींपर्यटन् अर्कइवसर्वदर्शी योगबलेनप्राणवायुरिवसर्वप्राणिनामंतश्चरः सन्नात्मसाक्षीबुद्धिवृत्तिज्ञः अतःपरेब्रह्मणिधर्मतो योगेननिष्णातस्य तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति अवरेचब्रह्म णिवेदाख्येव्रतैः स्वाध्यायनियमैर्निष्णातस्यमेअलमत्यर्थंयन्न्यूनंतद्विचक्ष्व वितर्कय ७ अनुदितप्रायमनुक्तप्रायम् विमलंभगवद्यशोविना येनैवधर्मादिज्ञानेनासौभगवान्नतुष्येत तदेवदर्शनंज्ञानंखिलंन्यूनमन्येऽहम् ८ ननुभगवद्यशएवतत्रतत्रानुवर्णितंतत्राह यथेति चश ब्दाद्धर्मादिसाधनानिच तथाधर्मादिवत्प्राधान्येनवासुदेवस्यमहिमानत्वनुक्तइत्यर्थः ९ वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयं वाक्चातुर्यंचखिलमेवेत्याह नेति चित्रपदमपियद्वचोहरेर्यशोनप्रगृणीत तद्वायसंतीर्थंकाकतुल्यानांकामिनांरतिस्थानम् उशंति मन्यंते

त्वंपर्यटन्नर्कइवत्रिलोकीमंतश्चरोवायुरिवात्मसाक्षी परावरेब्रह्मणिधर्मतोव्रतैःस्नातस्यमेन्यूनमलंविचक्ष्व ७
श्रीनारदउवाच भवताऽनुदितप्रायंयशोभगवतोऽमलम् येनैवासौनतुष्येतमन्येतद्दर्शनंखिलम् ८
यथाधर्मादयश्चार्थामुनिवर्यानुकीर्तिताः नतथावासुदेवस्यमहिमाह्यनुवर्णितः ९ नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशो
जगत्पवित्रंप्रगृणीतकर्हिचित् तद्वायसंतीर्थमुशंतिमानसानयत्रहंसानिरमंत्युशिक्क्षयाः १० तद्वाग्विसर्गोजन
ताघविप्लवोयस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि नामान्यनंतस्ययशोऽंकितानियच्छृण्वंतिगायंतिगृणंतिसाधवः ११
नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितंकर्मयदप्यका
रणम् १२

कुतः मानसाः सत्वप्रधानेमनसिवर्त्तमानाः हंसायतयोयत्रननिरमंति कर्हिचिदपि नितरांनरमंते उशिक्क्षयाः उशिक्कमनी यंब्रह्मक्षयोनिवासोयेषांते यथाप्रसिद्धाहंसामानसेसरसिचरंतः कमनीयपद्मखंडनिवासास्त्यक्तविचित्रान्नादियुक्तेऽप्युच्छिष्टगर्त्तेकाकक्री डास्थानेननिरमंतइतिशेषः १० विनाऽपिपदचातुर्यंभगवद्यशःप्रधानंवचःपवित्रमित्याह तद्वाग्विसर्गः सचासौवाग्विसर्गः वाचःप्रयोगः जना नांसमूहोजनतातस्याअघंविप्लावयतिनाशयतीतितथासः यस्मिन्वाग्विसर्गेअबद्धवत्यपिअपशब्दादियुक्तेऽपिप्रतिश्लोकम् अनंतस्ययशो ऽंकितानिनामानिभवंति तत्रहेतुः यत्यानिनामानिसाधवोमहांतोवक्तरिसतिशृण्वंतिश्रोतरिसतिगृणंति अन्यदातुस्वयमेवगायंति की र्तयंतीति ११ भक्तिहीनंकर्मशून्यमेवेतिकैमुत्यन्यायेनदर्शयति नैष्कर्म्यमिति कर्मनिवृत्तिप्राप्यत्वान्निष्कर्मब्रह्मतदेकाकारत्वान्निष्कर्मतारूपं

नैष्कर्म्यम् अज्यते ऽ नेनेत्यंजनमुपाधिः तन्निवर्त्तकंनिरंजनम् एवंभूतमपिज्ञानं अच्युतेभावोभक्तिस्तद्वर्जितंचेदलमत्यर्थंनशोभते सम्य
गपरोक्षायनकल्पतइत्यर्थः तदाशश्वत्साधनकालेफलकालेचाभद्रंदुःखरूपंयत्काम्यंकर्म यदप्यकारणमकाम्यंतच्चेतिचकारस्यान्वयः
तदपिकर्मईश्वरेनार्पितंचेत्कुतःपुनःशोभेत बहिर्मुखत्वेनसत्वशोधकत्वाभावात् १२ तदेवंभक्तिशून्यानिज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानि
व्यर्थान्येवयतः अतोहरेश्चरितमेवानुवर्णयेत्याह अथोअतःकारणात् अमोघायथार्थादृक्धीर्यस्य शुचिश्रुद्धंश्रवोयशोयस्य सत्येरतः धृ
तानिव्रतानियेनसभवानेवंमहागुणस्तावत् अतःउरुक्रमस्यविविधंचेष्टितंलीलांसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण अखिलस्यबंधमुक्तयेत्वमनुस्मर
स्मृत्वावर्णयेत्यर्थः एतच्चवाक्यांतरभितिमध्यमपुरुषप्रयोगोनानुपपन्नः १३ विपक्षेदोषांतरमाह ततउरुक्रमचेष्टितात्पृथक्दृशः अतए
वान्यथाप्रकारांतरेणयत्किंचिदर्थांतरंविवक्षतः तयाविवक्षयाकृतैः स्फुरितैःरूपैःनामभिश्चवक्तव्यत्वेनोपस्थितैः दुःस्थिताऽनवस्थितास-

अथोमहाभागभवानमोघदृक्शुचिश्रवाःसत्यरतोधृतव्रतः उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तयेसमाधिनाऽनुस्मरतद्विचे
ष्टितम् १३ ततोऽन्यथाकिंचनयद्विवक्षतःपृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः नकुत्रचित्क्वापिचदुःस्थितामतिर्लभेत-
वाताहतनौरिवास्पदम् १४ जुगुप्सितंधर्मकृतेऽनुशासतःस्वभावरक्तस्यमहान्व्यतिक्रमः यद्वाक्यतोधर्मइती
तरःस्थितोनमन्यतेतस्यनिवारणंजनः १५

तीमतिः कदाचित्क्वापिविषये आस्पदंस्थानंनलभेत वातेनाहताआघूर्णिता
नौरिव तदुक्तंगीतासु व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनामित्यादि १४ तदेवंहरियशोवि
नाभारतादिषुकृतंधर्मादिवर्णनमकिंचित्करमित्युक्तम् प्रत्युतविरुद्धमेवजातमित्याह जुगुप्सितंनिंद्यंकाम्यकर्मादिस्वभावतएवरक्तस्य
तत्ररागिणःपुरुषस्यधर्मकृतेधर्मार्थमनुशासतस्तवमहानयंव्यतिक्रमः अन्यायः कुतइत्यतआह यस्यवाक्यतोऽयमेवमुख्योधर्मइति-
स्थितइतरः प्राकृतोजनः तस्यकाम्यकर्मादेरन्येनतत्वज्ञेनक्रियमाणंनिवारणंस्वयमेववात्वयाक्रियमाणम् यद्वा नकर्मणानप्रजयाध
नेनत्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुत्याक्रियमाणंनिवारणंयथाऽर्थमेतदितिनमन्यते किंतुप्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयंतदितिकल्पयं
ति तदुक्तंमतांतरोपन्यासेभट्टैः तत्रैवंशक्यतेवक्तुंयेऽधपंग्वादयोनराः गृहस्थत्वंनशक्ष्यंतिकर्त्तुंतेषामयंविधिः नैष्ठिकब्रह्मचर्यंवापरिव्रा
जकताऽपिवा तैरवश्यंगृहीतव्यातेनादावेतदुच्यतइत्यादि १५ ७ ७ ७ ७

ननु यद्येवं प्रवृत्तिमार्गो निंद्यते तर्हि निवृत्तिमार्गे सर्वक्रियात्यागेनैव पारमेश्वरसुखरूपानुभूतेः किं तद्यशः कथनेनापि तत्राह विचक्षणोऽ
ति निपुणः कश्चिदेव निवृत्तितः सर्वक्रियानिवृत्त्याऽस्य विभोः सुखं निर्विकल्पकसुखात्मकस्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमर्हति न पुनरविचक्षणः प्रवृ
त्तिस्वभावः विफलत्वे हेतुः न अंतः कालतः पारंच देशतः यस्य तस्य विभोश्चेष्टितम् ततः कारणात् हे विभो अनात्मनो देहाद्यभिमानिनः अ-
त एव गुणैः सत्वादिभिः प्रवर्त्तमानस्य जनस्य दर्शय भवानिति त्वमित्यर्थः पाठांतरे भवन्निति संबोधनम् १६ एवं तावत्काम्यकर्मादेरनर्थ
हेतुत्वात्तं विहाय हरेर्लीलैव वर्णनीयेत्युक्तम् इदानीं तु नित्यनैमित्तिकस्वधर्मनिष्ठामप्यनादृत्य केवलं हरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाह
त्यक्त्वेति ननु स्वधर्मत्यागेन भजन् भक्तिपरिपाकेन यदि कृतार्थो भवेत्तदा न काचिच्चिंता यदि पुनरपक्व एव म्रियेत ततो भ्रश्येद्वा तदा स्वधर्मत्या
गनिमित्तोऽनर्थः स्यादित्याशंक्याह ततो भजनात्कथंचित् पतेत् भ्रश्येत् म्रियेत वा यदि तदाऽपि भक्तिरसिकस्य कर्मानधिकारान्नानर्थशंका
अंगीकृत्याप्याह वाशब्दः कटाक्षे यत्र क्व वा नीचयोनावपि अमुष्य भक्तिरसिकस्याभद्रमभूत्किम् नाभूदेवेत्यर्थः भक्तिवासनासद्भावादिति

विचक्षणोऽस्यार्हति वेदितुं विभोरनंतपारस्य निवृत्तितः सुखम् प्रवर्त्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततो भवान्दर्शय
चेष्टितं विभोः १६ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांबुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि यत्र क्व वाऽभद्रमभूदमुष्य किं को वाऽ
र्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः १७ तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः
सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा १८ न वै जनो जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंग संसृतिम् स्मरन्मुकुंदांघ्र्यु
पगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः १९

भावः अभजद्भिस्तु केवलं स्वधर्मतः को वा अर्थः आप्तः प्राप्तः अभजतामिति षष्ठी तु सं
बंधमात्रविवक्षया १७ ननु स्वधर्ममात्रादपि कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः पितृलोकप्राप्तिः फलमस्त्येव तत्राह तस्यैव हेतोः तदर्थं यत्नं कुर्यात् य
त् उपरि ब्रह्मपर्यंतं अधः स्थावरपर्यंतं च भ्रमद्भिर्जीवैर्न लभ्यते षष्ठी तु पूर्ववत् तत्तु विषयसुखमन्यत एव प्राचीनकर्मणा सर्वत्र नरकादावपि ल
भ्यते दुःखवत् यथा दुःखं प्रयत्नं विनाऽपि लभ्यते तद्वत् तदुक्तम् अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायांति देहिनाम् सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रा
तिरिच्यत इति १८ यदुक्तं यत्र क्व वाऽभद्रमभूदिति तदुपपादयति न वा इति मुकुंदसेवी जनो जातु कदाचित्कथंचन कुयोनिगतोऽपि संसृतिं नाव्रजेत्
नाविशेत् अंग अहो अन्यवत् केवलकर्मनिष्ठवत् इति वैधर्म्ये दृष्टांतः कुत इत्यत आह मुकुंदांघ्रेरुपगूहनमालिंगनं पुनः स्मरन् विहातुं ने

च्छेत् यतोऽयंजनोरसग्रहः रसेनरसनीयेनगृह्यतेवशीक्रियते यद्वा रसेरसनीयेग्रह आग्रहोयस्य तदुक्तंभगवता यततेचततोभूयःसं
सिद्धौकुरुनंदन पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसइति १९ तदेवंभगवल्लीलाप्राधान्येनवर्णयेत्युक्तेतत्रकोभगवान्काचतस्यलीला
इत्यपेक्षायामाह इदंविश्वंभगवानेव सतुअस्मात्विश्वस्मादितरः ईश्वरात्प्रपंचोनपृथक् ईश्वरस्तुप्रपंचात्पृथगित्यर्थः तत्रहेतुः यतोभ
गवतोहेतोर्जगतःस्थित्यादयोभवंति अनेनैवलीला अपिदर्शिताः यद्वा इदंविश्वंभगवान् इतरइवयःसजीवोऽपिभगवान्चेतनाचेतनः
प्रपंचस्तद्व्यतिरेकेणनास्तिसएवैकस्तत्त्वमित्यर्थः हिशब्देनसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिप्रमाणंसूचितम् तद्धिस्वयमेवभवान्वेद प्रादेशमात्रमेक
देशमात्रम् आचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुत्यर्थसंपादनायप्रदर्शितम् २० नचतवाचार्यापेक्षाईश्वरावतारत्वादित्याह त्वमिति हेअमोघदृ-

इदंहिविश्वंभगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवाः तद्धिस्वयंवेदभवांस्तथाऽपितेप्रादेशमात्रंभवतःप्रदर्शि
तम् २० त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्परस्यपुंसःपरमात्मनःकलाम् अजंप्रजातंजगतःशिवायतन्महानुभावा
भ्युदयोऽधिगण्यताम् २१ इदंहिपुंसस्तपसःश्रुतस्यवास्विष्टस्यसूक्तस्यचबुद्धिदत्तयोः अविच्युतोऽर्थःकविभिर्नि
रूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् २२ अहंपुराऽतीतभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनाम् निरूपि
तोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षताम् २३ तेमय्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुव
र्तिनि चक्रुःकृपांयद्यपितुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणेमुनयोऽल्पभाषिणि २४

कृत्वमात्मनास्वयमात्मानमजमेवसंतंजगतः शिवायप्रजातमवेहि कुतः परस्यपुंसः कलामंशभूतम् ततस्तस्मान्महानुभावस्यहरेरभ्युद
यः पराक्रमः अधिअधिकंगण्यताम् निरूप्यताम् २१ अनेनैवतपआदिसर्वंतवसफलंस्यादित्याह इदंहीति श्रुतादयोभावेनिष्ठाः इदमेव
हितपः श्रवणादेरविच्युतोनित्योऽर्थःफलम् किंतत् उत्तमश्लोकस्यगुणानुवर्णनमितियत् २२ सत्संगतोहरिकथाश्रवणादिफलंस्ववृत्तां
तेनप्रपंचयति अहंपुरापूर्वकल्पेअतीतभवे पूर्वजन्मनि वेदवादिनांदास्याःसकाशात् अभवम् जातोऽस्मिनिरूपितः नियुक्तः क्व योगि
नांशुश्रूषणेप्रावृषिवर्षोपलक्षितेचातुर्मास्येनिर्विविक्षतांनिर्वेशमेकत्रवासंकर्तुमिच्छताम् २३ अपेतान्यखिलानिचापलानियस्मात्तस्मि
न्नियतेंद्रिये अधृतक्रीडनकेत्यक्तक्रीडासाधने अनुवर्त्तिनि अनुकूले २४ छ छ छ छ

उच्छिष्टस्यलेपान्पात्रलग्नान्तैर्द्विजैरनुज्ञातःसन्भुंजेस्म तेनभोजनेनापास्तकिल्बिषोजातोऽस्मि तेषांधर्मेपरमेश्वरभजनेएवात्मनोमनसोरु
चिःप्रजायतेस्मेत्यनुषंगः २५ अशृणवंश्रुतवानस्मि मेश्रद्धयासमेवस्वतःसिद्धयानत्वन्येनबलाज्जनितया अतोममेत्यस्यापौनरुक्त्यम् अनुप
दंप्रतिपदम् प्रियंश्रवोयस्यतस्मिन् २६ तस्मिन्भगवतिलब्धरुचेर्ममास्खलिता अप्रतिहतामतिरभवदित्यनुषंगः यथामत्यापरेप्रपंचातीते
ब्रह्मरूपेमयिसदसत्स्थूलंसूक्ष्मंचैतच्छरीरंस्वमाययास्वाविद्ययाकल्पितम् नतुवस्तुतोऽस्तीतिलक्षणमेवपश्यामीति २७ एवंशुद्धेत्वंपदार्थे
ज्ञातेदेहादिकृतविक्षेपनिवृत्तेस्तत्कारणभूतरजस्तमोनिवर्त्तिकादृढाभक्तिर्जातेत्याह इत्थमिति हरेर्यशःअनुसवंत्रिकालम् २८ तस्येति शु

उच्छिष्टलेपाननुमोदितोद्विजैःसकृत्स्मभुंजेतदपास्तकिल्बिषः एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवात्मरुचिःप्रजायते
२५ तत्रान्वहंकृष्णकथाःप्रगायतामनुग्रहेणाशृणवंमनोहराः ताःश्रद्धयामेऽनुपदंविशृण्वतःप्रियश्रवस्यंगममाभव
द्रुचिः २६ तस्मिंस्तदालब्धरुचेर्महामुनेप्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम यथाहमेतत्सदसत्स्वमाययापश्येमयिब्रह्मणि
कल्पितंपरे २७ इत्थंशरत्प्रावृषिकावृतूहरेर्विशृण्वतोमेऽनुसवंयशोऽमलम् संकीर्त्यमानंमुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः
प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा २८ तस्यैवंमेऽनुरक्तस्यप्रश्रितस्यहतैनसः श्रद्दधानस्यबालस्यदान्तस्यानुचरस्यच २९ ज्ञा
नंगुह्यतमंयत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् अन्ववोचन्गमिष्यन्तःकृपयादीनवत्सलाः ३० येनैवाहंभगवतोवासुदेव-
स्यवेधसः मायाऽनुभावमविदंयेनगच्छन्तितत्पदम् ३१ एतत्संसूचितंब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् यदीश्वरेभ-
गवतिकर्मब्रह्मणिभावितम् ३२ आमयोयश्चभूतानांजायतेयेनसुव्रत तदेवह्यामयंद्रव्यंनपुनातिचिकित्सित
म् ३३

द्धत्वंपदार्थस्यदृढभक्तिमतोमेप्रश्रितस्यविनीतस्य २९ गुह्यतममिति साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानंगुह्यम् तत्साध्यंविविक्तात्मज्ञानंगुह्यतरम्
तत्प्राप्येश्वरज्ञानंगुह्यतमम् भगवतोदितंभागवतंशास्त्रमन्ववोचन् उपदिष्टवंतः ३० तदेवज्ञानंपूर्वोक्तत्वंपदार्थज्ञानात् विवेकेनदर्शयति येनैवेति
अविदंज्ञातवानहम् ३१ तत्साधनधर्मरहस्यंचसूचितमित्याह एतदिति तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितंभेषजंनिवर्त्तकंसत्त्वशोधकमितियावत्
किंतत् भगवतिभावितंसमर्पितंयत्कर्मतत् कथंभूतेभगवति ईश्वरेसर्वनियंतरि एवमपिचब्रह्मणि अप्रच्युतपूर्णरूपे ३२ ननुसंसारहेतोःकर्मणः
कथंतापत्रयनिवर्त्तकत्वम् सामग्रीभेदेनघटतइतिसदृष्टांतमाहद्वाभ्याम् य आमयोरोगःयेनघृतादिनाजायतेतदेवकेवलमामयकारणभूतंद्रव्यंतमाम
यंनपुनातिननिवर्त्तयतीत्यर्थःकिंतुचिकित्सितंद्रव्यांतरैर्भावितंसत्पुनात्येवयथा ३३

आत्मविनाशायकर्मनिवृत्तयेकल्पंतेसमर्थाभवंति परेईश्वरेकल्पिताअर्पिताःसंतः अत्रचप्रथमंमहत्सेवा ततश्चतत्कृपा ततश्चतद्धर्मश्रद्धा ततो
भगवत्कथाश्रवणम् ततोभगवतिरतिः तयाचदेहद्वयविवेकात्मज्ञानम् ततोदृढाभक्तिः ततोभगवत्तत्त्वज्ञानम् ततस्तत्कृपयासर्वज्ञत्वादिभगव
द्गुणाविर्भावइतिक्रमोदर्शितः ३४ ननुचज्ञानेनाज्ञानप्राप्तकर्मनाशः तच्चज्ञानंभक्तियोगाद्भवति कथंकर्मणाकर्मनाशःस्यात्तत्राह यदत्रेति ३५
भगवदर्पणेनक्रियमाणंकर्मभक्तियोगंजनयतीतिसदाचारेणदर्शयति यत्रयदाभगवतःशिक्षयाकर्माणिकुर्वाणाभवंति तदाश्रीकृष्णस्य
गुणनामानिगृणंति अनुस्मरंतिचकृष्णामित्यर्थः इयंभगवच्छिक्षा यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वम
दर्पणमिति ३६ कीर्तनस्मरणरूपभक्तिहेतुत्वमुक्त्वंज्ञानहेतुत्वमाहद्वाभ्याम् नमइति नमोधीमहिमनसानमनंकुर्वीमहि ३७ अमूर्त्तिकंमं-

एवंनृणांक्रियायोगाःसर्वेसंसृतिहेतवः तएवात्मविनाशायकल्पंतेकल्पिताःपरे ३४ यदत्रक्रियतेकर्मभगवत्परि
तोषणम् ज्ञानंयत्तदधीनंहिभक्तियोगसमन्वितम् ३५ कुर्वाणायत्रकर्माणिभगवच्छिक्षयाऽसकृत् गृणंतिगुणना
मानिकृष्णस्यानुस्मरंतिच ३६ नमोभगवतेतुभ्यंवासुदेवायधीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंकर्षणायच ३७
इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्त्तिममूर्त्तिकम् यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्दर्शनःपुमान् ३८ इमंस्वनिगमंब्रह्मन्नवेत्यमद
नुष्ठितम् अदान्मेज्ञानमैश्वर्यंस्वस्मिन्भावंचकेशवः ३९ त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतंविभोःसमाप्यतेयेनविदांबु
भुत्सितम् आख्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनांसंक्लेशनिर्वाणमुशंतिनान्यथा ४० इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेप्रथमस्कंधेव्यासनारदसंवादेपंचमोऽध्यायः ५ सूतउवाच एवंनिशम्यभगवान्देवर्षेर्जन्मकर्मच
भूयःपप्रच्छतंब्रह्मन्व्यासःसत्यवतीसुतः १

त्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्त्तिशून्यम् यजतेपूजयति सपुमान्सम्यग्दर्शनोभवति ३८ एवंचकृतव
तिमयिहरिःस्वसदृशंज्ञानादिकंदत्तवानित्याह इमंस्वनिगमंस्वोपदेशंमयाऽनुष्ठितम् अवेत्यज्ञात्वा भावंप्रीतिंच ३९ अतस्त्वमप्येवंकुर्वित्या
ह त्वमिति अदभ्रमनल्पंश्रुतंयस्य हेअदभ्रश्रुत विभोर्विश्रुतंयशः आख्याहिकथय येनविश्रुतेनबुद्धेनविदांविदुषांबुभुत्सितंबोद्धुमिच्छा
समाप्यते यतोदुःखैःपीडितानांसंक्लेशशांतिंप्रकारांतरेणनमन्यंते ४० इतिप्रथमेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ व्यासस्यमत्ययार्थंच
षष्ठेप्राग्जन्मसंभवम् स्वभाग्यंनारदःप्राहकृष्णसंकथनोद्भवम् १ १ ५ ५ ५ ५

स्वयमपितथाचिकीर्षुर्गुरूपदेशानंतरं भावितच्चरितंपृच्छति भिक्षुभिरिति विप्रवसितेदूरदेशगमने कृतेसति विज्ञानस्यादेष्टृभिः २ परं
वयः उत्तरमायुः तेत्वयाकथंवर्त्तितंनीतम् इदामितिदासीपुत्रभूतंकलेवरमुदस्राक्षीः उत्सृष्टवानसि ३ एषकल्पांतलक्षणः कालःतेस्मृ
तिंकथंनव्यवधात् नखंडितवान् अडागमाभावस्त्वार्षः हियतएषसर्वस्यनिराकृतिरपलापोयस्मात्सः ४ अकारषंकृतवानहम् रेफषकार
योर्विश्लेषः छंदोऽनुरोधेन ५ तत्रतावत्कंचित्कालंतत्रैवमातृस्नेहयंत्रितोन्यवसमित्याह त्रिभिः एकएवाहमात्मजोयस्याःसा योषिदिति-
मूढेतिच स्नेहानुबंधेहेतुः ६ किंकरीत्यस्यार्थंप्रपंचयति अस्वतंत्रासा अतोनकल्पानसमर्था आसीत् दारुमयीयोषेत्यतिपारवश्येदृष्टांतः ७
तदेवंसास्नेहंचक्रे अहंचदिगादिष्वनभिज्ञोऽतस्तत्रैवन्यवसमित्याह अहंचतस्मिन्ब्रह्मकुले तस्यमातुःस्नेहानुबंधस्यावेक्षया कदाचिरमेदिति

व्यासउवाच भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिस्तव वर्त्तमानोवयस्याद्येततःकिमकरोद्भवान् २ स्वायंभु
वकयावृत्त्यावर्त्तितंतेपरंवयः कथंचेदमुदस्राक्षीः कालेप्राप्तेकलेवरम् ३ प्राक्कल्पविषयामेतांस्मृतिंतसुरसत्तम
नह्येषव्यवधात्काल एषसर्वनिराकृतिः ४ नारदउवाच भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिर्मम व
र्त्तमानोवयस्याद्येततएतदकारषम् ५ एकात्मजामेजननीयोषिन्मूढाचकिंकरी मय्यात्मजेऽनन्यगतौचक्रेस्ने
हानुबंधनम् ६ साऽस्वतंत्रानकल्पासीद्योगक्षेमंममेच्छती ईशस्यहिवशेलोकोयोषादारुमयीयथा ७ अहंच
तद्ब्रह्मकुलऊषिवांस्तदवेक्षया दिग्देशकालाव्युत्पन्नोबालकःपंचहायनः ८ एकदानिर्गतांगेहाद्दुहतींनिशिगां
पथि सर्पोऽदशत्पदास्पृष्टःकृपणांकालचोदितः ९ तदातदहमीशस्यभक्तानांशमभीप्सतः अनुग्रहंमन्यमा
नःप्रातिष्ठंदिशमुत्तराम् १० स्फीतान्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाकरान् खेटखर्वटवाटीश्चवनान्युपवनानिच
११

प्रतीक्षयेत्यर्थः ऊषिवान्वासंकृतवान् पंचहायनः पंचवर्षः ८ गेहान्निर्गतांगांदुहंतीम् हेतौशतृप्रत्ययः दोग्धुंनिर्गतामित्यर्थः पदापादेन आस्पृष्टः
ईषदाक्रांतः अदशत् अखादत् ९ तन्मातुर्मरणंशंकल्याणमभीप्सत ईशस्यानुग्रहंमन्यमानः प्रातिष्ठंप्रस्थितोऽस्मि १० स्फीतान्जनपदादीन
तियातःसन्महद्विपिनमद्राक्षमितिचतुर्थेनान्वयः जनपदादिषुनानागुणदोषयुक्तेषुसमदृष्टिःसन्गतोहमितितात्पर्यार्थः स्फीतान्समृद्धान्
जनपदान्देशान् तत्रतस्यांदिशिपुरग्रामव्रजाकरान् तत्रपुराणिराजधान्यः ग्रामाभृगुप्रोक्ताः विप्राश्चविप्रभृत्याश्चयत्रचैववसंतितेसतुग्रा

मइतिप्रोक्तः शूद्राणांवासएवचेति व्रजागोकुलानि आकरारत्नाद्युत्पत्तिस्थानानितान् खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटागिरितटग्रामाः भृगुप्रोक्ता
वा एकतोयत्रतुग्रामोनगरंचैकतःस्थितम् मिश्रंतुखर्वटंनामनदीगिरिसमाश्रयमिति वाट्यः पूगपुष्पादीनांवाटिकास्ताः वनानिस्वतःसिद्ध
वृक्षाणांसमूहाः उपवनानिरोपितवृक्षाणांसमूहाः तानिच ११ चित्रैर्धातुभिः स्वर्णरजताद्यैः विचित्रानद्रींश्च इभैर्भग्नाभुजाः शाखायेषांतेद्रु
मायेषुतान् शिवानिभद्राणिजलानियेषांतान् नलिनीः सरसीः १२ चित्राः स्वनाः येषांतैः पत्ररथैः पक्षिभिः तन्नादप्रबुद्धैरित्यर्थः विभ्रम-
द्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभायासांताः नलिनीः अतियातः अतिक्रम्यगतः सन्महद्विपिनंवनमद्राक्षम् कीदृशम् नलवेणुशराणांस्तंबैः कुशैः कीचकै

चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् जलाशयांश्छिवजलान्नलिनीः सुरसेविताः १२ चित्रस्वनैः पत्ररथैर्वि
भ्रमद्भ्रमरश्रियः नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरम् १३ एकएवातियातोऽहमद्राक्षंविपिनंमहत् घोरंप्रतिभयाकारं
व्यालोलूकशिवाऽजिरम् १४ परिश्रांतेंद्रियात्माहंतृट्परीतोबुभुक्षितः स्नात्वापीत्वाह्रदेनद्याउपस्पृष्टोगतश्रमः १५
तस्मिन्निर्मनुजेरण्येपिप्पलोपस्थआस्थितः आत्मनात्मानमात्मस्थंयथाश्रुतमचिंतयम् १६ ध्यायतश्चरणांभोजं
भावनिर्जितचेतसा औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनैर्हरिः १७ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोऽतिनिर्वृतः
आनंदसंप्लवेलीनोनापश्यमुभयंमुने १८ रूपंभगवतोयत्तन्मनःकांतंशुचाऽपहम् अपश्यन्सहसोत्तस्थेवैक्लव्या
द्दुर्मनाइव १९ दिदृक्षुस्तदहंभूयःप्रणिधायमनोहृदि वीक्षमाणोऽपिनापश्यमवितृप्तइवातुरः २० एवंयतंतंविज
नेमामाहागोचरोगिराम् गंभीरश्लक्ष्णयावाचाशुचःप्रशमयन्निव २१

श्चगह्वरंदुर्गमम् तत्रवेणुजातयएवविपुलांतरालगर्भाः
कीचकाः १३ घोरंदुःसहम् प्रतिभयाकारंभयंकररूपम् व्यालादीनामजिरंक्रीडास्थानम् १४ परिश्रांतानिइंद्रियाणिआत्मादेहश्चयस्य
तृषापरीतोव्याप्तः उपस्पृष्ट आचांतः १५ पिप्पलोपस्थेअश्वत्थमूलेआस्थितउपविष्टः आत्मनाबुद्ध्या आत्मस्थंहृदिस्थम् आत्मानंपरमा
त्मानम् १६ भावेनभक्त्यानिर्जितंवशीकृतंयच्चेतः तेन औत्कंठ्येनवैवश्येनाश्रुकलायुक्तेअक्षिणीयस्य १७ प्रेम्णोऽतिभरेणनिर्भिन्नपुलका
न्यंगानियस्य आनंदानांसंप्लवेमहापूरेपरमानंदेउभयमात्मानंपरंच १८ मनःकांतमभीष्टम् शुचाशोकः तामपहंतीतितथातत् उत्तस्थेउ
त्थितोऽस्मि १९ हृदिमनःप्रणिधायस्थिरीकृत्य अवितृप्तोऽहमातुरइवाभवमितिशेषः २० गिरामगोचरः संवेदनस्याविषयभूतईश्वरः २१ छ

हंतेतिसानुकंपसंबोधने माइतिमांद्रष्टुंनार्हसि यतः नविपक्काः दग्धाः कषायाः मलाः कामादयोयेषांतेषां कुयोगिनामनिष्पन्नयोगानाम् २२
कुतस्तर्हिदृष्टोऽसितत्राह सकृद्दर्शितंमयेतियत् एतत्कामायमय्यनुरागाय त्वत्कामेनकिमित्यत आह मत्कामः पुमान् हृच्छयान् कामान् २३
अदीर्घयाऽपिसतांसेवयाऽवद्यंनिंद्यंलोकंदेहम् मज्जनतांमत्पार्षदतांगताऽसि २४ प्रजानांसर्गेसृष्टौ निरोधेसंहारेऽपि प्रजासर्गस्यनिरोधइतिवा
२५ तत्प्रसिद्धंमहद्भूतम् अस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिश्रुतेः कीदृशम् ईश्वरंसर्वनियंतृ नभसिलिंगंमूर्त्तिर्यस्यतन्नभोलिंग
म् सन्निहितमपिनलिंग्यतइति अलिंगतस्मै अदृष्टायावनामंप्रणामंविदधे कृतवानहम् तेनानुकंपितःसन् २६ अनंतस्यनामानिपठन्निवान

हंतास्मिन्जन्मनिभवान्नमाद्रष्टुमिहार्हति अविपक्वकषायाणांदुर्दर्शोऽहंकुयोगिनाम् २२ सकृद्यद्दर्शितंरूपमेत
त्कामायतेऽनघ मत्कामःशनकैःसाधुःसर्वान्मुंचतिहृच्छयान् २३ सत्सेवयादीर्घयातेजातामयिदृढामतिः हित्वाऽवद्य
मिमंलोकंगंतामज्जनतामसि २४ मतिर्मयिनिबद्धेयंनविपद्येतकर्हिचित् प्रजासर्गनिरोधेऽपिस्मृतिश्चमदनुग्रहात्
२५ एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतंनभोलिंगमलिंगमीश्वरम् अहंचतस्मैमहतांमहीयसेशीर्ष्णाऽवनामंविदधेऽनु
कंपितः २६ नामान्यनंतस्यहतत्रपःपठन्गुह्यानिभद्राणिकृतानिचस्मरन् गांपर्यटंस्तुष्टमनागतस्पृहःकालंप्रतीक्षन्वि
मदोविमत्सरः २७ एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः कालःप्रादुरभूत्कालेतडित्सौदामनीयथा २८ प्रयुज्य
मानेमयितांशुद्धांभागवतींतनुम् आरब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः २९

वरतंगृणन् हतत्रपः त्यक्तलज्जः विमत्सरोऽजा
तइतिशेषः २७ कालेस्वावसरे कालोमृत्युः प्रादुरभूदाविर्बभूव अकस्मात्प्रादुर्भावेदृष्टांतः विद्युदिति सौदामनीतिविशेषणंस्फुटत्वप्रदर्शनार्थ
म् सुदामामालातत्रभवासौदामिनीमालाकारेत्यर्थः यद्वा सुदामापर्वतः तेनैकादिगितिसूत्रेणाण् स्फटिकादिमयपर्वतप्रांतेभवाहिविद्युदति
स्फुटाभवतितद्वदित्यर्थः यद्वा तडिदिति अंतिकइत्यर्थः तडिदित्यंतिकवधयोरितिनैरुक्तिस्मरणात् २८ प्रयुज्यमानेमयितामित्ययमर्थः हित्वाऽव
द्यमिमंलोकंगंतामज्जनतामसीतियथाभागवतीभगवत्पार्षदरूपा शुद्धसत्त्वमयीतनुः प्रतिश्रुतातांप्रतिभगवतामयिप्रयुज्यमानेनीयमाने आर
ब्धंयत्कर्मतन्निर्वाणंसमाप्तंयस्य आरब्धकर्मणोनिर्वाणमेवनिर्वाणंयस्येतिवा सपंचभूतात्मकोदेहोन्यपतत् अनेनपार्षदतनूनामकर्मारब्ध
त्वंशुद्धत्वंनित्यत्वमित्यादिसूचितंभवति २९ ॥ ॥ ॥ ॥

इदंत्रैलोक्यमादायउपसंहृत्यउदन्वतएकार्णवस्यांभसिशयानेश्रीनारायणेशिशयिषोः शयनंकर्त्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्मणः अंतः मध्यमनुप्राणं निश्वासेनसहविविशेंप्रविष्टोऽहम् ततोऽवतीर्यविश्वात्मादेहमाविश्यचक्रिणः अवापवैष्णवींनिद्रामेकीभूयाथविष्णुनेतिकौर्मोक्तेः स्वायनेंऽभसीतिपाठेस्वायनेस्वस्यायनेअंभसिशिशयिषोर्ब्रह्मणइतिश्रीनारायणेनाभेदविवक्षयोक्तमित्यवगंतव्यम् ३० प्राणेभ्यइंद्रियेभ्यः अहंमरीचिमिश्राः तन्मुख्याऋषयश्चजज्ञिरे ३१ येकर्मिणस्तेबहिर्निर्यांति तपआदिभिर्ब्रह्मलोकंगतास्त्वंतर्निर्यांति अहंतुमहाविष्णोरनुग्रहात् अखंडितब्रह्मचर्यव्रतःसन्नंतर्बहिश्चपर्येमिपर्यटामि क्वचिदप्यविघाताअप्रतिहतागतिर्यस्यसः ३२ किमितिपर्यटसि ईश्वराज्ञयालोकमंगलार्थमि

कल्पांतइदमादायशयानेंऽभस्युदन्वतः शिशयिषोरनुप्राणंविविशेंऽतरहंविभोः ३० सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिसृक्षतः मरीचिमिश्राऋषयःप्राणेभ्योऽहंचजज्ञिरे ३१ अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कंदितव्रतः अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिःक्वचित् ३२ देवदत्तामिमांवीणांस्वरब्रह्मविभूषिताम् मूर्च्छयित्वाहरिकथांगायमानश्चराम्यहम् ३३ प्रगायतःस्ववीर्याणितीर्थपादःप्रियश्रवाः आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ३४ एतद्ध्यातुरचित्तानांमात्रास्पर्शेच्छयामुहुः भवसिंधुप्लवोदृष्टोहरिचर्याऽनुवर्णनम् ३५ यमादिभिर्योगपथैःकामलोभहतोमुहुः मुकुंदसेवयायद्वत्तथात्माऽद्धानशाम्यति ३६ सर्वंतदिदमाख्यातंयत्पृष्टोऽहंत्वयाऽनघ जन्मकर्मरहस्यंमेभवतश्चात्मतोषणम् ३७ सूतउवाच एवंसंभाष्यभगवान्नारदोवासवीसुतम् आमंत्र्यवीणांरणयन्ययौयादृच्छिकोमुनिः ३८

त्याहचतुर्भिः देवेनेश्वरेणदत्ताम् स्वरानिषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमाइतिसप्ततएवब्रह्म ब्रह्माभिव्यंजकत्वात् तेनविभूषिताम् स्वतःसिद्धसप्तस्वरामित्यर्थः मूर्छयित्वामूर्छनालापपद्धतींकृत्वा ३३ स्वप्रयोजनमाह प्रगायतइति ३४ परप्रयोजनमाह एतद्धीति मात्राविषयास्तेषांस्पर्शाः भोगास्तेषामिच्छया आतुराणिचित्तानियेषांतेषांहरिचर्याऽनुवर्णनंयत् एतदेवभवसिंधोःप्लवःपोतः नकेवलंश्रुतिप्रामाण्येन किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांदृष्टएवेत्यर्थः ३५ एतदेवेत्युक्तमवधारणमनुभवेनद्रढयति यमादिभिस्तथानशाम्यति यद्वन्मुकुंदसेवयाऽद्धासाक्षादात्मामनःशाम्यति कथंचिन्मुकुंदसेवामात्रेणशाम्यतिकिंपुनस्तद्गुणवर्णनेनेतिभावः ३६ भवतोमनःपरितोषकंचाख्यातम् ३७ आमंत्र्यअनुज्ञाप्य यादृच्छिकः स्वप्रयोजनसंकल्पशून्यः ३८ ॐ ॐ ॐ

हरिकथागायकभाग्यंश्लाघते अहोइति माद्यन्हृष्यन् तंत्र्यावीणया ३९ इतिप्रथमेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ अथभागवतश्रोतुर्जन्मव-
त्तुंपरीक्षितः कृतबालवधाद्द्रौणेर्दंडः सप्तमउच्यते १ तस्यनारदस्याभिप्रेतंश्रुतवान्सन् १ ब्रह्मनद्यांब्रह्मदैवत्यायांब्राह्मणैराश्रितायांच
शम्यासुगकीलाः प्रास्यंतेपरिध्यर्थेप्रक्षिप्यंतेऽस्मिन्निति शम्याप्रासः सत्त्रंकर्मवर्द्धयतीतितथा २ बदरीणांषंडेनसमूहेनमंडिते मनःप्रणिद
ध्यौस्थिरीचकार समाधिनाऽनुस्मरतहृच्चेष्टितमितिनारदोपदिष्टंध्यानंकृतवानित्यर्थः ३ प्रणिहितेनिश्चले अत्रहेतुः भक्तियोगेनामले-
पूर्वंप्रथमंपुरुषमीश्वरमपश्यत् पूर्णमितिवापाठः तदपाश्रयांतदधीनांमायांचापश्यत् ४ ईशमायाकृतांचजीवानांसंसृतिमपश्यदित्याह

अहोदेवर्षिर्धन्योऽयंयत्कीर्त्तिंशार्ङ्गधन्वनः गायन्माद्यन्निदंतंत्र्यारमयत्यातुरंजगत् ३९ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेप्रथमस्कंधेव्यासनारदसंवादेषष्ठोऽध्यायः ६ शौनकउवाच निर्गतेनारदेसूतभगवान्बा
दरायणः श्रुतवांस्तदभिप्रेतंततःकिमकरोद्विभुः १ सूतउवाच ब्रह्मनद्यांसरस्वत्यामाश्रमःपश्चिमेत
टे शम्याप्रासइतिप्रोक्तऋषीणांसत्त्रवर्द्धनः २ तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोबदरीषंडमंडिते आसीनोपउपस्पृश्यप्रणि
दध्यौमनःस्वयम् ३ भक्तियोगेनमनसिसम्यक्प्रणिहितेमले अपश्यत्पुरुषंपूर्वंमायांचतदपाश्रयाम् ४ यया-
संमोहितोजीव आत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते ५ अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमम
धोक्षजे लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहिताम् ६

यथासंमोहितः स्वरूपावरणेनविक्षिप्तः परोऽपित्रिगुणत्रयाद्यति
रिक्तोऽपि तत्कृतंत्रिगुणत्वाभिमानकृतमनर्थंचकर्तृत्वादिकंप्राप्नोति ५ अनर्थमुपशमयतियोऽधो क्षजेसाक्षाद्भक्तियोगः तंचापश्यत् ए
तत्सर्वंस्वयंदृष्ट्वाएवमजानतोलोकस्यार्थेसात्वतसंहितांश्रीभागवताख्यांचक्रे तदनेनश्लोकत्रयेणभागवतार्थः संक्षेपतोदर्शितः एतदु
क्तंभवति विद्याशक्त्यामायानियंतानित्याविर्भूतपरमानंदस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः तन्मायायासंमोहितस्तिरोभूतस्वरूपस्तद्वि
परीतधर्माजीवः तस्यचेश्वरभक्त्यालब्धज्ञानेनमोक्षइति तदुक्तंविष्णुस्वामिना ह्लादिन्यासंविदाश्लिष्टः सच्चिदानंदईश्वरः स्वावि-
द्यासंवृतोजीवः संक्लेशनिकराकरः तथा सईशोयद्वशेमायासजीवोयस्तयाऽर्दितः स्वाविर्भूतपरानंदःस्वाविर्भूतसुदुःखभूः स्वादृग्उ
त्थविपर्यासभवभेदजभीशुचः यन्माययाजुषन्नास्तेतमिमंनृहरिंनुमइत्यादि ६ ७ ७ ७ ७

संहितायाअनर्थोपशामकत्वंदर्शयति यस्यांवैश्रूयमाणायामेवकिंपुनःश्रुतायामित्यर्थः ७ अनुक्रम्यशोधयित्वा ८ कस्यवाहेतोर्बृहतीं विततात्म् ९ निर्ग्रंथाः ग्रंथेभ्योनिर्गताः तदुक्तंगीतासु यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचे ति यद्वा ग्रंथिरेवग्रंथः निवृत्तः क्रोधाहंकाररूपोग्रंथिर्येषांते निवृत्तहृदयग्रंथयइत्यर्थः ननुमुक्तानांकिंभक्त्येत्यादिसर्वाक्षेपपरिहारा र्थमाह इत्थंभूतगुणइति १० भक्तिंकुर्वंतुनाम एतच्छास्त्राभ्यासेशुकस्यकिंकारणमित्यतआह हरेरिति अध्यगात् अधीतवान् विष्णु जनाः प्रियायस्येति व्याख्यानादिप्रसंगेनतत्संगतिकामइतिभावः ११ एतेनतस्यपुत्रोमहायोगीत्यादिनाशुकस्यव्याख्यानेप्रवृत्तिः कथ मितियत्पृष्टंतस्योत्तरमुक्तम् यदन्यत्पृष्टंपरीक्षितः प्रायोपवेशनश्रवणंकथमितितस्यजन्ममहाश्चर्यमित्यादिनातस्योत्तरंवक्तुमाह परी

यस्यांवैश्रूयमाणायांकृष्णेपरमपूरुषे भक्तिरुत्पद्यतेपुंसःशोकमोहजरापहा ७ ससंहितांभागवतींकृत्वाऽनुक्र
म्यचात्मजम् शुकमध्यापयामासनिवृत्तिनिरतंमुनिः ८ शौनकउवाच सवैनिवृत्तिनिरतःसर्वत्रोपेक्ष
कोमुनिः कस्यवाबृहतीमेतामात्मारामःसमभ्यसत् ९ सूतउवाच आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरु-
क्रमे कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिः १० हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः अध्यगान्महदाख्या-
नंनित्यंविष्णुजनप्रियः ११ परीक्षितोऽथराजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् संस्थांचपांडुपुत्राणांवक्ष्येकृष्णकथोदयम् १२
यदामृधेकौरवसृंजयानांवीरेष्वथोवीरगतिंगतेषु वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदंडेधृतराष्ट्रपुत्रे १३

क्षितइति विलापनंमुक्तिंमृत्युंवा संस्थांमहाप्रस्थानम् श्रीकृष्णकथानामुदयोयथाभवतितथा १२ तत्रपरीक्षितोजन्मनिरूपयिष्यन्ना दौतावद्गर्भस्थएवाश्वत्थाम्नोब्रह्मास्त्रात्कृष्णेनरक्षितइतिवक्तुंकथांप्रस्तौति यदेत्यादिना यदाद्रौणिरश्वत्थामाकृष्णासुतानांद्रौपदीपु त्राणांशिरांसिउपाहरत् तदातन्मातारुदत् तांचसांत्वयन्किरीटमाली अर्जुनआहेतितृतीयेनान्वयः किमितिबालानांशिरांस्यानीतवानि- त्यपेक्षायामाह मृधेयुद्धे यद्यपिपांडवाअपिकौरवाएव तथाऽपिसृंजयवंशोधृष्टद्युम्नः पांडवानांसेनापतिरितिसृंजयानामित्युक्तम् वीर गतिंस्वर्गम् अथोअनंतरम् वृकोदरेणाविद्धायाः क्षिप्तायागदायाअभिमर्शेनघातेनभग्नौऊरुदंडौयस्यतथाभूतेधृतराष्ट्रपुत्रेदुर्योध- नेसति १३ छ छ छ छ छ छ छ

भर्त्तुः दुर्योधनस्य स्मेतिवितर्के इतिएवंप्रियंस्यादितिपश्यन् तस्यतद्विप्रियमेवेतिवाक्यांतरम् विप्रियत्वेहेतुः जुगुप्सितमिति १४ घोरंदुःस
हंयथाभवति बाष्पस्यकलाभिर्बिंदुभिराकुले अक्षिणीयस्याःसा किरीटस्यैकत्वेऽपितदग्राणांबहुत्वात् किरीटमालीत्युक्तम् १५ शुचः शो
काश्रूणिप्रमृजामि परिमार्जयामि यत्यदाब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्य आततायिनइति अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहर
श्चैवषडेतेह्याततायिनइतिस्मरणात् अत्राततायीशस्त्रपाणिः तेनचपुत्रहंतृत्वंलक्ष्यते गांडीवान्धनुषोमुक्तैर्विशिखैर्बाणैरुपाहरे त्वत्स
मीपमानयामि यच्छिर आक्रम्य आसनंविधाय दग्धपुत्रासती १६ वल्गवोरम्याः विचित्राजल्पाः भाषणानितैःसोऽर्जुनः अच्युतएवमित्रंसू
तश्चयस्य दंशितः बद्धकवचः उग्रंधनुश्चापंयस्य कपिर्हनुमान् ध्वजेयस्यसः गुरोः पुत्रंरथेन अन्वाद्रवत् अन्वधावत् १७ आपतंतमाधावं

भर्त्तुःप्रियंद्रौणिरितिस्मपश्यन्कृष्णासुतानांस्वपतांशिरांसि उपाहरद्विप्रियमेवतस्यतज्जुगुप्सितंकर्मविगर्हयंति
१४ माताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना तदाऽरुदद्बाष्पकलाकुलाक्षीतांसांत्वयन्नाह किरी
टमाली १५ तदाशुचस्तेप्रमृजामिभद्रेयद्ब्रह्मबंधोःशिरआततायिनः गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्ययत्
स्नास्यसिदग्धपुत्रा १६ इतिप्रियांवल्गुविचित्रजल्पैःससांत्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः अन्वाद्रवद्दंशितउग्रधन्वा
कपिध्वजोगुरुपुत्रंरथेन १७ तमापतंतंसविलक्ष्यदूरात्कुमारहोद्विग्नमनारथेन पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यांयाव
द्गमंरुद्रभयाद्यथाकः १८ यदाशरणमात्मानमैक्षतश्रांतवाजिनम् अस्त्रंब्रह्मशिरोमेनआत्मत्राणंद्विजात्म
जः १९

तम् सद्रौणिः कुमारहाबालघाती उद्विग्नमनाः कंपितहृदयः प्राणपरीप्सुः प्राणान्लब्धुमिच्छुर्नतुकीर्त्तिम् यावद्गमंयाव
द्गंतुंशक्यंतावदुर्व्यांपराद्रवत् अपलायत कःब्रह्मामृगोभूत्वासुतांयब्धुमुद्यतः सन्रुद्रस्यभयाद्यथापलायतेस्म अर्कइतिपाठे वामनपुरा
णकथासूचिता तथाहि विद्युन्मालीनामकश्चिद्राक्षसोमाहेश्वरः तस्मैरुद्रेणसौवर्णविमानंदत्तम् ततोऽसौअर्कस्यपृष्ठतोभ्राम्यन्निशा
नदीक्ष्यारात्रिंविलोपितवान् ततोऽर्केणनिजतेजोभिर्द्रावयित्वातद्विमानंपातितम् तच्छ्रुत्वाकुपितेरुद्रेभयादर्कःपर्याद्रवत् ततोरुद्रस्य
क्रूरदृष्ट्यादंदह्यमानः पतन्वाराणस्यांपतितोलोलार्कनाम्नाविख्यातइति १८ अशरणंरक्षकरहितम् ननुपलायनमेवरक्षकमस्तिनतस्या
पिकुंठितत्वादित्याह श्रांतावाजिनोयस्यतम् ब्रह्मशिरोऽस्त्रंब्रह्मास्त्रम् द्विजात्मजइत्यदीर्घदर्शितामाह १९ ७ ७ ७

तत्र ब्रह्मास्त्रम् समाहितः कृतध्यानः उपसंहारमजानतोऽपिसंधानेहेतुः प्राणकृच्छ्रइति २० ततअस्त्रात्सर्वतोदिशंप्रादुष्कृतंप्रकटीभू तंतेजोऽभिप्रेक्ष्यततः प्राणापदंचाभिप्रेक्ष्य २१ प्रस्तुतंविज्ञापयितुंप्रथमंस्तौति कृष्णोतिचतुर्भिः संसृतेः हेतोर्दह्यमानानामपवर्गोऽपवर्ज यितानाशकइत्यर्थः २२ यतस्त्वमीश्वरःसाक्षात् कुतः यतः प्रकृतेः परः पुरुषः तत्कुतः यतः आद्यः कारणम् कारणत्वेऽप्यविकारितामाह मायांव्युदस्य अभिभूयकैवल्यरूपेआत्मन्येवस्थितइति २३ त्रिवर्गदाताऽपित्वमेवेत्याह सइति यस्त्वंमायामभिभूयस्थितःसएवमाया-भिभूतस्यजनस्यधर्मादिफलमुपासितःसन्विधत्से वीर्येणप्रभावेन २४ तथाचानेनावतारेणतवसाधुपक्षपातोलक्ष्यतइत्याह तथेति किं

अथोपस्पृश्यसलिलंसंदधेतत्समाहितः अजानन्नुपसंहारंप्राणकृच्छ्रउपस्थिते २० ततःप्रादुष्कृतंतेजःप्रचं डंसर्वतोदिशम् प्राणापदमभिप्रेक्ष्यविष्णुंजिष्णुरुवाचह २१ अर्जुनउवाच कृष्णकृष्णमहाबाहोभ-क्तानामभयंकरः त्वमेकोदह्यमानानामपवर्गोऽसिसंसृतेः २२ त्वमाद्यःपुरुषःसाक्षादीश्वरःप्रकृतेःपरः मायां व्युदस्यचिच्छक्त्याकैवल्येस्थितआत्मनि २३ सएवजीवलोकस्यमायामोहितचेतसः विधत्सेस्वेनवीर्येणश्रेयो धर्मादिलक्षणम् २४ तथाऽयंचावतारस्तेभुवोभारजिहीर्षया स्वानांचानन्यभावानामनुध्यानायचासकृत् २५ किमिदंस्वित्कुतोवेतिदेवदेवनवेद्म्यहम् सर्वतोमुखमायातितेजःपरमदारुणम् २६ श्रीभगवानुवा च वेत्थेदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंप्रदर्शितम् नैवासौवेदसंहारंप्राणबाधउपस्थिते २७ नह्यस्यान्यत मंकिंचिदस्त्रंप्रत्यवकर्शनम् जह्यस्त्रतेजउन्नद्धमस्त्रज्ञोह्यस्त्रतेजसा २८

भूभारहरणंमदिच्छामात्रेणनभवतितत्राह स्वानांज्ञातीनामनुध्यानायच तथाऽनन्यभावानामेकांतभक्तानांच २५ एवंस्तुत्वाप्र-स्तुतंविज्ञापयति किमात्मकमिदंकुतोवाआयातीति स्वित्वितर्के २६ इदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंतेनचप्राणबाधेप्राप्तेप्रदर्शितंकेवलं नतस्यप्रयोगेकुशलइत्यर्थः यतोऽसावुपसंहारंनवेद एतच्चत्वंतुवेत्थजानासि २७ प्रत्यवकर्शनंकृशत्वकरंनिवर्त्तकमित्यर्थः अतःतदस्त्र तेजउन्नद्धमुत्कटंब्रह्मास्त्रतेजसैवजहि घातय त्वत्प्रयुक्तंचास्त्रंतदुपसंहृत्यस्वयमुपशाम्येत् यतस्त्वमस्त्रज्ञोऽसि २८ ७ ७
श्रीगोपालकृष्णायनमः ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

परेशत्रवस्तएववीरास्तान्हंतीतितथाफाल्गुनोऽर्जुनः अपःस्पृष्ट्वा आचम्य तंश्रीकृष्णंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मायब्रह्मास्त्रंनिव
र्त्तयितुम् २९ ततश्चउभयोर्ब्रह्मास्त्रयोः तेजसीशरैः संवृतेसंवेष्टितेपरस्परंमिलित्वा ववृधाते अवर्द्धेताम् किंकृत्वारोदसीद्यावापृथि
व्यौखमंतरिक्षंचावृत्य यथाप्रलयेसंकर्षणमुखाग्निः उपरिस्थितोऽर्कश्चसंहत्यवर्द्धेतेतद्वत् ३० तयोर्द्रौणिफाल्गुनयोः तेनदह्यमानाः
सांवर्त्तकंप्रलयाग्निममंसत मेनिरे ३१ लोकानांव्यतिकरंव्यत्ययंनाशमित्यर्थः वासुदेवस्यमतंचालक्ष्य ब्रह्मास्त्रद्वयमुपसंहृतवान्
३२ गौतमवंशजागौतमीकृपीतस्याःसुतम् अमर्षेणकोपेनताम्रेअक्षिणीयस्यसः निष्कृपत्वेदृष्टांतः पशुंयथेति तस्यबंधनंधर्मइ

सूतउवाच श्रुत्वाभगवताप्रोक्तंफाल्गुनःपरवीरहा स्पृष्ट्वाऽपस्तंपरिक्रम्यब्राह्मंब्राह्मायसंदधे २९ संहत्या
ऽन्योऽन्यमुभयोस्तेजसीशरसंवृते आवृत्यरोदसीखंचववृधातेऽर्कवह्निवत् ३० दृष्ट्वास्त्रतेजस्तुतयोस्त्रींल्लोका
न्प्रदहन्महत् दह्यमानाःप्रजासर्वाःसांवर्त्तकममंसत ३१ प्रजोपप्लवमालक्ष्यलोकव्यतिकरंचतम् मतंचवासुदेव
स्यसंजहारार्जुनोद्वयम् ३२ ततआसाद्यतरसादारुणंगौतमीसुतम् बबंधामर्षताम्राक्षःपशुंरशनयायथा ३३
शिबिरायनिनीषंतंदाम्नाबध्वारिपुंबलात् प्राहार्जुनंप्रकुपितोभगवानंबुजेक्षणः ३४ मैनंपार्थार्हसित्रातुंब-
ह्मबंधुमिमंजहि योऽसावनागसःसुप्तानवधीन्निशिबालकान् ३५ मत्तंप्रमत्तमुन्मत्तंसुप्तंबालंस्त्रियंजडम् प्र
पन्नंविरथंभीतंनरिपुंहंतिधर्मवित् ३६ स्वप्राणान्यःपरप्राणैःप्रपुष्णात्यघृणःखलः तद्वधस्तस्यहिश्रेयोयद्दो
षाद्यात्यधःपुमान् ३७ प्रतिश्रुतंचभवतापाञ्चाल्यैशृण्वतोमम आहरिष्येशिरस्तस्ययस्तेमानिनिपुत्रहा ३८
तदसौवध्यतांपापआततायात्मबंधुहा भर्त्तुश्चविप्रियंवीरकृतवान्कुलपांसनः ३९

त्यत्रदृष्टांतः यथायाज्ञिकः पशुमितिरशा
नयारज्ज्वा ३३ शोकरोषादियुक्तस्याप्यर्जुनस्यधर्मनिष्ठाख्यापनायश्रीकृष्णवाक्यम् तदाहषड्भिः शिबिरायराजनिवेशायनेतुमिच्छंतंप्रकुपि
तइवेति ३४ अनागसोनिरपराधान् ३५ रिपोरपिसुप्तस्यबालस्यचवधोनधर्मइत्यन्यार्थैर्दर्शयति मत्तंमद्यादिनाप्रमत्तमनवहितम् उन्मत्तंग्र
हवातादिना जडमनुद्यमम् प्रपन्नंशरणागतम् विरथंभग्नरथम् ३६ तद्वधोदंडरूपस्तस्यैवश्रेयःपुरुषार्थः यद्यतोदंडप्रायश्चित्तरहिताद्दो
षात्सपुमानधोयातीति तथाचस्मरंति राजभिर्धृतदंडास्तुकृत्वापापानिमानवाः विधूतकल्मषायांतिस्वर्गंसुकृतिनोयथेति ३७ ३८ ३९

यद्यपिचोदितः तथाऽपिहंतुंनैच्छत् आत्महनंपुत्रहंतारमपि यतोमहान् ४० गोविंदःप्रियःसारथिश्चयस्यसः आत्मजान्शोचंत्यै ४१ त-
थापरिभवेनाहृतमानीतम् कर्मणोजुगुप्सितेनदोषेणावाङ्मुखम् अपकृतमपकारिणम् कृपयानिरीक्ष्य वामः शोभनः स्वभावोयस्याःसा
४२ ननामचउवाचचेतिचकाराभ्यांसंभ्रमः सूचितः बंधनेनानयनमसहमाना ४३ सरहस्यः गोप्यमंत्रसहितः विसर्गः अस्त्रप्रयोगः उपसं-
यमः उपसंहारः ताभ्यांसहितोऽस्त्रसमूहश्च ४४ किंच तस्यद्रोणस्यात्मादेहस्तस्यार्द्धरूपी आस्ते अर्द्धत्वेहेतुःपत्नी अर्द्धोवाएषआत्मनो
यत्पत्नीतिश्रुतेः जायापतीअग्निमादधीयातामितिश्रुतेरुभयोरेककारकत्वावगमाच्च ननुभर्त्तरिमृतेसाकथंजीवतितत्राह नान्वगाद्भर्त्तारम्
यतोवीरसूःपुत्रवती ४५ तत्तस्माद्गौरवंगुरोःकुलंभवद्भिःवृजिनंदुःखंप्राप्तुंनार्हति किंतुपूज्यंवंद्यंच ४६ मृतवत्सामृतपुत्रा ४७ विपक्षेदो

एवंपरीक्षताधर्मंपार्थःकृष्णेनचोदितः नैच्छद्धंतुंगुरुसुतंयद्यप्यात्महनंमहान् ४० अथोपेत्यस्वशिबिरंगोविंद
प्रियसारथिः न्यवेदयत्तंप्रियायैशोचंत्याआत्मजान्हतान् ४१ तथाहृतंपशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखंकर्मजुगुप्सि
तेन निरीक्ष्यकृष्णाऽपकृतंगुरोःसुतंवामस्वभावाकृपयाननामच ४२ उवाचचासहंत्यस्यबंधनानयनंसती मुच्य
तांमुच्यतामेषब्राह्मणोनितरांगुरुः ४३ सरहस्योधनुर्वेदःसविसर्गोपसंयमः अस्त्रग्रामश्चभवताशिक्षितोयदनु
ग्रहात् ४४ सएषभगवान्द्रोणःप्रजारूपेणवर्त्तते तस्यात्मनोर्द्धंपत्न्यास्तेनान्वगाद्वीरसूःकृपी ४५ तद्धर्मज्ञमहा
भागभवद्भिर्गौरवंकुलम् वृजिनंनार्हतिप्राप्तुंपूज्यंवंद्यमभीक्ष्णशः ४६ मारोदीदस्यजननीगौतमीपतिदेवता
यथाऽहंमृतवत्सार्त्तारोदिम्यश्रुमुखीमुहुः ४७ यैःकोपितंब्रह्मकुलंराजन्यैरकृतात्मभिः तत्कुलंप्रदहत्याशुसानुबं
धंशुचार्पितम् ४८ सूतउवाच धर्म्यंन्याय्यंसकरुणंनिर्व्यलीकंसमंमहत् राजाधर्मसुतोराज्ञ्याःप्रत्य
नंदद्वचोद्विजाः ४९ नकुलःसहदेवश्चयुयुधानोधनंजयः भगवान्देवकीपुत्रोयेचान्येयाश्चयोषितः ५०

षमाह यैरिति
तेषांराजन्यानांकुलंकर्म कथंभूतम् सानुबंधंसपरिवारम् शुचाशोकेनार्पितंप्राप्तंच ब्रह्मकुलंकर्तृप्रदहति ४८ धर्म्यमित्यादयोवच-
सःषड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्केद्रष्टव्याः तत्रधर्म्यंधर्मादनपेतंमुच्यतांमुच्यतामिति न्याय्यंन्यायादनपेतंसरहस्यइत्यादि सकरुणंतस्यात्मनोऽ
र्द्धमिति निर्व्यलीकंतद्धर्मज्ञेति समंमारोदीदिति दुःखसाम्योक्तेः महत्यैःकोपितमितिनिष्ठुरोक्त्याहितोपदेशात् एवंभूतंराज्ञ्याःवचः हे
द्विजाः प्रत्यनंदत् अनुमोदितवान् ४९ नकुलादयश्चप्रत्यनंदन् युयुधानःसात्यकिः ५० छ छ छ

तस्यतथाविधस्यद्रौणेर्वधएवश्रेष्ठः अन्यथाऽस्यनरकपातप्रसंगःस्यात्तदाह नभर्त्तुरिति अहन्जघान ५१ चतुर्भुजोक्तेरयंभावः भी
मेएनंहंतुंप्रवृत्तेद्रौपद्यांचसहसातन्निवारणेप्रवृत्तायामुभयोः संवारणायाविष्कृतचतुर्भुजइति संदिहानस्यसख्युरर्जुनस्य ५२ वधार्ह-
णः वधार्हः मयैवशास्त्रकृता ब्राह्मणोनहंतव्यः तथाच आततायिनमायांतमपिवेदांगपारगम् जिघांसंतंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महा-
भवेदितिवदता तदुभयमप्यनुशासनंपरिपालय ५३ तवच्चप्रतिज्ञांपूरयेत्याह प्रियांसांत्वयतात्वयायत्प्रतिश्रुतंहननंतच्चसत्यंकुरु प्रियं
चकुरु मह्यंमम तत्रवधेभीमस्यप्रियंभवतिअवधेद्रौपद्याः हृयेश्रीकृष्णस्य ५४ हार्दमभिप्रायम् आज्ञायज्ञात्वा नह्यशक्यमुभयंविद

तत्राहामर्षितोभीमस्तस्यश्रेयान्वधःस्मृतः नभर्त्तुर्नात्मनश्चार्थेयोऽहन्सुप्तान्शिशून्वृथा ५१ निशम्यभीमग
दितंद्रौपद्याश्चचतुर्भुजः आलोक्यवदनंसख्युरिदमाहहसन्निव ५२ श्रीभगवानुवाच ब्रह्मबंधु
र्नहंतव्यआततायीवधार्हणः मयैवोभयमाम्नातंपरिपाह्यनुशासनम् ५३ कुरुप्रतिश्रुतंसत्यंयत्तत्सांत्वयता-
प्रियाम् प्रियंचभीमसेनस्यपांचाल्यामह्यमेवच ५४ सूतउवाच अर्जुनःसहसाज्ञायहरेर्हार्दमथासि-
ना मणिंजहारमूर्द्धन्यंद्विजस्यसहमूर्द्धजम् ५५ विमुच्यरशनाबद्धंबालहत्याहतप्रभम् तेजसामणिनाहीनंशि
बिरान्निरयापयत् ५६ वपनंद्रविणादानंस्थानान्निर्यापणंतथा एषहिब्रह्मबंधूनांवधोनान्योऽस्तिदैहिकः ५७
पुत्रशोकातुराःसर्वेपांडवाःसहकृष्णया स्वानांमृतानांयत्कृत्यंचक्रुर्निर्हरणादिकम् ५८ इतिश्रीभागव-
तेमहापुराणेप्रथमस्कंधेद्रौणिनिग्रहोनामसप्तमोऽध्यायः ७ सूतउवाच अथतेसंपरेतानांस्वाना
मुदकमिच्छताम् दातुंसकृष्णागंगायांपुरस्कृत्यययुःस्त्रियः १

ध्यात् अतोऽस्यायमभिप्रायइतिज्ञात्वेत्यर्थः असिनाख
ड्गेन मूर्द्धन्यंमूर्द्धनिजातम् सहमूर्द्धजंसकेशम् ५५ मणिनाचहीनम् निरयापयत्निःसारितवान् ५६ अनेनश्रीकृष्णोक्तंसर्वसं-
पादितमित्याह वपनमिति ५७ निर्हरणंदाहार्थंनयनम् ५८ इतिप्रथमेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेकुपितद्रौणेरस्त्राद्र
क्षापरीक्षितः श्रीकृष्णेनस्तुतिःकुंत्याराज्ञःशोकश्चकीर्त्यते १ तेपांडवाः संपरेतानांमृतानांगंगायामुदकंदातुम् सकृष्णाःश्रीकृष्णेनस
हिताः स्त्रियःपुरस्कृत्य अग्रतःकृत्वा तस्मिन्कार्येस्त्रीपुरःसरत्वविधानात् १ छ छ छ छ

निनीयदत्वा हरिपादाब्जरजोभिः पूतायाःसरिद्गंगातस्याजले पुनर्ग्रहणादादावपिस्नाताइतिगम्यते २ कुरुपतिंयुधिष्ठिरम् सहानुजंभी
मादिभिःसहितम् पुत्रशोकार्त्तामितितिसृणांविशेषणम् ३ मुनिभिःसहितः ४ कितवैर्धूर्तैः दुर्योधनादिभिः द्रौपद्याः कचग्रहणादिनाक्ष
तंनष्टमायुर्येषांतान् ५ याजयित्वेत्यादिभारतकथासंक्षेपः शतमन्योःशतक्रतोरिव ६ शैनेयः शिनेर्नप्तासात्यकिस्तेनचोद्धवेनचसंस्तुतः
७ रथमास्थितःसन्नुत्तरांपरीक्षिन्मातरंभयेनविह्वलांव्याकुलामभिमुखंधावंतीमुपलेभे ददर्श ८ उत्तराश्रीकृष्णंप्रार्थयते पाहिपाही

तेनिनीयोदकंसर्वेविलप्यचभृशंपुनः आप्लुताहरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले २ तत्रासीनंकुरुपतिंधृतराष्ट्रंस
हानुजम् गांधारींपुत्रशोकार्त्तांपृथांकृष्णांचमाधवः ३ सांत्वयामासमुनिभिर्हतबंधूञ्छुचाऽर्पितान् भूतेषु
कालस्यगतिंदर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ४ साधयित्वाऽजातशत्रोःस्वराज्यंकितवैर्हृतम् घातयित्वासतोराज्ञःकच
स्पर्शक्षतायुषः ५ याजयित्वाऽश्वमेधैस्तंत्रिभिरुत्तमकल्पकैः तद्यशःपावनंदिक्षुशतमन्योरिवातनोत् ६ आ
मंत्र्यपांडुपुत्रांश्चशैनेयोद्धवसंयुतः द्वैपायनादिभिर्विप्रैःपूजितैःप्रतिपूजितः ७ गंतुंकृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकांरथ
मास्थितः उपलेभेऽभिधावंतीमुत्तरांभयविह्वलाम् ८ पाहिपाहिमहायोगिन्देवदेवजगत्पते नान्यंत्वदभयं
पश्येयत्रमृत्युःपरस्परम् ९ अभिद्रवतिमामीशशरस्तप्तायसोविभो कामंदहतुमांनाथमामेगर्भोनिपात्यता
म् १० सूतउवाच उपधार्यवचस्तस्याभगवान्भक्तवत्सलः अपांडवमिदंकर्तुंद्रौणेरस्त्रमबुध्यत
११ तर्ह्येवाथमुनिश्रेष्ठपांडवाःपंचसायकान् आत्मनोभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः १२ व्यसनंवी
क्ष्यतत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् सुदर्शनेनस्वास्त्रेणस्वानांरक्षांव्यधाद्विभुः १३

तिद्वाभ्याम् अन्यस्तत्प्रार्थनायोग्यो
नास्तीत्याह त्वत्त्वत्तः अन्यमभयंभयरहितंनपश्यामि यत्रलोकेपरस्परमन्योऽन्यंमृत्युर्भवतितत्र ९ प्रकृतंभयमावेदयति अभिद्रवति
अभिमुखमायाति तप्तमायसंलोहमयंशल्यंयस्यसः अतिकार्पण्यमाह काममिति कामंयथेच्छम् १० पराभवेनातिकुपितस्यद्रौणेःअ
पांडवंपांडवशून्यम् इदंविश्वंकर्तुंप्रवृत्तंब्रह्मास्त्रमबुध्यत ११ अतएवबहुमुखंतदागतमित्याह तर्ह्येवेति १२ ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रांतरै
रनिवर्त्यत्वात्तदुष्परिहरंव्यसनंवीक्ष्य अनन्यविषयआत्मायेषाम् स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः १३ ॐ ॐ ॐ

वैराट्याः उत्तरायाअंतस्थःसन्गर्भमावृतवान् तत्रहेतुः यतआत्माअंतर्यामी योगेश्वरइतिबहिस्थस्यापिप्रवेशाघटनार्थमुक्तम् कुरूणां
तंतवेसंतानाय पांडवानामपिकुरुवंशजत्वादेवमुक्तम् १४ अमोघमप्रतिक्रियंच समशाम्यत्संशांतमासीत् १५ एतद्ब्रह्मास्त्रशमनमाश्च
र्यंमामंस्थाः नमन्यस्व १६ कृष्णयासह १७ त्वांनमस्येनमस्करोमि ननुकानिष्ठंमांकथंनमस्करोषितत्राह आद्यंपुरुषम् कुतःप्रकृतेःपर
म् तत्कुतः ईश्वरंप्रकृतेरपिनियंतारम् अतएवसर्वभूतानामंतर्बहिश्चपूर्णत्वेनावस्थितम् तथाऽप्यलक्ष्यम् १८ तत्रहेतुः मायैवजवनिका
तिरस्कारिणी तयाआच्छन्नंप्रतिच्छन्नम् अतोऽहमज्ञाभक्तियोगानभिज्ञाकेवलंनमस्यामि अधःअक्षजंइंद्रियजंज्ञानंयस्मात्तम् अव्यय-
मपरिच्छिन्नम् तत्प्रपंचः मूढदृशादेहाभिमानिनापुंसानत्वंलक्ष्यसे १९ किंच परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनाम् ततोमुनीनांमननशीला-
नामपि ततश्चामलात्मनांनिवृत्तरागादीनामपि तथातेननिजमहिम्नानलक्ष्यसे अतोभक्तियोगंविधातुंत्वांवयंस्त्रियः कथंहिपश्येम यद्वा

अंतस्थःसर्वभूतानामात्मायोगेश्वरोहरिः स्वमाययावृणोद्गर्भंवैराट्याःकुरुतंतवे १४ यद्यप्यस्त्रंब्रह्मशिरस्त्वमोघं
चाप्रतिक्रियम् वैष्णवंतेजआसाद्यसमशाम्यद्भृगूद्वह १५ मामंस्थाह्येतदाश्चर्यंसर्वाश्चर्यमयेऽच्युते यइदंमाययादे
व्यासृजत्यवतिहंत्यजः १६ ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैःसहकृष्णया प्रयाणाभिमुखंकृष्णमिदमाहपृथासती १७
कुंत्युवाच नमस्येपुरुषंत्वाद्यमीश्वरंप्रकृतेःपरम् अलक्ष्यंसर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थितम् १८ मायाजवनि
काच्छन्नमज्ञाधोऽक्षजमव्ययम् नलक्ष्यसेमूढदृशानटोनाट्यधरोयथा १९ तथापरमहंसानांमुनीनाममलात्मनाम्
भक्तियोगविधानार्थंकथंपश्येमहिस्त्रियः २० कृष्णायवासुदेवायदेवकीनंदनायच नंदगोपकुमारायगोविंदायन
मोनमः २१ नमःपंकजनाभायनमःपंकजमालिने नमःपंकजनेत्रायनमस्तेपंकजांघ्रये २२ यथाहृषीकेशखलेनदे
वकीकंसेनरुद्धाऽतिचिरंशुचार्पिता विमोचिताऽहंचसहात्मजाविभोत्वयैवनाथेनमुहुर्विपद्गणात् २३
परमहंसादीनामपि
भक्तियोगविधानार्थंत्वाम् आत्मारामानप्यचिंत्यनिजगुणैराकृष्य भक्तियोगंविधातुंकारयितुमवतीर्णमित्यर्थः २० ज्ञानभक्त्योरशक्यत्वमुक्त्वा
पुनःकेवलंनमस्करोति कृष्णायेतिद्वाभ्याम् २१ पंकजंनाभौयस्य पंकजानांमालाऽस्तियस्य पंकजवत्सुप्रसन्नेनेत्रेयस्य पंकजांकितौअंघ्रीय
स्यतस्मै २२ तत्कृतोपकाराननुस्मरति यथेतिद्वाभ्याम् अयमर्थः मात्रातोऽपिमय्यधिकातवप्रीतिः तथाहि हेहृषीकेश यथादेवकीकंसेन
रुद्धात्वयाविमोचिता अहंचतथैवकिंविमोचितेतिकाक्वामहान्विशेषउक्तः तंदर्शयति साऽतिचिरंरुद्धासतीतस्मादेवसकृद्विमोचितातथा

शत्वा ऽर्पितान्वसती नचतस्याः पुत्रारक्षिताः अस्तिचान्योनाथस्तस्याः अहंतुविपद्गणात् तत्रापिमुहुः शीघ्रंच सात्मजाचत्वयैवचना
थेनेति २३ विपद्गणमेवदर्शयति विषात्भीमस्यविषमोदकदानात् महाग्नेःजतुगृहदाहात् पुरुषादाहिडिंबादयोराक्षसास्तेषांदर्शना
त् असत्सभायाः द्यूतस्थानात् अभितोरक्षिताः आस्मअभवाम २४ यत्यासुविपत्सु कीदृशंदर्शनम् नास्तिपुनरपिभवदर्शनंयस्मा
त् २५ संपदस्तुश्रेयसः परिपंथिन्यइत्याह जन्मसत्कुलेजन्मादिभिरेधमानोमदोयस्यसः अभिधातुंश्रीकृष्णगोविंदेतिवक्तुमपि अकिंचनानां
नांगोचरंविषयभूतम् २६ प्रस्तुतमनोरथपूरणायप्रणमति अकिंचनाभक्ताएववित्तंसर्वस्वंयस्यतस्मै ततःकिम् निवृत्ताःगुणवृत्तयोधर्मा
र्थकामविषयायस्मात्तस्मैकुतः आत्मारामाय तत्कुतः शांतायरागादिरहिताय किंच कैवल्यपतये कैवल्यंदातुंसमर्थाय २७ ननुदेवकीपुत्रं

विषान्महाग्नेःपुरुषाददर्शनादसत्सभायावनवासकृच्छ्रतः मृधेमृधेनेकमहारथास्त्रतोद्रौण्यस्त्रतश्चास्महरेऽभिरक्षिताः २४ विपदःसंतुनःशश्वत्तत्रतत्रजगद्गुरो भवतोदर्शनंयत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् २५ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदःपुमान् नैवार्हत्यभिधातुंवैत्वामकिंचनगोचरम् २६ नमोऽकिंचनवित्तायनिवृत्तगुणवृत्तये आत्मारामायशांतायकैवल्यपतयेनमः २७ मन्येत्वांकालमीशानमनादिनिधनंविभुम् समंचरंतंसर्वत्रभूतानांयन्मिथःकलिः २८ नवेदकश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितंतवेहमानस्यनृणांविडंबनम् नयस्यकश्चिद्दयितोऽस्तिकर्हिचिद्द्वेष्यश्चयस्मिन्विषमामतिर्नृणाम् २९ जन्मकर्मचविश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः तिर्यङ्नृषिषुयादस्सुतदत्यंतविडंबनम् ३०

मांकथमेवंस्तौषितत्राह मन्येत्वांकालंनतुदेवकीपुत्रम् तत्रहेतवः ईशानंनियंतारम् अनादिनिधनमाद्यंतशून्यम् विभुंप्रभुम् समंयथाभवतितथासर्वत्रचरंतम् ननुपार्थसारथेः कथंममसाम्यंतत्राह यत् यतः त्वत्तोनिमित्तभूतात् भूतानामेवमिथः कलिः कलहोभवति नतुस्वतस्त्वयिवैषम्यम् २८ ननुनिग्रहानुग्रहरूपंमयिप्रसिद्धंवैषम्यमतआह नवेदेति नृणांविडंबनमनुकरणमीहमानस्यकुर्वतः यस्मिंस्त्वयिविषमामतिः अनुग्रहनिग्रहरूपाभवति २९ अजस्यजन्म अकर्त्तुः कर्मतिर्यक्षुवराहादिरूपेण नृषुरामादिरूपेण ऋषिषुवामनादिरूपेणयादस्सुमत्स्यादिरूपेण ३० छ छ छ
श्रीवामनायनमः श्रीगोपालकृष्णायनमः छ छ छ छ छ छ

नरविडंबनमत्याश्चर्यमित्याह गोपीति यशोदा त्वयि कृतागसि दधिभांडस्फोटनं कृतवति यावद्दामरज्जुं आददे जग्राह तावत्तत्क्षणमेव याते
दशा अवस्था सा मां विमोहयति किंभूतस्य अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रमंजनं ययोस्ते च ते संभ्रमे व्याकुले अक्षिणी यस्मिन् तद्वक्त्रं निनीय अधः
कृत्वा ताडयिष्यतीति भयस्य भावनया स्थितस्य यत् यतः त्वत्तः भीरपि स्वयं बिभेति तस्य ते दशा ३१ अत एव जगन्मोहनतया दुर्ज्ञेयत्वात्तव ज
न्मादि बहुधा वर्णयंतीत्याह केचिदिति चतुर्भिः पुण्यश्लोकस्य प्रियस्य युधिष्ठिरस्य कीर्त्तये यदोरेव कीर्त्तय इति मलयस्य कीर्त्तये वंशे वा चंद
नम् ३२ तथा वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यामज एव त्वमभ्यगात् पुत्रत्वमिति शेषः प्रथमपुरुषस्त्वार्षः अभूस्त्वमिति पाठः सुगमः ताभ्यामेव पू
र्वं कृततपः पृश्निरूपाभ्यां याचितः सन् अस्य जगतः क्षेमाय ३३ आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षया ३४ मतांतरम् परमानंदस्वरू

गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्या ते दशाश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षम् वक्त्रं निनीय भवभावनया स्थितस्य सा
मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ३१ केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्त्तये यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चं
दनम् ३२ अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ३३ भारावतर
णायान्ये भुवो नाव इवोदधौ सीदंत्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः ३४ भवेऽस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्या
कामकर्मभिः श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ३५ शृण्वंति गायंति गृणंत्यभीक्ष्णशः स्मरंति नंदंति त
वेहितं जनाः त एव पश्यंत्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदांबुजम् ३६ अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहास
सि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः येषां न चान्यद्भवतः पदांबुजात्परायणं राजसु योजितांहसाम् ३७

पाज्ञानमविद्या ततो देहाद्यभिमानात्कामः ततः कर्माणि तैश्च क्लिश्यमानानां तन्निवृत्तये श्रवणाद्यर्हाणि कर्माणि करिष्यन् ३५ अस्य पक्षस्य
सिद्धांततामभिप्रेत्य श्रवणादिफलमाह शृण्वंतीति नंदंति अन्यैः कीर्त्यमानमभिनंदंति ये जना ईहितं चरितं तावकं त्वदीयं पदांबुजं त एव प
श्यंत्येव अचिरेणैवेति च सर्वत्रावधारणम् कीदृशम् भवप्रवाहस्य जन्मपरंपराया उपरमो यस्मिन् तत् ३६ इदानीं तवास्मत्परित्यागोऽनु
चित इत्याशयेनाह अपीति चतुर्भिः हे प्रभो सुहृदोऽनुजीविनश्च नोऽद्य अपि स्वित् त्वं जिहाससि येषामस्माकमन्यत्परायणं नैवास्ति तत्कुतः
राजसु योजितमंहो दुःखं यैस्तेषाम् स्वानां कृतमीहितमपेक्षितं येन तस्य संबोधनम् विसर्गांतपाठे त्वंपदविशेषणम् ३७ ७ ७

ननु तव बंधवो यादवाः पुत्राश्च पांडवाः शूराः समर्थाश्च तत्किं कार्पण्यं भाषसे अत आह केवयमिति यर्हि भवतोऽदर्शनं यदा त्वमस्मान्न पश्यसि
तदा नामरूपाभ्यां नाम्ना विख्यात्या रूपेण समृद्ध्या च यदुभिः सहिताः पांडवा नाम के वयं न केऽपि अतितुच्छा इत्यर्थः हृषीकाणामीशितु
र्जीवस्यादर्शने यथा न किंचिन्नामस्वरूपं च तद्वत् ३८ किंच यथेदानीमियमस्मत्पाल्या भूमिः स्वैरसाधारणैर्वज्रांकुशादिभिर्लक्षणैर्विलक्षितै
श्चिह्नितैस्त्वत्पदैरंकिता सती भाति तत्र त्वयि निर्गते सति न शोभिष्यते ३९ अपि च इमे जनपदा देशाः स्वृद्धाः सुसमृद्धाः संतः ४० गमने
पांडवानामकुशलम् अगमने च यादवानामित्युभयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अथेति विश्वेशेत्यादिसंबोधनानि स्नेह
च्छेदे सामर्थ्यख्यापनाय दृढं संतम् ४१ ततः किमत आह त्वयीति अनन्यविषया सती मे मतिः रतिमुद्वहतात् अनवच्छिन्नां प्रीतिं करोत्वित्य

केवयंनामरूपाभ्यांयदुभिःसहपांडवाः भवतोऽदर्शनंयर्हिहृषीकाणामिवेशितुः ३८ नेयंशोभिष्यतेतत्रयथेदानीं
गदाधर त्वत्पदैरंकिताभातिस्वलक्षणविलक्षितैः ३९ इमेजनपदाःस्वृद्धाःसुपक्वौषधिवीरुधः वनाद्रिनद्युदन्वंतो
ह्येधंतेतववीक्षितैः ४० अथविश्वेशविश्वात्मन्विश्वमूर्त्तेस्वकेषुमे स्नेहपाशमिमंछिंधिदृढंपांडुषुवृष्णिषु ४१
त्वयिमेऽनन्यविषयामतिर्मधुपतेऽसकृत् रतिमुद्वहतादद्धागंगेवौघमुदन्वति ४२ श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभा
वनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविंदगोद्विजसुरार्त्तिहरावतारयोगेश्वराखिलगुरोभगवन्नमस्ते ४३
सूतउवाच पृथयेत्थंकलपदैःपरिणूताखिलोदयः मंदंजहासवैकुंठोमोहयन्निवमायया ४४ तांबाढमित्यु
पामंत्र्यप्रविश्यगजसाह्वयम् स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णाराज्ञानिवारितः ४५

र्थः ओघंपूरम् यथागंगाप्रतिबंधंनगणयति
एवंमतिरपिविघ्नान्नगणयत्वितिभावः ४२ एवमभ्यर्थ्यपुनःप्रणमति हेश्रीकृष्णतेनमः उपकाराननुस्मरंतीबहुधासंबोधयति कृष्णसख अ
र्जुनस्यसखे वृष्णीनामृषभश्रेष्ठ अवन्यैपृथ्व्यैद्रुह्यंतियेराजन्यास्तेषांवंशस्यदहन एवमप्यनपवर्गवीर्य अक्षीणप्रभाव गोविंदप्राप्तकामधेन्वैश्व
र्य गोद्विजसुराणामार्त्तिहरोऽवतारोयस्येति ४३ कलानिमधुराणिपदानियेषुतैर्वाक्यैः परिणूतोऽखिलउदयोमहिमायस्यसः णुस्तुतावित्यस्मा
त् परिणुतेतिवक्तव्येदीर्घश्छांदोऽनुरोधेन मंदमीषत् तस्यहासएवमाया वक्ष्यतिहि हासोजनोन्मादकरीचमायेति ४४ त्वयिमेनन्यविषयामति
रितियत्प्रार्थितंतद्बाढमित्यंगीकृत्यरथस्थानात्गजाह्वयमागत्य पश्चात्तांचान्याश्चसुभद्राप्रमुखाःस्त्रियउपामंत्र्यानुज्ञाप्यस्वपुरंयास्यन्राज्ञायुधि
ष्ठिरेणप्रेम्णाऽत्रैवकिंचित्कालंनिवसेतिसंप्रार्थ्यनिवारितः ४५ छ

अथभीष्मनिर्याणोत्सवंवक्तुंमुणोद्दानकथांप्रस्तौति व्यासाद्यैः प्रबोधितोऽपिशुचाव्याप्तःसन्नाबुध्यत विवेकंनप्राप कुतः ईश्वरेहायाअ-
ज्ञैः स्वभक्तभीष्मनिर्याणमहोत्सवायराज्ञासहकुरुक्षेत्रंगंतव्यम् तत्रतन्मुखेनैवायंप्रबोधनीय इतिईश्वराभिप्रायः कार्यद्वयविधायकस्तम-
जानद्भिरित्यर्थः श्रीकृष्णोनापिप्रबोधितोनाबुध्यत अत्रहेतुः अद्भुतकर्मणेति यथाकुरुपांडवसंधानार्थंगतोऽपियथोचितमेववदन्नपि
विग्रहमेवदृढीकृतवान् एवमत्रापिप्रबोधयन्नबोधमेवदृढीचकारेत्यर्थः ४६ अबोधमेवप्रपंचयति आहेतिषड्भिः प्राकृतेनाविवेकव्याप्ते-
नात्मनाचित्तेन हेविप्राः ४७ पारक्यस्यश्वसृगालाद्याहारस्यदेहस्यार्थेमेमया अक्षौहिणीः अक्षौहिण्यः अक्षौहिणीप्रमाणंतुव्यासेनोक्त-
म् अक्षौहिणीप्रसंख्यातारथानांद्विजसत्तमाः संख्यागणनतत्त्वज्ञैःसहस्राण्येकविंशतिः शतान्युपरिचैवाष्टौतथाभूयश्चसप्ततिः गजा-

व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाबुध्यत शुचार्पितः ४६ आहराजाधर्मसुतश्चिं
तयन्सुहृदांवधम् प्राकृतेनात्मनाविप्राःस्नेहमोहवशंगतः ४७ अहोमेपश्यताज्ञानंहृदिरूढंदुरात्मनः पारक्य
स्यैवदेहस्यबह्व्योमेऽक्षौहिणीर्हताः ४८ बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः नमेस्यान्निरयान्मोक्षोह्यपिव
र्षायुतायुतैः ४९ नैनोराज्ञःप्रजाभर्त्तुर्धर्मयुद्धेवधोद्विषाम् इतिमेनतुबोधायकल्पतेशासनंवचः ५० स्त्रीणांमद्ध
तबंधूनांद्रोहोयोऽसाविहोत्थितः कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहंकल्पोव्यपोहितुम् ५१

नांचप्रसंख्यानमेतदेवप्रकीर्त्तितम् ज्ञेयंशतसहस्रंतुसहस्राणिनवैवतु नराणामपिपंचाशच्छतानित्रीणिचैवहि पंचषष्टिसहस्राणित-
थाश्वानांशतानिच दशोत्तराणिषट्प्राहुः संख्यातत्त्वविदोजनाः एतामक्षौहिणींप्राहुर्यथावदिहसंख्ययेति ४८ सुहृदः संबंधिनः मित्रा
णिसखायः पितरः पितृव्याः ४९ द्विषांवधः एनःपापंनभवतीतियत् शासनंशिक्षारूपंवचः कुतोनकल्पतेयतस्तद्वचः प्रजाभर्त्तुरेव अयंप्रा
वः स्वप्रजानामन्यतोबाधेप्रसक्तेतद्वधोऽनुज्ञातः दुर्योधनेनतुप्रजायांपाल्यमानायांमयाकेवलंराज्यलोभेनहतत्वात्पापमेवेदमिति ५० किं
च युद्धेपुंसांवधोभवतुनामधर्मःस्त्रीणांतुमयाहताबंधवोयासांतासांयोऽसौद्रोहोऽनुदिष्टोऽप्युत्थितः तंव्यपोहितुमपाकर्त्तुंकल्यःसम-
र्थोनाहंगृहमेधीयैर्गृहाश्रमविहितैः ५१ ७ ७ ७ ७ ७

ननुसर्वपाप्मानंतरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनयजतेयउचैनमेवंवेदेतिश्रुतेः पापमश्वमेधेननश्येदेवेत्याशंक्य अविवेकविजृंभितंहेतुवाद
माश्रित्यनिराकरोति यथाघनपंकेनपंकांभोनमृज्यते यथावास्करालेशकृतमपावित्र्यंवस्त्यास्करयानमृज्यते तथैवभूतहत्यामेकामप्रमा
दतोजातांबुद्धिपूर्वहिंसाप्रायैर्यज्ञैर्मार्ष्टुंशोधयितुंनार्हतीति ५२ इतिप्रथमेटीकायांअष्टमोऽध्यायः ८ युधिष्ठिरायभीष्मेणसर्वध
र्मनिरूपणम् कृष्णस्तुतिश्चमुक्तिश्चनवमेतस्यवर्ण्यते १ यदर्थंतस्याविवेकः श्रीकृष्णेनसंवर्द्धितः तद्दर्शयति इतीति सर्वेषांधर्माणां-
विवित्सयावेदितुमिच्छया विनशनंकुरुक्षेत्रम् देवव्रतोभीष्मः १ संतःश्रेष्ठाअश्वायेषुतैरथैः २ ३ ४ तत्रतदातत्रासन्तत्क्षणमेवाग

यथापंकेनपंकांभःसुरयावासुराकृतम् भूतहत्यांतथैवैकांनयज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेप्रथमस्कंधेकुंतीस्तुतियुधिष्ठिरानुतापोनामाष्टमोऽध्यायः ८ सूतउवाच इतिभीतःप्रजाद्रोहात्सर्व
धर्मविवित्सया ततोविनशनंप्रागाद्यत्रदेवव्रतोऽपतत् १ तदातेभ्रातरःसर्वेसदश्वैःस्वर्णभूषितैः अन्वगच्छन्
रथैर्विप्राव्यासधौम्यादयस्तथा २ भगवानपिविप्रर्षेरथेनसधनंजयः सतैर्व्यरोचतनृपःकुबेरइवगुह्यकैः ३ दृ
ष्ट्वानिपतितंभूमौदिवश्च्युतमिवामरम् प्रणेमुःपांडवाभीष्मंसानुगाःसहचक्रिणा ४ तत्रब्रह्मर्षयःसर्वेदेवर्षय-
श्चसत्तम राजर्षयश्चतत्रासन्द्रष्टुंभरतपुंगवम् ५ पर्वतोनारदोधौम्योभगवान्बादरायणः बृहदश्वोभरद्वाजः
सशिष्योरेणुकासुतः ६ वसिष्ठइंद्रप्रमदस्त्रितोगृत्समदोऽसितः कक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्चकौशिकोऽथसुदर्शनः
७ अन्येचमुनयोब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोमलाः शिष्यैरुपेताआजग्मुःकश्यपांगिरसादयः ८ तान्समेतान्महा
भागानुपलभ्यवसूत्तमः पूजयामासधर्मज्ञोदेशकालविभागवित् ९ कृष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्व
रम् हृदिस्थंपूजयामासमाययोपात्तविग्रहम् १० पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान् अभ्याचष्टानुरागा
स्रैरंधीभूतेनचक्षुषा ११

ताइत्यर्थः भरतपुंगवंभीष्मम् ५रेणुकासुतःपरशुरामः ६ ७ ब्रह्मरातःशुकः आंगिरसोबृहस्पतिः
८ वसूत्तमोभीष्मः ९ हृदिस्थंसंतंपुरतश्चासीनंपूजयामास १० उपासीनान्समीपेउपविशन् प्रश्रयोविनयःप्रेमस्नेहः ताभ्यांसंगता
नुपसन्नान् पाठांतरेताभ्यामवनतान् अभ्याचष्ट अभ्यभाषत अनुरागास्रैः स्नेहाश्रुभिः अंधीभूतेनचक्षुषाउपलक्षितः ददर्शोतिवा ११

अभिभाषणमाह अहोइत्येकादशभिः हेधर्मनंदनाः क्लिष्टंयथाभवत्येवंजीवितुंनार्हथयूयमिति यत्एतदहोकष्टंजुगुप्सितम् अहोअन्याय्यंचैतत् यतोयूयंविप्राः धर्मोऽच्युतश्चाश्रयोयेषांते १२ किंच संस्थितेमृतेबालाः प्रजाःपुत्रायस्याःसा वधूश्चेतिदैन्यंदर्शितम् तोकान्यपत्यानितद्वती अपत्यैःसहक्लेशान्प्राप्तेत्यर्थः १३ कालकृतत्वेनशोकंवारयति सर्वमितिद्वाभ्याम् भवतामपि यद्वशोयस्यवशवर्त्ती १४ अहोदुर्घटघटनापटुःकालइत्याह यत्रेति कृष्णोऽर्जुनः अस्त्रीधन्वी ततःतत्रापिविपत् पुण्यशरीरबलास्त्रनैपुण्यशस्त्रदेवसंपत्तावपीत्यर्थः १५ ननुकृष्णंकथंकालोऽतिक्रमेदित्यपेक्षायामाह नह्यस्यश्रीकृष्णस्येत्यंगुल्यानिर्दिशति विधित्सितंकर्त्तुमिष्टंयत् यस्यविधित्सितस्यजिज्ञासया १६ इदंसुखादिदैवतंत्रमीश्वराधीनम् व्यवस्यनिश्चित्य तस्येश्वरस्यानुविहितः अनुवर्त्तीसन् कर्त्तरिक्तः हेनाथ कुल

अहोकष्टमहोन्याय्यंयद्यूयंधर्मनंदनाः जीवितुंनार्हथक्लिष्टंविप्रधर्माच्युताश्रयाः १२ संस्थितेतिरथेपांडौपृथा बालप्रजावधूः सुचमत्कृतेबहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीमुहुः १३ सर्वकालकृतमन्येभवतांचयदप्रियम् सपालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः १४ यत्रधर्मसुतोराजागदापाणिर्वृकोदरः कृष्णोऽस्त्रीगांडिवचापसुहृत्कृष्णस्ततोविपत् १५ नह्यस्यकर्हिचिद्राजन्पुमान्वेदविधित्सितम् यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोऽपिहि १६ तस्मादिदंदैवतंत्रंव्यवस्यभरतर्षभ तस्यानुविहितोनाथानाथपाहिप्रजाःप्रभो १७ एषवैभगवान्साक्षादाद्योनारायणःपुमान् मोहयन्माययालोकंगूढश्चरतिवृष्णिषु १८ अस्यानुभावंभगवान्वेदगुह्यतमंशिवः देवर्षिर्नारदःसाक्षाद्भगवान्कपिलोनृप १९ यंमन्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमम् अकरोःसचिवंदूतंसौहृदादथसारथिम् २० सर्वात्मनःसमदृशोह्यद्वयस्यानहंकृतेः तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् २१

परंपरागतस्वामिन्प्रभोसमर्थ

अनाथाःप्रजाःपाहि १७ अनुविधेयःपरमेश्वरश्चश्रीकृष्णएवेत्याह एषएवभगवान्सर्वेश्वरः यतः आद्यःपुमान् तच्चकुतः यतोनारायणःसाक्षात् १८ तदुपपादयति अस्येति अनुभावंप्रभावम् १९ त्वमज्ञानात् यमेवंमन्यसेमातुलेयंदेवक्याःसुतंप्रियंप्रीतिविषयम् मित्रंप्रीतिकर्त्तारम् सुहृत्तमसुपकारानपेक्ष्योपकारकंच सौहृदाद्विश्वासात् अकरोःकृतवानसिसचिवंमंत्रिणम् २० नन्वीश्वरस्यैवंकथंनीचेसारथ्यादौप्रवृत्तिस्तत्राह सर्वेति तत्कृतंनीचोच्चकर्मकृतंममयोग्यमयोग्यमितिमतेर्वैषम्यंक्वचिदपिनास्तिकुतः निरवद्यस्यरागादिशून्यस्य तत्कुतः अनहंकृतेः तच्चकुतः अद्वयस्य तदपिकुतःसमदृशः तत्रापिहेतुः सर्वस्यात्मनः यथेष्टंवाहेतुहेतुमद्भावः २१

तथाऽपिसमत्वेपि हेभूप अनुकंपितमनुकंपाम् २२ इदानींस्वदेहत्यागपर्यंतंश्रीकृष्णावस्थानंप्रार्थयते भक्त्येतिद्वाभ्याम् २३ यावदितिवि
लंबंद्योतयति अहंहिनोमित्यजामीतिस्वातंत्र्यम् इदमित्यनात्मत्वेनज्ञातम् प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्यांचउल्लसदुचिरंमुखांबुजंयस्य ध्या
नस्यपंथाविषयः योऽन्यैश्चिंत्यतेकेवलंसोऽग्रतःस्थितःसन्मांप्रतीक्षतामित्यर्थः २४ तत्सानुकंपंवाक्यमाकर्ण्य २५ पुरुषस्वभावेनविहितान्न
रजातिसाधारणान्वर्णयामासेतितृतीयेनान्वयः यथावर्णंवर्णधर्मान् यथाश्रममाश्रमधर्मांश्चवैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यांक्रमेणाम्नातमुभयं
निवृत्तिप्रवृत्तिरूपम् लक्षणंयेषांतान् २६ पुनस्तत्रैवविशेषमाह दानेति मोक्षधर्मान्शमदमादीन् भगवद्धर्मान्हरितोषणान्द्वादश्यादिनि

तथाऽप्येकांतभक्तेषुपश्यभूपानुकंपितम् यन्मेऽसूंस्त्यजतःसाक्षात्कृष्णोदर्शनमागतः २२ भक्त्यावेश्यमनोयस्मि
न्वाचायन्नामकीर्त्तयन् त्यजन्कलेवरंयोगीमुच्यतेकामकर्मभिः २३ सदेवदेवोभगवान्प्रतीक्षतांकलेवरंयावदिदंहि
नोम्यहम् प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजोध्यानपथश्चतुर्भुजः २४ सूतउवाच युधिष्ठिरस्तदा
कर्ण्यशयानंशरपंजरे अपृच्छद्विविधान्धर्मान्ऋषीणांचानुशृण्वताम् २५ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णंयथा
श्रमम् वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् २६ दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः स्त्रीधर्मा
न्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः २७ धर्मार्थकाममोक्षांश्चसहोपायान्यथामुने नानाख्यानेतिहासेषुवर्णयामा
सतत्त्ववित् २८ धर्मंप्रवदतस्तस्यसकालःप्रत्युपस्थितः योयोगिनश्छंदमृत्योर्वांछितस्तूत्तरायणः २९ तदोप
संहृत्यगिरःसहस्रणीर्विमुक्तसंगंमनआदिपूरुषे कृष्णेलसत्पीतपटेचतुर्भुजेपुरःस्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत्
३० विशुद्धयाधारणयाहताशुभस्तदीक्षयैवाशुगतायुधश्रमः निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टावजन्यंविसृजन्ज
नार्दनम् ३१

यमरूपान्समासव्यासौसंक्षेपविस्तारौतावेवयोगौउपायौततःताभ्याम् २७ धर्मादींश्चयथाऽधिकारंप्रतिनियतोपायसहितान्
यथायथावत् नानाख्यानेषुयेयेइतिहासास्तेषुयथासंतितथावर्णयामासेति २८ छंदेनेच्छयामृत्युर्यस्य २९ सहस्रणीःयुद्धेसमीपस्थान्सह-
स्रंरथिनोनयतिपालयतीतिसहस्रणीर्भीष्मः सहस्रिणीरितिपाठेसहस्रार्थवतीर्गिरः लसंतौपीतौपटौयस्यतस्मिन् अमीलितदृगेवमनोव्यधार-
यत् ३० अनयैवविशुद्धयाधारणयाहतमशुभंयस्यसः तस्यश्रीकृष्णस्येक्षयाकृपादृष्ट्यैवगतआयुधश्रमोयस्यसः अतएवनिवृत्तःसर्वेंद्रियवृत्तीनां
विभ्रमः विविधंभ्रमणंयस्मात्सःजन्यंदेहम् ३१

परमफलरूपांश्रीकृष्णेरतिंप्रार्थयितुंप्रथमंस्वकृतसपर्यांदर्शयति इतिनानाधर्मोद्युपायैर्मतिर्मनोधारणलक्षणाउपकल्पितासमर्पिता क सात्वतानांपुं
गवेश्रेष्ठेभगवति वितृष्णानिष्कामा अवितृष्णोतिवाछेदः अविनृष्णेत्यर्थः धिगतोभूमायस्मात्तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्रमहत्त्वंनास्तीत्यर्थः तदेवप्र
गवेश्रेष्ठेभगवति वितृष्णानिष्कामा अवितृष्णोतिवाछेदः अवितृष्णेत्यर्थः

भैश्वर्यमाह स्वसुखंस्वस्वरूपभूतंपरमानंदमुपगतेप्राप्तवत्येव क्वचित्कदाचित्विहर्तुंक्रीडितुंप्रकृतिंयोगमायामुपेयुषिस्वीकृतवति ननुस्वरू
पतिरोधानेनजीववत्पारतंत्र्यमित्यर्थः विहर्तुमितियदुक्तंतत्प्रपंचयति यत्यतःप्रकृतेर्भवप्रवाहःसृष्टिपरंपराभवति ३२ इदानींश्रीकृष्णमूर्ति
वर्णयन्रतिंप्रार्थयते त्रिभुवनकमनंत्रिलोक्यामेकमेवकमनीयंयत्तद्वपुर्दधानेरतिर्मेऽस्तु कथंभूतंवपुः तमालवत्नीलोवर्णोयस्यतत् प्रातः-
कालीनारवेः करादयस्तत एवगौरेपीतेवरेनिर्मलेचअंबरेयस्मिन्तत् अलककुलैरुपर्यावृतमाननाब्जंयस्मिन्तत् विजयसखेपार्थसारथौ अ
नवद्याअहैतुकीफलाभिसंधिरहितारतिरस्तु ३३ विजयसखित्वमेवानुवर्णयन्रतिंप्रार्थयते युधियुद्धे तुरगाणांखुररजस्तुरगरजः तेनविधूम्रा

भीष्मउवाच इतिमतिरुपकल्पितावितृष्णाभगवतिसात्वतपुंगवेविभूम्नि स्वसुखमुपगतेक्वचिद्विहर्तुं
प्रकृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः ३२ त्रिभुवनकमनंतमालवर्णंरविकरगौरवरांबरंदधाने वपुरलककुलावृताननाब्जं
विजयसखेरतिरस्तुमेनवद्या ३३ युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ममनिशितशरैर्वि-
भिद्यमानत्वचिविलसत्कवचेऽस्तुकृष्णआत्मा ३४ सपदिसखिवचोनिशम्यमध्येनिजपरयोर्बलयोरथंनिवेश्य स्थि
तवतिपरसैनिकायुरक्ष्णाहृतवतिपार्थसखेरतिर्ममास्तु ३५

धूसरास्तेचतेविष्वंचइतस्ततश्चलंतः कचाः कुंतलाः तैर्लुलितंविकीर्णंश्रमवारिस्वेदबिंदुरूपंतेन भक्तवात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यंय
स्यतस्मिन्श्रीकृष्णेममात्मामनोऽस्तुरमतामित्यर्थः पुनः किंभूते मदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमानात्वक्यस्यतस्मिन् शरीरेवणि
लसत्स्फुरत्कवचंयस्यतस्मिन् ३४ किंच सपदीति सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेऽच्युत यावदेतान्निरीक्षेहंयोद्धुकामानवस्थिता
निति सख्युरर्जुनस्यवचोनिशम्य सपदितत्क्षणमेवस्वपरयोर्बलयोः सैन्ययोर्मध्येस्थितेपार्थसखेरतिरस्तु तत्रस्थित्वाकृतंसख्यंदर्शयति
परस्यदुर्योधनस्यसैनिकानामायुरक्ष्णाकालदृष्ट्याहृतवति असौभीष्मः असौद्रोणः असौकर्णइतितत्तत्प्रदर्शनव्याजेनदृष्ट्यैवसर्वेषा-
मायुराकृष्यार्जुनस्यजयंकृतवतीति ३५

नकेवलमर्जुनस्यसपत्नासुहरणेनैवजयमावहत् किंविद्याहरणेनापीत्याह व्यवहितादूरेस्थितायापृतनातस्यासुखमिवमुखमग्रेस्थिता
न्भीष्मादीन्निरीक्ष्येत्यर्थः स्वजनवधाद्विमुखस्यनिवृत्तस्य तदुक्तंगीतासु एवमुक्त्वार्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत् विसृज्यसशरंचापंशो
कसंविग्नमानसइति कुमतिमहंहंतेत्यादिकुबुद्धिम् ३६ ममतुमहांतमनुग्रहंकृतवानित्याहद्वाभ्याम् स्वनिगमम् अशस्त्रएवाहंसाहाय्यमात्रं
करिष्यामीत्येवंभूतांस्वप्रतिज्ञांहित्वा श्रीकृष्णंशस्त्रंग्राहयिष्यामीत्येवंरूपामत्प्रतिज्ञामृतंसत्यंयथाभवतितथा अधि अधिकांकर्त्तुंयोरथस्थः
सन्नवप्लुतः सहसैवावतीर्णःसन्यो॑ऽभ्ययात् अभिमुखमधावत् इभंहंतुंहरिःसिंहइव किंभूतः धृतःरथचरणः चक्रंयेनसः तदाचसंरंभेण
मानुष्यनाट्यविस्मृतेरुदरस्थसर्वभूतभुवनभारेणप्रतिपदंचलद्गुः चलंतीगौः पृथ्वीयस्मात्सः तेनैवसंरंभेणपथिगतंपतितमुत्तरीयंवस्त्रंयस्य

व्यवहितपृतनामुखंनिरीक्ष्यस्वजनवधाद्विमुखस्यदोषबुद्ध्या कुमतिमहरदात्मविद्ययायश्चरणरतिःपरमस्यतस्यमे
ऽस्तु ३६ स्वनिगममपहायमत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्त्तुमवप्लुतोरथस्थः धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिवहंतुमिभंग
तोत्तरीयः ३७ शितविशिखहतोविशीर्णदंशःक्षतजपरिप्लुतआततायिनोमे प्रसभमभिससारमद्वधार्थंसभवतु
मेभगवान्गतिर्मुकुंदः ३८ विजयरथकुटुंबआत्ततोत्रेधृतहयरश्मिनितच्छ्रियेक्षणीये भगवतिरतिरस्तुमेमुमू
र्षोर्यमिहनिरीक्ष्यहतागताःस्वरूपम् ३९

समुकुंदोमेगतिर्भवत्वित्युत्तरेणान्वयः ३७ एवंयदाऽभ्ययात्तदास्मयमानस्याातता
यिनोधन्विनोमेशितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्हतः अतोविशीर्णदंशःध्वस्तकवचः क्षतजेनरुधिरेणपरिप्लुतःव्याप्तःसन् प्रसभंबलाद्वारयंतमर्जुन
मप्यतिक्रम्यमद्वधार्थमभिससार अभिजगाम एवंयोलोकप्रतीत्याऽर्जुनपक्षपातीवलक्षितः वस्तुतस्तुममैवानुग्रहंकृतवान् यन्मद्भक्तेनो
क्तंवचोमामृषाऽस्त्वितिसभगवान्मेगतिर्भवत्वित्यर्थः ३८ तदेवमन्यायैरपिभृत्यरक्षाव्यग्रेकृष्णेरतिमाशास्ते विजयोऽर्जुनः तस्यरथएव
कुटुंबमकृत्यैरपिरक्षणीयोयस्यतस्मिन् आत्तंतोत्रंप्रतोदोयेनतस्मिन् धृताश्चतेहयानांरश्मयः प्रग्रहास्तेसंतियस्यतस्मिन् व्रीह्यादिभ्यश्चे
त्यनकारांतादपिरश्मिशब्दादिनिः तच्छ्रियातयासारथ्यश्रियाईक्षणीयेशोभमाने मुमूर्षोर्मर्त्तुमिच्छोः नन्वन्यायवर्त्तिनिकिमितिरतिः प्रार्थ्य
तेऽतआह भगवत्यचिंत्यैश्वर्येतदाह इहयुद्धेहताःसर्वेयंनिरीक्ष्यस्वरूपंतत्समानंरूपंगताःप्राप्ताइतिदिव्यदृष्ट्यापश्यन्नाह ३९ ७

क्षत्रधर्मेणयुध्यमानास्तत्स्वरूपंप्रापुरित्येतन्नचित्रम् यतोमदांधा अपिप्रापुरित्याह ललितगतिश्चविलासश्चरासादिः मंजुगत्यादिभिरात्मी
यैस्तदीयैर्वाकल्पितउरुर्मानः पूजायासांताः अतउत्कटेनमदेनांधाविवशाः अतएवतदेकचित्तत्वेनतस्यकृतंकर्मगोवर्द्धनोद्धरणादिकमनुकृ
तवत्योगोपवध्वोयस्यप्रकृतिंस्वरूपमगन् अगमन् मकारलोपस्त्वार्षः किलप्रसिद्धम् तस्मिन्मेरतिरस्त्वितिपूर्वेणैवान्वयः ४० जगत्पूज्यतामनु
स्मरन्नाह मुनिगणैर्नृपवर्यैश्चसंकुलेव्याप्तेअंतःसदसिसभामध्येयुधिष्ठिरस्यराजसूये एषांमुनिगणादीनांईक्षणीयः अहोरूपमहोमहि
मेत्येवमाश्चर्येणविलोकनीयःसन्उपपेदेप्राप एषजगतामात्माममदृशिगोचरः दृष्टिविषयः सन्नाविः प्रकटोवर्त्ततेअहोमेभाग्यमितिभावः
४१ सोऽहंकृतार्थोऽस्मीत्याह तमिममजंसम्यगधिगतःप्राप्तोऽस्मि सम्यक्त्वमाह विधूतभेदमोहः तदर्थंभेदस्योपाधिकत्वमाह आत्मकल्पि

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः कृतमनुकृतवत्यउन्मदांधाःप्रकृतिमगन्किलय-
स्यगोपवध्वः ४० मुनिगणनृपवर्यसंकुलेऽतःसदसियुधिष्ठिरराजसूयएषाम् अर्हणमुपपेदईक्षणीयोममदृशिगोच
रएष आविरात्मा ४१ तमिममहमजंशरीरभाजांहृदिहृदिधिष्ठितमात्मकल्पितानाम् प्रतिदृशमिवनैकधाऽर्कमेक
समधिगतोऽस्मिविधूतभेदमोहः ४२ सूतउवाच कृष्णएवंभगवतिमनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः आत्मन्यात्मा
नमावेश्यसोंऽतःश्वासउपारमत् ४३ संपद्यमानमाज्ञायभीष्मंब्रह्मणिनिष्कले सर्वेबभूवुस्तेतूष्णींवयांसीवदिना
त्यये ४४ तत्रदुंदुभयोनेदुर्देवमानववादिताः शशंसुःसाधवोराज्ञांखात्पेतुःपुष्पवृष्टयः ४५ तस्यनिर्हरणादी
निसंपरेतस्यभार्गव युधिष्ठिरःकारयित्वामुहूर्त्तंदुःखितोभवत् ४६ तुष्टुवुर्मुनयोहृष्टाःकृष्णंतद्गुह्यनामभिः
ततस्तेकृष्णहृदयाःस्वाश्रमान्प्रययुःपुनः ४७ ततोयुधिष्ठिरोगत्वासहकृष्णोगजाह्वयम् पितरंसांत्वयामास
गांधारींचतपस्विनीम् ४८

तानांस्वयंनिर्मितानांशरीरभाजांप्राणिनांहृदिहृदिप्रतिहृदयंधिष्ठितमधिष्ठितम् अकारलोपस्त्वार्षः नैकधाअनेक
धा अधिष्ठानभेदादनेकधाभातमित्यर्थः अत्रदृष्टांतः सर्वप्राणिनांदृशंदृशंप्रतिएकमेवार्कमनेकधाप्रतीतमिवेति ४२ मनोवाग्दृष्टीनांवृत्तिभिःप
रमात्मनिश्रीकृष्णेअंतरेविलीनः श्वासोयस्यसः ४३ निष्कलेनिरुपाधौसंपद्यमानंमिलितमाज्ञायआलक्ष्य ४४ देवैर्मानवैश्चवादिताःराज्ञांमध्येये
साधवः अनसूयवः ४५ निर्हरणादीनिदाहसंस्कारादीनिसम्यक्परेतस्यमुक्तस्यापीत्यर्थः ४६ ४७ पितरंधृतराष्ट्रम् तपस्विनींसंतापवतीम् ४८

भा॰टी॰ ६

राजायुधिष्ठिरः ४९ इतिप्रथमेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेकृतकार्यस्यहस्तिनापुरतोहरेः स्त्रीभिःसंस्तूयमानस्यवर्ण्यतेद्वारकागमः अ॰
१ राज्यंचकारेत्युक्तंतत्रपृच्छति हत्वेति स्वस्यरिक्थेधनेस्पर्द्धंतेस्मयेतेतथा यद्वा स्वरिक्थायस्पृत्संग्रामोयेषामतएवधनादिहरणादातता १०
यिनस्तान्हत्वा प्रत्यवरुद्धभोजनः बंधुवधदुःखेनसंकुचितभोगः राज्यलाभेनप्राप्तभोगोवा कथंराज्येप्रवृत्तः प्रवृत्तोवाततःकिमकार्षीत् १
राज्यप्रवृत्तोश्रीकृष्णस्यप्रीतिंपर्यालोच्यप्रवृत्तइत्याशयेनोत्तरमाह वंशांकुरोः संरोहयित्वापरीक्षिद्रक्षणेनसंरोह्य अंकुरितंकृत्वा कथंभूतम्
वंशदवाग्निनिर्हृतंवंशएवदवोवनंतस्माद्उद्भूतोयः क्रोधरूपोऽग्निः तेननिर्हृतंदग्धंनिजराज्येनिवेश्यच २ प्रवृत्तौहेतुमुक्त्वाकिमकार्षीदित्य

पित्राचानुमतोराजावासुदेवानुमोदितः चकारराज्यंधर्मेणपितृपैतामहंविभुः ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
प्रथमस्कंधेयुधिष्ठिरराज्यप्रलंभोनामनवमोऽध्यायः ९ शौनकउवाच हत्वास्वरिक्थस्पृधआततायिनोयुधि
ष्ठिरोधर्मभृतांवरिष्ठः सहानुजैःप्रत्यवरुद्धभोजनः कथंप्रवृत्तःकिमकार्षीत्ततः १ सूतउवाच वंशांकुरोर्वं
शदवाग्निनिर्हृतंसंरोहयित्वाभवभावनोहरिः निवेशयित्वानिजराज्यईश्वरोयुधिष्ठिरंप्रीतमनाबभूवह २ निशम्य
भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तंप्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः शशासगामिंद्रइवाजिताश्रयः परिध्युपातामनुजानुवर्त्तितः ३
कामंववर्षपर्जन्यःसर्वकामदुघामही सिषिचुःस्मव्रजान्गावःपयसोधस्वतीर्मुदा ४ नद्यःसमुद्रागिरयःसवनस्पति
वीरुधः फलंत्योषधयःसर्वाः काममन्वृतुतस्यवै ५ नाधयोव्याधयःक्लेशादैवभूतात्महेतवः अजातशत्रावभवन्जं
तूनांराज्ञिकर्हिचित् ६ उषित्वाहास्तिनपुरेमासान्कतिपयान्हरिः सुहृदांचविशोकायस्वसुश्चप्रियकाम्यया ७
आमंत्र्यचाभ्यनुज्ञातःपरिष्वज्याभिवाद्यतम् आरुरोहरथंकैश्चित्परिष्वक्तोभिवादितः ८

स्योत्तरमाह निशम्येति प्रवृत्तंयद्वि
ज्ञानंपरमेश्वराधीनंजगन्नस्वतंत्रमित्येवंभूतेनविधूतोविभ्रमोहंकर्त्तेत्येवंभूतोमोहोयस्यसः अनुजैरनुवर्तितःसेवितःसन् अजितःश्रीकृष्णए
वाश्रयोयस्यसः परिधिःसमुद्रस्तत्पर्यंतांगांपृथ्वींपालयामास ३ तस्यराज्यमनुवर्णयतिकाममितित्रिभिः महीसर्वकामदोग्ध्रीबभूव व्रजान्गो
ष्ठानिऊधस्वतीः ऊधस्वत्यःऊधः क्षीराशयः तद्वत्यःस्थूलोधसइत्यर्थः सिषिचुरभ्यषिंचन् ४ अन्वृतुऋतावृतौ ५ आधयोमनोव्यथाः व्याधयोरोगाः
क्लेशाः शीतोष्णादिकृताः दैवंचभूतानिच आत्माचहेतुर्येषामाधिदैविकादीनांतेजंतूनांनाभवन् ६ इदानींद्वारकागमनंनिरूपयितुमाह उषित्वे
ति स्वसुःसुभद्रायाः ७ तंयुधिष्ठिरम् ८

युयुत्सुः धृतराष्ट्राद्वैश्यायांजातःगौतमः कृपः यमौनकुलसहदेवौ ९ अन्याश्चस्त्रियः मत्स्यसुताउत्तरा तस्याःपुनर्ग्रहणंगर्भरक्षककृष्णावि
रहेमोहाधिक्यात् यद्वा मत्स्यसुतासत्यवती १० तेषांकृष्णाविरहासहनंकैमुत्यन्यायेनाह सत्संगादितिद्वाभ्याम् सतांसंगाद्धेतोर्मुक्तःपुत्रा-
दिविषयोदुःसंगोयेनसः सद्भिःकीर्त्यमानंरुचिकरंयस्ययशः सकृदप्याकर्ण्यसत्संगंत्यक्तुंनशक्नोति ११ दर्शनादिभिस्तस्मिन्श्रीकृष्णेन्यस्ता
ऽभ्यस्ताधीर्येषांते १२ अतएवानिमिषैर्नेत्रैः तमेववीक्षमाणास्तत्रतत्रार्हणानयनाद्यर्थंचलंतिस्म यतःस्नेहेनसम्यक्बद्धाः अतएवतमनु
द्रुतानिगतानिचेतांसियेषांते १३ अगारान्निर्यातिनिर्गच्छतिसति औत्कंठ्याद्धेतोःउद्गलत्स्रवत्बाष्पमश्रुन्यरुंधन् नेत्रेष्वेवस्तंभितवंतः

सुभद्राद्रौपदीकुंतीविराटतनयातथा गांधारीधृतराष्ट्रश्चयुयुत्सुर्गौतमोयमौ ९ वृकोदरश्चधौम्यश्चस्त्रियो
मत्स्यसुतादयः नसेहिरेविमुह्यंतोविरहंशार्ङ्गधन्वनः १० सत्संगान्मुक्तदुःसंगोहातुंनोत्सहतेबुधः कीर्त्यमानंय
शोयस्यसकृदाकर्ण्यरोचनम् ११ तस्मिन्न्यस्तधियःपार्थाःसहेरन्विरहंकथम् दर्शनस्पर्शसंलापशयनासनभो
जनैः १२ सर्वतेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः वीक्षंतःस्नेहसंबद्धाविचेलुस्तत्रतत्रह १३ न्यरुंधन्नुद्गलद्बाष्प
मौत्कंठ्याद्देवकीसुते निर्यात्यगारान्नोभद्रमितिस्याद्बांधवस्त्रियः १४ मृदंगशंखभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः धुं
धुर्यानकघंटाद्यानेदुर्दुंदुभयस्तथा १५ प्रासादशिखरारूढाःकुरुनार्योदिदृक्षया ववृषुःकुसुमैःकृष्णंप्रेमव्रीडा
स्मितेक्षणाः १६ सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितम् रत्नदंडंगुडाकेशःप्रियःप्रियतमस्यह १७ उद्धवःसा
त्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते विकीर्यमाणःकुसुमैरेजेमधुपतिःपथि १८ अश्रूयंताशिषःसत्यास्तत्रतत्रद्विजेरि
ताः नानुरूपानुरूपाश्चनिर्गुणस्यगुणात्मनः १९ अन्योन्यमासीत्संजल्पउत्तमश्लोकचेतसाम् कौरवेंद्रपुरस्त्री
णांसर्वश्रुतिमनोहरः २०

तत्रहेतुः अभद्रंनोस्यात् अमंगलंमाभूदित्येतदर्थम् १४ मृदंगादयोदशवाद्यभेदाः १५ प्रेमव्रीडास्मितपूर्वक
मीक्षणंयासांताः १६ गुडाकानिद्रातस्याईशःजितनिद्रोऽर्जुनः १७ व्यजनेचामरेजगृहतुः मधुपतिःश्रीकृष्णः १८ सत्याःश्रीकृष्णेतासा-
मव्यभिचारात् किंतु नानुरूपाश्चता अनुरूपाश्चनिर्गुणस्यपरमानंदस्यसुखेभवेत्यादयोनानुरूपाः गुणात्मनोमानुष्यनाट्यावतारेऽनु-
रूपाश्चेत्यर्थः १९ सर्वासांश्रुतीनांमनोहरःउपनिषदोऽपिमूर्त्तिमत्यस्तंसंजल्पमभ्यनंदन्नित्यर्थः २०

तत्रतैर्जनैः सौंदर्याद्यतिशयेनविस्मिताभ्यः सखीभ्योऽन्याः स्त्रियः कथयंति नात्रविस्मयः कार्यः साक्षादीश्वरत्वादस्येति सवाइतिचतुर्भिः वै स्मरणेकिलेतिप्रसिद्ध्याप्रमाणद्योतकम् यएकएवाद्वितीयः पुरुष आसीत्सएवायंश्रीकृष्णः कुत्र आसीत् अविशेषे आत्मनिनिष्प्रपंचेनिज रूपे कदा अग्रेगुणेभ्यः गुणक्षोभात्पूर्वम् तथानिशिप्रलयेच तस्यलक्षणम् जगतामात्मनिजीवेनिमीलितात्मनिनिमीलितात्मन्निति लुप्तसप्तम्यंतंपदम् जातावेकवचनम् ईश्वरेलीनरूपेषुजीवेषुसत्स्वित्यर्थः ननुजीवानांब्रह्मत्वात्कथंलयः तत्राह सुप्तासुशक्तिषुसतीषुजी वोपाधिभूतसत्वादिशक्तिलयएवजीवलयइत्यर्थः २१ तदेवंसृष्टेरादौप्रलयानंतरंचनिष्प्रपंचावस्थानमुक्त्वासृष्टिप्रलययोर्मध्येसप्रपंचाव- स्थानमाहुः सएवाप्रच्युतस्वरूपस्थितिरेवप्रकृतिमनुससार अधिष्ठितवान् भूयः पुनः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् कीदृशीम् निजवीर्यचोदितां

सवैकिलायंपुरुषःपुरातनोयएकआसीदविशेषआत्मनि अग्रेगुणेभ्योजगदात्मनीश्वरेनिमीलितात्मन्निशिसुप्तशक्तिषु २१ सएवभूयोनिजवीर्यचोदितांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीम् अनामरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समानोऽनुससारशास्त्रकृत् २२ सवाअयंयत्पदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिर्जितमातरिश्वनः पश्यंतिभक्त्युत्कलितामलात्मनानन्वेषसत्वंपरिमार्ष्टुमर्हति २३ सवाअयंसख्यनुगीतसत्कथोवेदेषुगुह्येषुचगुह्यवादिभिः यएकईशोजगदात्मलीलयासृजत्यवत्यत्तिनतत्रसज्जते २४

स्वकालशक्तिप्रेरिताम् स्वांशभूतानांजीवानांमायांमोहिनीम् अतएव सिसृक्षतींस्रष्टुमिच्छतीम् किमर्थमनुससार अनामरूपेआत्मनिजीवेरूपनामनीविधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्याजीवानांभोगायेत्यर्थः कर्माणिचविधातुंवेदान्कृतवानित्याहुः शास्त्रकृदिति २२ अस्यदर्शनमतिदुर्लभमस्माभिर्लब्धमित्याहुः सवैअयम् यस्यपदंस्वरूपमंघ्रिंवा निर्जितोमातरिश्वाप्राणोयैः हेसखमार्षम् तेसूरयएवपश्यंति केनभक्त्योत्कलितउत्कंठितः अमलोयआत्माबुद्धिस्तेन दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्याइति श्रुतेः बुद्धिवैमल्यस्याप्ययमेवहेतुरित्याहुः ननुहेसखिएषएवसत्वंबुद्धिंपरिमार्ष्टुंसम्यक्शोधयितुमर्हति नतुयोगादयइत्यर्थः यद्वा नुअहोएषसत्वंज्ञानंपरिमार्ष्टुंनाशयितुंदूरगमनेनाप्रत्यक्षीभवितुंनार्हति किंत्वनेनसहैवास्माभिर्गंतव्यमित्यर्थः २३ पुण्यश्लोकतामाहुः हेसखियोवेदेषुरहस्यागमेषुचरहस्यनिरूपकैरनुगीतसत्कथः अन्वनुगीताःसत्यः कथायस्यसएवायम् गानप्रकारमाहुः यएकईशइत्यादि २४ ७

एवंभूतस्यनानावतारेकारणमाहुः यदाहीति तमोव्याप्ताधीर्येषांतेनृपायदाअधर्मेणजीवंतिकेवलंप्राणान्पुष्णंति तत्रतदाएषएवभवायस्थि
त्यैसत्वतः विशुद्धसत्वेनरूपाणिदधत्भगादीनिधत्ते प्रकटयति युगेयुगेतत्तदवसरे भगमैश्वर्यम् सत्यंसत्यप्रतिज्ञत्वम् ऋतंयथार्थोपदेश
कत्वम् दयांभक्तकृपाम् यशः अद्भुतकर्मत्वम् २५ विशेषतः श्रीकृष्णावतारसौभाग्यंवर्णयंति अहोइतिपंचभिः यत् यस्मादेषपुरुषोत्तमः श्रियः
प्रियःपतिः स्वजन्मनायदोःकुलमंचति पूजयतिसत्करोति अतःश्लाघ्यतमंतत् चंक्रमणेनचमधोर्वनंमथुरांसत्करोति अतस्तत्पुण्यतममिति न
मवर्थस्याप्यत्यंतातिशयेऽर्थमिति तत्राप्याश्चर्येअहोइत्युक्तम् २६ अहोबतअत्याश्चर्यम् किंतत् कुशस्थलीद्वारकास्वर्गंउत्कृष्टइतियत्तद्यश
स्तस्यतिरस्करीपरिभवकर्त्री भुवश्चपुण्ययशःकर्त्रीभवति यद्यतःतत्रत्याःसर्वाःप्रजाःस्वानुग्रहेणइषितंप्रेषितंयत्स्मितंतत्पूर्वावलोकोयस्य

यदाह्यधर्मेणतमोधियोनृपाजीवंतितत्रैषहिसत्वतःकिल धत्तेभगंसत्यमृतंदयांयशोभवायरूपाणिदधद्युगेयुगे २५
अहोअलंश्लाघ्यतमंयदोःकुलंअहोअलंपुण्यतमंमधोर्वनम् यदेषपुंसामृषभःश्रियःप्रियःस्वजन्मनाचंक्रमणेन-
चांचति २६ अहोबतस्वर्यशसस्तिरस्करीकुशस्थलीपुण्ययशस्करीभुवः पश्यंतिनित्यंयदनुग्रहेषितस्मितावलोकं
स्वपतिंस्मयत्प्रजाः २७ नूनंव्रतस्नानहुतादिनेश्वरःसमर्चितोह्यस्यगृहीतपाणिभिः पिबंतियाःसख्यधरामृतंमुहुर्व्र
जस्त्रियःसंमुमुहुर्यदाशयाः २८ यावीर्यशुल्केनहृताःस्वयंवरेप्रमथ्यचैद्यप्रमुखान्हिशुष्मिणः प्रद्युम्नसांबांबसु-
तादयोऽपरायाश्चाहृताभौमवधेसहस्रशः २९ एताःपरंस्त्रीत्वमपास्तपेशलंनिरस्तशौचंबतसाधुकुर्वते यासांगृहा
त्पुष्करलोचनःपतिर्नजात्वपैत्याहृतिभिर्हृदिस्पृशन् ३०

तम् यद्वा अनुग्रहार्थमिषितमिष्टम् स्वस्यात्मनःपतिंश्रीकृष्णम् नतुपित्रादि
वत् देहमात्रपतिंनित्यंपश्यंतिस्म उषितमितिपाठेस्वानुग्रहार्थमुषितंकृतनिवासंनैतत्स्वर्गेऽस्तीत्यर्थः २७ हेसखि अस्यगृहीतपाणिभिःपत्नी
भिरीश्वरोऽयमेवनूनंजन्मांतरेषुसमर्चितः यस्मिन्नधरामृते आशयश्चित्तंयासांताःसंमोहंप्राप्ताइतिमनोहरत्वमुक्तम् २८ एतत्प्रपंचःयाइति-
द्वाभ्याम् वीर्यप्रभावएवशुल्कंमूल्यंतेन शुष्मिणोबलिष्ठान् प्रद्युम्नःसांबश्चअंबश्चसुतायासांरुक्मिणीजांबवतीनाग्नजितीनांताआदिर्यासां
सत्यभामादीनांताःयाश्चापराःअस्यश्लोकस्योत्तरश्लोकेनान्वयः २९ एताःस्त्रीत्वमेवपरंकेवलंसाधुशोभनंकुर्वते अपास्तंगतंपेशलंभद्रंस्वातं
त्र्यंयस्मात्तत् निरस्तंशौचंशुचित्वंयस्मात्तथाभूतमपिजातुकदाचिदपिनापैतिननिर्गच्छति आहृतिभिर्व्याहारैःयद्वा पारिजातादिप्रियवस्त्वाह
रणैः हृदिस्पृशन्मानंदयन् ३०

एवंविधाविचित्रागिरः सस्मितेननिरीक्षणेनाभिनंदन्सहरिर्ययौ ३१ मधुद्विषोऽपिगोपीथायरक्षणायस्नेहात्परेभ्यः शत्रुभ्यः शंकितःसन्
प्रायुंक्त हस्त्यश्वरथपादातंसेनांगंयस्यास्ताञ्चतुर्विधम् इत्येवंचतुरंगिणींपृतनाम् सेनाम् ३२ पांडोःकुरुवंशजत्वात्पांडवाअपिकौरवाएवतान्प्रि
येरुद्धवादिभिःसह ३३ कुरुक्षेत्रंकुरुदेशांतरगतमेव क्रमोऽत्रनविवक्षितः ३४ मरुर्निरुदकोदेशः धन्वोऽल्पोदकः आनर्त्ताख्योद्वारकादे
शः सविभुःउपागात्प्राप्तःहेभार्गव मनागीषत्श्रांतावाहायस्यसः ३५ तत्रतत्रदेशेतत्रत्यैर्जनैःप्रत्युद्यतानिनिवेदितान्यर्हणान्युपायनानि
यस्मैसः सायमपराण्हे पश्चाद्दिशंपश्चिमांदिशंभेजे प्राप्तःतदाचगविष्ठः स्वर्गस्थःसूर्योगांसुदकंगतः प्रविष्टोऽस्तंगतइत्यर्थः अब्धौवाएषप्रा

एवंविधागदंतीनांसगिरःपुरयोषिताम् निरीक्षणेनाभिनंदन्सस्मितेनययौहरिः ३१ अजातशत्रुःपृतनांगोपी-
थायमधुद्विषः परेभ्यःशंकितःस्नेहात्प्रायुंक्तचतुरंगिणीम् ३२ अथदूरागतान्शौरिःकौरवान्विरहातुरान् सन्नि
वर्त्यदृढस्निग्धान्प्रायात्स्वनगरींप्रियैः ३३ कुरुजांगलपाञ्चालान्शूरसेनान्सयामुनान् ब्रह्मावर्त्तंकुरुक्षेत्रंम-
त्स्यान्सारस्वतानथ ३४ मरुधन्वमतिक्रम्यसौवीराभीरयोःपरान् आनर्त्तान्भार्गवोपागाच्छ्रांतवाहोमनाग्विभुः
३५ तत्रतत्रहतत्रत्यैर्हरिःप्रत्युद्यतार्हणः सायंभेजेदिशंपश्चाद्गविष्ठोगांगतस्तदा ३६ इतिश्रीभागवतेम-
हापुराणेप्रथमस्कंधेदशमोऽध्यायः १० सूतउवाच आनर्त्तान्सउपव्रज्यस्वृद्धान्जनपदान्स्वकान्
दध्मौदरवरं तेषांविषादंशमयन्निव १ सउच्चकाशेधवलोदरोदरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा दाध्मायमा
नः करकंजसंपुटेयथाऽब्जखंडेकलहंसउत्स्वनः २

तरुदेत्यपः सायंप्रविशतीतिश्रुतेः यद्वा तदासायंकालेजातेरथादवतीर्यगविष्ठोभूमौस्थितस्ततोगांजलाशयंगतःसन्पश्चाद्दिशंसंध्यां
भेजे उपासितवानित्यर्थः ३६ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १० आनर्त्तैःस्तूयमानस्यपुरींनिर्विश्यबंधुभिः एकादशेरतिः
सम्यग्यादवेंद्रस्यवर्ण्यते १ उत्सवैरुच्चलत्सौरस्युदंचध्वजतोरणम् उल्लसद्दलदीपालिस्वपुरंप्रभुराविशत् २ स्वृद्धान्समृद्धान् दरवरंपाञ्च-
जन्यंशंखंदध्मौवादितवान् १ सइति दरः शंखःउच्चकाशे अतिशयेनशुशुभे कथंभूतः दरःकरकंजसंपुटेदाध्मायमानःआपूर्यमाणः धवलं
उदरंयस्यसःउरुक्रमस्य कृष्णस्याधरस्ययःशोणगुणस्तेनशोणिमायस्यसः कथमुच्चकाशे अब्जखंडेरक्तकमलसमूहेकलहंसोराजहंसउच्चकाशे
यथातद्वत् २

जगतोयद्भयंतस्यभयावहम् प्रत्युद्ययुः प्रत्युज्जग्मुः भर्त्तुर्दर्शनेलालसमौत्सुक्यंयासांताः ३ तत्रतस्मिन्श्रीकृष्णेउपनीताःसमर्पिताब-
लयउपायनानियाभिस्ताः निरपेक्षेऽपितस्मिन्नादरेणसमर्पणेदृष्टांतः रवेर्दीपमिवेति पितरमर्भकाइवतंसर्वसुहृदमवितारमूचुरित्युत्तरेणा
न्वयः सुहृत्त्वेनैवावितारंनतुकामेन अत्रहेतुः आत्मारामम् तत्रापिहेतुः परमानंदनिजस्वरूपलाभेनैवपूर्णकामम् ५ विरिंचोब्रह्मावैरिं
च्याः सनकादयः इहसंसारेपरंक्षेममिच्छतांपरायणंपरमंशरणम् कुतःपरेषांब्रह्मादीनांप्रभुरपिकालोयत्रप्रभुर्नभवेत् ६ अतोभवाय
उद्भवायनोऽस्माकंत्वंभव हेविश्वभावन कृतिनःकृतार्थाः बभूविमजातावयम् ७ कृतार्थत्वमेवाहुः अहोभवतावयंसनाथाःस्म यद्यस्मात्त्व

तमुपश्रुत्यनिनदंजगद्भयभयावहम् प्रत्युद्ययुःप्रजाःसर्वाभर्तृदर्शनलालसाः ३ तत्रोपनीतबलयोरवेर्दीपमि
वादृताः आत्मारामंपूर्णकामंनिजलाभेननित्यदा ४ प्रीत्युत्फुल्लमुखाःप्रोचुर्हर्षगद्गदयागिरा पितरंसर्वसुहृदम
वितारमिवार्भकाः ५ नताःस्मतेनाथसदांघ्रिपंकजंविरिंचिवैरिंच्यसुरेंद्रवंदितम् परायणंक्षेममिहेच्छतांपरंनय
त्रकालःप्रभवेत्परःप्रभुः ६ भवायनस्त्वंभवविश्वभावनत्वमेवमाताऽथसुहृत्पतिःपिता त्वंसद्गुरुर्नःपरमंचदैवतं
यस्यानुवृत्त्याकृतिनोबभूविम ७ अहोसनाथाभवतास्मयद्वयंत्रैविष्टपानामपिदूरदर्शनम् प्रेमस्मितस्निग्ध-
निरीक्षणाननंपश्येमरूपंतवसर्वसौभगम् ८ यर्ह्यंबुजाक्षापससारभोभवान्कुरून्मधून्वाऽथसुहृद्दिदृक्षया
तत्राब्दकोटिप्रतिमःक्षणोभवेद्रविंविनाऽक्ष्णोरिवनस्तवाच्युत ९ इतिचोदीरितावाचःप्रजानांभक्तवत्सलः शृ
ण्वानोऽनुग्रहंदृष्ट्यावितन्वन्प्राविशत्पुरीम् १० मधुभोजदशार्हार्हकुकुरांधकवृष्णिभिः आत्मतुल्यबलैर्गुप्तांना
गैर्भोगवतीमिव ११

वरूपंपश्येम त्रैविष्टपानामपिदूरेदर्शनंयस्यतत् देवानामपिदुर्लभमित्यर्थः प्रेम्णायत्स्मितंतद्युक्तंस्निग्धंनिरीक्षणं
यस्मिन्तदाननंयस्मिन्तद्रूपम् सर्वेषुचांगेषुसौभगंयस्मिन्तत् ८ अर्भकाइवसकरुणमाहुः यर्हियदा भोअंबुजाक्ष नोभवानितिपाठेन
इत्यनादरेषष्ठी अस्मान्अनादृत्यअपससार अपहायजगाम कुरून्हस्तिनापुरम् मधून्मथुरांवा तत्रतदारविंविना आंध्यादक्ष्णोर्यथा
एवंतवनःत्वदीयानामस्माकमपीत्यर्थः ९ इतिचएवंविधाः अन्याश्चोच्चारितावाचः शृण्वन् दृष्ट्यासाभिनंदावलोकेनानुग्रहंकुर्वन्पुरीं
द्वारकांप्राविशत् १० तांद्वारकांस्तौतिपंचभिः स्वतुल्यबलैः मधुभोजादिभिःगुप्तांरक्षिताम् ११ ❀ ❀ ❀

सर्वेषुऋतुषुसर्वेविभवाः पुष्पादिसंपदोयेषांतेपुण्यवृक्षाः लताश्रमाः लतामंडपाश्चयेषुतैरुद्यानादिभिः वृतायेपद्माकराः सरांसितैःश्रीः शोभायस्यांताम् उद्यानंफलप्रधानम् उपवनंपुष्पप्रधानम् आरामःक्रीडार्थवनम् १२ गोपुरंपुरद्वारम् द्वारंगृहद्वारम् कृतानिकौतुके-नोत्सवेनतोरणानियस्यांताम् गरुडादिचिन्हांकितध्वजाः जयप्रदयंत्रांकिताः पताकाः चित्राणांध्वजपताकानामग्रैः अंतःप्रतिहत आतपोयस्यांताम् १३ संमार्जितानिनिःसारितरजस्कानिमहामार्गादीनियस्यांताम् महामार्गाःराजमार्गाः रथ्याः इतरमार्गाः आपणकाःपण्यवीथयः चत्वराण्यंगणानि फलादिभिरुप्तामवकीर्णाम् १४ १५ प्रेष्ठमंतरात्मानमायांतंनिशम्यशुश्रावसुदेवादयःप्रत्युज्जग्मुरितिचतुर्थेनान्वयः १६ प्रहर्षवेगेनउच्छ्वसितानिउल्लंघितानिशयनादीनियैस्ते श्वसप्लुतगतौ १७ वारणेंद्रंमंगलार्थंपुरतःकृत्वा

सर्वर्त्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियम् १२ गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणाम् चित्रध्वजपताकाग्रैरंतःप्रतिहतातपाम् १३ संमार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् सिक्तांगंधजलैरुप्ताम् फलपुष्पाक्षतांकुरैः १४ द्वारिद्वारिगृहाणांचदध्यक्षतफलेक्षुभिः अलंकृतांपूर्णकुंभैर्बलिभिर्धूपदीपकैः १५ निशम्यप्रेष्ठमायांतंवसुदेवोमहामनाः अक्रूरश्चोग्रसेनश्चरामश्चाद्भुतविक्रमः १६ प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनासनभोजनाः १७ वारणेंद्रंपुरस्कृत्यब्राह्मणैःससुमंगलैः शंखतूर्यनिनादेनब्रह्मघोषेणचादृताः प्रत्युज्जग्मूरथैर्हृष्टाःप्रणयागतसाध्वसाः १८ वारमुख्याश्चशतशोयानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः लसत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनश्रियः १९ नटनर्त्तकगंधर्वाःसूतमागधबंदिनः गायंतिचोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानिच २० भगवांस्तत्रबंधूनांपौराणामनुवर्त्तिनाम् यथाविध्युपसंगम्यसर्वेषांमानमादधे २१

ससुमंगलैः सुमंगलंपुष्पादितद्युक्तपाणिभिः ब्रह्मघोषोमंत्रपाठः प्रणयेनस्नेहेनागतंसाध्वसंसंभ्रमोयेषांते १८ वारमुख्यान्नटादयश्चप्रत्युज्जग्मुः लसत्कुंडलैर्निर्भातानियानिकपोलानितैर्वदनेषुश्रीः शोभायासांताः वारमुख्याः नर्त्तक्योवेश्याइतियावत् १९ अद्भुतानिचेतिचकारस्यबंदिनश्चेत्यन्वयः नटानवरसाभिनयचतुराः तालाद्यनुसारेणनृत्यंतोनर्त्तकाः गंधर्वागायकाः सूताः पौराणिकाः प्रोक्तामागधावंशशंसकाः बंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः तेसर्वेगायंतिचेतिचकारस्यान्वयः २० यथाविधियैःसहयथोचितंतैस्तथासमागमंकृत्वासर्वेषांमानंकृतवानित्यर्थः २१ छ छ

तदाह प्रह्वेति प्रह्वं प्रह्वत्वं शिरसानतिः अभिवादनं वाचानतिः आश्वास्याभयं दत्वा श्वपाकानभिव्याप्य वरैरभीष्टदानैश्च मानं कृतवान् २२

अन्यैश्च बंदिभिः २३ तस्येक्षणेन महानुत्सवो यासां ताः २४ यत् यस्मात् नित्यं सदा अच्युतं निरीक्षमाणानामपि दृशो नैव तृप्यंति अत आरुरुहुः

कथंभूतम् श्रियः शोभायाः धामस्थानमंगं यस्य तम् २५ एतदेवाभिनयेनाह श्रियो लक्ष्म्याः यस्योरः वक्षः निवासः यस्य मुखं सर्वप्राणिनां दृशां

सौंदर्यामृतपानाय पात्रम् यस्य बाहवो लोकपालानां निवासः सारं श्रीकृष्णं गायंतीति सारंगाः भक्तास्तेषां यस्य पादांबुजं निवासः तं निरीक्षमाणाः

नां दृशइतिपूर्वेणान्वयः २६ सितैरातपत्रव्यजनैरुपस्कृतो मंडितः अर्कश्च उडुपो नक्षत्रसहितश्चंद्रश्च चापमिंद्रधनुश्च वैद्युतं विद्युत्तेजश्च तैः अर्क

श्छत्रस्योपमानम् नक्षत्राणि पुष्पवृष्टेः चंद्रः परिभ्रमकृतमंडलाकारयोश्चामरव्यजनयोः चापं वनमालायाः विद्युत्तेजः पिशंगवाससोः अभ्रूतो

प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः २२ स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः स

दारैः स्थविरैरपि आशीर्भिर्युज्यमानोन्यैर्बंदिभिश्चाविशत्पुरम् २३ राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः ह-

र्म्याण्यारुरुहुर्विप्र तदीक्षणमहोत्सवाः २४ नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम् न वितृप्यंति हि दृशः श्रियो

धामांगमच्युतम् २५ श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् बाहवो लोकपालानां सारंगाणां पदांबुजम् २६ सि

तातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि पिशंगवासा वनमालया बभौ घनो यथार्कोडुपचापवैद्युतैः २७

प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः ववंदे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखा मुदा २८ ताः पुत्रमंकमारोप्य स्नेहस्नुत-

पयोधराः हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः २९ अथाविशत्स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमम् प्रासादा यत्र पत्नीनां

सहस्राणि च षोडश ३० पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं विलोक्य संजातमनोमहोत्सवाः उत्तस्थुरारात्सहसासनाशयात्सा

कंव्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ३१ पमेयम् यदि घनस्योपरि सूर्यबिंबम् उभयतश्चंद्रौ सर्वतो नक्षत्राणि मध्ये च मिलितं चापद्वयम् स्थिरं

विद्युत्तेजश्च यदि भवेत्तर्हि स घनो यथा भाति तथा हरिर्बभावित्यर्थः २७ देवकीप्रमुखाः सप्त ववंद इति मातृसौदर्यादादरविशेषज्ञापनार्थमुक्तम्

अष्टादशापि वसुदेवभार्या मातृतुल्यत्वान्नमस्कृता एव २८ २९ सहस्राणि च षोडशेति चकारादष्टोत्तरशताधिकानीति ज्ञेयम् ३० प्रोष्य देशां-

तरे उषित्वा आरात् दूरादेव विलोक्य संजातो मनसि महोत्सवो यासां ताः आसनादाशयाच्च आसनाद्देहेनोत्तस्थुः आशयोऽतःकरणं तस्माद-

प्यात्मना उत्तस्थुः श्रीकृष्णेनात्मनः संश्लेषेऽतःकरणव्यवधानमपि नासहंतेत्यर्थः व्रीडितानि लोचनान्याननानि च यासां ताः अपांगैरेव वी-

क्षणात्व्रीडितलोचनाः अवनतमुखत्वाद्व्रीडिताननाः साकंव्रतैरिति हास्यक्रीडावर्जनादिनियमाः अर्पिताअप्युत्तस्थुरित्यर्थः धृतव्रताएवोत्तस्थु रितिवाव्रतानिचयाज्ञवल्क्योक्तानि क्रीडांशरीरसंस्कारंसमाजोत्सवदर्शनम् हास्यंपरगृहेयानंत्यजेत्प्रोषितभर्तृकेति ३१ आयांतंतंपतिंद- र्शनात्पूर्वमात्मनाबुद्ध्यापरिरेभिरे ततोदृशिभिः ततःसमीपमागतमात्मजैः पुत्रैर्गृहीतकंठमालिंगयंत्यइवस्वयमालिंगितवत्यइत्यर्थः अत्रहेतुः दुरंतभावागंभीराभिप्रायाः तदाचतासांनेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबुवाष्पंवैक्लव्यात्वैवश्यादास्रवत् ईषत्स्रुतमाव अतएवधैर्यहान्याविलज्जतीनाम् हेभृगुवर्यचित्रंशृण्विति ३२ पार्श्वगतःसमीपस्थः तत्रापिरहोगतः एकांतेप्रवर्त्तितेस्मपदेपदेप्रतिक्षणंनवंनवमेव अत्रकैमुत्यन्यायः काविरमे तेति चलाचंचलस्वभावाऽपि ३३ उक्तंश्रीकृष्णचरितंसंक्षिप्याह एवमितिद्वाभ्याम् क्षितेर्भारायजन्मयेषाम् अक्षौहिणीभिः कृत्वापरिवृत्तं

तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मनादुरंतभावाःपरिरेभिरेपतिम् निरुद्धमप्यास्रवदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनांभृगुवर्यवैक्ल- वात् ३२ यद्यप्यसौपार्श्वगतोरहोगतस्तथाऽपितस्यांघ्रियुगंनवंनवम् पदेपदेकाविरमेततत्पदाच्चलाऽपियच्छ्रीर्न- जहातिकर्हिचित् ३३ एवंनृपाणांक्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिःपरिवृत्ततेजसाम् विधायवैरंश्वसनोयथाऽनलं मिथोवधेनोपरतोनिरायुधः ३४ सएषनरलोकेस्मिन्नवतीर्णःस्वमायया रेमेस्त्रीरत्नकूटस्थोभगवान्प्राकृतोयथा ३५ उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडाऽवलोकनिहतोमदनोऽपियासाम् संमुह्यचापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता यस्येंद्रियंविमथितुंकुहकैर्नशेकुः ३६ तमयंमन्यतेलोकोह्यसंगमपिसंगिनम् आत्मौपम्येनमनुजंव्यापृण्वानंयतो बुधः ३७

सर्वतः प्रसृतंतेजःप्रभावोयेषाम् श्वसनोवायुः वेणूनामन्योऽन्यसंघर्षेणानलंविधायमिथोदाहेनयथोपशाम्यतितद्वत् ३४ स्त्री रत्नकूटस्थःउत्तमस्त्रीकदंबस्थः ३५ नन्वेवंस्त्रीसंगादिभिः संसारप्रतीतेः कथंभगवानवतीर्णइत्यच्यतेतत्राह उद्दामेतिद्वाभ्याम् यासांसु द्दामोगंभीरोयोभावोऽभिप्रायः तस्यपिशुनःसूचकोऽमलोवल्गुः सुंदरोहासः व्रीडाऽवलोकश्चताभ्यांनिहतः अमदनः श्रीमहादेवोऽपिसंमु- ह्यलज्जयाचापंपिनाकमजहात् एवंप्रभावाःयाःस्त्रियइत्येतावद्विवक्षितम् यद्वा भगवतोमोहिनीरूपेणमहेशोऽपिमोहितएवमेताश्चतद्वि लासाएवेतितथोक्तम् ताःकुहकैः कपटैर्विभ्रमैर्यस्येंद्रियंमनः विमथितुंक्षोभयितुंनशक्ताः ३६ तंश्रीकृष्णमयंप्राकृतोलोकः आत्मौपम्ये नस्वसादृश्येनसंगिनंमनुजंमन्यते अत्रहेतुः व्यापृण्वानंव्याप्रियमाणम् यतोऽयमबुधः अतत्त्वज्ञः ३७ ७ ७ ७

कुतइत्यपेक्षायामैश्वर्यलक्षणमाह एतदिति ईशस्यईशनमैश्वर्यंनामैतदेव किंतत् प्रकृतिस्थोऽपि तस्यागुणैः सुखदुःखादिभिः सदानयु
ज्यतइतियत् यथाआत्मस्थैरानंदादिभिरात्माश्रयाऽपिबुद्धिर्नयुज्यतेतद्वत् वैधर्म्येदृष्टांतोवा आत्मस्थैः सत्ताप्रकाशादिभिर्यथाबुद्धिर्युज्य
तइतियत् एवंवा असदात्माद्देहः तत्रस्थैर्गुणैस्तदाश्रयाबुद्धिस्तदुपाधिर्जीवोयथायुज्यते एवंप्रकृतिस्थोऽपितद्गुणैर्नयुज्यतइतियत् एतदीशन
मीशस्येति ३८ तत्सत्योऽपितस्यतत्त्वंनजानंतीत्याह तंस्त्रैणमात्मवश्यम् रहएकांते अनुव्रतमनुस्मृतंचमेनिरे भर्तुरप्रमाणविदः प्रमाणमि
यत्ताम् महिमानमजानंत्यइत्यर्थः ईश्वरंक्षेत्रज्ञंमतयः अहंवृत्तयोयथास्वाधीनंस्वधर्मयोगिनंमन्यतेतद्वत् यद्वा यथायथामतयः कल्पनाः त
थानथातमीश्वरंस्त्रैणादिरूपंमेनिरइत्यर्थः ३९ इतिप्रथमेटीकायामेकादशोऽध्यायः ११ पुरोक्तंयस्तसंगाय द्रौणिदंडादिविस्तरा

एतदीशनमीशस्यप्रकृतिस्थोपितद्गुणैः नयुज्यतेसदात्मस्थैर्यथाबुद्धिस्तदाश्रया ३८ तंमेनिरेऽबलामूढाःस्त्रैणंचानु
व्रतंरहः अप्रमाणविदोभर्तुरीश्वरंमतयोयथा ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेश्रीकृष्णद्वारकाप्र
वेशोनामैकादशोऽध्यायः ११ शौनकउवाच अश्वत्थाम्नोपसृष्टेनब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा उत्तराया हः
तोगर्भईशेनाजीवितःपुनः १ तस्यजन्ममहाबुद्धेःकर्माणिचमहात्मनः निधनंचयथैवासीत्सप्रेत्यगतवान्यथा
२ तदिदंश्रोतुमिच्छामिगदितुंयदिमन्यसे ब्रूहिनःश्रद्दधानानांयस्यज्ञानमदाच्छुकः ३ सूतउवाच अ
पीपलद्धर्मराजःपितृवद्रंजयन्प्रजाः निस्पृहःसर्वकामेभ्यःकृष्णपादाब्जसेवया ४ संपदःक्रतवोविप्रामहिषीभ्रातरोम
ही जंबुद्वीपाधिपत्यंचयशश्चत्रिदिवंगतम् ५

त् द्वादशेतुतदेवाथपरीक्षिज्जन्मवर्ण्यते १ परीक्षितोऽथराजर्षेर्जन्मकर्मविला
पनम् संस्थांचपांडुपुत्राणांवक्ष्येकृष्णकथोदयमिति प्रतिज्ञायपांडवानांराज्यस्थितिरुपोद्घातरूपासप्रसंगंसप्तमाध्यायमारभ्यनिरूपिता इदा
नीमोपोद्घातिकमुक्तानुवादपूर्वकंपृच्छति अश्वत्थाम्नेति उपसृष्टेनविसृष्टेनतस्यजन्मेत्यादेर्ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः १ सपरीक्षित्प्रेत्यदेहंत्यक्त्वा
२ प्रार्थयेनत्वाज्ञापयामीत्याह गदितुंयदिमन्यसे अनुग्रहेणतर्हिब्रूहीति यस्यज्ञानमदाच्छुकइतिश्रवणेच्छायांकारणम् ३ निस्पृहस्यापिरा
ज्ञः श्रीकृष्णानुग्रहात्तादृक्संपदःसमजनीतिवक्तुंतस्यश्रीकृष्णोभक्त्युद्रेकमाह अपीपलदितित्रिभिः पितृवदपीपलत् पालयामास ४ क्रतवः
तदुपार्जितान्लोकाश्च ५ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९

स्मरस्पार्हाः सुराणांस्पृहणीयास्तेसंपदादयः कामाः विषयाराज्ञः किंसुदंभीतिमधिजन्तुः नकृतवंत इत्यर्थः अत्रहेतुः मुकुंदेएवमनोयस्येति क्षु
धितस्य अन्नैकमनसोयथाइतरेस्रक्चंदनादयोनकुर्वंतितद्वत् ६ यस्ततमाह मातुरिति ७ पुरटस्सुवर्णस्फुरन्मुरटमौलिर्यस्यास्तितंव्रीह्यादि
भ्यश्चेतिइनिप्रत्ययः अपीच्यमतिसुंदरंदृश्यतइतिदर्शनंरूपंयस्यतम् तडिद्वद्वाससीयस्येति श्यामिमितिचपदाभ्यांविद्युद्युक्तमेघोपमासूचिता
अच्युतमविकारम् ८ तप्तंदाहोत्तीर्णंयत्कांचनंतन्मयेकुंडलेयस्य क्षतजाक्षंसंरंभादत्यारक्तनेत्रम् अहोमद्भक्तस्यापिगर्भस्थपीडेतिक्रोधेनेतिभा
वः अस्त्रतेजोविधमंतंविनाशयंतम् नीहारंहिमंगोपतिः सूर्यइव एवंविधंगर्भगतोबालः सन्निकर्षेसमीपेददर्शदृष्ट्वाचासौकइतिपर्यैक्षत वित

किंतेकामाः स्मरस्पार्हामुकुंदमनसोद्विजाः अधिजह्रुर्मुदंराज्ञः क्षुधितस्ययथेतरे ६ मातुर्गर्भगतोवीरः सतदाभृगुनंद
न ददर्शपुरुषंकंचिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ७ अंगुष्ठमात्रममलंस्फुरत्पुरटमौलिनम् अपीच्यदर्शनंश्यामंतडिद्वाससम
मच्युतम् ८ श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुंतप्तकांचनकुंडलम् क्षतजाक्षंगदापाणिमात्मनः सर्वतोदिशम् परिभ्रमंतमुल्काभां
भ्रामयंतंगदांमुहुः ९ अस्त्रतेजः स्वगदयानीहारमिवगोपतिः विधमंतंसन्निकर्षेपर्यैक्षतकइत्यसौ १० विधूयतदमे-
यात्माभगवान्धर्मगुब्विभुः मिषतोदशमास्यस्यतत्रैवांतर्दधेहरिः ११ ततः सर्वगुणोदर्केसानुकूलग्रहोदये जज्ञेवंश
धरः पांडोर्भूयः पांडुरिवौजसा १२ तस्यप्रीतमनाराजाविप्रैर्धौम्यकृपादिभिः जातकंकारयामासवाचयित्वाचमंगलम्
१३ हिरण्यंगांमहींग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् प्रादात्स्वन्नंचविप्रेभ्यः प्रजातीर्थेसतीर्थवित् १४ तमूचुर्ब्राह्म
णास्तुष्टाराजानंप्रश्रयान्वितम् एषह्यस्मिन्प्रजातंतौपुरूणांपौरवर्षभ १५

र्कितवान् १० अमेयात्माकथंतद्विधूतवानित्यवितर्क्य
रूपः धर्मंगोपायतीतिधर्मगुप् यद्वा धर्मंगोपायंतीतिधर्मगुपोराजानः तत्प्रभुः तेषामपिपालकत्वात्दशामासपरिच्छेद्यस्यतस्यमिषतः पश्यतः य
त्रदृष्टस्तत्रैवांतर्हितः नत्वन्यत्रगतः यतोविभुः सर्वगतः ११ उदर्कउत्तरफलम् सर्वगुणानामुत्तरोत्तराधिक्यसूचकेलग्ने तत्रहेतुः अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैः
सहितानांशुभग्रहाणामुदयोयस्मिन् १२ जातकंजातकर्म मंगलंपुण्याहम् १३ वरान्श्रेष्ठान् स्वन्नंशोभनमन्नंचयावन्नच्छिद्यतेनालंतावन्नामी
तिसूतकम् छिन्नेनालेततः पश्चात्सूतकंतुविधीयतइतिवचनात् ततः पूर्वमादात् आमान्नंवा प्रजातीर्थेपुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले तीर्थविद्वानकालज्ञः
पुत्रेजातेव्यतीपातेदत्तंभवतिचाक्षयम् इतिस्मृतेः देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनाम् आयांतिहिनृपश्रेष्ठपुण्याहमितिचाब्रुवन्नितिच १४ हेपौर
वर्षभपुरूणांपुरुवंश्यानाम् १५

शुक्लेशब्दे अस्मिन्प्रजातंतौदैवेन कथंभूतेन अप्रतिघातेनदुर्वारेणसंस्थांनाशमुपेयुषिगतेसति वोऽनुग्रहार्थाययस्मात्प्रभवनशीलेनश्रीवि
ष्णुनारातोदत्तः १६ तस्माल्लोकेविष्णुरातइतिनाम्नाभविष्यति महाभागवतश्च गुणैश्चमहान्भविष्यति नात्रसंदेहइतितंराजानंब्राह्मणाऊ-
चुरितित्रयाणामन्वयः १७ महाभागवतोभविष्यतीत्युक्तेहृष्टः पृच्छति अपिस्वित्किंस्वित् साधुवादेनसुयशसासत्कीर्त्याचानुवर्त्तिताभवि
ष्यतीतिपूर्वस्यैवातः परमप्यनुषंगः १८ प्रजानामवितारक्षकः मानवः मनोःपुत्रः ब्राह्मणेषुहितः सत्यप्रतिज्ञश्च श्रीरामोयथा १९ उशीनर
देशाधिपतिः शिबिः येनस्वमांसंश्येनायदत्वाशरणागतः कपोतोरक्षितः स्वानांज्ञातीनाम् यज्वनांचयशोविस्तारकोदौष्यंतिर्भरतइव २० अ-

दैवेनाप्रतिघातेनशुक्लेसंस्थामुपेयुषि रातोवोऽनुग्रहार्थायविष्णुनाप्रभविष्णुना १६ तस्मान्नाम्नाविष्णुरातइति
लोकेबृहच्छ्रवाः भविष्यतिनसंदेहोमहाभागवतोमहान् १७ युधिष्ठिरउवाच अप्येषवंश्यान्राजर्षी
न्पुण्यश्लोकान्महात्मनः अनुवर्त्तितास्वयशसासाधुवादेनसत्तमाः १८ ब्राह्मणाऊचुः पार्थप्रजाऽविता सा
क्षादिक्ष्वाकुरिवमानवः ब्रह्मण्यःसत्यसंधश्चरामोदाशरथिर्यथा १९ एषदाताशरण्यश्चयथाह्यौशीनरः शिबिः
यशोवितनितास्वानांदौष्यंतिरिवयज्वनाम् २० धन्विनामग्रणीरेषतुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः हुताशइवदुर्धर्षःसमुद्र
इवदुस्तरः २१ मृगेंद्रइवविक्रांतोनिषेव्योहिमवानिव तितिक्षुर्वसुधेवासौसहिष्णुःपितराविव २२ पितामहसमः
साम्येप्रसादेगिरिशोपमः आश्रयःसर्वभूतानांयथादेवोरमाश्रयः २३ सर्वसद्गुणमाहात्म्यएषकृष्णमनुव्रतः रंति-
देवइवोदारोययातिरिवधार्मिकः २४ धृत्याबलिसमःकृष्णेप्रह्लादइवसद्ग्रहः आहर्त्तैषोऽश्वमेधानांवृद्धानापर्युपा
सकः २५ राजर्षीणांजनयिताशास्ताचोत्पथगामिनाम् निग्रहीताकलेरेषभुवोधर्मस्यकारणात् २६ तक्षकादा
त्मनोमृत्युंद्विजपुत्रोपसर्जितात् प्रपत्स्यतउपश्रुत्यमुक्तसंगःपदंहरेः २७

र्जुनयोः पार्थकार्त्तवीर्ययोः २१ हिमवानिवसतां-
निषेव्यः अनन्यगतिकत्वेनवसुधेवतितिक्षुः क्षंता प्रीत्यामातापितराविवसहिष्णुः २२ पितामहोब्रह्मातेनसमः साम्येसमत्वेरमाश्रयोहरिः
२३ सर्वैःसद्गुणैर्माहात्म्यंयत्तस्मिन्श्रीकृष्णातुल्यः २४ धृत्याधैर्येणसद्ग्रहःसन्भद्रःग्रहः अभिनिवेशोयस्यसः आहर्त्ताकर्त्ता २५ राजर्षीणां-
जनमेजयादीनाम् २६ द्विजपुत्रेणप्रेरितात्तक्षकादात्मनोमृत्युमुपश्रुत्यहरेः पदंप्रपत्स्यते भजिष्यति २७ छ छ छ

ततश्चजिज्ञासितमात्मनोयाथात्म्यंयेनसः इदंशरीरंगंगायांहित्वा अकुतोभयंपदंयास्यति २८ लब्धाउपचितिः पूजायैस्ते २९ परीक्षिदिति
नामनिर्वक्ति सएषइति यद्यस्मात्प्रभुः समर्थःसन्गर्भेदृष्टंपुरुषमनुध्यायन्इहदृश्यमानेषुनरेषुमध्येसर्वमपिनरंपरीक्षेत अयमसौभवे-
दितिनोवेतिविचारयेदतः परीक्षिदितिविख्यातः पूर्वदृष्टमितिवापाठः ३० शुक्लेसुक्लपक्षे सम्प्रसिद्धउडुपोऽन्वहंयथाकाष्ठाभिः पंचदशक
लाभिरापूर्यमाणोवर्द्धते एवंपितृभिर्युधिष्ठिरादिभिः कामैश्चतुः षष्टिकलाभिश्चापूर्यमाणोववृधे ३१ पूर्वमपकृष्योक्तानश्वमेधान्स्ताव
सरेसप्रकारंकथयति ज्ञातिद्रोहस्यहानेच्छयायक्ष्यमाणः करदंडयोरन्यत्रताभ्यांविनाऽलब्धधनोदध्यौचिंतयामास करदंडजस्यपरिजन

जिज्ञासितात्मयाथात्म्योसुनेर्व्याससुतादसौ हित्वेदंनृपगंगायांयास्यत्यद्धाऽकुतोभयम् २८ इतिराज्ञउपादि-
श्यविप्राजातककोविदाः लब्धोपचितयःसर्वेप्रतिजग्मुःस्वकान्गृहान् २९ सएषलोकेविख्यातःपरीक्षिदिति
यत्प्रभुः गर्भेदृष्टमनुध्यायन्परीक्षेतनरेष्विह ३० सराजपुत्रोववृधे आशुशुक्लइवोडुपः आपूर्यमाणःपितृभिः
काष्ठाभिरिवसोऽन्वहम् ३१ यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेनज्ञातिद्रोहजिहासया राजालब्धधनोदध्यावन्यत्रकरदंड-
योः ३२ तदभिप्रेतमालक्ष्यभ्रातरोऽच्युतचोदिताः धनप्रहीणमाजह्रुरुदीच्यांदिशिभूरिशः ३३ तेनसंभृतसंभारो
धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतोयज्ञैःसमयजद्धरिम् ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कं
धेपरीक्षिज्जन्माद्युत्कर्षोनामद्वादशोऽध्यायः १२ सूतउवाच विदुरस्तीर्थयात्रायांमैत्रेयादात्मनोगति
म् ज्ञात्वाऽगाद्धास्तिनपुरंतयावाप्तविवित्सितः १ यावतःकृतवान्प्रश्नान्क्षत्ताकौषारवाग्रतः जातैकभक्तिर्गो-
विंदेतेभ्यश्चोपररामह २

भरणमात्रोपक्षीणत्वात् ३२ प्रहीणंमरुत्तस्ययज्ञेत्यक्तंसुवर्णपात्रादिकमानीतवंतः ३३ संभृतसं
भारः संपादितयज्ञोपकरणः भीतोज्ञातिद्रोहात् ३४ इतिप्रथमेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ निर्गमोधृतराष्ट्रस्यविदुरोक्त्यात्रयोदशे
उक्तःपौत्राभिषेकेणवक्तुंराज्ञोमहोदयम् १ इदानींपरीक्षितः कलिनिग्रहादिकर्माणिकथयिष्यन्विदुरागमनेनधृतराष्ट्रप्रस्थानम् ततो
ऽर्जुनागमनम् ततःपांडवप्रस्थानंचनिरूपयतित्रिभिरध्यायैः गतिंहरिम् तयात्मगत्याऽवाप्तंविवित्सितंज्ञातुमिष्टंसर्वंयेन १ तदेवाह या
वतःकर्मयोगव्रतादिविषयान्प्रश्नान्प्रथमंकृतवान् कौषारवस्यमैत्रेयस्यपुरतःपश्चात्त्रिचतुरप्रश्नार्थज्ञानमात्रेणगोविंदेजातैकभक्तिः
कृतार्थःसन्तेभ्यःप्रश्नेभ्यःउपरराम ततःपरंनविजिज्ञासितवान् २

सूतःसंजयः शारद्वतःकृपः ३ कृपीद्रोणभार्या जामयोज्ञातिभार्याः अन्याश्चस्त्रियः प्राणंतन्वइवेतिकुतश्चिन्मूर्च्छादिदोषतः प्राणेसन्नेसतित-
न्वः करांघ्र्याद्योनिश्चेष्टाभवंति पुनस्तस्मिन्नाविर्भूतेयथोत्तिष्ठंतितद्वत् ४ विरहेणयदौत्कंठ्यंतेनकातराःविवशाः ५ ६ पक्षिणोत्पत्या
नियथाऽतिस्नेहेनपक्षच्छाययावर्द्धयंतितद्वत् युष्मत्पक्षपातच्छाययासमेधितान्नोऽस्मान् किंनस्मरथ समेधितत्वमेवाह विपद्गणात् यस्मा
न्मोचिताःस्म ७ वोयुष्माभिः कयावृत्त्यावर्त्तितंदेहवृत्तिःकृता कान्निवतीर्थादीनिसेवितानीति ८ भवतांचतीर्थाटनंनस्वार्थंकिंतुतीर्थानुग्र-
हार्थमित्याह भवद्विधेति मलिनजनसंपर्केणमलिनानितीर्थानिसंतःपुनःस्वयंतीर्थीकुर्वंति स्वांतंमनः तत्रस्थेन स्वस्यांतः स्थितेनेतिवा ९ अ

तंबंधुमागतंदृष्ट्वाधर्मपुत्रःसहानुजः धृतराष्ट्रोयुयुत्सुश्चसूतःशारद्वतःपृथा ३ गांधारीद्रौपदीब्रह्मन्सुभद्राचोत्त
राकृपी अन्याश्चजामयःपांडोर्ज्ञातयःससुताःस्त्रियः ४ अभिसंगम्यविधिवत्परिष्वंगाभिवादनैः मुमुचुःप्रेम
बाष्पौघंविरहोत्कंठ्यकातराः ५ राजातमर्हयांचक्रेकृतासनपरिग्रहम् तंभुक्तवंतमासीनंविश्रांतंसुखमासने प्र
श्रयावनतोराजाप्राहतेषांचशृण्वताम् ६ युधिष्ठिरउवाच अपिस्मरथनोयुष्मत्पक्षच्छायासमेधितान्
विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचितायत्ससमातृकाः ७ कयावृत्त्यावर्त्तितंवश्चरद्भिःक्षितिमंडलम् तीर्थानिक्षेत्रमुख्यानि
सेवितानीहभूतले ८ भवद्विधाभागवतास्तीर्थभूताःस्वयंविभो तीर्थीकुर्वंतितीर्थानिस्वांतःस्थेनगदाभृता ९
अपिनःसुहृदस्तातबांधवाःकृष्णदेवताः दृष्टाःश्रुतावायदवःस्वपुर्यांसुखमासते १० इत्युक्तोधर्मराजेनसर्वंतत्स
मवर्णयत् यथाऽनुभूतंक्रमशोविनायदुकुलक्षयम् ११ नन्वप्रियंदुर्विषहंनृणांस्वयमुपस्थितम् नावेदयत्स
करुणोदुःखितान्द्रष्टुमक्षमः १२ कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतोदेववत्सुखम् भ्रातुर्ज्येष्ठस्यश्रेयस्कृत्सर्वेषांप्रीति
मावहन् १३ अबिभ्रदर्यमादंडंयथावदघकारिषु यावद्दधारशूद्रत्वंशापाद्वर्षशतंयमः १४

पिकिंसुखमासते भवद्भिःक्वापिदृ
ष्टाः श्रुतावा १० ११ यदुकुलक्षयावर्णनेकारणमाह नन्विति १२ श्रेयस्कृत् तत्त्वमुपदिशन् १३ ननुशूद्रोऽसौकथमुपदिशेत् नह्यसौशूद्रः किंतु
यमस्तद्रूपेणासीत् किंतत्रकारणंतत्राह यमेचात्रागते अमुत्रकोदंडधर इत्यपेक्षायामाह अबिभ्रदिति धृतवानित्यर्थः मांडव्यस्यशापात्
तथाहि कश्चिच्चोरानन्वुधावंतोराजभटामांडव्यस्यऋषेस्तपश्चरतः समीपेतान्संप्राप्यतेनसहनिबध्यानीयराज्ञेनिवेद्यतदाज्ञयासर्वान्शू

लमारोपयामासुः ततोराजातमृषिंज्ञात्वाशूलादवतार्यप्रसादयामास ततोमुनिर्यमंगत्वाकुपितउवाच कस्मादहंशूलमारोपितइति तेनोक्तं त्वंबाल्येशलभंकुशाग्रेणाविध्यक्रीडितवानिति तच्छ्रुत्वामांडव्यस्तंशशापबाल्येऽजानतोमेमहांतंदंडंयतस्त्वंकारितवान् अतःशूद्रोभवेति १४ इदानींराज्यस्यापकर्षनिरूपयितुमुत्कर्षनिगमयति युधिष्ठिरइति कुलंधरंवंशधरम् १५ तदीहयागृहव्यापारेणप्रमत्तानामत्यक्रामत् आयुः कालः अतिक्रांतः यद्वा तानभ्यभवदित्यर्थः १६ अभिप्रेत्यज्ञात्वा १७ तत्प्रतीकारःक्रियतांकिंनिर्गमनेनतत्राह प्रतिक्रियेतिसर्वेषामिति यैःप्रतिकर्त्तव्यंतेषामपीत्यर्थः १८ कथंधनादिवियोगःसोढुंशक्यः अतआह येनचेति अभिपन्नः अभिग्रस्तः १९ तत्रावस्थानमतिदैन्यमि

युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्ट्वापौत्रंकुलंधरम् भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदेपरयाश्रिया १५ एवंगृहेषुसक्तानांप्रमत्तानां तदीहया अत्यक्रामदविज्ञातःकालःपरमदुस्तरः १६ विदुरस्तदभिप्रेत्यधृतराष्ट्रमभाषत राजन्निर्गम्यतांशीघ्रंपश्येदं भयमागतम् १७ प्रतिक्रियानयस्येहकुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो सएवभगवान्कालःसर्वेषांनःसमागतः १८ येनचैवाभि पन्नोयंप्राणैःप्रियतमैरपि जनःसद्योवियुज्येतकिमुतान्यैर्धनादिभिः १९ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्राहतास्तेविगतंवयः आ त्माचजरयाग्रस्तःपरगेहमुपासते २० अहोमहीयसीजंतोर्जीविताशाययाभवान् भीमेनावर्जितंपिंडमादत्तेगृहपा लवत् २१ अग्निर्निसृष्टोदत्तश्चगरोदाराश्चदूषिताः हृतंक्षेत्रंधनंयेषांतद्दत्तैरसुभिःकियत् २२ तस्यापितवदेहोयं कृपणस्यजिजीविषोः परैत्यनिच्छतोजीर्णोजरयावाससीइव २३ गतस्वार्थमिमंदेहंविरक्तोमुक्तबंधनः अविज्ञातग तिर्जह्यात्सवैधीरउदाहृतः २४ यःस्वकात्परतोवेहजातनिर्वेदआत्मवान् हृदिकृत्वाहरिंगेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमः २५

तिदर्शयन्वैराग्यमुत्पादयतिपितृभ्रात्रितिसप्तभिः आत्माचदेहः २० येनपुत्राहतास्तेनभीमेनदत्तंपिंडमन्नंगृहपालइव गृहपालःश्वा २१ निसृष्टःप्रक्षिप्तः गरोविषम् दूषिताः अवमताः तद्दत्तैरन्नादिभिर्लब्धैरसुभिः कियत्प्रयोजनंनकिंचिदित्यर्थः २२ तस्यापिएवंदैन्यमनु भवतोऽपिपरैति क्षीयते अतएवधीरोभवेति २३ किंलक्षणोधीरइत्यपेक्षायामाह गतस्वार्थंयशोधर्मादिशून्यम् मुक्तबंधनः त्यक्ताभिमानः क्वगतइत्यविज्ञातागतिर्यस्यसः धीरः प्राप्तदुःखस्यस्वयंसहनेनमुक्तिप्राप्तेः २४ नरोत्तमस्तुततःप्रागेवकृतप्रतीकारःस्वकात्स्वतएव परतःपरोपदेशतोवा २५ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

त्वंतुनरोत्तमोनाभूः अतइदानींधीरोभवइत्याह अथेति अर्वाक् अर्वाचीनः एष्यन्नित्यर्थः गुणान् धैर्यदयादीन् विकर्षति आच्छिनत्तीतितथा
२६ आजमीढः अजमीढवंशजः प्रज्ञाचक्षुरंधः एवंबोधितः सन् दृढदिम्नः चित्तदार्ढ्यात् भ्रात्रासंदर्शितः अध्वाबंधमोक्षयोमार्गोयस्यसः २७
सुबलस्यपुत्रीगांधारीसाध्वीसुशीला हिमालयंप्रयांतंपतिमनुजगाम ननुकथंसासुकुमारीहिमादिदुःखबहुलंहिमवंतंगता अतआह न्यस्त
दंडानांप्रहर्षोयस्मिन् तम् दुःखदमपिकेषांचित्प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्रदृष्टांतः मनस्विनांशूराणांयुद्धेसन्तीव्रः प्रहारोयथा पाठांतरेसत्संप्रहारं
पुरस्कृत्येति २८ कृतंमैत्रंमित्रदेवत्यंसंध्यावंदनंयेन नत्वासंपूज्य पितरौविदुरधृतराष्ट्रौ २९ हेगावल्गाने गवल्गानस्यपुत्रसंजय ३० अकृतप्रज्ञे

अथोदीचींदिशंयातुस्वैरज्ञातगतिर्भवान् इतोऽर्वाक्प्रायशःकालःपुंसांगुणविकर्षणः २६ एवंराजाविदुरेणानुजेन
प्रज्ञाचक्षुर्बोधितोह्याजमीढः छित्वास्वेषुस्नेहपाशान्द्रढिम्नोनिश्चक्रामभ्रात्रृसंदर्शिताध्वा २७ पतिंप्रयांतंसुबल
स्यपुत्रीपतिव्रताचानुजगामसाध्वी हिमालयंन्यस्तदंडप्रहर्षंमनस्विनामिवसत्संप्रहारः २८ अजातशत्रुःकृतमैत्रो
हुताग्निर्विप्रान्नत्वातिलगोभूमिरुक्मैः गृहंप्रविष्टोगुरुवंदनायनचापश्यत्पितरौसौबलींच २९ तत्रसंजयमासीनं
पप्रच्छोद्विग्नमानसः गावल्गणेक्वनस्तातोवृद्धोहीनश्चनेत्रयोः ३० अंबाचहतपुत्रार्त्तापितृव्यःक्वगतःसुहृत् अ
पिमय्यकृतप्रज्ञेहतबंधुःसभार्यया आशंसमानःशमलंगंगायांदुःखितोपतत् ३१ पितर्युपरतेपांडौसर्वान्नःसु
हृदःशिशून् अरक्षतांव्यसनतःपितृव्यौक्वगतावितः ३२ सूतउवाच कृपयास्नेहवैक्लव्यात्सूतोविरह
कर्शितः आत्मेश्वरमचक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः ३३ विमृज्याश्रूणिपाणिभ्यांविष्टभ्यात्मानमात्मना अजातशत्रुं
प्रत्यूचेप्रभोःपादावनुस्मरन् ३४ संजयउवाच नाहंवेदव्यवसितंपित्रोर्वःकुलनंदन गांधार्यावामहाबा
होमुषितोऽस्मिमहात्मभिः ३५ अथाजगामभगवान्नारदःसहतुंबरुः प्रत्युत्थायाभिवाद्याहसानुजोऽभ्यर्चयन्निव
३६

मंदमतौ शमलमपराधम् आशंसमानः आशंकमानः भार्ययासह ३१ यौअरक्षतांतौ इतःस्थानात् ३२ कृपयास्नेहवैक्लव्याच्चातिपीडितः आ
त्मेश्वरंधृतराष्ट्रमपश्यन् विरहकर्शितश्चसूतःसंप्रयोजनप्रत्युत्तरमाह ३३ आत्मनाबुद्ध्याआत्मानंमनोविष्टभ्यधैर्ययुक्तंकृत्वाप्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ३४
गांधार्याश्चव्यवसितंनिश्चितम् यतोमुषितोवंचितोऽस्मीति ३५ एवंकंचित्कालंशोचतितस्मिन् अथनारदआजगाम अत्रास्तिक्वचित्पुस्तकेपाठांतरं
तदुल्लंघ्ययथासंप्रदायंव्याख्यायते शोकवेगादभ्यर्चयन्निवाह राजानखभ्यर्चयत् ३६

नाहंवेदवेद्मि तपस्विनी दुःखयुक्ता अपारेशोकार्णवेभगवान्त्वमेवपारदर्शकः अतोब्रूहीतिशेषः ३७ आदावेवयथावृत्तकथनेशोकेनमूर्च्छितः
पतेदितिप्रथमंतावच्छोकमुपशमयति माकंचनशुचःमाशोच नकेवलंनानेव यद्यस्मादीश्वराधीनंजगत् ३८ तदेवाह लोकाइति ३९ ४०
प्रवृत्तौपारतंत्र्यमुक्त्वासंयोगवियोगयोरप्याह यथेति क्रीडोपस्कराणांक्रीडासाधनानाम् ४१ ईश्वराधीनत्वान्नशोकःकार्यइत्युक्तम् लोकत-
त्वेविचार्यमाणेनिर्विषयोयंशोकइत्याह यद्यदिलोकंजनंध्रुवंजीवरूपेण अध्रुवंदेहरूपेण नचेति नध्रुवंनाप्यध्रुवं शुद्धब्रह्मरूपेणअनिर्वच-
नीयत्वेनवा उभयंवाचिज्जडांशतः सर्वथाचतुर्ष्वपिपक्षेषुतेपित्रादयोनशोच्याः स्नेहादन्यत्र स्नेहएवकेवलंशोकहेतुः सचाज्ञानमूलइत्यर्थः ४२

युधिष्ठिरउवाच नाहंवेदगतिंपित्रोर्भगवन्क्वगतावितः अंबावाहतपुत्रार्त्ताक्वगताचतपस्विनी कर्णधारइवापा
रेभगवान्पारदर्शकः ३७ अथाबभाषेभगवान्नारदोमुनिसत्तमः माकंचनशुचोराजन्यदीश्वरवशंजगत् ३८ लोकाः
सपालायस्येमेवहंतिबलिमीशितुः ससंयुनक्तिभूतानिसएववियुनक्तिच ३९ यथागावोनसिप्रोतास्तंत्यांबद्धाःस्वदाम
भिः वाक्तंत्यांदामभिर्बद्धावहंतिबलिमीशितुः ४० यथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह इच्छयाक्रीडितुःस्याता
तथैवेशेच्छयानृणाम् ४१ यन्मन्यसेध्रुवंलोकमध्रुवंवानचोभयम् सर्वथानहिशोच्यास्तेस्नेहादन्यत्रमोहजात् ४२
तस्माज्जह्यंगवैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः कथंत्वनाथाःकृपणावर्त्तेरंस्तेचमांविना ४३ कालकर्मगुणाधीनोदेहोऽयंपां
चभौतिकः कथमन्यांस्तुगोपायेत्सर्पग्रस्तोयथापरम् ४४ अहस्तानिसहस्तानामपदानिचतुष्पदाम् फल्गूनितत्र
महतांजीवोजीवस्यजीवनम् ४५ तदिदंभगवान्राजन्नेकआत्मात्मनांस्वदृक् अंतरोनंतरोभातिपश्यतंमाययोरुधा
४६

तस्मान्मांविनाकथंतेवर्त्तेरन्निति मनसावैक्लव्यंचव्याकुलतांत्यज ४३ तत्रत्वद्देहतस्तेषांवृत्तिरेवतावन्नास्तीत्याह कालोगुणक्षोभकः कर्मजन्मनिमि
त्तम् गुणाउपादानम् तदधीनःपांचभौतिकःजडः तद्विभागेनाशवांश्च सर्पग्रस्तः अजगरगिलितोयथाऽन्यंनरक्षतितद्वत् ४४ ईश्वरेणविहितावृ-
त्तिश्चसर्वतःसुलभैवेत्याह अहस्तानिपश्वादीनि अपदानितृणादीनि तत्रतेषुहस्तादिष्वपिफल्गूनिअल्पानि एवंजीवःसर्वोऽपिजीवस्यसर्वस्य
जीवनंजीविकाएतेनैवसर्वतोमृत्युग्रासत्वंचोक्तम् ४५ मोहनिवृत्त्यर्थंद्वैतस्यावस्तुत्वमाह तदिदमहस्तसहस्तादिरूपंजगत् स्वदृक्भगवा-
नेव नततःपृथक् सचैकएवनतुनाना नन्वसजातीयविजातीयभेदेप्रत्यक्षेकुतएतत्तत्राह आत्मनांभोक्तृणामात्मास्वरूपम् अतोनसजा-

तीयभेदः अंतरोऽनंतरश्च अंतर्बहिश्चभोक्तृभोग्यरूपश्चभाति अतोनवाविजातीयभेदोऽपि एकः कथंतथाप्रतीयतेअतआह माययाबहु
धातंपश्येति ४६ कासावस्तीदृशोमहामायावीद्वारकायामित्याह सोऽयमिति अस्यांभूम्याम् अभवायनाशाय ४७ तर्हिश्रीकृष्णोऽप्यस्तीत्य
त्रैवास्थांमाकृथाइत्याह तच्चदेवानांकार्यंतेननिष्पादितम् केवलमवशेषंप्रतीक्षते यदुकुलक्षयमितिहृदिस्थम् ततोनिजंधामयास्यति ततो-
यूयमपिगच्छतेत्यर्थः तच्चभूतमपिविदुरवदेवनावर्णयत् ४८ तदेवंशोकमास्यांचनिवार्यजिज्ञासवेतस्मैयथावृत्तंकथयतिधृतराष्ट्रइतिषड्भिः
हिमवतोदक्षिणेभागे ४९ यावैप्रसिद्धास्वर्धुनीसाआत्मानंयत्रसप्तधाव्यधात् किमर्थम् नानापृथक्सप्तभिः स्रोतोभिःप्रवाहैःसप्तानामृषीणां
प्रीतये अतएवतत्तीर्थंसप्तस्रोतोवदंति ५० तत्रतेनकृतमष्टांगयोगमाह स्नात्वेतिचतुर्भिः तत्रस्नानंहोमोऽब्भक्षणंचेतिनियमाउक्ताःभक्षस्थाने-

सोऽयमद्यमहाराजभगवान्भूतभावनः कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभवायसुरद्विषाम् ४७ निष्पादितंदेवकृत्यमवशेषं
प्रतीक्षते तावद्यूयमवेक्षध्वंभवेद्यावदिहेश्वरः ४८ धृतराष्ट्रःसहभ्रात्रागांधार्याचस्वभार्यया दक्षिणेनहिमवतऋषी
णामाश्रमंगतः ४९ स्रोतोभिःसप्तभिर्यावैस्वर्धुनीसप्तधाव्यधात् सप्तानांप्रीतयेनाम्नासप्तस्रोतःप्रचक्षते ५० स्नात्वा
ऽनुसवनंतस्मिन्हुत्वाचाग्नीन्यथाविधि अब्भक्षउपशांतात्मासआस्तेविगतैषणः ५१ जितासनोजितश्वासःप्रत्या
हृतषडिंद्रियः हरिभावनयाध्वस्तरजःसत्वतमोमलः ५२ विज्ञानात्मनिसंयोज्यक्षेत्रज्ञेप्रविलाप्यतम् ब्रह्मण्यात्मानमा
धारेघटांबरमिवांबरे ५३ ध्वस्तमायागुणोदर्कोनिरुद्धकरणाशयः निवर्त्तिताखिलाहारआस्तेस्थाणुरिवाचलः त-
स्यांतरायोमैवाभूःसंन्यस्ताखिलकर्मणः ५४

अपांस्वीकारादब्भक्षः उपशांतः आत्मायस्यसः विगताःपुत्रादिएषणायस्मादितिनियमाउ
क्ताः ५१ जितासनइत्यादिनाआसनप्राणायामप्रत्याहाराउक्ताः हरिभावनयेतिधारणोक्ता ध्वस्ताःरजःसत्वतमोरूपामलायस्येतिफलतोध्यानमुक्तम्
५२ समाधिमाहविज्ञानेतिद्वाभ्याम् आत्मानमहंकारास्पदंस्थूलदेहाद्वियोज्यएकीकृत्य तंचविज्ञानात्मानंदृश्यांशाद्वियोज्यक्षेत्रज्ञेद्रष्टरिप्रविलाप्य
तंचक्षेत्रज्ञंद्रष्टृंशाद्वियोज्यआधारेआश्रयसंज्ञेब्रह्मणिप्रविलाप्य घटांबरंघटोपाधेर्वियोज्य यथामहाकाशेप्रविलाप्यतेतद्वत् ५३ व्युत्थानाभावमाह
ध्वस्तेति अंतर्गुणक्षोभाद्वाबहिरिंद्रियविक्षेपाद्वाव्युत्थानंभवेत् तदुभयंतस्यनास्ति यतोध्वस्तोमायागुणानामुदर्कउत्तरफलंवासनायस्यसः निरुद्धानि
करणानिचक्षुरादीनि आशयोमनश्चयस्यसः अतएवनिवर्त्तितअखिलआहारोभोग्यमिंद्रियैर्विषयाहरणंवायेनसःस्थाणुरिवनिश्चलआस्ते तथाभूत
मप्यानेतुमुद्यतंप्रत्याह तस्येति अंतरायोविघ्नः मैवाभूरित्यडागमः छांदसः ५४ ६९

दर्शनमपितावत्कुर्यामीत्यद्यतंप्रत्याह सर्वै अद्यतनादन्हः स्वंस्वाधीनम् तर्हिदाहार्थंगमिष्यामिनेत्याह तच्चेति ५५ तर्हिगांधार्यानयनायगमि
ष्यामिनेत्याह पत्युर्देहेसहोटजेपर्णशालासहितेयोगाग्निनासहगार्हपत्यादिभिर्दह्यमाने तस्यपत्नीबहिःस्थितासतीतंपतिमन्वग्निंवेक्ष्यति
प्रवेक्ष्यति ५६ तर्हिविदुरानयनार्थंगंतव्यमेवनेत्याह विदुरस्तुतन्निशम्यदृष्ट्वा भ्रातुःकृतार्थताहर्षः तन्मृत्युनाशोकस्वताभ्यांयुक्तः तस्मात्स्थाना
त्तीर्थानिसेवितुंगंतागमिष्यति ५७ मुञ्चःशोकान् ५८ इतिप्रथमेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशेत्वरिष्टानिदृष्ट्वाराजाविशंकितः अ
श्रृणोदर्जुनात्कृष्णतिरोधानमितीर्यते १ श्रीकृष्णस्यचेति चकारेणाभिप्रायंचज्ञातुम् १ कतिचिन्मासा तदाकालातिक्रमेऽपि ततःद्वारकातः

सवाअद्यतनाद्राजन्परतःपंचमेहनि कलेवरंहास्यतिस्वंतच्चभस्मीभविष्यति ५५ दह्यमानेऽग्निभिर्देहेपत्युःपत्नीस
होटजे बहिःस्थितापतिंसाध्वीतमग्निमनुवेक्ष्यति ५६ विदुरस्तुतदाश्चर्यंनिशम्यकुरुनंदन हर्षशोकयुतस्तस्माद्ग
तातीर्थनिषेवकः ५७ इत्युक्त्वाऽथारुहत्स्वर्गंनारदःसहतुंबरुः युधिष्ठिरोवचस्तस्यहृदिकृत्वाऽजहाच्छुचः ५८ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः १३ सूतउवाच संप्रस्थितेद्वारकायांजिष्णौबंधुदि
दृक्षया ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितम् १ व्यतीताःकतिचिन्मासास्तदानायात्ततोऽर्जुनः ददर्शघोररू
पाणिनिमित्तानिकुरूद्वहः २ कालस्यचगतिंरौद्रांविपर्यस्तर्तुधर्मिणः पापीयसींनृणांवार्त्तांक्रोधलोभानृतात्मनाम्
३ जिह्मप्रायंव्यवहृतंशाठ्यमिश्रंचसौहृदम् पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनांचकल्कनम् ४ निमित्तान्यत्यरिष्टानिका
लेत्वनुगतेनृणाम् लोभाद्यधर्मप्रकृतिंदृष्ट्वोवाचानुजंनृपः ५ युधिष्ठिरउवाच संप्रेषितोद्वारकायांजिष्णु
र्बंधुदिदृक्षया ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितम् ६ गताःसप्ताधुनामासाभीमसेनतवानुजः नायातिक-
स्यवाहेतोर्नाहंवेदेदमंजसा ७

नायात्नागतः निमित्तानिउत्पातान् कुरूद्वहोयुधिष्ठिरः २ रौद्रांघोराम् तदेवाह विपर्यस्ताऋतुधर्मा
यस्मिन्तस्य वार्त्तांजीविकाम् क्रोधलोभानृतैर्युक्तः आत्मायेषाम् ३ जिह्मप्रायंकपटबहुलंव्यवहृतंव्यवहारम् शाठ्यंवंचनंतस्मिन्मिश्रंसौ
हृदंसख्यम् पित्रादीनांप्रतियोगिभिः कल्कनंकलहादि ४ अत्यरिष्टानि अत्यंतमशुभानिदृष्ट्वानृणांलोभाद्यधर्मप्रकृतिंचदृष्ट्वा अनुजंभीम
म् ५ ६ चेतिवितर्के कस्माद्धेतोर्नायातीत्यहंनवेद्मि ७ ७ ७ ७ ७ ७

अपिकिम् यदाआत्मनः आक्रीडंक्रीडासाधनमंगंमनुष्यनाख्यमुत्स्रष्टुमिच्छतिसकालःप्राप्तः ८ अस्माकंसर्वपुरुषार्थत्वेहेतुः श्रीकृष्णः अतस्तद्वियोगंविनाऽनिष्टंनस्यादित्याशयेनाह यस्मात्श्रीकृष्णाद्धेतोः एतच्चोपरिष्टादर्जुनःस्पष्टीकरिष्यति लोकाश्चयज्ञकरणानुरूपायस्यानुग्रहात् ९ अदूरात्संनिहितंनोऽस्माकंआशंसतःउत्पातान् १० दैहिकानाह ऊर्वीति ऊर्वादयोवामाःस्फुरंति वेपथुःकंपश्च हृदयेवर्त्तते एतेमह्यमारात्संनिहितंविप्रियंदास्यंति ११ भौमानाहसार्द्धैस्त्रिभिः शिवाक्रोष्ट्री आदित्यमभिरौतिउद्यत्सूर्याभिमुखंक्रोशति अनलाननाअग्निंमुखेनवमंती अंगहेफाल्गुनमामभिलक्ष्यसारमेयःश्वाऽभिरौति प्लुतंभषति अभीरुवत्निःशंकम् १२ शस्ताःगवादयोमांसव्यंवा-

अपिदेवर्षिणादिष्टःसकालोयमुपस्थितः यदात्मनोंऽगमाक्रीडंभगवानुत्सिसृक्षति ८ यस्मान्नःसंपदोराज्यंदाराःप्राणाःकुलंप्रजाः आसन्सपत्नविजयोलोकाश्चयदनुग्रहात् ९ पश्योत्पातान्नरव्याघ्रदिव्यान्भौमान्सदैहिकान् दारुणाञ्छंसतोदूराद्भयंनोबुद्धिमोहनम् १० ऊर्वक्षिबाहवोमह्यंस्फुरंत्यंगपुनःपुनः वेपथुश्चापिहृदयेआराद्दास्यंतिविप्रियम् ११ शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौत्यनलानना मामंगसारमेयोऽयमभिरौत्यभीरुवत् १२ शस्ताःकुर्वंतिमांसव्यंदक्षिणंपशवोऽपरे वाहांश्चपुरुषव्याघ्रलक्षयेरुदतोमम १३ मृत्युदूतःकपोतोयमुलूकःकंपयन्मनः प्रत्युलूकश्चकुह्वानैरनिद्रौशून्यमिच्छतः १४ धूम्रादिशःपरिधयःकंपतेभूःसहाद्रिभिः निर्घातश्चमहांस्तातसाकंचस्तनयित्नुभिः १५ वायुर्वातिखरस्पर्शोरजसाविसृजंस्तमः असृग्वर्षंतिजलदाबीभत्समिवसर्वतः १६ सूर्यंहतप्रभंपश्यग्रहमर्दंमिथोदिवि ससंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलितेइवरोदसी १७ नद्योनदाश्चक्षुभिताःसरांसिचमनांसिच नज्वलत्यग्निराज्येनकालोयंकिंविधास्यति १८

मंकुर्वंति अपरेगर्दभाद्याःप्रदक्षिणंकुर्वंति वाहान्अश्वासन् १३ अयंकपोतोमृत्युदूतः मृत्युसूचकःउलूकोघूकःप्रत्युलूकस्तत्प्रतिपक्षोघूकः काकोवा कुह्वानैः कुत्सितशब्दैः विश्वंशून्यमिच्छतः १४ धूम्राधूसरादिशःपरिधयोऽग्निमिवलोकमावृण्वंति दिव्यानाहसार्द्धाभ्याम् निर्घातोनिरभ्रवज्रपातःस्तनयित्नवोऽभ्रगर्जितानितैःसह १५ तमःविशेषेणसृजन् असृक्रक्तम् १६ ग्रहाणांमर्दंयुद्धम् भूतारुद्रानुचराः तेषांगणैःसंकुलैर्व्याप्तैःप्राणिभिःसहितैःरोदसीद्यावापृथिव्यौज्वलितेप्रदीप्तेइवचपश्येति १७ पुनर्भौमानाहनद्यइतिसार्द्धैःत्रिभिःप्राणिनांमनांसिच १८

दुह्यंतीतिकर्मकर्त्तर्यार्षम् नभरस्तुवंतीत्यर्थः १९ देवतानिप्रतिमाः अघंदुःखम् २० एतैः कृत्वा नविद्यते अन्येष्वपुरुषेषुश्रीर्वज्रांकुशादिशो-
भायेषांतैः भगवतःपदैर्हीनाभूरित्यहंमन्ये २१ तस्यराज्ञः इतिएवंदृष्टान्यरिष्टानियेनतेनचेतसाचिंतयतःसतः २२ अयथापूर्वंनिपतितम्
तदेवाह आतुरमित्यादि अपाविंदून् अश्रूणिनेत्राभ्यांविसृजंतमित्यर्थः २३ उद्विग्नंकंपितंहृदयंयस्यसः विच्छायंविगतकांतिम् २४ स्वजनाःबां
धवाः २५ किंवस्यतीतिशकयाव्यवहितक्रमेणपृच्छति शूरइत्यादिना मारिषः मान्योमातामहः आनकदुंदुभिर्वसुदेवः २६ स्वसारः परस्पर

नपिबंतिस्तनंवत्सानदुह्यंतिचमातरः रुदंत्यश्रुमुखागावोनहृष्यंत्यृषभाव्रजे १९ दैवतानिरुदंतीवस्विद्यंतिह्युच्च
लंतिच इमेजनपदाग्रामाःपुरोद्यानाकराश्रमाः भ्रष्टश्रियोनिरानंदाःकिमघंदर्शयंतिनः २० मन्यएतैर्महोत्पातैर्नूनं
भगवतःपदैः अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीनाभूर्हतसौभगा २१ इतिचिंतयतस्तस्यदृष्टारिष्टेनचेतसा राज्ञःप्रत्यागमद्ब्रह्म
न्यदुपुर्याःकपिध्वजः २२ तंपादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् अधोवदनमब्बिंदून्सृजंतंनयनाब्जयोः २३ विलो
क्योद्विग्नहृदयोविच्छायमनुजंनृपः पृच्छतिस्मसुहृन्मध्येसंस्मरन्नारदेरितम् २४ युधिष्ठिरउवाच कच्चि
दानर्तपुर्यांनःस्वजनाःसुखमासते मधुभोजदशार्हार्हसात्वतांधकवृष्णयः २५ शूरोमातामहःकच्चित्स्वस्त्यास्तेवाऽ
थमारिषः मातुलःसानुजःकच्चित्कुशल्यानकदुंदुभिः २६ सप्तस्वसारस्तत्पत्न्योमातुलान्यःसहात्मजाः आसतेसस्नु
षाःक्षेमंदेवकीप्रमुखाःस्वयम् २७ कच्चिद्राजाहुकोजीवत्यसत्पुत्रोऽस्यचानुजः हृदीकःससुतोऽक्रूरोजयंतगदसार
णाः २८ आसतेकुशलंकच्चिद्येचशत्रुजिदादयः कच्चिदास्तेसुखंरामोभगवान्सात्वतांप्रभुः २९ प्रद्युम्नःसर्ववृष्णी
नांसुखमास्तेमहारथः गंभीररयोऽनिरुद्धोवर्द्धतेभगवानुत ३० सुषेणश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः अन्येच
कार्ष्णिप्रवराःसपुत्राऋषभादयः ३१ तथैवानुचराःशौरेःश्रुतदेवोद्धवादयः सुनंदनंदशीर्षण्यायेचान्येसात्वतर्षभाः
३२

म् वसुदेवक्षेमेणतासामपिक्षेमंपृष्टमेव तथाऽपिपृथक्पृच्छति स्वपमिति २७ आहुकः उग्रसेनः असत्पुत्रोयस्य अतएवजीवनमा
त्रमेवपृष्टम् अनुजश्चदेवकः हृदीकसुतः कृतवर्मा जयंतादयः कृष्णभ्रातरः २८ २९ सर्ववृष्णीनांमध्येमहारथः गंभीररयः युद्धेमहावेगः
वर्द्धतेमोदतइत्यर्थः ३० कृष्णस्यापत्यानिकार्ष्णयः तेषुप्रवराः ३१ सुनंदनंदौशीर्षण्यौमुख्यौयेषांते ३२ ७ ७ ७

भगवतिसुखमास्तइतिप्रश्नस्यानौचित्यमाशंक्याह पुरइत्यादि ३४ भगवतोत्रावस्थानंहिलोकानांमंगलंनान्यथेत्याशयेनाहचतुर्भिः
मंगलायशुभाय क्षेमायलब्धपालनाय भवायउद्भवाय अनंतसखःबलभद्रसहायः ३५ अर्चिताःसर्वपूजिताः परमानंदंयथाभवतितथा
महापौरुषिकाः वैकुंठनाथानुचराः ३६ यस्यपादशुश्रूषणमेवमुख्यंतपआदिभ्यः श्रेष्ठंयत्कर्मतेनसत्यभामादयः संख्येयुद्धेश्रीकृष्णबले
ननिर्जित्यतदाशिषः देवभोग्यान्पारिजातादीन् वज्रायुधस्यवल्लभाशचीतस्याःउचिता ३७ यद्बाहुदंडप्रभावोपजीविनःसुधर्मामंघ्रिभि
रधिक्रामंतिसगोविंदः सुखमास्तेइतिगतपंचमश्लोकेनान्वयः ३८ इदानींतस्यैवकुशलंपृच्छति कच्चिदितिषड्भिः अनामयमारोग्यम् नल

अपिस्वस्त्यासतेसर्वेरामकृष्णभुजाश्रयाः अपिस्मरंतिकुशलमस्माकंबद्धसौहृदाः ३३ भगवानपिगोविंदोब्रह्म
ण्योभक्तवत्सलः कच्चित्पुरेसुधर्मायांसुखमास्तेसुहृद्वृतः ३४ मंगलायचलोकानांक्षेमायचभवायच आस्तेय-
दुकुलांभोधावाद्योऽनंतसखःपुमान् ३५ यद्बाहुदंडगुप्तायांस्वपुर्यांयदवोऽर्चिताः क्रीडंतिपरमानंदंमहापौ-
रुषिकाइव ३६ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणासत्यादयोद्व्यष्टसहस्रयोषितः निर्जित्यसंख्येत्रिदशांस्तदाशिषोह
रंतिवज्रायुधवल्लभोचिताः ३७ यद्बाहुदंडाभ्युदयानुजीविनोयदुप्रवीराह्यकुतोभयामुहुः अधिक्रमंत्यंघ्रिभिरा
हृतांबलात्सभांसुधर्मांसुरसत्तमोचिताम् ३८ कच्चित्तेऽनामयंतातभ्रष्टतेजाविभासिमे अलब्धमानोऽवज्ञातः
किंवातातचिरोषितः ३९ कच्चिन्नाभिहतोऽभावैःशब्दादिभिरमंगलैः नदत्तमुक्तमर्थिभ्यआशयायत्प्रतिश्रुतम्
४० कच्चित्त्वंब्राह्मणंबालंगांवृद्धंरोगिणंस्त्रियम् शरणोपसृतंसत्वंनात्याक्षीःशरणप्रदः ४१ कच्चित्त्वंनागमोऽ
गम्यांगम्यांवासत्कृतांस्त्रियम् पराजितोवाऽथभवान्नोत्तमैर्नासमैःपथि ४२

ब्धोमानोयेन बंधुभ्यःसकाशा
त् किंवातैःप्रत्युतअवज्ञातःनिरस्कृतः यतश्चिरोषितः बहुकालंतत्रस्थितः ३९ अभावैरितिच्छेदः प्रेमशून्यैः अमंगलैः परुषैः शब्दादिभिर्नाभि
हतः नताडितोऽसिकिम् यद्वा अर्थिभ्यः किमपिदास्यामीतिनोक्तंकिम् यद्वा आशयासहयथाआशाभवतितथादास्यामीतिप्रतिश्रुतंसत्नदत्तं
किंकुतःविच्छायोसि ४० अन्यद्वाशरणागतंसत्त्वंप्राणिमात्रंनत्यक्तवानसिकिम् यतस्त्वंपूर्वंशरणप्रदः आश्रयप्रदः ४१ अगम्यामितिच्छेदः नर्निदि
तांस्त्रियमगमः किंनगतवानसि असत्कृतांमलिनवस्त्रादिनानागमःकिम् नोत्तमैः अनुत्तमैः समैरित्यर्थः असमैरधमैर्वाकिंनपराजितोऽसीत्यर्थः
४२

संभोजनार्हान्वृद्धान्बालकांश्च किंस्वित्पर्यक्तं स्याः त्यक्त्वा भुक्तवानसि किम् अक्षमं कर्त्तुमयोग्यं यत्तन्न कृतवानसि किम् ४३ नित्यं सदा प्रेष्ठतमे
न हृदयेनांतरंगेण स्वबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योऽस्मीति मन्यसे अन्यथा ते रुक् मनःपीडा न घटेत ४४ इति प्रथमे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः
१४ कलिप्रवेशमालक्ष्य धुरं न्यस्य परीक्षिति आरुरोह नृपः स्वर्गमिति पंचदशेऽब्रवीत् १ कृष्णोऽर्जुनः अविकल्पित इति च्छेदः नानाशंकास्पदं
रूपमालक्ष्य विकल्पित इत्यर्थः प्रतिभाषितुं नाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः तत्र हेतवः कृष्णविश्लेषेण कर्शितः कृशः कृतः १ शोकेन हेतुना वदनं च हृ
च्च त एव सरोजे शुष्यती वदनसरोजे यस्य सः हता प्रभा तेजो यस्य सः २ शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्गच्छंति तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्य गलितानि च पा
णिना आमृज्य परोऽक्षेण दर्शनागोचरेण श्रीकृष्णेन हेतुना समुन्नद्धमधिकं प्रत्येमौत्कंठ्यं तेन कातरः व्याकुलः नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ३

अपि स्वित्पर्यभुङ्क्थास्त्वं संभोज्यान्वृद्धबालकान् जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृतवान्न यदक्षमम् ४३ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ
हृदयेनात्मबंधुना शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे
युधिष्ठिरवितर्को नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४ सूत उवाच एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः नानाशंका
स्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः १ शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् २
कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य नेत्रयोः परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ३ सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु
संस्मरन् नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ४ अर्जुन उवाच वंचितोऽहं महाराज हरिणा बंधुरूपिणा
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ५ यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते
यथा ६ यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् तेजो हृतं खलु मयाऽभिहतश्च मत्स्यः स-
ज्जीकृतेन धनुषाऽधिगता च कृष्णा ७

सख्यं हितैषिताम् मैत्रीमुपकारिताम् सौहृदं संबंधितां च बाष्पेण कंठावरोधात् गद्गदया ४ येन-
मां वंचयता देवान्विस्मापयति यत् ५ यस्य क्षणवियोगेनेत्यादि प्रच्छन्नानां तेनाहमद्य मुषित इति सप्तमश्लोकस्थेन तच्छब्देन संबंधः प्रियस्याप्य
प्रियत्वे दृष्टांतः उक्थेन प्राणेन एष पित्रादिः ६ श्रीकृष्णोपकाराननुस्मरति यत्संश्रयादिति दशभिः यस्य संश्रयात् बलात् स्मरेण कामेन दुर्मदाना
मतिमत्तानां तेजः प्रभावः हृतं धनुर्ग्रहणेनैव पश्चात्तद्धनुः सज्जीकृतं च तेन च मत्स्यो यंत्रोपरि भ्रमन्विद्धः ततस्तान्विजित्य द्रौपदी प्राप्ता च ७

उइतिविस्मये खांडवमिंद्रस्यवनम् अदांदत्तवानस्मि खांडवदाहेरक्षितेनमयेनकृताचसभालब्धा अद्भुतशिल्परूपामायायस्यांसा तेअ
ध्वरेयागेराजसूये ८ अनंतरश्लोकोविगीतस्तथाऽपिव्याख्यायते नृपशिरःस्वंघ्रिर्यस्यतंजरासंधंतवानुजोभीमः मखार्थमहन्हतवान् तन्नि
र्जयंविनाराजसूयमखानुपपत्तेः गजाख्युतस्येवसत्वमुत्साहशक्तिर्वीर्यंबलंचयस्यसः तंहत्वा प्रमथनाथोमहाभैरवः तस्यमखाययेराजान
स्तेनाहृताः तेचयद्यस्मान्मोचिताः तत्तस्मात्तेऽध्वरेबलिमानीनवंतः ९ यैःकितवैः दुःशासनादिभिः तवपत्न्याः कबरंविकीर्यउन्मुच्यस्पृष्टमा
कृष्टम् तेषांस्त्रियोहृतेशाः अतएववैधव्याद्विमुक्तकेशा अकृतचकार कथंभूतंकबरम् अधिमखंराजसूयमधिकृत्यकृतोरचितोयोमहाभि
षेकः तेनश्लाघ्यतमंचारुरम्यम् यत्स्मरणात्तदानीमेवप्राप्तस्यश्रीकृष्णस्यनमनेपादयोः पतितान्यश्रूणिमुखात् यस्याःपत्न्याः पदशब्दसा
पेक्षस्यापिपतितशब्दस्याश्रुपदेनसमासोनित्यसापेक्षितत्वात् १० शिष्याणामयुतस्याग्रेतत्पंक्तौभुंक्तेयः तस्माद्दुर्वाससोहेतोः अरिणारचितं

यत्सन्निधावहसुखांडवमग्नयेदामिंद्रंचसामरगणंतरसाविजित्य लब्धासभामयकृताऽद्भुतशिल्पमायादिग्भ्योऽह
रन्नृपतयोबलिमध्वरेते ८ यत्तेजसान्नृपशिरोंऽघ्रिमहन्मखार्थे आर्योऽनुजस्तवगजायुतसत्ववीर्यः तेनाहृताःप्रमथ
नाथमखायभूपायन्मोचितास्तदनयन्बलिमध्वरेते ९ पत्न्यास्तवाधिमखकृत्तमहाभिषेकश्लाघिष्टचारुकबरंकि
तवैःसभायाम् स्पृष्टंविकीर्यपदयोःपतिताश्रुमुख्यायस्तत्स्त्रियोऽकृतहतेशविमुक्तकेशाः १० योनोजुगोपवनमेत्य
दुरंतकृच्छ्राद्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुग्यः शाकान्नशिष्टमुपयुज्ययतस्त्रिलोकींतृप्तामममंस्तसलिलेविनिमग्न
संघः ११

यत्दुरंतंकृच्छ्रंशापलक्षणंतस्मात्सकाशान्नोऽस्मान्वनेएत्यजुगोप किंकृत्वा शाकमेवान्नंतस्मिन्नेवपात्रेऽवशिष्टमुपयुज्यज
ग्ध्वा यतउपयोगात्सलिलेविनिमग्नोमुनीनांसंघः त्रिलोकींतृप्तामसंस्त एवंहिभारतेकथा कदाचिद्दुर्वाससोदुर्योधनेनातिथ्यंकृतम् तेन
चपरितुष्टेनवरंवृणीष्वेत्युक्तेदुर्वाससःशापात्पांडवानश्येयुरितिमनसिविधायदुर्योधनेनोक्तम् युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्योऽतस्तस्यापिभवते
वमेवशिष्यायुतसहितेनातिथिनाभवितव्यम् किंतु द्रौपदीयथाक्षुधानसीदेत्तथातस्यांभुक्तवत्यांतद्गृहंगंतव्यमिति ततश्चतथैवदुर्वास
सिप्राप्तेपरमादरेणयुधिष्ठिरेणमाध्याह्निकंकृत्वा आगम्यतामितिविज्ञापितोमुनिसंघोऽघमर्षणायजलेनिममज्ज तत्रचिंतातुरयाद्रौपद्यास्मृ
तमात्रःश्रीकृष्णस्तत्क्षणमेवभक्तवात्सल्यतयाचागतः तयाचावेदितेवृत्तांतेभगवतोक्तम् हेद्रौपदिअहंचबुभुक्षितोऽस्मि प्रथमंमांभोजयेति

तयाचातिलज्जयोक्तम् स्वामिन्मद्भोजनपर्यंतमक्षयमप्यन्नंसूर्यदत्तस्थाल्यांमयाचसर्वान्संभोज्यभुक्तम् अतोनास्त्यन्नमिति तथाऽप्यतिनि
र्बंधेनस्थालीमानाय्यतत्कंठलग्नंकिंचित्शाकान्नंप्राश्योक्तम् अनेनविश्वात्माभगवान्प्रीयताम् अथभोक्तुंमुनिसंघमाह्वयेति सचतावताऽ
तितृप्तोदृथापाकभयेनपलायितइति ११ गिरिजासहितोविस्मापितःसन्निजंपाशुपतमस्त्रम् अन्येऽपिलोकपालानिजान्यस्त्राणिअदुः
अन्यदप्याश्चर्यमाह असुनेति महतइंद्रस्यासनार्द्धम् १२ तत्रैवस्वर्गेक्रीडतः गांडीवंलक्षणंचिन्हंयस्यतत् अरातयोनिवातकवचादैत्याः ते
षांवधार्थमाश्रितवंतः येनानुभावितंप्रभावयुक्तंकृतम् हेआजमीढ युधिष्ठिर तेनमुषितःवंचितोऽस्मि कथंभूतेन भूम्नानिजमहिमावस्थाने
न १३ यद्बांधवइत्यादिश्लोकत्रयस्यापितेनमुषितोऽहमितिपूर्वेणैवसंबंधः श्रीकृष्णाबांधवएवाहंकौरवसैन्याब्धिम् नास्त्यंतोगांभीर्येणपारं
चदेशतोयस्यतम् ततरेतीर्णवान्उत्तरगोग्रहे अतीर्याणिदुस्तराणिसत्वानितिमिंगिलादीनि भीष्मादिरूपाणियस्मिन् परैर्नीतंगोधनंप्रत्याहृ

यत्तेजसाऽथभगवान्युधिशूलपाणिर्विस्मापितःसगिरिजोऽस्त्रमदान्निजंमे अन्येऽपिचाहममुनैवकलेवरेणप्राप्तो
महेंद्रभवनेमहदासनार्द्धम् १२ तत्रैवमेविहरतोभुजदंडयुग्मंगांडीवलक्षणमरातिवधायदेवाः सेंद्राःश्रितायद
नुभावितमाजमीढतेनाहमद्यमुषितःपुरुषेणभूम्ना १३ यद्बांधवःकुरुबलाब्धिमनंतपारमेकोरथेनततरेऽहम
तीर्यसत्वम् प्रत्याहृतंबहुधनंचमयापरेषांतेजस्पदंमणिमयंचहृतंशिरोभ्यः १४ योभीष्मकर्णगुरुशल्यचमू-
षदभ्रराजन्यवर्यरथमंडलमंडितासु अग्रेचरोममविभोरथयूथपानामायुर्मनांसिचदृशासहओजआर्च्छत् १५
यद्दोःषुमाप्रणिहितंगुरुभीष्मकर्णद्रोणित्रिगर्त्तशलसैंधवबाल्हिकाद्यैः अस्त्राण्यमोघमहिमानिनिरूपितानिनो
पस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि १६

तम् परेषांचशिरोभ्यःसकाशात् तेजस्पदंप्रभावस्यास्पदमुष्णीषरूपम् मणिमयंमुकुटर
त्नरूपंचबहुधनंतान्मोहनास्त्रेणमोहयित्वाहृतम् यद्बांधवेनमया १४ अदभ्राअनल्पायेराजन्यवर्याः तेषांरथमंडलैर्मंडितासुभीष्मादीनां
चमूषुसारथिरूपेणममाग्रेचरःसन् हेविभो तेषांरथयूथपानामायुरादीनियोदृशादृष्ट्यैव आर्च्छत् हृतवान् मनांसीत्युत्साहादिशक्तिम्
सहोबलंओजः शस्त्रादिकौशलम् १५ यस्यदोःषुभुजेषुमामांप्रणिहितंस्थापितंतेनैवगुर्वादिभिर्निरूपितानिप्रयुक्तान्यस्त्राणिनस्पृशंतिस्म
गुरुर्द्रोणःत्रिगर्त्तः त्रिगर्त्तदेशाधिपतिःसुशर्माशलःशल्यःसैंधवः सिंधुदेशाधिपतिर्जयद्रथःबाल्हिकः शंतनोर्भ्राता अमोघोमहिमायेषांतथा
भूतान्यपिपाठांतरेऽपिसएवार्थः प्रतीकाराकरणेऽप्यस्पर्शेदृष्टांतः नृहरिदासंप्रह्लादमिवेति १६ ⁂ ⁂ ⁂

स्वापराधमनुस्मरन्संतप्यमान आह सोऽस्त्वित्यादि सारथ्ये कुमतिना मे मया सख्यं कृतः कुमतित्वमेवाह आत्मद इत्यादिना अभवाय मोक्षाय भव्याः श्रे

ष्ठाः श्रांतवाहाः अश्वा यस्य तं मां जयद्रथवधे हि जलपानं विनाऽश्वाः श्रांताः ततो रथादवतीर्य बाणेनोर्वीं भित्त्वा जलं संपादितम् तदा यस्यानुभा

वेन निरस्तचित्ता अरयो मां न प्रहृतवंतः स सौहृत्ये वृत इति कुमतित्वम् १७ हे नरदेव उदारं गंभीरं रुचिरं च यत्स्मितं तेन शोभितानि नर्माणि

परिहासवाक्यानि तथा कार्यप्रस्तावेषु हे पार्थेत्यादीनि मधुराक्षराणि संजल्पितानि च हृदिस्पृशानि मनोज्ञानि माधवस्य यान्येतानि तानीदा

नीं स्मर्तुर्मम हृदयं लुठंति लोठयंति क्षोभयंति णिजभाव आर्षः १८ विकत्थनं स्वगुणश्लाघनम् शय्यादिषु ऐक्यात् अव्यतिरेकाद्धेतोः क

दाचिद्व्यभिचारं दृष्ट्वा हे वयस्य कृतवान्सत्यवानुक्तस्त्वमिति वक्रोक्त्या विप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि ऋभुमानिति पाठे ऋभवो देवाः सेवकाः संति य

सोऽस्त्वित्यः कुमतिनाऽत्मद ईश्वरो मे यत्पादपद्ममभवाय भजंति भव्याः मां श्रांतवाहमरयो रथिनो भुविष्ठं न प्राहरन्य

दनुभावनिरस्तचित्ताः १७ नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभितानि हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनंदनेति संजल्पितानि नर

देव हृदिस्पृशानि स्मर्तुर्लुठंति हृदयं मम माधवस्य १८ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानि-

ति विप्रलब्धः सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे महान्महितया कुमतेरघं मे १९ सोऽहं नृपेंद्र रहितः पुरुषोत्त

मेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंग रक्षन्गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्जितोऽस्मि

२० तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमंति सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं भस्मन्हुतं कुह

कराद्धमिवोप्तमूष्याम् २१ राजंस्त्वयाऽभिपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे विप्रशापविमूढानां निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथः २२

स्य सः असौ महानपि मया वयस्य इति मत्वा विप्रलब्धः तिरस्कृत इत्यर्थः ऋतवानिति पाठे वत्त्वभाव आर्षः मे अघमपराधमसहत महितया महत्त्वेन

एकपदे अतिमहत्त्वेनेत्यर्थः सख्युरघं सखेव तनयस्याघं पितेव १९ त्वयाशंकितं पराजयं चापि प्राप्तोऽहमित्याह तेन सख्या रहितः अतो हृदयेन अ

स्त्र हृदयेनवा शून्यः अंग हे राजन् उरुक्रमस्य परिग्रहं षोडशसहस्रस्त्रीलक्षणम् असद्भिर्नीचैः अबलायोषेव २० श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतु

र्नान्य इत्याह तदिति यतः येभ्यः ईशेन रिक्तं शून्यमसत्कार्याक्षमम् सन्मंत्रविधानैरपि भस्मनि हुतमिव अतिप्रीतादपि कुहकात् मायाविनः सका

शाद्द्रव्यं लब्धं यथा असत् सम्यक्कर्षणादिनाप्यूषरभूमौ उप्तं बीजमिव २१ सुहृत्पुरे त्वया पृष्टानां नः सुहृदां मध्ये चत्वारः पंचवाऽवशेषिताः तत्र हेतुः

विप्रशापेत्यादि २२

वारुणीमन्नमयीम् अजानतामिवान्योऽन्यसेरकामुष्टिभिर्निघ्नताम् २३ अवशेषिताइत्यनेनोक्तंहेतुकर्त्तारमाहत्रिभिः प्रायेणेति भावयं-
तिपालयंति २४ जलौकसांमत्स्यादीनांमध्येमहांतःस्थूलाः अणीयसः सूक्ष्मान्यथाभक्षयंति २५ एवंबलिष्ठैर्महद्भिः पांडवैर्दुर्योधनजरासं
धादीन् निहत्ययदून्यदुभिरन्योऽन्यंनिहत्यभगवान् भुवोभारभूतान्संहृतवान् २६ अतःपरंवक्तुंनशक्नोमीतिसूचयन्नाह देशकालोचितं
र्थयुक्तानि मनःपीडोपशमकराणिचगोविंदस्यवचनानिस्मरतोमेममचित्तंहरंति आकर्षंति २७ एवमितिसूतोक्तिः अतिदृढेनस्नेहेनचिंत
यतोमतिः शांताविशोका विमलाविरक्ताचासीत् २८ मतिवैमल्यफलमाह वासुदेवांघ्र्यनुध्यानेनपरिबृंहितंरंहोवेगोयस्याः तयानिर्मथिता-

वारुणींमदिरांपीत्वामदोन्मथितचेतसाम् अजानतामिवान्योऽन्यंचतुःपंचावशेषिताः २३ प्रायेणैतद्भगवतई
श्वरस्यविचेष्टितम् मिथोनिघ्नंतिभूतानिभावयतिचयन्मिथः २४ जलौकसांजलेयद्वन्महांतोदंत्यणीयसः दुर्ब-
लान्बलिनोराजन्महांतोबलिनामिथः २५ एवंबलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः यदून्यदुभिरन्योऽन्यंभूभारान्
संजहारह २६ देशकालार्थयुक्तानिहृत्तापोपशमानिच हरंतिस्मरतश्चित्तंगोविंदाभिहितानिमे २७ एवंचिंतय
तोजिष्णोःकृष्णपादसरोरुहम् सौहार्देनातिगाढेनशांतासीद्विमलामतिः २८ वासुदेवांघ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरं
हसा भक्त्यानिर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः २९ गीतंभगवताज्ञानंयत्तत्संग्राममूर्द्धनि कालकर्मतमोरुद्धंपुन
रध्यगमत्प्रभुः ३० विशोकोब्रह्मसंपत्त्यासंछिन्नद्वैतसंशयः लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः ३१ निशम्यभ
गवन्मार्गंसंस्थांयदुकुलस्यच स्वःपथायमतिंचक्रेनिभृतात्मायुधिष्ठिरः ३२

उन्मूलिताअशेषाःकषायाः कामादयोयस्याः
साधिषणाबुद्धिर्यस्यसः ज्ञानंपुनरध्यगमदित्युत्तरेणान्वयः २९ कालेनकर्मभिःतमसाभोगाभिनिवेशेनचरुद्धमावृतंसत् ३० ज्ञानफलमाह
विशोकइति एतदेवशोकहेतुत्वभावेनोपपादयति शोकस्यहिहेतुर्द्वैतभ्रमः तस्यदेहः तस्यलिंगम् तस्यगुणाः तेषामविद्यातत्रब्रह्मसंपत्त्याब्र-
ह्माहमितिज्ञानेनलीनाप्रकृतिरविद्यायस्मिन् तन्नैर्गुण्यंभवति नतुसुषुप्तिप्रलययोरिवाविद्याशेषम् तस्मान्नैर्गुण्याद्गुणकार्यलिंगनाशः अ
लिंगत्वाच्च असंभवः सम्यग्भोगायभवतिपुनःपुनरितिसंभवः स्थूलदेहः तद्रहितः ततश्चतत्परिच्छेदाभावात्संछिन्नोद्वैतलक्षणःसंशयोभ्र
मोयस्यसविशोकःजातइति ३१ भगवतोमार्गमालक्ष्ययदुकुलस्यसंस्थांनाशंश्रुत्वा नारदोक्तंचानुस्मृत्यस्वःपथायस्वर्गमार्गायनिभृतात्मानिश्चल
चित्तः ३२

तांदुर्विज्ञेयाम् वक्ष्यतिहि सौदामन्यायथाकाशेयांत्याहित्वाऽभ्रमंडलम् गतिर्नलक्ष्यतेमर्त्यैस्तथाकृष्णस्यदैवतैरिति संसृतेरुपरराम जीवन्मु
क्ताबभूव देहंजहाविति वा ३३ तदेवमुक्तमपियादवेभ्योभगवतोवैलक्षण्यमबुध्वातत्साम्यंवदतोमंदमतीन्प्रतिवैलक्षण्यंस्पष्टयतिद्वाभ्याम्
ययायादवरूपयातन्वाभुवोभारंकंटकेनकंटकमिवाहरत् यादवतनुः भूभारतनुश्चेतिद्वयमपीश्वरस्यसंहार्यत्वेनसममेव ३४ श्रीकृष्णमूर्त्ते
र्विशेषमाह यथेति तान्यपियथाधत्तेजहातिच तदाह यथानटोनिजरूपेणस्थितोरूपांतराणि धत्तेऽतर्धत्तेच तथातदपिकलेवरंजहौ अंतर
धादित्यर्थः ३५ युधिष्ठिरस्यस्वर्गारोहप्रसंगायकलिप्रवेशमाह यदेति स्वतन्वाजहौ सतनोरेववैकुंठारोहात् श्रवणार्हासतीकथायस्य त
दायदहस्तस्मिन्नेव अहरितिलुप्तसप्तम्यंतंपदम् अप्रतिबुद्धचेतसामितिविवेकिनांतुनप्रकारित्युक्तम् अन्ववर्त्ततेति पूर्वमेवांशेनप्रविष्टस्य

पृथाऽप्यनुश्रुत्यधनंजयोदितंनाशंयदूनांभगवद्गतिंचताम् एकांतभक्त्याभगवत्यधोक्षजेनिवेशितात्मोपरराम
संसृतेः ३३ ययाऽहरद्भुवोभारंतांतनुंविजहावजः कंटकंकंटकेनेवद्वयंचापीशितुःसमम् ३४ यथामत्स्यादिरूपा
णिधत्तेजह्याद्यथानटः भूभारःक्षपितोयेनजहौतच्चकलेवरम् ३५ यदामुकुंदोभगवानिमांमहींजहौस्वतन्वाश्र
वणीयसत्कथः तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसामधर्महेतुःकलिरन्ववर्त्तत ३६ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणंबुधःपुरेचराष्ट्रेच
गृहेतदात्मनि विभाव्यलोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रंगमनायपर्यधात् ३७ स्वराट्पौत्रंविनयिनमात्मनःसु
समंगुणैः तोयनीव्याःपतिंभूमेरभ्यषिंचद्गजाह्वये ३८ मथुरायांतथावज्रंशूरसेनपतिंततः प्राजापत्यांनिरूप्येष्टि
मग्नीनपिबदीश्वरः ३९ विसृज्यतत्रतत्सर्वंदुकूलवलयादिकम् निर्ममोनिरहंकारःसंछिन्नाशेषबंधनः ४० वा
चंजुहावमनसितत्प्राणइतरेचतम् मृत्यावपानंसोत्सर्गंतंपंचत्वेह्यजोहवीत् ४१
तेनरूपेणानुवृत्तिरुक्ता ३६ बुधोयुधिष्ठिरः
तस्याःकलेःपरिसर्पणंप्रसरणंविलोक्य कथंभूतम् लोभाद्यधर्मचक्रंयस्मिन् जिह्मंकौटिल्यम् पर्यधात्तदुचितंपरिधानमकरोत् ३७ आत्म
नःस्वस्यगुणैःसुसममतिसदृशम् तोयंसर्वतःस्थितंसमुद्रोदकमेवनीवीपरिधानविशेषोयस्याः तस्याभूमेःपतित्वेनाभिषिक्तवान् ३८ वज्र
मनिरुद्धस्यपुत्रम् निरूप्यकृत्वेत्यर्थः अपिबत् आत्मन्यारोपयामास ईश्वरःसमर्थः ३९ संछिन्नान्यशेषाणिबंधनानिउपाधयोयेन ४० तदेव
दर्शयतिद्वाभ्याम् वाचमित्युपलक्षणम् सर्वेंद्रियाणिमनसिप्रविलापितवानित्यर्थः तच्चमनःप्राणे प्राणाधीनवृत्तित्वात् तंचप्राणमितरे

अपाने तेनाकर्षणात् अपानव्यापारउत्सर्गः तत्सहितमपानंमृत्यौतदधिष्ठातृदेवतायाम् अनेनैववागादिष्वपितत्तत्कर्मसाहित्यंज्ञेयम्
तंमृत्युंपंचत्वेपंचभूतानामैक्येदेहे देहस्यैवमृत्युर्नात्मनइतिभावितवानित्यर्थः अजोहवीदितियङ्लुगंतात्लुङिरूपम् ४१ त्रित्वेगुण
त्रये तच्चत्रित्वमेकत्वेअविद्यायाम् सर्वसर्वारोपहेतुमविद्यामात्मनिजीवे अजोहवीदितिवक्तव्ये अजुहवीदित्यार्षम् एवंशोधितमात्मा
नंब्रह्मणि अव्ययेकूटस्थे नतस्यान्यत्रलयइत्यर्थः ४२ तदेवमात्मप्रतिपत्तिमुक्त्वाबाह्यस्थितिमाह चीरवासाइतिद्वाभ्याम् बद्धवाक्मौनी
४३ अनवेक्षमाणः अनुजादिप्रतीक्षामकुर्वन् आशांदिशम् गतपूर्वांपूर्वंप्रविष्टाम् यतः यांदिशम् ४४ अधर्मोमित्रंयस्यतेन ४५ साधु

त्रित्वेहुत्वाऽथपंचत्वंतच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ४२ चीरवासानिराहारोबद्ध
वाङ्मुक्तमूर्द्धजः दर्शयन्नात्मनोरूपंजडोन्मत्तपिशाचवत् ४३ अनवेक्षमाणोनिरगादशृण्वन्बधिरोयथा उदी
चींप्रविवेशाशांगतपूर्वांमहात्मभिः ४४ हृदिब्रह्मपरंध्यायन्नावर्त्तेतयतोगतः सर्वेतमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरः कृतनिश्च
याः कलिनाधर्ममित्रेणदृष्ट्वास्पृष्टाःप्रजाभुवि ४५ तेसाधुकृतसर्वार्थाज्ञात्वात्यंतिकमात्मनः मनसाधारयामा
सुर्वैकुंठचरणांबुजम् ४६ तद्ध्यानोद्रिक्तयाभक्त्याविशुद्धधिषणाःपरे तस्मिन्नारायणपदएकांतमतयोगति
म् ४७ अवापुर्दुरवापांतेअसद्भिर्विषयात्मभिः विधूतकल्मषास्थानंविरजेनात्मनैवहि ४८ विदुरोपिपरित्य
ज्यप्रभासेदेहमात्मवान् कृष्णावेशेनतच्चित्तःपितृभिःस्वक्षयंययौ ४९ द्रौपदीचतदाज्ञायपतीनामनपेक्षताम्
वासुदेवेभगवतिह्येकांतमतिराप्तम् ५० यःश्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणांपांडोःसुतानामितिसंप्रयाणम् शृणोत्य
लंस्वस्त्ययनंपवित्रंलब्ध्वाहरौभक्तिमुपैतिसिद्धिम् ५१ इतिश्रीभा॰म॰प्रथम॰पांडवस्वर्गारोहणनामपंचदशः१५

कृताःसर्वेअर्थाधर्मादयोयैः अतएववैकुंठस्यचरणांबुजमेवआत्यंतिकंशरणंज्ञात्वा ४६ तदिति ४७ कथंभूतेपदे विधूतकल्मषाणामास्थानं
निवासस्थानंयत् तस्मिन्विरजेनात्मनैवगतिंप्रापुः नतुषोडशकलेनलिंगेनगतेर्वाविशेषणम् विरजेनात्मनैवावस्थानरूपांगतिम् तेविधूत
कल्मषाःप्रापुरिति ४८ तीर्थान्यटन्प्रभासेश्रीकृष्णावेशेनकृष्णेचित्तमावेश्य देहंपरित्यज्यतच्चित्तएवसन् तदानींनेतुमागतैः पितृभिःसहस्व
क्षयंस्वाधिकारस्थानंययौ ४९ आत्मानंप्रतिअनपेक्षतांतदाज्ञात्वातमाप ५० इतिएवंयत्संप्रयाणम् अलमतिशयेनस्वस्त्ययनंमंगलास्पदम् अ
लंपवित्रंच ५१ इतिप्रथमेटीकायांपंचदशः १५ छ

ततश्चषोडशेभूमिधर्मयोः कलिखिन्नयोः संवादेवर्ण्यतेभूतिःपालकस्यपरीक्षितः १ द्विजवर्याणांशिक्षया सूत्यांजन्मनि अभिजातको
विदाः जातकर्मविदः हेविप्र महतांगुणायस्मिन्सः १ जनमेजयादीनित्यक्षराधिक्यंछांदसम् हेतौशतृप्रत्ययः कृतानुत्पादयितुमिरावतीमु
पयेमे इतिवाक्ययोजना २ आजहारकृतवानित्यर्थः शारद्वतंकृपम् यत्रयेषु अश्वमेधेषु ३ निजग्राह निगृहीतवान् कलिमेवनिर्दिशति
नृपेति ४ कस्यहेतोरिति अयमर्थः कलिंकस्माद्धेतोः केवलंनिजग्राहनतुहतवान् यतोऽसौशूद्रः कः अतिकुत्सितः योगांपदाऽहनत् अ
हन्निति ५ अस्यविष्णोःपदांभोजयोर्योमकरंदः तंलिहंति आस्वादयंतियेतेषांसतांमहतांवाकथाश्रयमितिसमासान्निकृष्टस्यानुषंगः

सूतउवाच ततःपरीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षयामहींमहाभागवतःशशासह यथाहिसूत्यामभिजातकोविदाःसमादि
शन्विप्रमहद्गुणस्तथा १ सउत्तरस्यतनयामुपयेमइरावतीम् जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् २ आ
जहाराश्वमेधांस्त्रीन्गंगायांभूरिदक्षिणान् शारद्वतंगुरुंकृत्वादेवायत्राक्षिगोचराः ३ निजग्राहौजसावीरःकलिं
दिग्विजयेक्वचित् नृपलिंगधरंशूद्रंघ्नंतंगोमिथुनंपदा ४ शौनकउवाच कस्यहेतोर्निजग्राहकलिंदि
ग्विजयेनृपः नृदेवचिन्हधृक्शूद्रःकोऽसौगांयःपदाहनत् ५ तत्कथ्यतांमहाभागयदिकृष्णकथाश्रयम् अथवाऽ
स्यपदांभोजमकरंदलिहांसताम् किमन्यैरसदालापैरायुषोयदसद्व्ययः ६ क्षुद्रायुषांनृणामंगमर्त्यानामृतमिच्छताम्
इहोपहूतोभगवान्मृत्युःशामित्रकर्मणि ७ नकश्चिन्म्रियतेतावद्यावदास्तइहांतकः एतदर्थंहिभगवानाहूतःपरमर्षि
भिः अहोनृलोकेपीयेतहरिलीलाऽमृतंवचः ८ मंदस्यमंदप्रज्ञस्यवयोमंदायुषश्चवै निद्रयाह्रियतेनक्तंदिवाच
व्यर्थकर्मभिः ९

तर्हिकथ्यतांनोचेत्किमन्यैरसद्भिरालापैःयत्तैः आयुषोवृथाक्षयः ६ अस्माकमयंसत्रप्रयत्नोऽपिहरिकथाऽमृतपानार्थ
एवेत्याहसार्द्धाभ्याम् क्षुद्रमल्पमायुर्येषाम् अतोमर्त्यानांमरणधर्मवताम् तथाऽपिऋतंससंमोक्षमिच्छतांयोमृत्युः सइहसत्रेशमितुरिदंशा
मित्रंकर्मपशुहिंसनंतदर्थमुपहूतः ७ ततःकिमतआह नकश्चिदिति ततोऽपिकिमतआह अहोनृलोकेहरिलीलाऽमृतंवचःपीयेतेत्येतदर्थ
मू हरिलीलैवामृतंयस्मिन्तत् ८ तदभावेवृथैवजीवनमित्याह मंदस्यअलसस्यनक्तंरात्रौयद्वयः आयुःतत्निद्रयाह्रियते दिवाअह्निच्य
द्वयः तद्व्यर्थकर्मभिरपह्रियते ९

तत्रतावत्कलिनिग्रहप्रसंगमाह यदानिजचक्रवर्त्तितेस्वसेनयापालितेदेशेकलिंप्रविष्टंशुश्राव तदातामनतिप्रियांवार्त्तांकिंचित्प्रियांचयुद्धकौ
तुकसंपत्तेःतांनिशम्य ततःशरासनंदुष्टनिग्रहार्थमाददे संयुगेशौंडिः युद्धेप्रगल्भः पाठांतरेयुद्धेशौरितुल्यः १० ततश्चदिग्विजयायनिर्गतः
११ भद्राश्वादीनिपूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतःसमुद्रलग्नानिवर्षाणिमेरोःसर्वतःइलावृतम् ततउत्तरतोरम्यकंहिरण्मयंचदक्षिणतोहरिवर्षंकिं
पुरुषंचतानिविजित्य १२ प्रगीयमानंयशः यशआदीनिशृण्वन्तेभ्योददावितितृतीयेनान्वयः १३ १४ १५ किंच स्निग्धेषुपांडवेषुविष्णोर्या
निसारथ्यादीनिकर्माणितानिशृण्वन् तथाविष्णोःजगत्कर्तृकांप्रणतिंचशृण्वन् नृपतिःपरीक्षित्विष्णोश्चरणारविंदेभक्तिंकरोतिस्म यारस-

सूतउवाच यदापरीक्षित्कुरुजांगलेवसन्कलिंप्रविष्टंनिजचक्रवर्त्तिते निशम्यवार्त्तामनतिप्रियांततःशरासनंसं
युगशौंडिराददे १० स्वलंकृतंश्यामतुरंगयोजितंरथंमृगेंद्रध्वजमाश्रितःपुरात् वृतोरथाश्वद्विपपत्तियुक्तयास्वसेनया
दिग्विजयायनिर्गतः ११ भद्राश्वकेतुमालंचभारतंचोत्तरान्कुरून् किंपुरुषादीनिवर्षाणिविजित्यजगृहेबलिम् १२ त
त्रतत्रोपशृण्वानःस्वपूर्वेषांमहात्मनाम् प्रगीयमानंचयशःकृष्णमाहात्म्यसूचकम् १३ आत्मानंचपरित्रातमश्वत्था
म्नोऽस्त्रतेजसः स्नेहंचवृष्णिपार्थानांतेषांभक्तिंचकेशवे १४ तेभ्यःपरमसंतुष्टःप्रीत्युज्जृंभितलोचनः महाधनानि
वासांसिददौहारान्महामनाः १५ सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामान् स्निग्धेषुपांडुषु
जगत्प्रणतिंचविष्णोर्भक्तिंकरोतिनृपतिश्चरणारविंदे १६ तस्यैवंवर्त्तमानस्यपूर्वेषांवृत्तिमन्वहम् नातिदूरेकिलाश्च
र्यंयदासीत्तन्निबोधमे १७ धर्मःपदैकेनचरन्विच्छायामुपलभ्यगाम् पृच्छतिस्माश्रुवदनांविवत्सामिवमातरम्
१८ कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्तेविच्छायासिम्लायतेषन्मुखेन आलक्षयेभवतीमंतराधिंदूरेबंधुंशोचसिकंचना
ब १९

द्मितिरेफषकारयोर्विश्लेषश्छांदसः तत्रपार्षदंसभापतित्वम् सेवनंचित्तानुवृत्तिः वीरासनंरात्रौखड्गहस्तस्यतिष्ठतोजा
गरणम् १६ वृत्तिमनुवर्त्तमानस्यसतः नातिदूरेशीघ्रमेव १७ धर्मोवृषरूपः विच्छायांहतप्रभाम् गांगोरूपांपृथ्वीम् विवत्सांनष्टपत्या
म् १८ तेआत्मनोदेहस्ययद्यपिबहिरामयोनलक्ष्यते तथाऽपिअंतर्मध्येआधिःपीडायस्यास्तांत्वामालक्षये केन यतोविच्छायासि अत-
ईषत् म्लायतावैवर्ण्यंभजतामुखेनलिंगेन तत्रकारणानिकल्पयन्पृच्छति दूरेबंधुमित्यादिपंचभिः दूरेस्थितंबंधुम् १९ ७ ७
श्रीवामनोविजयते ७ ७ ७ ७ ७ ७

त्रिभिः पदैर्न्यूनमत एवैकपादम् मामां मह्लक्षणं जनमित्यर्थः वृषलैः इतऊर्ध्वं भोक्ष्यमाणम् पुंस्त्वमात्मपदविशेषणत्वात् हृतायज्ञभागायेषां
तान् यज्ञाद्यकरणात् २० हेउर्विपृथ्वि भर्तृभिररक्ष्यमाणाः स्त्रियः पितृभिररक्ष्यमाणान् बालान् मत्कृतैरेवपुरुषादैर्निर्दयैरिव आर्त्तान्
क्लिष्टान् वाचंदेवींसरस्वतींकुकर्मणिदुराचारेस्थिताम् कुलाग्र्यान् ब्राह्मणोत्तमान् सेवकान् २१ उपसृष्टान् व्याप्तान् अवरोपितानिउद्वासि
तानि व्यवायोमैथुनम् इतस्ततः निषेधानादरेणसर्वतोऽशनादिषून्मुखंप्रवर्त्तमानंजीवलोकंवा २२ हे अंब मातः हे धरित्रि तेतवयोभूरिभा
रः तस्यावतारणार्थंकृतावतारस्यकर्माणिस्मरंतीतेनविसृष्टासतीशोचसि निर्वाणविलंबितमाश्रितंयेषुतानिपाठांतरेनिर्वाणविडंबितंउ

पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमात्मानंवा वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् अथोसुरादीन् हृतयज्ञभागान्प्रजाउत स्विन्मघवत्य
वर्षति २० अरक्ष्यमाणाः स्त्रियउर्विबालान् शोचस्यथोपुरुषादैरिवार्त्तान् वाचंदेवींब्रह्मकुलेकुकर्म्मण्यब्रह्म
ण्येराजकुलेकुलाग्र्यान् २१ किंक्षत्रबंधून्कलिनोपसृष्टान्राष्ट्राणिवातैरवरोपितानि इतस्ततोवाऽशनपानवास
स्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् २२ यद्वांबतेभूरिभरावतारकृतावतारस्यहरेर्धरित्रि अंतर्हितस्यस्मरतीविसृ
ष्टाकर्माणिनिर्वाणविलंबितानि २३ इदंममाचक्ष्वतवाधिमूलंवसुंधरेयेनविकर्शिताऽसि कालेनवातेबलिनाबली
यसासुरार्च्चितंकिंहृतमद्यसौभगम् २४ धरण्युवाच भवान्हिवेदतत्सर्वंयन्मांधर्मानुपृच्छसि चतुर्भि
र्वर्त्तसेयेनपादैर्लोकसुखावहैः २५ सत्यंशौचंदयाक्षांतिस्त्यागः संतोषआर्जवम् शमोदमस्तपःसाम्यंतितिक्षो
परतिःश्रुतम् २६ ज्ञानंविरक्तिरैश्वर्यंशौर्यंतेजोबलंस्मृतिः स्वातंत्र्यंकौशलंकांतिर्धैर्यंमार्दवमेवच २७
पहसितंयैः मोक्षादप्यधिक

सुखानीत्यर्थः २३ हे अंबतेसौभाग्यंकालेनवाहृतम् २४ भवान्जानात्येवतथाऽपिवक्ष्यामीत्याह येनहेतुभूतेनत्वंचतुर्भिः पदैर्वर्त्तसे यत्रचसत्या
दयोमहागुणानक्षीयंतेतेनश्रीनिवासेनरहितंलोकंशोचामीतिषष्ठेनअन्वयः २५ सत्यंयथार्थभाषणम् शौचंशुद्धत्वम् दयापरदुःखासहनम्
क्षांतिः क्रोधप्राप्तौचित्तसंयमनम् त्यागः अर्थिषुमुक्तहस्तता संतोषः अलंबुद्धिः आर्जवमवक्रता शमोमनोनैश्चल्यम् दमोबाह्येंद्रियनैश्चल्यम्
तपःस्वधर्मः साम्यमरिमित्राद्यभावः तितिक्षापरापराधसहनम् उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यम् श्रुतंशास्त्रविचारः २६ ज्ञानमात्मविषयम् विर
क्तिर्वैतृष्ण्यम् ऐश्वर्यंनियंतृत्वम् शौर्यंसंग्रामोत्साहः तेजः प्रभावः बलंदक्षत्वम् स्मृतिः कर्त्तव्यार्थानुसंधानम् स्वातंत्र्यमपराधीनता कौशलंक्रि
यानिपुणता कांतिः सौंदर्यम् धैर्यमव्याकुलता मार्दवंचित्ताकाठिन्यम् २७

प्रागल्भ्यंप्रतिभातिशयः प्रश्रयोविनयः शीलंसुस्वभावः सह ओजोबलानि मनसः ज्ञानेंद्रियाणांकर्मेंद्रियाणांचपाटवानि भगः भोगास्पदत्वम् गांभीर्यमक्षोभ्यत्वम् स्थैर्यमचंचलता आस्तिक्यंश्रद्धा कीर्तिर्यशः मानःपूज्यत्वम् अनहंकृतिः गर्वाभावः २८ एतेएकोनचत्वारिंशत् अन्येचब्रह्मण्यत्वशरण्यत्वादयोमहांतोगुणायस्मिन्नित्याःसहजाः नवियंतिनक्षीयंतेस्म २९ तेनगुणपात्रेणगुणालयेन पाप्मनापापहेतुना ३० ३१ तस्याविरहोदुःसहइत्याहचतुर्भिः ब्रह्मादयोयस्याः श्रियः अपांगमोक्षः स्वस्मिन्दृष्टिपातः तत्कामाः संतः बहुतिथंबहुकालंतपःसमचरन् सम्यक्चरंतिस्म भगवद्भिरुत्तमैः प्रपन्ना आश्रिता अपि साश्रीःयस्यपादलावण्यमलमनुरक्तासतीसेवते ३२ त

प्रागल्भ्यंप्रश्रयःशीलंसहओजोबलंभगः गांभीर्यंस्थैर्यमास्तिक्यंकीर्तिर्मानोनहंकृतिः २८ एतेचान्येचभगवन्नित्यायत्रमहागुणाः प्रार्थ्यामहत्वमिच्छद्भिर्नवियंतिस्मकर्हिचित् २९ तेनाहंगुणपात्रेणश्रीनिवासेनसांप्रतम् शोचामिरहितंलोकंपाप्मनाकलिनेक्षितम् ३० आत्मानंचानुशोचामिभवंतंचामरोत्तमम् देवान्पितॄन्ऋषीन्साधून्सर्वान्वर्णांस्तथाश्रमान् ३१ ब्रह्मादयोबहुतिथंयदपांगमोक्षकामास्तपःसमचरन्भगवत्प्रपन्नाः साश्रीःस्ववासमरविंदवनंविहाययत्पादसौभगमलंभजतेऽनुरक्ता ३२ तस्याहमब्जकुलिशांकुशकेतुकेतैःश्रीमत्पदैर्भगवतःसमलंकृतांगी त्रीनत्यरोचउपलभ्यततोविभूतिंलोकान्समांव्यसृजदुत्स्मयतींतदंते ३३ योवैममातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतंत्रः त्वांदुःस्थमूनपदमात्मनिपौरुषेणसंपादयन्यदुषुरम्यमबिभ्रदंगम् ३४ कावासहेतविरहंपुरुषोत्तमस्यप्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः स्थैर्यंसमानमहरन्मधुमानिनीनांरोमोत्सवोममयदंघ्रिविटंकितायाः ३५

स्यभगवतः श्रीमद्भिःपदैः केतुर्ध्वजः अब्जादयः केताश्चिह्नानियेषांतैःयद्वा अब्जादीनामाश्रयैः सम्यगलंकृतमंगंयस्याःसाऽहंततोभगवतोविभूतिंसंपदमुपलभ्यप्राप्यत्रीन्लोकान् अतिक्रम्य अरोचेशोभितवत्यस्मि पश्चात्तस्याविभूतेरंतेनाशकालेप्राप्तेसतिउत्स्मयंतींगर्वंकुर्वाणांमांसव्यसृजत्त्यक्तवान् ३३ किंच योवै आसुरोवंशोयेषांतेषांराज्ञामक्षौहिणीशतरूपंममातिभरंभारमपनीतवान् त्वांचऊनपदत्वाद्दुःस्थंसंतंपौरुषेणपुरुषकारेणआत्मनिस्वस्मिन्संपूर्णपदंसुस्थंसंपादयन् लक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिहेतौशतृप्रत्ययःसंपादयितुमित्यर्थः अबिभ्रत्धृतवानित्यर्थः ३४ तस्यविरहंकावासहेत प्रेमावलोकश्चरुचिरस्मितंचवल्गुजल्पश्चतैः

मधुमानिनीनांसत्यभामादीनांसमानंगर्वसहितंस्थैर्यंस्तब्धवंत्यः अहरन् यस्यांघ्रिणारजस्सुस्थितेनविटंकितायाः अलंकृतायाःसस्यादिभिर्वे णरोमोत्सवोभवति ३५ कथयतोःसतोः प्राचींपूर्ववाहिनींकुरुक्षेत्रे ३६ इतिप्रथमेटीकायांषोडशोऽध्यायः १६ ततःसप्तदशेराज्ञाकलेर्निग्रहउच्यते तस्यैवंवीर्यभाजोऽपिवैराग्यंवक्तुमद्भुतम् १ हन्यमानंताड्यमानम् १ मृणालंपद्मकंदः तद्वत्धवलम् भयात् मेहंतंमूत्रयंतम् इवेत्यनेनपादावशेषोधर्मोभयात् मूत्रयन्निवप्रतिक्षणंक्षीयमाणांशः तस्याप्यनिर्वाहात्कंपमानइवेतिदर्शितम् २ धर्मदुघांहविर्दोग्ध्रीम् क्षामांकृशाम् यवसंतृणम् अत्रसस्यादिप्रसवक्षयाद्विवत्सेव यज्ञाद्यभावात्कृशा अतएवयज्ञभागमिच्छंतीपृथ्वीतिसूचितम् ३ कार्त्तस्वरंस्वर्णंतत्कृतःपरिच्छदःपरिकरोयस्य स्वर्णनिबद्धमित्यर्थः सज्जीकृतकार्मुकः ४ हंसिघातयसिराजाऽहमितिचेत्तत्राह नटइववेषमात्रेणनर

तयोरेवंकथयतोःपृथिवीधर्मयोस्तदा परीक्षिन्नामराजर्षिःप्राप्तःप्राचींसरस्वतीम् ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेपृथ्वीधर्मसंवादोनामषोडशोऽध्यायः १६ सूतउवाच तत्रगोमिथुनंराजाहन्यमानमनाथवत् दंडहस्तंचवृषलंददृशेनृपलांछनम् १ वृषंमृणालधवलंमेहंतमिवबिभ्यतम् वेपमानंपदैकेनसीदंतंशूद्रताडितम् २ गांचधर्मदुघांदीनांभृशंशूद्रपदाहताम् विवत्सांसाश्रुवदनांक्षामांयवसमिच्छतीम् ३ पप्रच्छरथमारूढःकार्त्तस्वरपरिच्छदम् मेघगंभीरयावाचासमारोपितकार्मुकः ४ कस्त्वंमच्छरणेलोकेबलाद्धंस्यबलान्बली नरदेवोऽसिवेषेणनटवत्कर्मणाऽद्विजः ५ कस्त्वंकृष्णेगतेदूरंसहगांडीवधन्वना शोच्योऽस्यशोच्यान्रहसिप्रहरन्वधमर्हसि ६ त्वंवामृणालधवलःपादैर्न्यूनःपदाचरन् वृषरूपेणकिंकश्चिद्देवोनःपरिखेदयन् ७ नजातुकौरवेंद्राणांदोर्दंडपरिरंभिते भूतलेऽनुपतंत्यस्मिन्विनातेप्राणिनांशुचः ८ मासौरभेयानुशुचोव्येतुतेवृषलाद्भयम् मारोदीरंबभद्रंतेखलानांमयिशास्तरि ९

देवोऽसि कर्मणातुअद्विजःशूद्रः ५ अशोच्यान्निरपराधान् रहसियस्त्वंप्रहरन् प्रहरसिसशोच्यःसापराधोऽसि अतोवधमर्हसि ६ वृषंप्रत्याह त्वंवाकःस्वयमेवसंभावयति किंकश्चिद्देवोवृषरूपेणास्मान्परिखेदयन्वर्त्तसे ७ दोर्दंडैःपरिरंभितेविधिवत्परक्षिते तेशुचःअश्रूणिविनाअन्येषामश्रूणिनानुपतंतीतिखेदहेतुत्वंदर्शितम् ८ एवमुक्तेपुनरपिशोचंतंप्रत्याह भोसौरभेःपुत्रमाशुचः शोकंमाकुरुव्येतुअपायतु गांप्रत्याह अंबमातः शास्तरिमयिजीवतिसतितेभद्रमेव अतोमारोदीः ९ छ छ छ

मद्धितार्थमेवैनंहनिष्यामिनतवोपकारायेत्याह यस्येतिद्वाभ्याम् हेसाध्वि सर्वाःयाः काश्चिदपीत्यर्थः असाधुभिः त्रस्यंतेपीड्यंतइत्यर्थः भगोभाग्यम् गतिःपरलोकः १० ११ पुनरपिशोचंतंवृषंप्रत्याह कःअवृश्चत् चिच्छेद त्वादृशाःत्वद्विधाः दुःखिताः १२ वोभद्रमस्तु आत्मनस्तवपादच्छेदेनवैरूप्यंकृतवंतम् कीर्तिंदूषयतीतितथातमाख्याहि ननुनदाख्यानेकृतेकथंभद्रंस्यादित्यतआह यस्मादनागस्सुजनेयः अघंदुःखंयुंजन् कुर्वन् भवति अस्यएवंभूतस्यमत्तः सकाशात्सर्वत्रापिभयंभवति ततःसाधूनांभद्रंभवेदेवेति १३ एतस्यदंडेअहमसमर्थइतिमाशंकेरित्याह अनागस्त्विति आगस्कृत् अपराधकर्त्ता तस्यामर्त्यस्यदेवस्यापिभुजमाहर्त्ताऽस्मि आहरिष्यामि सांगदमित्यनेनमूलतउत्पाद्याहरिष्यामीतिदर्शितम् १४ नन्वेकस्यनिग्रहेणान्यस्यानुग्रहेतवकिंप्रयोजनंतत्राह राज्ञोहीति अन्यान् अधर्मिष्ठान् शासतः दंडयतः १५ आर्त्तानामभयंयस्मात्तद्वचोवोयुष्माकंयुक्तमुचितमेव १६ वयंतुयतःपुरुषात्प्राणिनांक्लेशहेतवोभवेयुः तंपुरुषंनविजानीमः यतःवादिनांवाक्यभेदैर्विमोहिताः १७ वाक्यभेदानेवाह विकल्पंभेदंवसते आच्छादयंतियेयोगिनः तेआत्मानमेवात्मनः प्रभुंसुखदुःखप्रदमाहुः तदुक्तम् आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनइति यद्वा विकल्पैःकुतर्कैःप्रावृताः नास्तिकाःएवंहितेवदंति नतावद्देवतादीनांप्रभुत्वंकर्माधीनत्वात् नचकर्मणःस्वाधीनत्वात् अतःस्वयमेवप्रभुर्नचान्यःकश्चिदिति अन्येदैवज्ञाः दैवंग्रहादिरूपांदेवताम् परेतुमीमांसकाःकर्मअपरेलोकायतिकाःस्वभावम् १८

यस्यराष्ट्रेप्रजाःसर्वास्त्रस्यंतेसाध्व्यसाधुभिः तस्यमत्तस्यनश्यंतिकीर्त्तिरायुर्भगोगतिः १० एषराज्ञांपरोधर्मोह्यार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः अतएनंवधिष्यामिभूतद्रुहमसत्तमम् ११ कोऽवृश्चत्तवपादांस्त्रीन्सौरभेयचतुष्पद मा भूवंस्त्वादृशाराष्ट्रेराज्ञांकृष्णानुवर्त्तिनाम् १२ आख्याहिवृषभद्रंवःसाधूनामकृतागसाम् आत्मवैरूप्यकर्त्तारंपार्थानांकीर्त्तिदूषणम् १३ जनेऽनागस्यघंयुंजन्सर्वतोऽस्यचमद्भयम् अनागःस्विहभूतेषुयआगस्कृन्निरंकुशः आहर्त्ताऽस्मिभुजंसाक्षादमर्त्यस्यापिसांगदम् १४ राज्ञोहिपरमोधर्मःस्वधर्मस्थानुपालनम् शासतोऽन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह १५ धर्मउवाच एतद्वःपांडवेयानांयुक्तमार्त्ताभयंवचः येषांगुणगणैःकृष्णोदौत्यादौभगवान्कृतः १६ नवयंक्लेशबीजानियतःस्युःपुरुषर्षभ पुरुषंतंविजानीमोवाक्यभेदविमोहिताः १७ केचिद्विकल्पवसनाआहुरात्मानमात्मनः दैवमन्येऽपरेकर्मस्वभावमपरेप्रभुम् १८

४३

केष्वपिसेश्वरेषुमध्येकेष्वपीतिदुर्लभत्वंदर्शितम् निश्चयइतिसिद्धांतत्वम् अप्रतर्क्यात्मनोऽगोचरादनिर्देश्यात्वचनागोचरात्परमेश्वरात्सर्वं भवतीतिविमृशविचारयस्वबुद्ध्या १९ विखेदःगतमोहः पर्यचष्टतप्रत्यभाषत ज्ञातवानितिवा २० अनिर्द्धारितमिवब्रुवन् घातकंज्ञानन्न- पिनस्सूचयेदित्येवंरूपंधर्मंब्रवीषि अतोधर्मोऽसि सूचनेकोदोषइत्यत आह यदिति स्थानंनरकादि २१ यद्वा अज्ञानादप्यकथनंभवतीत्या ह अथवेति देवस्यमायायागतिर्वध्यघातकलक्षणावृत्तिर्भूतानांचेतसोवचसश्चागोचरात्कज्ञेयान्नभवतिइतिनिश्चयः २२ धर्मोऽसावितिज्ञा त्वातस्यपादानुवादेनव्यवस्थामाह तपइतिद्वाभ्याम् अधर्मपादैस्तवत्रयःपादास्त्रिभिरंशैर्भग्नाःस्मयोविस्मयः २३ इदानींकलौहेधर्मतेपादः चतुर्थोंऽशः तत्रापिसत्यमेवास्ति यतःसत्यात्भवानात्मानंनिर्वर्त्तयेत् कथंचिद्धारयेत् यद्वा पुरुषस्त्वांसाधयेत् तमपिपादमनृतेनसंवर्द्धि

अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादितिकेष्वपिनिश्चयः अत्रानुरूपंराजर्षेविमृशस्वमनीषया १९ एवंधर्मेप्रवदतिससम्राट्द्विज सत्तम समाहितेनमनसाविखेदःपर्यचष्टत २० धर्मंब्रवीषिधर्मज्ञधर्मोऽसिवृषरूपधृक् यदधर्मकृतःस्थानंसूचक स्यापितद्भवेत् २१ अथवादेवमायायानूनंगतिरगोचरा चेतसोवचसश्चापिभूतानामितिनिश्चयः २२ तपःशौचंद यासत्यमितिपादाःप्रकीर्तिताः अधर्मांशैस्त्रयोभग्नाःस्मयसंगमदैस्तव २३ इदानींधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्त्तयेद्यतः तंजिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधितःकलिः २४ इयंचभूर्भगवतान्यासितोरुभरासती श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैःसर्वतःकृ तकौतुका २५ शोचत्यश्रुकलासाध्वीदुर्भगेवोज्झिताऽधुना अब्रह्मण्यानृपव्याजाःशूद्राभोक्ष्यंतिमामिति २६ इति धर्ममहींचैवसांत्वयित्वामहारथः निशातमाददेखड्गंकलयेऽधर्महेतवे २७ तंजिघांसुमभिप्रेत्यविहायनृपलांछन म् तत्पादमूलंशिरसासमगाद्भयविह्वलः २८

तः कलिरूपोऽयमधर्मोगृहीतुमिच्छति तत्रेयंस्थितिः कृतयुगेप्रथमंसंपूर्णश्चतु ष्पाद्धर्मः त्रेतायांचतुर्णामपिपादानांमध्येस्मयेनतपः संगेनशौचम् मदेनदया अनृतेनसत्यमिति एवंचतुर्थांऽशोहीयते द्वापरेत्वर्द्धम् कलौचतु र्थोंऽशोऽवशिष्यतेसोऽपिअंतेनंक्ष्यतीति २४ न्यासितः अन्योऽन्यद्वारेणावतारितःउरुर्भरोभारोयस्याः कृतंकौतुकंमंगलंयस्याःसा २५ अश्रूणि कलयतिमुंचतीत्यश्रुकला तेनत्यक्तासतीशूद्राभोक्ष्यंतिमामितिशोचति २६ निशातंनिशितम् अधर्मस्यहेतुर्यः कलिस्तंहंतुमित्यर्थः २७ अभिप्रेत्यज्ञात्वा २८ ७ ७ ७ ७ ७ ७

शरण्यः आश्रयार्हः श्लोक्यः सत्कीर्त्यर्हः २९ गुडाकेशोऽर्जुनः तस्ययशोधरा येवयंतेषाम् तान्प्रतिबद्धोऽंजलिर्येनतस्यते किंतु कथंचनकेनाप्यं
शेननवर्त्तितव्यम् यस्मात्त्वमधर्मस्यबंधुः ३० तदेवाह राजदेहेषुवर्त्तमानंत्वामनुसर्वतः प्रवृत्तः अनार्यंदौर्जन्यम् अंहःस्वधर्मत्यागःज्येष्ठाअल
क्ष्मीः मायाकपटम् ३१ तत्तस्मात्नवर्त्तितव्येवर्त्तितुमर्हेब्रह्मावर्त्तेदेशे यज्ञस्यवितानंविस्तारः तत्रविज्ञाःनिपुणाः ३२ इज्यायागस्तद्रूपामूर्त्तिर्य
स्यशंक्षेमम् कामांश्चनन्विंद्रादयोदेवाइज्यंतेनतुहरिस्तत्राह एषःस्थावरादीनामात्मेति तथाऽपिजीववन्नपरिच्छिन्नइत्याह अंतर्बहिरिति य-
थावायुः प्राणरूपेणांतस्थोऽपिबहिरप्यस्ति तद्वत्सर्वांतर्यामीश्वरोऽपीति ३३ उद्यतासिमुद्धृतखड्गं दंडपाणिंयमम् उद्यतमुद्यतम् ३४ अत्रन

पतितंपादयोर्वीक्ष्यकृपयादीनवत्सलः शरण्योनावधीच्छ्लोक्यआहचेदंहसन्निव २९ राजोवाच नतेगु
डाकेशयशोधराणांबद्धांजलेर्वैभयमस्तिकिंचित् नवर्त्तितव्यंभवताकथंचनक्षेत्रेमदीयेत्वमधर्मबंधुः ३० त्वांवर्त्त
मानंनरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः लोभोऽनृतंचौर्यमनार्यमंहोज्येष्ठाचमायाकलहश्चदंभः ३१ नवर्त्तितव्यंत
दधर्मबंधोधर्मेणसत्येनचवर्त्तितव्ये ब्रह्मावर्त्तेयत्रयजंतियज्ञैर्यज्ञेश्वरंयज्ञवितानविज्ञाः ३२ यस्मिन्हरिर्भगवानीज्य
मानइज्यामूर्त्तिर्यजतांशंतनोति कामानमोघान्स्थिरजंगमानामंतर्बहिर्वायुरिवैषआत्मा ३३ सूतउवाच
परीक्षितैवमादिष्टःसकलिर्जातवेपथुः तमुद्यतासिमाहेदंदंडपाणिमिवोद्यतम् ३४ यत्रक्वचनवत्स्यामिसार्वभौमत
वाज्ञया लक्षयेतत्रतत्रापित्वामात्तेषुशरासनम् ३५ तन्मेधर्मभृतांश्रेष्ठस्थानंनिर्देष्टुमर्हसि यत्रैवनियतोवत्स्येआति
ष्ठंस्तेऽनुशासनम् ३६ सूतउवाच अभ्यर्थितस्तदातस्मैस्थानानिकलयेददौ द्यूतंपानंस्त्रियःसूनायत्राधर्म
श्चतुर्विधः ३७

वस्तव्यमितियातवाज्ञातयायत्रक्वापिवत्स्यामिकिंतुतत्रतत्रापिआत्तः गृहीतः इषुः शरासनंचयेनतंत्वामेवलक्षये ३५
तत्तस्मान्नियतोनिश्चलोवत्स्यामि ३६ पानंमद्यादेः सूनाः प्राणिवधाः द्यूतेअनृतम् पानेमदः पूर्वंमदोदयानाशकत्वेनोक्तः अत्रतुगर्वद्वारातपोना
शकत्वेनस्त्रीषुसंगः हिंसायांक्रौर्यंदयानाशकमितिज्ञेयम् यद्यपिसर्वंसर्वत्रसंभवति तथाऽपिप्राधान्येनानृतादीनांद्यूतादिषुयथासंख्यंज्ञेयम् द्वा
दशस्कंधेतु सत्यंदयातपोदानमितिपादाविभोर्नृपइत्यत्रदानशब्देनशौचमेवोक्तम् मनःशुद्धिरूपत्वाद्भूताभयदानस्य त्रेतायांधर्मपादानांतुर्यां
शोहीयतेशनैः अधर्मपादैरनृतहिंसाऽसंतोषविग्रहैरित्यत्रच असंतोषशब्देनतस्यहेतुःगर्वोलक्ष्यते विग्रहशब्देनचतद्धेतुःस्त्रीसंगइत्यविरोधः ३७

चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थानं देहीतिपुनर्याचमानायजातरूपंसुवर्णंदत्तवान् ततःसुवर्णदानात् अनृतंमदंकाममितिस्त्रीषुसंगम् रजइतिर-
जोमूलांहिंसाम् एतानिचत्वारिपंचमंवैरंचादादिति ३८ औत्तरेयेणपरीक्षिता अमूनिअमूषुस्थानेषुन्यवसदित्यर्थः ३९ अथइतिहेतोःबुभूषुः
षुःउद्भवितुमिच्छुःस्त्रीसुवर्णयोरसेवनंनामतयोरनासक्तिः ४० एवंकलिंनिगृह्यवृषस्यपादान्प्रतिसंदधे तपआदीनिप्रवर्त्तितवानित्यर्थः ४१
युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपितत्प्रभावादेवेत्याहत्रिभिः एतर्हिइदानींयुधिष्ठिरेणारण्यंप्रवेष्टुमिच्छताउपन्यस्तंसमर्पितमासनमध्यास्ते ४२ अधुना
सांप्रतमास्ते पालयतइतिवर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवन्निर्देशःस्मेत्यध्याहारोवा ४३ सत्रायसत्रंकर्त्तुंदीक्षिताः दीक्षांकृतवंतः ४४ इति

पुनश्चयाचमानायजातरूपमदात्प्रभुः ततोऽनृतंमदंकामंरजोवैरंचपंचमम् ३८ अमूनिपंचस्थानानिह्यधर्मप्रभवः
कलिः औत्तरेयेणदत्तानिन्यवसत्तन्निदेशकृत् ३९ अथैतानिनसेवेतबुभूषुःपुरुषःक्वचित् विशेषतोधर्मशीलो
राजालोकपतिर्गुरुः ४० वृषस्यनष्टांस्त्रीन्पादांस्तपःशौचंदयामिति प्रतिसंदधआश्वास्यमहींचसमवर्द्धयत् ४१ स
एषएतर्ह्यध्यास्तेआसनंपार्थिवोचितम् पितामहेनोपन्यस्तंराज्ञारण्यंविविक्षता ४२ आस्तेऽधुनासराजर्षिःकौरवें
द्रश्रियोल्लसन् गजाह्वयेमहाभागश्चक्रवर्त्तीबृहच्छ्रवाः ४३ इत्थंभूतानुभावोयमभिमन्युसुतोनृपः यस्यपालयतः
क्षोणींयूयंसत्रायदीक्षिताः ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेकलिनिग्रहोनामसप्तदशोऽध्यायः १७
सूतउवाच योवैद्रौण्यस्त्रविप्लुष्टोनमातुरुदरेमृतः अनुग्रहाद्भगवतःकृष्णस्याद्भुतकर्मणः १ ब्रह्मकोपोत्थिता
द्यस्तुतक्षकात्प्राणविप्लवात् नसंमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः २ उत्सृज्यसर्वतःसंगंविज्ञाताजितसंस्थितिः वै
यासकेर्जहौशिष्योगंगायांस्वंकलेवरम् ३ नोत्तमश्लोकवार्त्तानांजुषतांतत्कथामृतम् स्यात्संभ्रमोऽतकालेऽपिस्म
रतांतत्पदाम्बुजम् ४

प्रथमेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ राज्ञस्त्वष्टादशेतस्यब्रह्मशापोनिरूप्यते सचानुग्रहएवास्ययतोवैराग्यमावह
न् १ परीक्षितोनिर्याणमत्याश्चर्यंवक्तुंतत्संभावनायजन्माश्चर्यमनुस्मारयति योवाइति विप्लुष्टोनिर्दग्धःसन् १ ब्रह्मकोपादुत्थितात्तक्षकात्
यःप्राणविप्लवःप्राणनाशः तस्माद्यदुरुभयंतस्मान्नसंमुमोह तत्रहेतुः यस्तुभगवत्येवार्पिताशयइति २ किंतु उत्सृज्येति वैयासकेःशुकस्यशि
ष्यःसन् विज्ञाताअजितस्यहरेःसंस्थितिस्तत्त्वंयेनसः ३ नचैतच्चित्रमित्याह उत्तमश्लोकस्यैववार्त्तायेषु अतएवनित्यंतत्कथारूपममृतंजुषतांसं
भ्रमोनस्यात् ४

तस्मिन्राज्ञिकृतरांतन्नचित्रमित्याशयेनाह तावदिति अभिमन्योः पुत्रः एकराट्चक्रवर्त्ती ईशःपतिःयावत् ५ ननुतदाकलेरप्रवेशएवास्तु प्रविष्टोऽपिनप्राभवदितिकुतस्तत्राह यस्मिन्नहनियर्हियस्मिन्नेवक्षणेगांपृथ्वीम् अनुप्रवृत्तःप्रविष्टः अधर्मस्यप्रभवोयस्मिन् ६ नन्वधर्महेतुंकलिंसर्वथाकिंनहतवांस्तत्राह नानुद्वेष्टीति सारंगोभ्रमरइवसारग्राही सारमाह यद्यस्मिन्कुशलानिपुण्यानिआशुसंकल्पमात्रेणफलंति इतराणिपापानिआशुनसिध्यंति यतस्तानिकृतान्येवसिध्यंति ननुसंकल्पितमात्राणिइति ७ ननुदोषाधिक्यान्द्वेषएवयुक्तःनधीरेषुतस्याकिंचित्करत्वादित्याह किंन्विति किंनुतेनभवेत् बालेषुअधीरेषुअप्रमत्तःअवहितःसन्योवृकइववर्त्तते ८ पारीक्षितमाख्यानम्

तावत्कलिर्नप्रभवेत्प्रविष्टोऽपीहसर्वतः यावदीशोमहानुर्व्यामाभिमन्यवएकराट् ५ यस्मिन्नहनियर्ह्येवभगवानुत्ससर्जगाम् तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवःकलिः ६ नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगइवसारभुक् कुशलान्याशुसिध्यंतिनेतराणिकृतानियत् ७ किंनुबालेषुशूरेणकलिनाधीरभीरुणा अप्रमत्तःप्रमत्तेषुयोवृकोनृषुवर्त्तते ८ उपवर्णितमेतद्वःपुण्यंपारीक्षितंमया वासुदेवकथोपेतमाख्यानंयदपृच्छत ९ यायाःकथाभगवतःकथनीयोरुकर्मणः गुणकर्माश्रयाःपुंभिःसंसेव्यास्ताबुभूषुभिः १० ऋषयऊचुः सूतजीवसमाःसौम्यशाश्वतीर्विशदंयशः यस्त्वंशंससिकृष्णस्यमर्त्यानाममृतंहिनः ११ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासेधूमधूम्रात्मनांभवान् आपाययतिगोविंदपादपद्मासवंमधु १२ तुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवम् भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः १३

अपृच्छतपृष्टवंतोयूयम् ९ किंबहुनानरैरेतावदेवकर्त्तव्यमितिसर्वशास्त्रार्थसारंकथयति यायाइति कथनीयान्युरूणिकर्माणियस्यतस्यगुणकर्मविषयाः बुभूषुभिः सद्भावमिच्छद्भिः १० पुनर्विस्तरेणकथनार्थंसूतोक्तिंतत्संगंचाभिनंदंति सूतेतित्रिभिः शाश्वतीःसमाः अनंतान्वत्सरान्जीव अत्यंतसंयोगेद्वितीया विशदंयशःकीर्त्तयसि तच्चास्माकंमर्त्यानाममृतंमरणनिवर्त्तकम् ११ किंच अस्मिन्कर्मणिसत्रे अनाश्वासे अविश्वसनीयेवैगुण्यबाहुल्येनफलनिश्चयाभावात् धूमेनधूम्रःविवर्णआत्माशरीरंयेषांतानस्मान्कर्मणिषष्ठी आसवंमकरंदम् मधुमधुरम् १२ भगवत्संगिनोविष्णुभक्ताः तेषांसंगस्ययोलवः अत्यल्पकःकालः तेनापिस्वर्गंनितुलयाम समंनपश्याम नचापवर्गम् संभावनायांलोट् मर्त्यानांतुच्छाआशिषोराज्याद्यानतुलयामेतिकिमुवक्तव्यम् १३ ७ ७ ७

एवंसत्संगमभिनंद्यश्रवणोत्कंठ्यमाविष्कुर्वंति कोनामेति रसवित्रसज्ञः महत्तमानामेकांतेन परमयनमाश्रयोयः तस्यकथायाम् अगुणस्यप्रा
कृतगुणरहितस्यकल्याणगुणानामंतंयेयोगेश्वरास्तेऽपिनजग्मुः एतावंतइतिनपरिगणयांचक्रुः भवःशिवः पाद्मोब्रह्माचमुख्योयेषांते १४ नोऽ
स्माकंमध्येभगवान्प्रधानंसेव्योयस्यसभवान्नः शुश्रूषतांहरेश्चरितंविस्तारयतु १५ तच्चशुकपरीक्षित्संवादेनकथयेत्याह सवाइतिद्वाभ्याम्
वैयासकिनाशब्दितेनकथितेनयेनज्ञानेनज्ञानसाधनेन अपवर्गइत्याख्यायस्यतम् खगेंद्रध्वजस्यहरेःपादमूलंभेजे १६ तत् असंवृतार्थंयथात
थाआख्याहि तदेवनिर्दिशति परीक्षितेकथितंपारीक्षितम् आख्यानंश्रीभागवतंपुराणम् परंपुण्यंसत्त्वशोधकम् अत्यद्भुतेयोगेनिष्ठायस्य अनं
तस्याचरितैरुपपन्नंयुक्तम् अतएवभागवतानामभिरामंप्रियम् एतैर्विशेषणैः कर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वंदर्शितम् १७ श्रीभागवतव्याख्या

कोनामतृप्येद्रसवित्कथायांमहत्तमैकांतपरायणस्य नांतंगुणानामगुणस्यजग्मुर्योगेश्वरायेभवपाद्ममुख्याः १४ त
न्नोभवान्वैभगवत्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायणस्य हरेरुदाराचरितंविशुद्धंशुश्रूषतांनोवितनोतुविद्वन् १५ सवैमहा
भागवतःपरीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ज्ञानेनवैयासकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलम् १६ तन्नःपरंपुण्य
मसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् आख्याह्यनंताचरितोपपन्नंपारीक्षितंभागवताभिरामम् १७ सूतउवाच
अहोवयंजन्मभृतोऽद्यहास्मवृद्धानुवृत्त्याऽपिविलोमजाताः दौष्कुल्यमाधिंविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधानयोगः
१८ कुतःपुनर्गृणतोनामतस्यमहत्तमैकांतपरायणस्य योऽनंतशक्तिर्भगवाननंतोमहद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः १९

नेलब्धप्रसंगंमहतामादरपात्रमात्मानंश्लाघतेद्वाभ्याम् अहोइत्याश्चर्येहइतिहर्षे वयमितिबहुवचनंश्लाघायाम् प्रतिलोमजाअपिअद्य
जन्मभृतः सफलजन्मानः आस्मजाताः वृद्धानामनुवृत्त्याआदरेण ज्ञानवृद्धःशुकः तस्यसेवयेतिवा यतोदुष्कुलत्वंतन्निमित्तमाधिंच मनः
पीडांमहत्तमानामभिधानयोगः लौकिकोऽपिसंभाषणलक्षणःसंबंधः विधुनोति अपनयति १८ कुतःपुनः किंपुनर्वक्तव्यंतस्यानंतस्यनाम
गृणतः पुंसोमहत्तमानामभिधानयोगोदौष्कुल्यंविधुनोतीति यद्वा नामगृणतः पुनर्दौष्कुल्यमिति यद्वा गृणतःपुंसः तस्यनामदौष्कुल्यंवि
धुनोतीतिकिंवक्तव्यमितिकैमुत्यन्यायमेवाह अनंताःशक्तयोयस्य स्वतोऽप्यनंतः किंच महांतोगुणायस्यसमहद्गुणः तस्यभावः तस्मात्
यंगुणतोऽप्यनंतमाहुः १९

एतत्प्रपंचयतित्रिभिः एतावतेति तस्ययदसाम्यमनतिशायनंच गुणैस्तत्साम्यंतदाधिक्यंचान्यस्यनास्तीत्यस्यार्थस्यज्ञानंएतावतासूचितेन अलंपर्याप्तम् कस्तद्विस्तरतोवक्तुंशक्नोति तदेवाह इतरान्ब्रह्मादीन्प्रार्थयमानान्हित्वाविभूतिर्लक्ष्मीः अनभीप्सोरपियस्यांघ्रिरेणुंसेवत इति २० अथेत्यर्थांतरे यस्यपादनखावसृष्टंनिःसृतमपिविरिंच्येनोपहृतंसमर्पितमर्हणांभः अर्घोदकमीशसहितंजगत्पुनाति विरिंच्योपहृतंसेशमितिचतयोरप्युपासकत्वमुक्तम् तस्मान्मुकुंदव्यतिरिक्तः कोनामभगवत्पदस्यार्थः सर्वेश्वरइत्यर्थः २१ धीराःसंतः ऊढंधृतम् अत्यंपरमकाष्ठापन्नम् तदाह यस्मिन्नहिंसाउपशमश्चस्वाभाविकोधर्मः २२ एवंस्वभाग्यमभिनंद्यपारीक्षितोपाख्यानंवक्तुमाह अहंहीति अर्यमणः हेसूर्याः त्रयीमूर्त्तयः अत्रयावानात्मावगमः ममज्ञानंतावदाचक्षेमवक्ष्यामि तथाहि यथापक्षिणोनभः आत्मसमंस्वशक्त्यनुरूपमेवोत्प

एतावतालंननुसूचितेनगुणैरसाम्यानतिशायनस्य हित्वेतरान्प्रार्थयतोविभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुंजुषतेऽनभीप्सोः
२० अथापियत्पादनखावसृष्टंजगद्विरिंच्योपहृतार्हणांभः सेशंपुनात्यन्यतमोमुकुंदात्कोनामलोकेभगवत्प
दार्थः २१ यत्रानुरक्ताःसहसैवधीराव्यपोह्यदेहादिषुसंगमूढम् व्रजंतितत्पारमहंस्यमंत्यंयस्मिन्नहिंसोपशमःस्व
धर्मः २२ अहंहिपृष्टोऽर्यमणोभवद्भिराचक्षआत्मावगमोऽत्रयावान् नभःपतंत्यात्मसमंपतत्रिणस्तथासमंविष्णु
गतिंविपश्चितः २३ एकदाधनुरुद्यम्यविचरन्मृगयांवने मृगाननुगतःश्रांतःक्षुधितस्तृषितोभृशम् २४ जलाश
यमचक्षाणःप्रविवेशतमाश्रमम् ददर्शमुनिमासीनंशांतमीलितलोचनम् २५ प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमु-
पारतम् स्थानत्रयात्परंप्राप्तंब्रह्मभूतमविक्रियम् २६ विप्रकीर्णजटाच्छन्नंरौरवेणाजिनेनच विशुष्यत्तालु
रुदकंतथाभूतमयाचत २७ अलब्धतृणभूम्यादिरसंप्राप्तार्घसूनृतः अवज्ञातमिवात्मानंमन्यमानश्चुकोपह २८

तंति नकृत्स्नम् तथाविपश्चितोऽपिविष्णोर्गतिंलीलांसमंस्वमत्यनुरूपमेववदंतीत्यर्थः २३ २४ अचक्षाणः अपश्यन् तंप्रसिद्धमाश्रमम् तस्मिंश्चमुनिंशमीकम् २५ प्रतिरुद्धाःप्रत्याहृताइंद्रियादयोयेनतम् अतएवोपरतंस्थानत्रयात्जाग्रदादिलक्षणात्परंतुरीयंपदंप्राप्तम् अतएवब्रह्मभूतत्वादविक्रियम् २६ विप्रकीर्णाभिर्जटाभिराच्छन्नम् रुरुर्मृगविशेषः तस्यचर्मणाचाच्छन्नम् विशेषेणशुष्यत्तालुर्यस्यसः तथाभूतंमुनिमुदकमयाचत २७ नलब्धंतृणंतृणासनंभूमिरुपवेशस्थानंचयेनसः नसंप्राप्तः अर्घःसूनृतंप्रियवचनंचयेनसः २८ ॥ ॥

मत्सरः तदुत्कर्षासहनम् २९ गतासुंमृतम् धनुष्कोट्याचापाग्रेण ३० सर्पनिधानेराज्ञोऽभिप्रायमाह एषकिंप्रत्याहृतसर्वेंद्रियःसन्नमी
लितेक्षणः स्थितः यद्वा क्षत्रबंधुभिरागतैर्वाकिंनुस्यादित्यवज्ञयामृषासमाधिः सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः ३१ तस्यपुत्रः शृंगीनामा अघं
दुःखम् तत्रअर्भकमध्ये ३२ पालानांराज्ञाम् पीव्नांपुष्टानाम् अधर्ममेवनिर्दिशति स्वामिनिदासानांयदघंपापाचरणम् बलिभुजांका
कानामिवशुनामिवचेति ३३ दासत्वंदर्शयति ब्राह्मणैरिति सभांडंभांडेएवस्थितम् ३४ ततृतदनंतरम् अहंशास्मिदंडयामि ३५

अभूतपूर्वःसहसाक्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः ब्राह्मणंप्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरोमन्युरेवच २९ सतुब्रह्मऋषेरंसेगता
सुमुरगंरुषा विनिर्गच्छन्धनुःकोट्यानिधायपुरमागमत् ३० एषकिंनिभृताशेषकरणोमीलितेक्षणः मृषा
समाधिराहोस्वित्किंनुस्यात्क्षत्रबंधुभिः ३१ तस्यपुत्रोऽतितेजस्वीविहरन्बालकोऽर्भकैः राज्ञाऽघंप्रापितंतातंश्रु
त्वातत्रेदमब्रवीत् ३२ अहोअधर्मःपालानांपीव्नांबलिभुजामिव स्वामिन्यघंयद्दासानांद्वारपानांशुनामिव ३३
ब्राह्मणैःक्षत्रबंधुर्हिगृहपालोनिरूपितः सकथंतद्गृहेद्वास्थःसभांडंभोक्तुमर्हति ३४ कृष्णेगतेभगवतिशास्त
र्युत्पथगामिनाम् तद्भिन्नसेतूनद्याहंशास्मिपश्यतमेबलम् ३५ इत्युक्त्वारोषताम्राक्षोवयस्यानृषिबालकान्
कौशिक्यापउपस्पृश्यवाग्वज्रंविससर्जह ३६ इतिलंघितमर्यादंतक्षकःसप्तमेऽहनि दंक्ष्यतिस्मकुलांगारंचो
दितोमेततद्रुहम् ३७ ततोऽभ्येत्याश्रमंबालोगलेसर्पकलेवरम् पितरंवीक्ष्यदुःखार्तोमुक्तकंठोरुरोदह ३८
सवाआंगिरसोब्रह्मन्श्रुत्वासुतविलापनम् उन्मील्यशनकैर्नेत्रेदृष्ट्वास्वांसेमृतोरगम् ३९ विसृज्यपुत्रंपप्रच्छ
वत्सकस्माद्धिरोदिषि केनवातेप्रतिकृतमित्युक्तःसन्यवेदयत् ४० निशम्यशप्तमतदर्हंनरेंद्रंसब्राह्मणोनात्मज
मभ्यनंदत् अहोबतांहोमहदद्यतेकृतंस्वल्पीयसिद्रोहउरुर्दमोधृतः ४१

इतिवयस्यानुक्त्वारोषेणताम्रे अक्षिणीयस्यसः कौ
शिकीनदीतस्याः अपःसंधिरार्षः वाग्वज्रंशापम् ३६ इतिएवंसर्पनिक्षेपेणदंक्ष्यति भक्षयिष्यति पाठांतरेभस्मीकरिष्यति स्मेतिपादपूरणे
कुलस्यांगारतुल्यम् मेमया ततेतिक्रस्वमार्षम् ३७ गलेसर्पकलेवरंयस्येत्यलुक्समासः मुक्तकंठःउच्चैरित्यर्थः ३८ ३९ तंसर्पंविसृज्यकेना
पकारःकृतः ४० अनभिनंदनवाक्यमहोइत्यादि बतकष्टम् तेनअंहोमहत्पापंकृतम् द्रोहे अपराधेदमोदंडः ४१ छ छ

परःविष्णुरित्याख्याख्यातिर्यस्यतंनरदेवंनृभिःसंमातुंसमंद्रष्टुम् ४२ अलक्ष्यमाणे अदृश्यमाने अविवरूथवन्मेषसंघवत् ४३ नष्टो नाथोयस्यलोकस्यतस्यवसोर्वस्तुनोधनस्यविलुंपकादपहर्त्तुश्चोरादेर्हेतोर्यत्पापंभविष्यतितत् अस्मन्निमित्तत्वादस्मानुपैष्यति अनन्वयं संबंधशून्यमेव तदेवपापंदर्शयति परस्परमिति शपंतिपरुषंवदंति पश्वादीन्वृंजतेअपहरंति पुरुदस्यवः चोरबहुलाः ४४ आर्यधर्मःस दाचारः शुनांकपीनामिववाऽर्थकामयोरेवाभिनिवेशितचित्तानाम् ४५ एवंराजमात्रस्यशापानर्हत्वमुक्त्वाप्रस्तुतेविशेषमाह धर्मपालइति- सार्द्धेन हयमेधयाट् अश्वमेधयाजी नन्वेवंभूतश्चेत्तत्कुतोऽपकृतवांस्तत्राह क्षुत्तृडिति स्वागतप्रश्नाद्यभावेनावज्ञातः प्रत्युतशापंकथमर्ह तीत्यर्थः ४६ अस्यमहापापस्यान्यत्प्रायश्चित्तमदृष्ट्वापापमावेदयन्भगवंतंप्रार्थयते अपापेष्विति ४७ राजाचेत्प्रतिशापंदद्यात्तर्हिनि-

नवैनृभिर्नरदेवंपराख्यंसंमातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे यत्तेजसादुर्विषहेणगुप्ताविंदंतिभद्राण्यकुतोभयाःप्रजाः ४२ अलक्ष्यमाणेनरदेवनाम्निरथांगपाणावयमंगलोकः तदाहिचोरप्रचुरोविनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्क्षणात् ४३ तदद्यनःपापमुपैत्यनन्वयंयन्नष्टनाथस्यवसोर्विलुंपकात् परस्परंघ्नंतिशपंतिवृंजतेपशून्स्त्रियोऽर्थान्पुरुदस्य वोजनाः ४४ तदार्यधर्मश्चविलीयतेनृणांवर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनांशुनां कपीनामिववर्णसंकरः ४५ धर्मपालोनरपतिःसतुसम्राड्बृहच्छ्रवाः साक्षान्महाभागवतोराजर्षिर्हयमेधयाट् क्षुत्तृट्श्रमयुतोदीनोनैवास्मच्छापमर्हति ४६ अपापेषुस्वभृत्येषुबालेनापक्वबुद्धिना पापंकृतंतद्भगवान्सर्वा त्माक्षंतुमर्हति ४७ तिरस्कृताविप्रलब्धाःशप्ताःक्षिप्ताहताऽपिवा नास्यतत्प्रतिकुर्वंतितद्भक्ताःप्रभवोऽपिहि ४८ इतिपुत्रकृताघेनसोऽनुतप्तोमहामुनिः स्वयंविप्रकृतोराज्ञानैवाघंतदचिंतयत् ४९ प्रायशःसाधवोलोकेपरैर्द्वंद्वेषु योजिताः नव्यथंतिनहृष्यंतियतआत्माऽगुणाश्रयः ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविप्रशापोप लंभनंनामाष्टादशोऽध्यायः १८

ष्कृतिर्भवेदपितत्तुनसंभवति तस्यमहाभागवतत्वादित्याह तिरस्कृताःनिंदिताः विप्रलब्धाःवंचिताःक्षि- प्ताःअवज्ञाताःहताःताडिताः अस्यतिरस्कारादिकर्त्तुः नतत्प्रतीकारंकुर्वंति तद्भक्ताःविष्णुभक्ताःप्रभवःसमर्थाअपि ४८ विप्रकृतःअपकृतः अघमपराधम् ४९ युक्तंचैतदित्याह प्रायशइति द्वंद्वेषुसुखदुःखादिषु अगुणाश्रयःसुखदुःखाद्याश्रयोनभवति ५० इतिप्रथ०टी० अष्टादशः १८

प्रायोपविष्टेगंगायांराज्ञियोगिजनावृते शुकस्यागमनंतत्रप्रोक्तमेकोनविंशके १ स्वकृतंतत्कर्ममुनिस्कंधेसर्पप्रक्षेपणंगर्ह्यंनिंद्यंचिंतयन्सुदु
र्मनाजातः चिंतामेवाहसार्द्धाभ्याम् अहोइति नीचंपापम् अमीवमितिपाठेसएवार्थः ब्रह्मणिब्राह्मणेगूढंगुप्तंतेजोयस्यतस्मिन् १ कृतंयद्देवहे
लनंईश्वरावज्ञापापमित्यर्थः तस्मान्मेव्यसनंभविष्यति तत्तुनातिदीर्घात्कालात् अचिरादेवास्तुतत्रापि अद्धासाक्षात् नपुत्रादिद्वारेणेतिप्रार्थना
काममसंकोचतः एवंप्रार्थनायाः प्रयोजनम् अघस्यनिष्कृतायप्रायश्चित्तायययापुनरेवंनकुर्यामितिच २ एवंसाक्षात्स्वस्यैवव्यसनंसंप्रार्थ्यतत्प्रा
गेवकिंचित्प्रार्थयते अद्यैवमेराज्यादिदहतु प्रकोपितंब्रह्मकुलमेवानलः पुनर्द्विजान्पीडयितुंधीर्मेमाभून्नभवेदित्यर्थः ३ इत्थंविचिंतयन्सरा
जामुनेः सुतेनोक्तः सप्तमेऽहनिनिर्ऋतिर्मृत्युर्यथाभविष्यतितथाऽशृणोत् शमीकप्रेषितशिष्यात् श्रुत्वाचसतक्षकस्यविषाग्निंसाधुमेने यतो

सूतउवाच महीपतिस्त्वथतत्कर्मगर्ह्यंविचिंतयन्नात्मकृतंसुदुर्मनाः अहोमयानीचमनार्यवत्कृतंनिरागसिब्रह्मणि
गूढतेजसि १ ध्रुवंततोमेकृतदेवहेलनाद्दुरत्ययंव्यसनंनातिदीर्घात् तदस्तुकामंत्वघनिष्कृतायमेयथानकुर्यांपुनरे
वमद्धा २ अद्यैवराज्यंबलमृद्धकोशंप्रकोपितब्रह्मकुलानलोमे दहत्वभद्रस्यपुनर्नमेभूत्पापीयसीधीर्द्विजदेवगोभ्यः
३ सचिंतयन्नित्थमथाशृणोद्यथामुनेःसुतोक्तोनिर्ऋतिस्तक्षकाख्यः ससाधुमेनेनचिरेणतक्षकानलंप्रसक्तस्यविर
क्तिकारणम् ४ अथोविहायेममसुंचलोकंविमर्शितौहेयतयापुरस्तात् कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्यमानउपाविशत्प्रा
यममर्त्यनद्याम् ५ यावैलसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री पुनातिलोकानुभयत्रसेशान्कस्तान
सेवेतमरिष्यमाणः ६ इतिव्यवच्छिद्यसपांडवेयःप्रायोपवेशंप्रतिविष्णुपद्याम् दध्यौमुकुंदांघ्रिमनन्यभावोमुनिव्र-
तोमुक्तसमस्तसंगः ७

विषयेषुप्रसक्तस्यविरक्तिकारणम् ४ अथोऽनंतरमुमौलोकौपुरस्ताद्राज्यमध्यएवहेयतयाविचारितौविहायश्रीकृष्णां
घ्रिसेवामेवाधिमन्यमानः सर्वपुरुषार्थाधिकांजानन् प्रायमनशनंतस्मिन्नित्यर्थः तत्संकल्पेनोपाविशदितियावत् यद्वा प्रायंप्रकृष्टमयनंशरणंय
थाभवतितथा ५ अमर्त्यनद्यामितिविशेषणस्यफलमाह यागंगालसंतीश्रीर्यस्यास्तुलस्याः तयाविमिश्रायेकृष्णांघ्रिरेणवः तैरभ्यधिकंसर्वोत्कृ
ष्टंयदंबुतस्यनेत्रीतद्वाहिनी उभयत्रअंतर्बहिश्चसेशान्लोकपालैःसहितान्लोकान्पुनाति मरिष्यमाणः आसन्नमरणः मरणस्यानियतकाल
त्वात्सर्वोऽपितथा अतस्तांकोनसेवेत ६ इतिएवंविष्णुपद्यांगंगायांप्रायोपवेशंप्रतिव्यवच्छिद्यनिश्चित्यपांडवेयइतितत्कुलोचित्यंदर्शयति
नास्त्यन्यस्मिन्भावोयस्यसः कुतः मुनिव्रतः उपशांतः तत्कुतः मुक्तः समस्तसंगोयेनसः ७ ७ ७ ७ ७

तत्रतदातद्दर्शनार्थंमुनयउपागताः नतुतीर्थस्नानार्थम् कृतार्थत्वात् ननुतादृशानामपितीर्थयात्रादृश्यतेतत्राह प्रायेणेति तीर्थयात्राव्या
जैः ८ ९ १० अरुणादयःकांडर्षित्वविशेषेणपृथक्निर्दिष्टाः नानायान्यार्षेयाणिऋषीणांगोत्राणितेषुप्रवरान्श्रेष्ठान् शिरसाभुवंस्पृ-
ष्ट्वाववंदे ११ विज्ञापनार्थंपुनःकृतप्रणामः विविक्तंशुद्धंचेतोयस्य अभिगृहीतौसंयोजितौपाणीयेनसः स्वचिकीर्षितंप्रायोपवेशनादियुक्त
मयुक्तंवेतिविज्ञापयामास १२ अनुमोदनेनानुग्रहमालक्ष्यात्मानंश्लाघते अहोइतिनृणांमध्येमहत्तमैरनुग्रहणीयंशीलंवृत्तंयेषांते एतच्च
राज्ञामतिदुर्लभमित्याह ब्राह्मणानांपादशौचात्पादक्षालनोदकात् दूरादुच्छिष्टंविण्मूत्रंपादांभसिसमुत्सृजेदितिस्मृतेः दूरेहितैस्त्वद्विसृ-

तत्रोपजग्मुर्भुवनंपुनानामहानुभावामुनयःसशिष्याः प्रायेणतीर्थाभिगमापदेशैःस्वयंहितीर्थानिपुनंतिसंतः
८ अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनःशरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरंगिराश्च पराशरोगाधिसुतोऽथराम उतथ्यइंद्रप्रमदेध्मवाहौ ९
मेधातिथिर्देवलआर्ष्टिषेणोभारद्वाजोगौतमःपिप्पलादः मैत्रेयऔर्वःकवषःकुंभयोनिर्द्वैपायनोभगवान्नारदश्च
१० अन्येचदेवर्षिब्रह्मर्षिवर्याराजर्षिवर्याअरुणादयश्च नानार्षेयप्रवरान्समेतानभ्यर्च्यराजाशिरसाववंदे ११
सुखोपविष्टेष्वथतेषुभूयःकृतप्रणामःस्वचिकीर्षितंयत् विज्ञापयामासविविक्तचेताउपस्थितोऽग्रेऽभिगृहीतपा-
णिः १२ राजोवाच अहोवयंधन्यतमानृपाणांमहत्तमानुग्रहणीयशीलाः राज्ञांकुलंब्राह्मणपादशौचा
द्दूराद्विसृष्टंबतगर्ह्यकर्म १३ तस्यैवमेघस्यपरावरेशोव्यासक्तचित्तस्यगृहेष्वभीक्ष्णम् निर्वेदमूलोद्विजशाप-
रूपोयत्रप्रसक्तोभयमाशुधत्ते १४ तंमोपयातंप्रतियंतुविप्रागंगाचदेवीधृतचित्तमीशे द्विजोपसृष्टःकुहकस्तक्षको
वादशत्वलंगायतविष्णुगाथाः १५

ज्यते ततोऽपिदूरादेवविसृष्टंक्षिप्तम् तत्रापिस्थातुमयोग्यमित्यर्थः गर्ह्यंकर्मयस्येत्यात्मानमुद्दिश्यो
क्तम् १३ आस्तांतावदनुग्रहः ब्रह्मशापोऽपिभगवत्प्रसादादेवजातइत्याह तस्यगर्ह्यकर्मणएव अतःअघस्यपापात्मनोगृहेष्वासक्तचित्तस्य
मेस्वप्राप्तयेपरावराणामीशएवद्विजशापतयाबभूव यत्रयस्मिन्शापेसतिगृहेषुप्रसक्तोभयंधत्तेनिर्विण्णोभवति यतोनिर्वेदमूलः निर्वेदो
वैराग्यंमूलंप्राप्तिकारणंयस्मिन् स्वस्यवैराग्यप्राप्यत्वात्तस्यचभयमूलत्वात्तदर्थंद्विजशापंकारितवानित्यर्थः १४ तान्प्रार्थयते तमितिद्वा-
भ्याम् तंमामामुपयातंशरणागतंप्रतियंतुजानंतुदेवीदेवतारूपागंगाचप्रत्येतु वाशब्दः प्रतिक्रियाऽनादरे गाथाःकथाः १५ ७ ७

सआश्रयोयेषांतेषुप्रकृष्टःसंगोभूयात् तस्यांतस्यांसृष्टौजन्मनि १६ अध्यवसायोनिश्चयः प्राचीनानिप्रागग्राणिमूलानियेषांतेषुप्राग-
ग्रेषुकुशेषुआस्तेस्म स्वस्कंतेजनमेजयेन्यस्तोभारोराज्यंयेनसः १७ मुदाव्यकिरन् देवसंघैर्वादितानेदुः १८ प्रजाऽनुग्रहेशीलंस्वभावःसा
रोबलंचयेषाम् उत्तमश्लोकगुणैरभिरूपंसुंदरमिव १९ भवत्सुपांडोर्वंश्येषुयेजहुरितियुधिष्ठिराद्यभिप्रायेण २० परस्परंसंमंत्रयंते परं
श्रेष्ठंलोकम् तत्रहेतुः विरजस्कंनिर्मायम् विशोकंचयास्यतीतिकुतस्तत्राह अयमिति २१ आश्रुत्यआकर्ण्य समंपक्षपातशून्यम् मधु-

पुनश्चभूयाद्भगवत्यनंतेरतिःप्रसंगश्चतदाश्रयेषु महत्सुयांयामुपयामिसृष्टिंमैत्र्यस्तुसर्वत्रनमोद्विजेभ्यः १६
इतिस्मराजाऽध्यवसाययुक्तःप्राचीनमूलेषुकुशेषुधीरः उदङ्मुखोदक्षिणकूलआस्तेसमुद्रपत्न्याःस्वसुतन्यस्तभा
रः १७ एवंचतस्मिन्नरदेवदेवेप्रायोपविष्टेदिविदेवसंघाः प्रशस्यभूमौव्यकिरन्प्रसूनैर्मुदामुहुर्दुंदुभयश्चनेदुः १८
महर्षयोवैसमुपागतायेप्रशस्यसाध्वित्यनुमोदमानाः ऊचुःप्रजानुग्रहशीलसारायदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपम् १९
नवाइदंराजर्षिवर्यचित्रंभवत्सुकृष्णंसमनुव्रतेषु येऽध्यासनंराजकिरीटजुष्टंसद्योजहुर्भगवत्पार्श्वकामाः २० सर्वे
वयंतावदिहास्महेऽद्यकलेवरंयावदसौविहाय लोकंपरंविरजस्कंविशोकंयास्यत्ययंभागवतप्रधानः २१ आश्रुत्य
तदृषिगणवचःपरीक्षित्समंमधुच्युद्गुरुचाव्यलीकम् आभाषतैनानभिवंद्ययुक्तान्शुश्रूषमाणश्चरितानिविष्णोः
२२ समागताःसर्वतएवसर्वेवेदायथामूर्त्तिधरास्त्रिपृष्ठे नेहाऽथवाऽमुत्रचकश्चनार्थऋतेपरानुग्रहमात्मशीलम्
२३ ततश्चवःपृच्छ्यमिमंविपृच्छेविश्रभ्यविप्राइतिकृत्यतायाम् सर्वात्मनाम्रियमाणैश्चकृत्यंशुद्धंचतत्रामृशताभि
युक्ताः २४ तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रोयदृच्छयागामटमानोऽनपेक्षः अलक्ष्यलिंगोनिजलाभतुष्टोवृतश्चबालैर
वधूतवेषः २५

च्युत्अमृतस्रावि गुरुगंभीरार्थम् अव्यलीकंसत्यम् २२ त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिसत्यलोकेवेदायथामूर्त्तिधराभवंतितत्तुल्याः
ज्ञानातिशययुक्ताःकृपालुतामाह नेहेति भवतांप्रयोजनंपरानुग्रहंविनानास्ति तर्हिसएवार्थःस्यात् न आत्मशीलंस्वस्वभावम् २३ पृच्छ्यंप्रष्टव्य
म् विश्रभ्यविश्वासंकृत्वा एवंकर्त्तव्यस्यभावइतिकृत्यता तस्मिन्विषयेसर्वात्मनासर्वावस्थासुयत्कृत्यम् विशेषतश्चम्रियमाणैः तच्चशुद्धंपा
पसंपर्करहितम् आमृशतविचारयत अभियुक्ताःएकमतयः २४ तत्रतेषुयागयोगतपोदानादिभिर्विवदमानेषुसत्सुयदृच्छयागांपर्यटन्-
व्यासपुत्रः तत्रअभवत्प्राप्तः नलक्ष्यमाश्रमादिलिंगंयस्य अवधूतः अवज्ञायजनैस्त्यक्तोयः तस्यैववेषोयस्यसः २५ ७ ७

नमित्यादीनांप्रत्युत्थिताइतितृतीयश्लोकेनान्वयः द्विगुणान्यष्टौवर्षाणियस्य सुकुमारौपादौकरौऊरूबाहू अंसौकपोलौगात्रंचयस्य चारु-
णीआयतेअक्षिणीयस्मिन् उन्नतानासायस्मिन् लंबह्रस्वादिवैषम्यंविनातुल्यौकर्णौयस्मिन् शोभनेसुभ्रुवौयस्मिन् एवंभूतमाननंयस्यकं
बुवत्रेखात्रयांकितःसुष्ठुजातःकंठोयस्य २६ कंठस्याधोभागयोःस्थितेअस्थिनीजत्रुणी मांसेननिगूढेजत्रुणीयस्य पृथुविस्तीर्णंतुंगमुन्न
तंचवक्षोयस्य आवर्त्तवन्नाभिर्यस्य वलिभिस्तिर्यङ्निम्नरेखाभिर्वल्गुरम्यमुदरंयस्य दिशएवअंबरंयस्य वक्राविकीर्णाःकेशायस्य प्रलंबौ

तंद्व्यष्टवर्षंसुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रम् चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्र्वाननंकंबुसुजातकंठम्
२६ निगूढजत्रुंपृथुतुंगवक्षसमावर्त्तनाभिंवलिवल्गूदरंच दिगंबरंवक्त्रविकीर्णकेशंप्रलंबबाहुंस्वमरोत्तमाभम्
२७ श्यामंसदापीच्यवयोंऽगलक्ष्म्यास्त्रीणामनोज्ञंरुचिरस्मितेन प्रत्युत्थितास्तेमुनयःस्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा
अपिगूढवर्चसम् २८ सविष्णुरातोऽतिथयआगतायतस्मैसपर्यांशिरसाजहार ततोनिवृत्ताह्यबुधाःस्त्रियोर्भका
महासनेसोपविवेशपूजितः २९ ससंवृतस्तत्रमहान्महीयसांब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः व्यरोचतालंभगवान्यथें
दुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैःपरीतः ३० प्रशांतमासीनमकुंठमेधसंमुनिंनृपोभागवतोऽभ्युपेत्य प्रणम्यमूर्ध्नाऽवहितःकृ
तांजलिर्नत्वागिरासूनृतयाऽन्वपृच्छत् ३१ अहोअद्यवयंब्रह्मन्सत्सेव्याःक्षत्रबंधवः कृपयाऽतिथिरूपेणभव
द्भिस्तीर्थकाःकृताः ३२ येषांसंस्मरणात्पुंसांसद्यःशुद्ध्यंतिवैगृहाः किंपुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ३३

बाहूयस्य स्वमरेषुश्रेष्ठदेवेषुउत्तमोहरिः तद्वत् आभायस्यतम् २७ सदाअपीच्यमत्युत्तमंयद्वयोयौवनंतेनयाअंगलक्ष्मीर्देहकांतिस्तयारु-
चिरस्मितेनच गूढवर्चसमपिप्रत्युत्थिताः तंदृष्ट्वाप्रत्युद्गमंकृतवंतइत्यर्थः २८ शिरसैवसपर्यामाजहार आत्मनिवेदनंकृतवान् तेनसहाग
ताःस्त्र्यपत्यादयोनिवृत्ताः सचोपविवेश संधिरार्षः २९ सभगवान्ब्रह्मर्ष्यादिसंघैःसंवृतःसन् अलंव्यरोचत ग्रहाःशुक्रादयः ऋक्षाण्यश्विन्या
दीनि अन्यास्ताराः ३० नकुंठासर्वार्थेषुमेधायस्यतम् प्रणम्यतत्प्रभावार्थंपुनर्नत्वा ३१ सूनृतांगिरमाह अहोइतिपंचभिःसतांसेव्याजाताःय
तः अतिथिरूपेणहेतुनातीर्थकाः योग्याःकृताः ३२ ३३ छ छ छ छ छ

विष्णोःसान्निध्यादसुरादयइव ३४ पांडुसुतानांप्रियः अतस्तेषांपैतृष्वस्रेयाणांप्रीत्यर्थंतद्गोत्रस्यमे आत्तंस्वीकृतंबांधवंबंधुं कृत्वायेनसः ३५ अन्यथाश्रीकृष्णप्रसादंविना अव्यक्तागतिर्यस्य म्रियमाणानांनितरांकथंस्यात् वनयितायाचयिता वनयितृतमोवनीयान् तस्य अत्युदारतयायाचेथाइतिप्रवर्त्तकस्येत्यर्थः ३६ सम्यक्संसिद्धिर्यस्मात्तम् कार्यंकर्त्तुंयोग्यम् कर्त्तव्यंतुआवश्यकमितिभेदः अतएवसर्वथाम्रियमाणस्यपुरुषस्ययस्मिन्कृतेसंसिद्धिर्मोक्षलक्षणासिद्धिर्भवति तांयोगिनांगुरुंपृच्छामि ३७ यच्छ्रोतव्यंयज्जाप्यंयत्कर्त्तव्यंयत्स्मर्त्तव्यंयदा-

सान्निध्यात्तेमहायोगिन्पातकानिमहांत्यपि सद्योनश्यंतिवैपुंसांविष्णोरिवसुरेतराः ३४ अपिमेभगवान्प्रीतः कृष्णःपांडुसुतप्रियः पैतृष्वस्रेयप्रीत्यर्थंतद्गोत्रस्यात्तबांधवः ३५ अन्यथातेऽव्यक्तगतेर्दर्शनंनःकथंनृणाम् नितरांम्रियमाणानांसंसिद्धस्यवनीयसः ३६ अतःपृच्छामिसंसिद्धिंयोगिनांपरमंगुरुम् पुरुषस्येहयत्कार्यंम्रियमाणस्यसर्वथा ३७ यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यंयत्कर्त्तव्यंनृभिःप्रभो स्मर्त्तव्यंभजनीयंवाब्रूहियद्वाविपर्ययम् ३८ नूनंभगवतोब्रह्मन्गृहेषुगृहमेधिनाम् नलक्ष्यतेह्यवस्थानमपिगोदोहनंक्वचित् ३९ सूतउवाच एवमाभाषितःपृष्टःसराज्ञाश्लक्ष्णयागिरा प्रत्यभाषतधर्मज्ञोभगवान्बादरायणिः ४० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यांपारमहंस्यांसंहितायांप्रथमस्कंधेशुकागमनंनामैकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥
श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभंभवतु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राध्यंतद्ब्रूहि विपर्ययमश्रोतव्यादि ३८ तवदर्शनस्यपुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेवकथनीयमित्याशयेनाह नूनमिति गोदोहनमात्रकालमपि ३९ एवमहोइत्यादिकयाश्लक्ष्णयामधुरयागिराआभाषितः अभिमुखीकृतः पृष्टश्च ४० आर्यधर्मजमाहतारिमवनौ कृत्वापरीक्षिन्नृपंब्रह्मास्त्रादभिरक्षितंकलिजयख्यातंचकृत्वाप्यवि अंतेयःशुकरूपतः स्वपरमज्ञानोपदेशेनतंशापादावदमुंनमामिपरमानंदाकृतिंमाधवम् १ इतिश्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांप्रथमस्कंधेटीकायांएकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥ ॥

इतिश्रीमद्भागवतप्रथमस्कंधःसमाप्तः

अथश्रीमद्भागवतेद्वितीयस्कंधःप्रारभ्यते·

श्रीगणेशायनमः द्वितीयेतुदशाध्यायैः श्रीभागवतमादितः उद्देशलक्षणोक्तिभ्यांसंक्षेपेणोपवर्ण्यते १ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेकीर्तनश्रवणादिभिः स्थविष्ठेभगवद्रूपेमनसोधारणोच्यते २ यन्नामकीर्तनंदानतपोयोगादिसत्फलम् तंनित्यंपरमानंदंहरिंनरनमस्मर ३ अथद्वितीयस्कंधव्याख्या उक्तः पूर्वमुपोद्घातः सप्रसंगः शुकागमः राज्ञापृष्टंनृणांकृत्यमथाहस्मशुकसन्मुनिः ४ राज्ञः प्रश्नमभिनंदति वरीयानिति तेत्वयापुंसांश्रोतव्यादिषुमध्येयःपरःश्रेष्ठः गोचरःप्रश्नः कृतएषः वरीयान् यतोलोकहितमेतत् मोक्षहेतुत्वात् आत्मविदांमुक्तानांचसंमतोयतः १ तत्रतावत्स्वाभाविकक्रियाणामनर्थहेतुत्वंवदन्ब्रूहि यद्वा विपर्ययमित्यस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीति-त्रिभिः गृहेषुसक्तानामतएवगृहमेधिनांतत्कृतपंचसूनापराणाम् मेधतिहिंसाऽर्थः २ तेषांवृथैवायुर्व्ययोभवतीत्याह नक्तंरात्रौयद्वयः

नमोभगवतेवासुदेवाय श्रीशुकउवाच वरीयानेषतेप्रश्नः कृतोलोकहितंनृप आत्मवित्संमतःपुंसांश्रोतव्यादिषुयःपरः १ श्रोतव्यादीनिराजेंद्रनृणांसंतिसहस्रशः अपश्यतामात्मतत्वंगृहेषुगृहमेधिनाम् २ निद्रयाह्रियतेनक्तंव्यवायेनचवावयः दिवाचार्थेहयाराजन्कुटुंबभरणेनवा ३ देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि तेषांप्रमत्तोनिधनंपश्यन्नपिनपश्यति ४ तस्माद्भारतसर्वात्माभगवानीश्वरोहरिः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् ५ एतावान्सांख्ययोगाभ्यांस्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मलाभः परःपुंसामंतेनारायणस्मृतिः ६

आयुः तन्निद्रयाव्यवायेनरत्यावाह्रियते दिवाअन्हियद्वयः तत् अर्थेहयाअर्थार्थमुद्यमेन-सिद्धेऽर्थेकुटुंबपोषणेनवाचकारावनुक्तसमुच्चयार्थौ ३ ननुनश्वरकुटुंबाद्यर्थंकथमायुर्व्ययंकुर्यात्तत्राह देहादिषु आत्मनः सैन्येषुपरिकरेषु असत्सुमिथ्याभूतेष्वपिप्रमत्तः प्रसक्तः तेषांपित्रादिदृष्टांतेननाशंपश्यन्नपिनानुसंधत्ते ४ एवंविपर्ययप्रश्नोत्तरमुक्त्वाश्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति हेभारतभरतवंश्यसर्वात्मेतिप्रेष्ठत्वमाह भगवानितिसौंदर्यम् ईश्वरइत्यावश्यकत्वम् हरिरितिबंधहारित्वम् अभयंमोक्षमिच्छता ५ अतःपरमन्यत्श्रेयोनास्तीत्याह एतावानेवजन्मनोलाभःफलम् तमाह नारायण-स्मृतिरिति सांख्यादिभिःसाध्यइतितेषांस्वातंत्र्येणलाभत्वंवारयति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः अंतेतुस्मृतिः-परोलाभः नतन्महिमावक्तुंशक्यइत्यर्थः ६ छ छ छ छ छ

तत्रसदाचारंप्रमाणयति प्रायेणेति विधिषेधतः विधिनिषेधाभ्यांनिवृत्ताः नैर्गुण्येब्रह्मणिस्थिताअपिस्मप्रसिद्धम् ७ किमिदमपूर्वंकथयसिसत्यमत्यपूर्वमेवेदमित्याह इदंभगवतोक्तम् तन्नामैकप्रधानंपुराणम् ब्रह्मसंमितंसर्ववेदतुल्यम् यद्वा ब्रह्मसम्यक्प्रागतंयेन कुतस्त्वयाप्राप्तमतआह अधीतवानिति सिद्धस्यतवकुतोऽध्ययनेवृत्तिस्तत्राह परिनिष्ठितोऽपीति गृहीतचेताआकृष्टचित्तः ९ महापुरुषोविष्णुः तदीयः यस्ययस्मिन्श्रद्धांकुर्वताम् सतीअहैतुकी १० साधकानांसिद्धानांचनातःपरमन्यत्श्रेयोऽस्तीत्याह एतदिति इच्छतांकामिनांतत्तत्फलसाधनमेतदेव निर्विद्यमानानांमुमुक्षूणांमोक्षसाधनमेतदेव योगिनांज्ञानिनांफलंचैतदेवनिर्णीतम् नात्रप्रमाणंप्रवक्तव्यमित्यर्थः ११ अल्पमेवायुरवशिष्टंकिमहंसाधयेयमितिमाशङ्कवइत्याह किमितित्रिभिः परोक्षैरलक्षितैर्हायनैर्वर्षैः विदितंतथा

प्रायेणमुनयोराजन्निवृत्ताविधिषेधतः नैर्गुण्यस्थारमंतेस्मगुणानुकथनेहरेः ७ इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् अधीतवान्द्वापरादौपितुर्द्वैपायनादहम् ८ परिनिष्ठितोऽपिनैर्गुण्येउत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेताराजर्षेआख्यानंयदधीतवान् ९ तदहंतेऽभिधास्यामिमहापौरुषिकोभवान् यस्यश्रद्दधतामाशुस्यान्मुकुंदेमतिःसती १० एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् योगिनांनृपनिर्णीतंहरेर्नामानुकीर्तनम् ११ किंप्रमत्तस्यबहुभिःपरोक्षैर्हायनैरिह वरंमुहूर्तंविदितंघटेतश्रेयसेयतः १२ खट्वांगोनामराजर्षिर्ज्ञात्वेयत्ताभिहायुषः मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्यगतवानभयंहरिम् १३ तवाप्येतर्हिकौरव्यसप्ताहंजीवितावधिः उपकल्पयतत्सर्वंतावद्यत्सांपरायिकम् १४ अंतकालेतुपुरुषआगतेगतसाध्वसः छिंद्यादसंगशस्त्रेणस्पृहांदेहेऽनुयेचतम् १५

यातीतिज्ञातम् यतोयेनज्ञानेनघटेतयत्नंकुर्यात् १२ खट्वांगोहिदेवपक्षेस्थित्वादैत्यानजयत् ततःप्रसन्नैर्देवैर्वरंवृणीष्वेत्युक्तोऽतस्तेनोक्तंप्रथमंतावन्ममायुःकथ्यतामिति ततोदेवैरुक्तंतत्तुमुहूर्तमात्रमस्तीति ततोऽतिशीघ्रंविमानेनभुवमागत्यहरिंशरणंगतइति यतइयंस्वर्गभूमीरजोधिकाकर्मभूमिःपृथ्वी १३ तवतुएतर्ह्यपिइदानीमपि तावदिति तावताकालेनसांपरायिकंपारलौकिकंसाधनंसंपादय १४ तत्रवैराग्यंतावदाह अंतकालइति गतसाध्वसःमृत्युभयशून्यः असंगोनामानासक्तिः तेनशस्त्रेणस्पृहांस्वेच्छाम् तंदेहमनुयेपुत्रकलत्रादयः तेष्वपिस्पृहांछिंद्यात् १५ ७ ७ ७

किंच गृहात्प्रव्रजितः निर्गतः गृहेस्थितस्यपुनरप्यासक्तिसंभवात् तत्राष्टांगयोगमाह धीरइति ब्रह्मचर्यादियमोपलक्षणम् पुण्यतीर्थेतिस्नानादिनियमोपलक्षणम् आसनमाह शुचाविति विविक्तेएकांते विधिवत् कुशाजिनचैलैः क्रमेणनिर्मिते १६ जपगर्भंप्राणायामंवक्तुंजप्यमाह त्रिवृत्ब्रह्माक्षरम् त्रिवृत् त्रिभिरकारादिभिर्वर्तितंग्रथितंब्रह्माक्षरंप्रणवम् मनसाऽभ्यसेत् आवर्तयेत् मनसाइंद्रियप्रत्याहारंवक्तुंप्राणायामेनमनोनियमनमाह मनोयच्छेत् वशीकुर्यात् ब्रह्मबीजंप्रणवमविस्मरन्नेवजितश्वासः सन् १७ प्रत्याहारमाह नियच्छेत् निगृण्हीयात् अक्षान् इंद्रियाणि निश्चयात्मिकाबुद्धिः सारथिर्यस्यसः धारणामाह मनइति पुनश्चकर्मभिः तद्वास-

गृहात्प्रव्रजितोधीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः शुचौविविक्तआसीनोविधिवत्कल्पितासने १६ अभ्यसेन्मनसाशुद्धंत्रिवृद्ब्रह्माक्षरंपरम् मनोयच्छेज्जितश्वासोब्रह्मबीजमविस्मरन् १७ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसाबुद्धिसारथिः मनःकर्मभिराक्षिप्तंशुभार्थेधारयेद्धिया १८ तत्रैकावयवंध्यायेदव्युच्छिन्नेनचेतसा मनोनिर्विषयंयुक्त्वाततःकिंचननस्मरेत् पदंतत्परमंविष्णोर्मनोयत्रप्रसीदति १९ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तंविमूढमनआत्मनः यच्छेद्धारणयाधीरोहंतियातत्कृतंमलम् २० यतःसंधार्यमाणायांयोगिनोभक्तिलक्षणः आशुसंपद्यतेयोगआश्रयंभद्रमीक्षतः २१ राजोवाच यथासंधार्यतेब्रह्मन्धारणायत्रसंमता यादृशीवाहरेदाशुपुरुषस्यमनोमलम् २२ श्रीशुकउवाच जितासनोजितश्वासोजितसंगोजितेंद्रियः स्थूलेभगवतोरूपेमनःसंधारयेद्धिया २३

नाभिराक्षिप्तमाकृष्टंशुभार्थेभगवद्रूपे १८ ध्यानमाह तत्रेति एकमेकंपादाद्यवयवम् अव्युच्छिन्नेनसमग्ररूपादवियुक्तेन आश्रयविशेषेणसामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणंधारणा अवयवविभावनयातद्वार्ढ्यंध्यानमितिभेदः समाधिमाह निर्विषयंमनोयुक्त्वासमाधायस्थिरीभूतेमनसिस्फुरत्परमानंदमात्राकारंकृत्वेत्यर्थः प्रसीदति उपशाम्यति १९ गुणवशात्पुनरपिक्षोभेसतिधारणामेवस्थिरीकुर्यादित्याह रजसाआक्षिप्तम् तमसाविमूढम् स्वीयंमनोनिरुंध्यात् तत्कृतंरजस्तमोभ्यांकृतम् २० यतः यस्यांक्रियमाणायाम् भद्रंसुखात्मकमाश्रयंविषयंपश्यतः तत्रैवप्रीतिर्भवति २१ यथायत्रयादृशीचेतिकर्तव्यताविषयतत्तद्विशेषणानांप्रश्नाः २२ यथेत्यस्योत्तरम् जितासनइति विषयमाह स्थूलइतिसार्द्धेन २३ ६ ६

विशेषोविराट्देहःअतिस्थूलानामपिस्थूलतरःसत्कार्यमात्रम् २४ अस्यचोपलक्षणत्वेनविषयत्वंवस्तुतस्तुविराट्जीवनियंताभगवाने-
वविषयइत्याह आंडकोशांतर्वर्तिनिकटाहएवपृथिव्यावरणम् ततअपतेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्त्वानीतिसप्त २५ विराट्देहतज्जी
वतदंतर्यामिणामभेदमारोप्योपासनंकर्तव्यमित्याशयेनाह पातालंपादमूलंपादस्याधोभागम् पातालादीनांतदवयवताविधीयते-
पातालादीनि अतलांतानि अधस्तनादारभ्यसप्तभूविवराणि पठंतिगृणंतीत्यादिप्रमाणप्रदर्शनम् पार्ष्णिप्रपदैपादस्यपश्चात्पुरो-
भागौ २६ ऊरुद्वयस्याधोभागेवितलमुत्तरभागेअतलमितिज्ञेयम् नाभिरेवसरः २७ ज्योतिरनीकंज्योतिषांसमूहंस्वर्गम् मह-

विशेषस्तस्यदेहोऽयंस्थविष्ठश्चस्थवीयसाम् यत्रेदंदृश्यतेविश्वंभूतंभव्यंभवच्चसत् २४ आंडकोशेश-
रीरेस्मिन्सप्तावरणसंयुते वैराजःपुरुषोयोऽसौभगवान्धारणाश्रयः २५ पातालमेतस्यहिपादमूलंपठंति
पार्ष्णिप्रपदेरसातलम् महातलंविश्वसृजोथगुल्फौतलातलंवैपुरुषस्यजंघे २६ द्वेजानुनीसुतलंविश्वमूर्ते-
रूरुद्वयंवितलंचातलंच महीतलंतज्जघनंमहीपतेनभस्तलंनाभिसरोगृणंति २७ उरस्थलंज्योतिरनीक
मस्यग्रीवामहर्वदनंवैजनोऽस्य तपोरराटींविदुरादिपुंसःसत्यंतुशीर्षाणिसहस्रशीर्ष्णः २८ इंद्रादयोबाहव
आहुरुस्राःकर्णौदिशःश्रोत्रममुष्यशब्दः नासत्यदस्रौपरमस्यनासेघ्राणोऽस्यगंधोमुखमग्निरिद्धः २९ द्यौर
क्षिणीचक्षुरभूत्पतंगःपक्ष्माणिविष्णोरहनीउभेच तद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठिधिष्ण्यमापोस्यतालूरसएवजिह्वा ३०
छंदांस्यनंतस्यशिरोगृणंतिदंष्ट्रायमःस्नेहकलाद्विजानि हासोजनोन्मादकरीचमायादुरंतसर्गोयदपांगमोक्षः
३१ व्रीडोत्तरोष्ठोऽधरएवलोभोधर्मस्तनोऽधर्मपथोऽस्यपृष्ठः कस्तस्यमेढ्रंवृषणौचमित्रौकुक्षिःसमुद्रागिरयो
ऽस्थिसंघाः ३२ र्लोकंग्रीवेतिगृणंति तपोलोकंरराटीम् ललाटम् सत्यंसत्यलोकम् २८ उस्राःदेवाः तेजोमयशरीरत्वात् तेबा-
हवइत्याहुः दिशः अस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्योदेवताः कर्णौश्रोत्रस्याधिष्ठानम् शब्दस्तुश्रोत्रविषयःसतस्यश्रोत्रेंद्रियम् एवंनासिकादि
ष्वपिनासत्यदस्रौअश्विनौनासेनासापुटे इद्धोदीप्तः २९ द्यौरंतरिक्षम् अक्षिणीनेत्रगोलकेचक्षुःइंद्रियम् पतंगःसूर्यः अहनीरात्र्य
हनी परमेष्ठिधिष्ण्यंब्रह्मपदम् तालुअधिष्ठानम् जिह्वाइंद्रियम् ३० छंदांसिवेदाःशिरोब्रह्मरंध्रम् स्नेहकलाःपुत्रादिस्नेहलेशाःद्वि-
जानिदंताः षंढत्वमार्षम् दुरंतःअपारःसर्गइतियत् सतस्यकटाक्षः ३१ अधर्ममार्गोऽस्यपृष्ठभागःकःप्रजापतिःमित्रौमित्रावरुणौ ३२

अनंतंवीर्यंयस्यसः वयः कालस्तस्यगमनम् गुणप्रवाहः प्राणिनांसंसारः कर्मतस्यक्रीडा ३३ भूम्नः विभोः अव्यक्तंप्रधानम् सप्रसि-
द्धः चंद्रमाः तदीयंमनः सर्वेषांविकाराणांकोशइवाश्रयभूतम् ३४ विज्ञानशक्तिंचित्तम् महिंमहत्तत्वम् अंतःकरणमहंकारम् गिरित्रं
श्रीरुद्रम् गर्दभाद्वडवायांउत्पन्नाअश्वतरी ३५ वयांसिपक्षिणः तस्यव्याकरणम् नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तंशिल्पनैपुण्यम् य
थाहुः येनशुक्लीकृताहंसाः शुकाश्चहरितीकृताः मयूराश्चित्रितायेनसतेवृत्तिंविधास्यतीतिमनुःस्वायंभुवः मनीषाबुद्धिः मनुजः पुरु
षः निवासः आश्रयः पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेतिश्रुतेः गंधर्वादीनांद्वंद्वैक्यम् गंधर्वादयः स्वरस्मृतीः षड्जादिस्वरस्मृतयइत्यर्थः अ-

नद्योऽस्यनाड्योऽथतनूरुहाणिमहीरुहाविश्वतनोर्नृपेंद्र अनंतवीर्यः श्वसितंमातरिश्वागतिर्वयः कर्म-
गुणप्रवाहः ३३ ईशस्यकेशान्विदुरंबुवाहान्वासस्तुसंध्यांकुरुवर्यभूम्नः अव्यक्तमाहुर्हृदयंमनश्चसचंद्र
माः सर्वविकारकोशः ३४ विज्ञानशक्तिंमहिमामनंतिसर्वात्मनोऽतःकरणंगिरित्रम् अश्वाश्वतर्युष्ट्रग-
जानखानिसर्वेमृगाःपशवः श्रोणिदेशे ३५ वयांसितद्व्याकरणंविचित्रंमनुर्मनीषामनुजोनिवासः गंधर्व
विद्याधरचारणाप्सरः स्वरः स्मृतीरसुरानीकवीर्यः ३६ ब्रह्माननंक्षत्रभुजोमहात्माविडूरुरंघ्रिश्रितकृष्णव
र्णः नानाऽभिधाऽभीज्यगणोपपन्नोद्रव्यात्मकः कर्मवितानयोगः ३७ इयानसावीश्वरविग्रहस्ययःस
न्निवेशः कथितोमयाते संधार्यतेऽस्मिन्वपुषिस्थविष्ठेमनः स्वबुद्ध्यानयतोऽस्तिकिंचित् ३८

सुरानीकंवीर्यंयस्यसः स्मृतिरसुरानीकवर्यइतिपाठेगंधर्वादयः स्वरः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रह्लादः स्मृतिस्तस्येति ३६ ब्रह्माविप्रस्तस्यान
नंमुखम् क्षत्रंक्षत्रियोभुजोयस्य विट्वैश्यः ऊरूयस्य अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रोयस्य नानाभिधानामानियेषांतेचतेअभीज्या
देवास्तेषांगणैर्वसुरुद्रादिभिरुपपन्नोयुक्तः द्रव्यात्मकोहविः साध्यः वितानयोगः यज्ञप्रयोगः तस्यकर्मकार्यंआवश्यकोऽभिप्रेतइत्यर्थः
३७ इयानेतावान्सन्निवेशः अवयवसंस्थानम् अस्मिन्स्वबुद्ध्यामनः संधार्यतेकैर्मुमुक्षुभिः यतोव्यतिरिक्तंकिंचिन्नास्तितस्मिन् ३८

तदेवंचित्तस्थैर्यार्थंविराट्देहजीवेश्वराणामभेदेनोपासनमुक्तम् तत्रतुदेहजीवावीश्वरेप्रविलाप्यसएवध्येयइतिनिर्धारयति सइतिसर्वेषां-धीवृत्तिभिरनुभूतंसर्वंयेनसएकएवसर्वांतरआत्मातमेवसत्यंभजेत अन्यत्रोपलक्षणेनसज्जेतयतआसंगात् आत्मनः पातःसंसारोभवति एकस्यतत्तदिंद्रियैःसर्वानुभूतौदृष्टांतःस्वप्नजनानामीक्षितायथेति स्वप्नेहिकदाचित् बहूनदेहान्प्रकल्प्यजीवस्तत्तदिंद्रियैःसर्वंपश्यतितद्वत् ईश्वरस्यतुविद्याशक्तित्वान्नबंधः ३९ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेतुततःस्थूलधारणातोजितंमनः सर्वसाक्षिणिसर्वेशेविष्णौधार्यमितीर्यते १ दृश्यालंबनरूपैवमुक्तावैराजधारणा इहोच्यतेतुतत्साध्यासर्वांतर्यामिधारणा २ तत्रतावत्पूर्वोक्तधारणायाअवांतरफलमाह एवंयाधारणातयातुष्टाद्धरेःपुराप्रलयसमयेनष्टांसृष्टिस्मृतिंप्रत्यवरुध्यलब्ध्वाअ

ससर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वआत्मायथास्वप्नजनेक्षितैकः तंसत्यमानंदनिधिंभजेतनान्यत्रसज्जेद्यतआत्म-पातः ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेमहापुरुषसंस्थानुवर्णनेप्रथमोऽध्यायः १
श्रीशुकउवाच एवंपुराधारणयात्मयोनिर्नष्टांस्मृतिंप्रत्यवरुध्यतुष्टात् तथाससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाऽप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः १ शाब्दस्यहिब्रह्मणएषपंथायन्नामभिर्ध्यायतिधीरपार्थैः परिभ्रमंस्तत्रनविंदतेऽर्थान्मायामयेवासनयाशयानः २ अतःकविर्नामसुयावदर्थःस्यादप्रमत्तोव्यवसायबुद्धिः सिद्धेऽन्यथाऽर्थेनयतेततत्रपरिश्रमंतत्रसमीक्षमाणः ३

प्ययात्प्रागिदंविश्वंयथासीत्तथाससर्ज व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्यस्यसः अतएवामोघादृष्टिर्यस्येति अतस्तयाधारणयाविश्वसृष्टिसामर्थ्यंभवति १ उपासनाफलादपिविरक्तस्यशुद्धात्मधारणायामधिकारः अतोवैराग्यार्थंसर्वकर्मफलंनिंदति शाब्दंशब्दमयंब्रह्मवेदः तस्यएषपंथाः कर्मफलबोधप्रकारः कोऽसौअर्थशून्यैरेवस्वर्गादिनामभिः साधकस्यधीर्ध्यायतितत्तदिच्छांकरोतिइतियत् अपार्थत्वमेवाह तत्रमायामयेपथिसुखमितिवासनयाशयानः स्वप्नानपश्यन्निवपरिभ्रमन् अर्थान्नविंदति तत्तल्लोकंप्राप्तोऽपिनिरवद्यंसुखंनलभतइत्यर्थः २ तर्हिसर्वथाकर्मफलत्यागेसद्यएवदेहपातःस्यादित्याशंक्याह अतःकविर्नामसुनाममात्रेषुभोग्येषुयावताऽर्थेन अर्थोदेहनिर्वाहोयस्यसतथाभूतःस्यात् अप्रमत्तः तावन्मात्रेऽप्यनासक्तःव्यवसायबुद्धिर्नेदंसुखमितिनिश्चयवान् तदाऽपितत्रतस्मिन्नर्थेअन्ययैवसिद्धेसतितत्रयत्नेपरिश्रमंपश्यन्नयतेत ३ ७९

अन्यथासिद्धिमाहद्वाभ्याम् सत्यामिति कशिपोः शय्यायाः स्वतः सिद्धेबाहौसतिउपबर्हणैः उच्छीर्षकैः पुरुधाबहुप्रकारयाऽन्नपात्र्या-
भोजनपात्रेण ४ ननुदिक्सद्भावोनामनग्नत्वमेववल्कलमन्नंतोयंवासःस्थानंतुयाञ्चाप्रयत्नंविनाकथंप्राप्येततत्राह चीराणिवस्त्र
खंडानिपरान्बिभ्रतिपुष्णंतिफलादिभिर्येगुहाः गिरिदर्यः ननुकदाचिदेषामलाभेकिंकार्यम् तत्राह अजितोहरिः उपसन्नान् शर-
णागतान्किंनावति नरक्षति किंशब्दस्यपूर्वत्रापिसंबंधः धनेनयोदुर्मदस्तेनांधान् नष्टविवेकान् ५ तदातेनकिंकर्तव्यंहरिस्तुसेव्य
इत्याह एवंविरक्तःसन् तंभजेत भजनीयत्वेहेतवः स्वचित्तेस्वतएवसिद्धः यतः आत्माअतएवप्रियः प्रियस्यचसेवासुखरूपैव अ
र्थः सत्यः नत्वनात्मवन्मिथ्या भगवान्भजनीयगुणश्च अनंतश्चनित्यः यएवंभूतः तंभजेत् नियतार्थः निश्चितस्वरूपः तदनुभवा

सत्यांक्षितौकिंकशिपोःप्रयासैर्बाहौस्वसिद्धेह्युपबर्हणैःकिम् सत्यंजलौकिंपुरुधाऽन्नपात्र्यादिग्वल्कला
दौसतिकिंदुकूलैः ४ चीराणिकिंपथिनसंतिदिशंतिभिक्षांनैवांघ्रिपाःपरभृतःसरितोऽप्यशुष्यन् रु-
द्धागुहाःकिमजितोऽवतिनोपसन्नान्कस्माद्भजंतिकवयोधनदुर्मदांधान् ५ एवंस्वचित्तेस्वतएव-
सिद्धआत्माप्रियोऽर्थोभगवाननंतः तंनिर्वृतोनियतार्थोभजेत्संसारहेतूपरमश्चयत्र ६ कस्तांत्व
नादृत्यपरानुचिंतामृतेपशूनसतींनामयुंज्यात् पश्यंजनंपतितंवैतरण्यांस्वकर्मजान्परितापान्जुषाण
म् ७ केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशेप्रादेशमात्रंपुरुषंवसंतम् चतुर्भुजंकंजरथांगशंखगदाधरंधारणयास्म
रंति ८

नंदेननिर्वृतः सन्नितिस्वतः सुखात्मत्वंदर्शितम् किंच यत्रयस्मिन्भजनेसतिसंसारहेतोरविद्यायाउपरमोनाशोभव
ति ६ एतदेवान्यचिंतानिंदयाद्रढयति कइति तांतथाभूतांपरस्यहरेरनुचिंतांधारणामनादृत्यपशून्कर्मजडान्विना यथापशुरे
वंसदेवानामितिश्रुतेः असतींविषयचिंतांकोनामकुर्यात् तयाचिंतयावैतरण्यांपतितम् तत्रचस्वकर्मजान् आध्यात्मिकादिक्ले-
शान् सेवमानंजनंपश्यन् वैतरणीयमस्यद्वारस्थानदीतत्तुल्यत्वात्संसृतिर्वैतरणी ७ तामेवधारणांसविशेषणामाह केचिदितिष
ड्भिः स्वदेहस्यांतर्मध्येयत्हृत्हृदयंतत्रयोवकाशस्तस्मिन्वसंतम् प्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठयोर्विस्तारः सएवमात्राप्रमाणंयस्येति हृदयपरि-
माणंतत्रोपचर्यते कंजंपद्मम् रथांगंचक्रम् ८

नलिनंपद्मंतद्वत्प्रसन्नेआयतेदीर्घेईक्षणेयस्य कदंबकुसुमस्य किंजल्काः केसराः तद्वत्पिशंगेपीतेवाससीयस्य लसंतिमहारत्नानियेषुता-
निसुवर्णमयान्यंगदानियस्य स्फुरंतिचतानिमहारत्नानिचतन्मयानिकिरीटकुंडलानियस्य ९ उन्निद्रंविकसितंयत् हृत्पंकजंतस्य
कर्णिकेवआलयःस्थानंतस्मिन् योगेश्वरैरास्थापितोपादपल्लवौयस्य श्रीरेवलक्ष्माचिन्हंतद्युक्तम् पामादिविहितोमत्वर्थीयोनप्रत्ययः
कौस्तुभरत्नंकंधरायांयस्य अम्लानालक्ष्मीःशोभायस्याः तयावनमालयाआचितंव्याप्तम् १० स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुंतलैर्विरोचमानेआ-
ननेयोहासः तेनपेशलंसुंदरम् ११ अदीनमुदारंयल्लीलाहसितंतेनयदीक्षणंतस्मिन् उल्लसंतोयेभ्रूभंगाः भ्रूविक्षेपास्तैःसंसूचितोभूरिरनु-

प्रसन्नवक्रंनलिनायतेक्षणंकदंबकिंजल्कपिशंगवाससम् लसन्महारत्नहिरण्मयांगदंस्फुरन्महारत्नकि
रीटकुंडलम् ९ उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालयेयोगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् श्रीलक्ष्मणंकौस्तुभरत्नकं
धरमम्लानलक्ष्म्यावनमालयाचितम् १० विभूषितंमेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः स्नि-
ग्धामलाकुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमाननाननहासपेशलम् ११ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसं-
सूचितभूर्यनुग्रहम् ईक्षेतचिंतामयमेनमीश्वरंयावन्मनोधारणयाऽवतिष्ठते १२ एकैकशोऽगानिधि-
याऽनुभावयेत्पादादियावद्धसितंगदाभृतः जितंजितंस्थानमपोह्यधारयेत्परंपरंशुद्ध्यतिधीर्यथायथा
१३ यावन्नजायेतपरावरेऽस्मिन्विश्वेश्वरेद्रष्टरिभक्तियोगः तावत्स्थवीयःपुरुषस्यरूपंक्रियावसानेप्रय
तःस्मरेत १४

ग्रहोयेन चिंतामयंचिंतयाआविर्भवंतम् १२ अस्यैवध्यानमाह एकैकशइति अनुभावयेत् ध्यायेत् यद्य
ज्जितमयत्नतः स्फुरितंपादगुल्फादिस्थानमवयवस्तत्तदपोह्यत्यक्त्वापरंपरंजंघाजान्वादिधारयेत् ध्यायेत् शुद्ध्यतितस्मिन्निश्चलाभवति
१३ पूर्वोक्तवैराजधारणायाएतद्धारणांगत्वमाह यावदिति परेब्रह्मादयोऽवरेयस्मात् कुतः विश्वेश्वरेद्रष्टरिनतुदृश्येचैतन्यघनत्वात् भक्ति
योगः प्रेमलक्षणः क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानानंतरम् अनेनकर्मापिभक्तियोगपर्यंतमेवेत्युक्तम् प्रयतःनियमतत्परः १४ ६७

एवंतावदासन्नमृत्योःपुंसःकृत्यमुक्तम् इदानींतस्यैवस्वयंदेहंत्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह स्थिरमितिसार्द्धैश्चतुर्भिः अंगहेराजन् एवंभूतोय-तिर्यदाइमंलोकम् देहंजिहासुः हातुमिच्छतितदादेशेपुण्यक्षेत्रेकालेचउत्तरायणादौमनोनसज्जयेत् संगनप्रापयेत् नदेशकालौयोगिनः सिद्धिहेतू किंतुयोगएवइतिहृदनिश्चयोभूत्वास्थिरंसुखंकरंचासनमास्थितः प्राणंनियच्छेदित्यर्थः १५ ततृगृहीतविषयेमनःबुद्ध्यानिश्च यरूपयानियम्यतन्मात्रंकृत्वाएतांबुद्धिंक्षेत्रज्ञेबुद्ध्यादिद्रष्टरिनिनयेत् प्रविलापयेत् तंचक्षेत्रज्ञमात्मनिशुद्धे तंचशुद्धमात्मानमात्मैवाहमि त्यात्मनिशुद्धेब्रह्मणिअवरुध्यएकीकृत्यलब्धोपशांतिः प्राप्तनिर्वृतिःसन् कृत्याद्विरमेत् ततःपरंप्राप्याभावात् १६ तदेवाह नयत्रेति य त्रात्मस्वरूपेकालोनप्रभुःकिमपिकर्तुंनसमर्थः अतएवदेवाः नप्रभवइत्याह अनिमिषांदेवानांपरः प्रभुः कालोऽपियत्रनप्रभुः तत्रकुतो-नुदेवाः प्रभवेयुः देवनियम्यानांतुजगतांप्राणिनांकावार्तेत्याह जगतामिति कुतोनप्रभवंतीत्यपेक्षायांनिरुपाधित्वादित्याह नयत्रे

स्थिरंसुखंचासनमाश्रितोयतिर्यदाजिहासुरिममंगलोकम् कालेचदेशेचमनोनसज्जयेत्प्राणंनियच्छे
न्मनसाजितासुः १५ मनःस्वबुद्ध्याऽमलयानियम्यक्षेत्रज्ञएतांनिनयेत्तमात्मनि आत्मानमात्मन्यवरु
ध्यधीरोलब्धोपशांतिर्विरमेतकृत्यात् १६ नयत्रकालोऽनिमिषांपरःप्रभुःकुतोनुदेवाजगतांयईशिरे
नयत्रसत्वंनरजस्तमश्चनवैविकारोनमहान्प्रधानम् १७ परंपदंवैष्णवमामनंतितद्यन्नेतिनेतीत्यतदु-
त्सिसृक्षवः विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यार्हपदंपदेपदे १८ इत्थंमुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थि-
तोविज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः स्वपार्ष्णिनापीड्यगुदंततोऽनिलंस्थानेषुषट्सून्नमयेज्जितक्लमः १९

ति यद्वा जगत्कारणान्यपिनयस्यसृष्ट्यादौप्रभवंतीत्याह नयत्रेति विकारोऽहंकारः १७ निरुपाधित्वंकुतइत्यतआह परमिति य-द्यस्मात् अतत्आत्मव्यतिरिक्तंनेतिनेतीत्येवमुत्सृष्टुमिच्छवोदौरात्म्यंदेहाद्यात्मत्वंविसृज्य अर्हस्यपूज्यस्यश्रीविष्णोःपदंपदेपदे क्ष णेक्षणेहृदाउपगुह्यआश्लिष्य नान्यस्मिन् सौहृदंयेषांतथाभूताःसंतः तद्वैष्णवपदमतएवपरंसर्वतःश्रेष्ठमामनंतीत्यन्वयः १८ त-स्मादित्थंब्रह्मत्वेनव्यवस्थितोमुनिरुपरमेत् तुशब्देनयदिप्रयास्यन्नितिवक्ष्यमाणात्सकामाद्विशेषउक्तः तमाह विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञा नंशास्त्रंतेनजाताहृक्ज्ञानंतस्यवीर्यबलंतेनसुरंधिताः विहंसिताः आशयाविषयवासनायस्यसः इदानींतस्यदेहत्यागप्रकारमाह स्व पार्ष्णिनापादमूलेनगुदंमूलाधारमापीड्यनिरुध्यअनिलंप्राणमुन्नमयेत् ऊर्ध्वंनयेत् जितःक्लमोयेन षट्सुस्थानेषुनाभ्यादिषु १९ ७

नाभ्यांमणिपूरकेस्थितंहृदिअनाहतचक्रेअधिरोप्य उरसिकंठादधोदेशेस्थितेविशुद्धिचक्रे मनस्वीजितचित्तः स्वतालुमूलंतस्यैवचक्रस्याग्रदेशम् ततोबहुधागमनसंभवाच्छनकैरित्युक्तम् २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमाज्ञाचक्रम् निरुद्धानिश्रोत्रेनेत्रेनासिकेमुखंचेत्येवंसप्तायतनानिप्राणमार्गायेनसः अनपेक्षश्चेत्परंब्रह्मगतःसन् मूर्द्धन् मूर्द्धनिब्रह्मरंध्रेनिर्भिद्यदेहमिंद्रियाणिचविसृजेत् २१ सद्योमुक्तिमुक्त्वाक्रममुक्तिप्रकारमाह यदीतिदशभिः यदितुपारमेष्ठ्यपदंप्रयास्यन् भवति वैहायसानांखेचराणांसिद्धानांयद्विहारंक्रीडास्थानम् कीदृशम् अष्टावाधिपत्यानिअणिमाद्यैश्वर्याणियस्मिन् तदपिप्रयास्यन् क्वगुणसन्निवायेगुणसमुदायरूपेब्रह्मांडेसर्वत्रेत्यर्थः तर्हिदेहत्यागावसरेमनश्चेंद्रियाणिचनत्यजेत् किंतुतैःसहैवतत्तल्लोकभोगार्थंगच्छेत् २२ यतःकर्मगतिवन्नयोगगतिःपरिच्छिन्नेत्याह योगेश्वराणांत्रिलोक्याअंतर्बहिश्चमहर्लोकादिषुब्रह्मांडाद्बहिश्चगतिमाहुः अत्रहेतुः पवनस्यांतःआत्मालिंगशरीरंयेषामिति विद्याउपासना तपोभगवद्धर्मः योगोऽष्टांगःसमाधि

नाभ्यांस्थितंहृद्यधिरोप्यतस्मादुदानगत्योरसितंनयेन्मुनिः ततोऽनुसंधायधियामनस्वीस्वतालुमूलंशनकैर्नयेत २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमुन्नयेतनिरुद्धसप्तायतनोऽनपेक्षः स्थित्वामुहूर्तार्द्धमकुंठदृष्टिर्निर्भिद्यमूर्द्धन्विसृजेत्परंगतः २१ यदिप्रयास्यन्नृपपारमेष्ठ्यंवैहायसानामुतयद्विहारम् अष्टाधिपत्यंगुणसन्निवायेसहैवगच्छेन्मनसेंद्रियैश्च २२ योगेश्वराणांगतिमाहुरंतर्बहिस्त्रिलोक्याःपवनांतरात्मनाम् नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतिविद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् २३ वैश्वानरंयातिविहायसागतःसुषुम्णयाब्रह्मपथेनशोचिषा विधूतकल्कोऽथहरेरुदस्तात्प्रयातिचक्रंनृपशैशुमारम् २४ तद्विश्वनाभिंत्वतिवर्त्यविष्णोरणीयसाविरजेनात्मनैकः नमस्कृतंब्रह्मविदामुपैतिकल्पायुषोयद्विबुधारमंते २५

र्ज्ञानम् तान् येभजंतितेषांयागतिस्ताम् २३ तामाह वैश्वानरमित्यष्टभिःविहायसाआकाशेन तत्रचब्रह्मलोकपथेनगतःसन् प्रथमंवैश्वानरमग्न्यभिमानिनींदेवतांयाति केनोपायेन सुषुम्णयानाड्या साचदेहाद्बहिरपिविततास्तीत्याह शोचिषाज्योतिर्मय्या विधूतःत्यक्तःकल्कोमलोयेनसः क्वाप्यसज्जमानइत्यर्थः उदस्तादुपरिष्टात् वर्तमानंहरेःसंबंधितारारूपंनारायणाधिष्ठितमित्यर्थः शैशुमारंचक्रंपंचमस्कंधेवक्ष्यमाणंशिशुमाराश्रयंज्योतिश्चक्रम् चक्रस्थानिआदित्यादिध्रुवांतानिपदानिप्रयातीत्यर्थः २४ तद्विष्णोःचक्रंविश्वस्यनाभिंसूर्याद्याश्रयभूतम् आविष्टलिंगत्वान्नाभिशब्दस्यनषंढत्वम् अतिवर्त्यअतिक्रम्यपरतःस्वर्गिणांगत्यभावादेकएवनिर्मलेनलिंगशरीरेणब्रह्मविदांस्थानमन्यैर्नमस्कृतंमहर्लोकमुपैतियस्मिन्विबुधाःमहाकल्पायुषोभृग्वादयः २५

अथोअनंतरंकल्पांते सविश्वंत्रैलोक्यमतिशयेनदह्यमानंनिरीक्ष्य तत्राप्यूष्मप्राप्तेः यत्द्विपरार्द्धस्थायितत्पारमेष्ठ्यंपदंप्रतिनिर्याति सिद्धेश्वरैर्जुष्टानिधिष्ण्यानिविमानानियस्मिन्तत् उड्डतिश्लेषेणसूचितम् २६ तदेवाह नयत्रेति आर्तिः दुःखम् उद्वेगोभयम् किंतु चित्ततोहेतोः यद्दुःखमदः ऋतेतदेकंविना तत्कुतोभवति अनिदंविदामिदंभगवतोध्यानमजानतांप्राणिनांदुरंतदुःखोयः प्रभवोजन्मतस्यान्वनुदर्शनात् तेषांकृपया यद्वा चित्ततोदोभनः पीडेतियत् तद्विनाकुतश्चिदपियत्रशोकादयोनसंतीति तत्रब्रह्मलोकंगतानांत्रिविधागतिः येपुण्योत्कर्षेणगताः तेकल्पांतरेपुण्यतारतम्येनाधिकारिकाभवंति येतुहिरण्यगर्भाद्युपासनाबलेनगताः तेब्रह्मणासहमुच्यंते येतुभगवदुपासकाः तेस्वेच्छयाब्रह्मांडंभित्वावैष्णवंपदमारुहंति २७ तत्रप्रस्तुतस्यभगवद्भक्तस्यब्रह्मांडभेदनप्रकारमाह ततइत्यादिना तत्रेयंप्रक्रियाईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेः केनचिदंशेनमहत्तत्त्वंभवति तस्यांशेनाहंकारः तस्यांशेनशब्दतन्मात्रद्वारानभः तस्यां

अथोअनंतस्यमुखानलेनदंदह्यमानंसनिरीक्ष्यविश्वम् निर्यातिसिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यंयद्द्वैपरार्ध्यंतदुपारमेष्ठ्यम् २६ नयत्रशोकोनजरानमृत्युर्नार्तिर्नचोद्वेगऋतेकुतश्चित् यच्चित्ततोदःकृपयाऽनिदंविदांदुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् २७ ततोविशेषंप्रतिपद्यनिर्भयस्तेनात्मनाऽपोऽनलमूर्तिरत्वरन् ज्योतिर्मयोवायुमुपेत्यकालेवाय्वात्मनाखंबृहदात्मलिंगम् २८ घ्राणेनगंधंरसनेनवैरसंरूपंतुदृष्ट्याश्वसनंत्वचैव श्रोत्रेणचोपेत्यनभोगुणत्वंप्राणेनचाकूतिमुपैतियोगी २९

शेनस्पर्शतन्मात्रद्वारावायुः तस्यांशेनरूपतन्मात्रद्वारातेजः तस्यांशेनरसतन्मात्रद्वाराआपः तदंशेनगंधतन्मात्रद्वाराप्टथ्वी तैश्चमिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकंविराट्शरीरम् तस्यचपंचाशत्कोटियोजनविशालस्यप्टथिव्येवांडकटाहविशेषशब्दवाच्याकोटियोजनविशालंप्रथमावरणम् पंचाशत्कोटियोजनविशालमित्येके ततश्चाबादीनांयेपरिणताअंशाः तान्येवोत्तरोत्तरंदशगुणान्यावरणानि अष्टमंतुप्रकृत्यावरणंव्यापकमेव तदेवंस्थितेप्टथिव्याद्यावरणभेदप्रकारः कथ्यते ततोविशेषंप्रतिपद्यलिंगदेहेनप्टथिव्यात्मतांप्राप्येत्यर्थः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् निर्भयः कथंयास्यामीतिशंकाशून्यः तेनात्मनाप्टथिवीरूपेणतन्निरंतराआपःप्रतिपद्य अत्वरन् त्वरामकुर्वन् तत्तदात्मत्वेनक्लेददाहादिशंकाभावाद्यथेष्टंभोगान्भुंजानइत्यर्थः एवंज्योतिर्मयःसन्कालेभोगावसानेबृहत् आत्मलिंगंपरमात्ममूर्तित्वेनोपासनेषूक्तम् यद्वा वेदशब्दात्मनातस्यप्रमापकमिति २८ इंद्रियार्थानांभूतसूक्ष्माणामतिक्रममाह घ्राणेनाधिष्ठितेनगंधमुपेत्य श्वसनंस्पर्शम् नभोगुणत्वंशब्दात्मताम् प्राणेनतत्तत्कर्मेंद्रियेणआकूतिंतत्तत्क्रियाम्

तदेवंस्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वातदावरणभूताहंकारप्राप्त्यामहदादिप्राप्तिमाह सयोगीविकार्यंसंसाद्यविज्ञानतत्वंयाति विविधंकार्यमस्ये तिविकार्योऽहंकारःसत्रिविधः तामसोराजसःसात्विकइति तत्रतामसाज्जडानिभूतसूक्ष्माणिजायंते राजसाद्बहिर्मुखानिदशेंद्रियाणि सात्विकान्मनइंद्रियदेवताश्च तेषांलयश्चतत्तदहंकारे तत्रभूतसूक्ष्माणामिंद्रियाणांचसन्निकर्षंलयस्थानम् तामसंराजसंच मनोमयंदेवमयंचसात्विकंप्राप्यगत्वा एवंगमनेनतेनाहंकारेणसहविज्ञानतत्वंमहत्तत्वंयाति ततःगुणानांसन्निरोधोलयोयस्मिन् तत्प्रधानंयाति ३० तेनात्मनाप्रधानरूपेणानंदमयःसन् उपाधीनामवसानेशांतमविकृतमानंदंपरमात्मानमुपैति नविषज्जतेनावर्ततइत्यर्थः ३१ सृतीमार्गौप्रकाराविव्यर्थः हेनृप अनपेक्षोनिर्भिद्यमूर्द्धन् विसृजेत् परंगतइतियासद्योमुक्तिः सैकासृतिः यदिप्रयास्यन्नित्यादिनाक्रममुक्तिश्चद्वितीयासृतिः

सभूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षंमनोमयंदेवमयंविकार्यम् संसाद्यगत्यासहतेनयातिविज्ञानतत्वंगुणसन्निरोधम् ३० तेनात्मनात्मानमुपैतिशांतमानंदमानंदमयोऽवसाने एतांगतिंभागवतींगतोयःसवैपुनर्नेहविषज्जतेंऽग ३१ एतेसृतीतेनृपवेदगीतेत्वयाऽभिपृष्टेहसनातनेच येवैपुराब्रह्मणआहपृष्टआराधितोभगवान्वासुदेवः ३२ नह्यतोऽन्यःशिवःपंथाविशतःसंसृताविह वासुदेवेभगवतिभक्तियोगोयतोभवेत् ३३ भगवान्ब्रह्मकार्त्स्न्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीषया तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्मन्यतोभवेत् ३४

एतेसृतीवेदेनगीतेउक्ते नतुस्वोत्प्रेक्षिते तत्रयदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइतिसद्योमुक्तिः तेऽर्चिरभिसंभवंतीत्यादिनाक्रममुक्तिश्चवेदेनोक्ता यद्वा नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतीतिदक्षिणमार्गस्यापिसूचितत्वादेतेसृतीइतिद्विवचनम् त्वयाऽभिपृष्टे यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नेनार्थान्मुक्तिविषयेद्वेअपिसृतीपृष्टे ब्रूहियद्वाविपर्ययमिति दक्षिणमार्गोऽप्यर्थात्पृष्टः एवंत्वयाचयेपृष्टेएतेसृतीइत्यन्वयः ३२ संतिसंसरतःपुंसोबहवोमोक्षमार्गास्तपोयोगादयःसमीचीनस्त्वयमेवेत्याह नहीति यतोऽनुष्ठितात् भक्तियोगोभवेत् अतोऽन्यःशिवःसुखरूपोनिर्विघ्नश्चनास्त्येव ३३ कुतएतदतआह भगवान्ब्रह्मा कूटस्थःनिर्विकारःएकाग्रचित्तःसन्नित्यर्थः त्रिस्त्रीन्वारान् कार्त्स्न्येनसाकल्येनब्रह्मवेदमन्वीक्ष्यविचार्य यतआत्मनिहरौरतिर्भवेत् तदेवमनीषयाअध्यवस्यत् निश्चितवान् ३४

नन्वनुभूतेऽर्थेरतिर्भवति अननुभूतेतुभगवतिकथंरतिःस्यात्तत्राह भगवान्लक्षितः दृष्टःकथम् स्वात्मनाक्षेत्रज्ञांतर्यामितया केर्दृश्यैर्बु
द्ध्यादिभिः तदेवद्वेधादर्शयति दृश्यानांजडानांदर्शनंस्वप्रकाशंद्रष्टारंविनानघटतइत्यनुपपत्तिमुखेनलक्षणैः स्वप्रकाशांतर्यामिल
क्षणैः तथाबुद्ध्यादीनिकर्तृप्रयोज्यानिकरणत्वात् वास्यादिवत् इतिव्याप्तिमुखेनानुमापकैः स्वतंत्रश्चकर्तेत्येवमीश्वरसिद्धिः ३५
यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरति तस्मादिति ३६ श्रवणादिफलमभिनयेनाह पिबंतीति सतामात्मनः आत्मत्वेनप्रकाश-
मानस्यकथैवामृतम् विषयैर्विदूषितंमलिनीकृतमाशयंपुनंतिशोधयंति तस्यचरणपद्मांतिकंश्रीविष्णुपदंव्रजंति ३७ इतिद्विती
यस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेविष्णुभक्तेस्तुवैशिष्ट्यंशृण्वतोमुनेः भक्त्युद्रेकेणतत्कर्मश्रवणादरईर्यते १ इदा-

भगवान्सर्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैः ३५ तस्मात्सर्वात्मना-
राजन्हरिःसर्वत्रसर्वदा श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्योभगवान्नृणाम् ३६ पिबंतियेभगवतआत्मनः
सतांकथामृतंश्रवणपुटेषुसंभृतम् पुनंतितेविषयविदूषिताशयंव्रजंतितच्चरणसरोरुहांतिकम् ३७
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेपुरुषसंस्थावर्णननामद्वितीयोऽध्यायः २ श्रीशुकउवा
च एवमेतन्निगदितंपृष्टवान्यद्भवान्मम नृणांयन्म्रियमाणानांमनुष्येषुमनीषिणाम् १ ब्रह्मवर्च
सकामस्तुयजेतब्रह्मणस्पतिम् इंद्रमिंद्रियकामस्तुप्रजाकामःप्रजापतीन् २ देवींमायांतुश्रीकामस्ते
जस्कामोविभावसुम् वसुकामोवसून्रुद्रान्वीर्यकामोऽथवीर्यवान् ३ अन्नाद्यकामस्त्वदितिंस्वर्गका
मोऽदितेःसुतान् विश्वान्देवान्राज्यकामःसाध्यान्संसाधकोविशाम् ४

नीमन्यदेवताभजनस्यापिपुत्रादिभ
जनवद्देवतुच्छफलत्वेनहेयत्वंवक्तुंपूर्वोक्तमनुवदति एवमिति ममेतिमाम् कदाचिद्दैवयोगेनमनुष्यत्वंप्राप्तेषुजीवेषुयेमनीषिणस्तेषां
तत्रापियेम्रियमाणास्तेषांविशेषतएवमेतद्धरिकथाश्रवणादिकंनिगदितंविहितमित्यर्थः १ ब्रह्मणस्पतिम् वेदस्पतिंब्रह्माणम् इंद्रियपाटव-
कामस्त्विंद्रम् प्रजाकामःप्रजापतीन्दक्षादीन् २ मायांदुर्गाम् विभावसुमग्निम् वसुकामःधनार्थीवीर्यप्रभावस्तत्कामोवीर्यवान्सन्
रुद्रान्यजेत ३ अन्नाद्यंभोज्यंभक्ष्यंचअदितेःसुतान् द्वादशादित्यान् विशांदेशस्थप्रजानांस्वाधीनतामिच्छन्साध्यान्यजेत् ४ ७

इलांपृथ्वीम् प्रतिष्ठांस्थानादप्रच्युतिम् रोदसीद्यावाभूमी ५ अप्सराश्चासौऽर्वशीचताम् ६ यज्ञंयज्ञोपाधिंविष्णुम् कोशोवसुसंचयः वसु
कामइत्यत्रधनमात्रमितिभेदः दांपत्यमन्योन्यप्रीतिस्तदेवार्थोयस्यसः ७ धर्मार्थः धर्मकामः उत्तमश्लोकोपाधिंविष्णुम् तंतुंतन्वन् सं
तानवृद्धिमन्विच्छन् रक्षाबाधानिवृत्तिः तत्कामःपुण्यजनान्यक्षान् ओजोबलंतत्कामोमरुद्गणान्देवान् ८ राज्यंराजत्वंतत्कामोमनून्
देवान्मन्वंतरपालान् राज्ञः कर्मराज्यम् तत्कामोविश्वान्देवान् इतिविशेषः अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन्निर्ऋतिंराक्षसम् कामकामः
भोगेच्छुः अकामः वैराग्यकामः पुरुषंपरंप्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमीश्वरम् ९ अकामः एकांतभक्तः उक्तानुक्तसर्वकामोवापुरुषंपूर्णंनिरु-
पाधिम् १० पूर्वोक्तनानादेवतायजनस्यापिसंयोगपृथक्त्वेनभक्तियोगफलत्वमाह एतावानिति इंद्रादीनपियजताम् इहतत्तद्यजनेनभाग

आयुःकामोऽश्विनौदेवौपुष्टिकामइलांयजेत् प्रतिष्ठाकामःपुरुषोरोदसीलोकमातरौ ५ रूपाभिकामोगंध-
र्वान्स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम् आधिपत्यकामःसर्वेषांयजेतपरमेष्ठिनम् ६ यज्ञंयजेद्यशःकामःकोशकामःप्र
चेतसम् विद्याकामस्तुगिरिशंदांपत्यार्थउमांसतीम् ७ धर्मार्थउत्तमश्लोकंतंतुंतन्वन्पितॄन्यजेत् रक्षाकामः
पुण्यजनानोजस्कामोमरुद्गणान् ८ राज्यकामोमनून्देवान्निर्ऋतिंत्वभिचरन्यजेत् कामकामोयजेत्सोम
मकामःपुरुषंपरम् ९ अकामःसर्वकामोवामोक्षकामउदारधीः तीव्रेणभक्तियोगेनयजेतपुरुषंपरम् १० एता
वानेवयजतामिहनिःश्रेयसोदयः भगवत्यचलोभावोयद्भागवतसंगतः ११ ज्ञानंयदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मि
चक्रमात्मप्रसादउतयत्रगुणेष्वसंगः कैवल्यसंमतपथस्त्वथभक्तियोगः कोनिर्वृतोहरिकथासुरतिंनकुर्यात्
१२ शौनकउवाच इत्यभिव्याहृतंराजानिशम्यभरतर्षभः किमन्यत्पृष्टवान्भूयोवैयासकिमृषिंकविम्
१३

वतानांसंगतोभगवत्यचलोभावोभक्तिर्भवतीतियत् एतावानेवनिःश्रेयसस्यपरमपुरुषार्थस्योदयोलाभः अन्यत्तुसर्वंतुच्छमित्य-
र्थः ११ भागवतसंगतइत्यनेनसूचितांहरिकथारतिंस्तौति ज्ञानमिति यत्यासुकथासुज्ञानंभवति कीदृशम् आसर्वतःप्रतिनिवृत्तमु
परतंगुणोर्मीणांरागादीनांचक्रंसमूहोयस्मात्तत् उतअनंतरंतद्धेतुरात्मप्रसादश्चयत्रयासुमनःप्रसादहेतुर्गुणेषुविषयेष्वसंगोवैराग्यंच
उभयत्रेतिपाठेइहामुत्रचगुणेष्वसंगः कैवल्यमित्येवसंमतःपंथायोभक्तियोगः निर्वृतः श्रवणसुखेन अन्यत्रानिर्वृतइतिवातासुहरि-
कथासुकोरतिंनकुर्यात् १२ अभिव्याहृतमुक्तम् ऋषिंपरब्रह्मदर्शिनम् कविंशब्दब्रह्मनिष्णातम् १३ ७ ७

श्रवणेच्छायांहेतुः हरिकथाएवउदर्कः उत्तरफलंयास्ताः कथाः सतांभागवतानांसदसिसभायांस्युः १४ एतत्प्रपंचयति सवाइतिद्वाभ्याम्
कृष्णपूजादिरूपांक्रीडांयःस्वीकृतवान् १५ उरुगायस्यगुणैरुदाराः महत्यः कथाःस्युः १६ किंच वृथैववक्ष्यमाणमायुर्हरिकथयासफ-
लंकुर्वित्याशयेनाहत्रिभिः आयुरिति असौसूर्यउद्यन्उद्गच्छन् अस्तमदर्शनंचयन् गच्छन् यत् येनक्षणोनीतः तस्यआयुः ऋतेव-
र्जयित्वावृथैवहरति १७ ननुजीवनमेवतेषामायुषःफलमस्तितत्राह तरवइति ननुतेषांश्वासोनास्ति तर्हिभस्त्राः चर्मकोशाः ननुता
सामाहारादिकंनास्तितत्राह नखादंतिनाश्नंति नमेहंति रेतःसेकमैथुनंनकुर्वंतिकिम् उतअपिनराकारंपशुंमत्वाऽह अपरेइति १८

एतच्छुश्रूषतांविद्वन्सूतनोऽर्हसिभाषितुम् कथाहरिकथोदर्काःसतांस्युःसदसिध्रुवम् १४ सवैभागव-
तोराजापांडवेयोमहारथः बालक्रीडनकैःक्रीडन्कृष्णक्रीडांयआददे १५ वैयासिकश्चभगवान्वासु-
देवपरायणः उरुगायगुणोदाराःसतांस्युर्हिसमागमे १६ आयुर्हरतिवैपुंसामुद्यन्नस्तंचयन्नसौ तस्य
र्तेयत्क्षणोनीतउत्तमश्लोकवार्तया १७ तरवःकिंनजीवंतिभस्त्राःकिंनश्वसंत्युत नखादंतिनमेहंतिकिं
ग्रामपशवोऽपरे १८ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैःसंस्तुतःपुरुषःपशुः नयत्कर्णपथोपेतोजातुनामगदाग्रजः १९
बिलेबतोरुक्रमविक्रमान्येनशृण्वतःकर्णपुटेनरस्य जिह्वासतीदार्दुरिकेवसूतनचोपगायत्युरुगायगा-
थाः २० भारःपरंपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगंननमेन्मुकुंदम् शावौकरौनोकुरुतःसपर्यांहरेर्लसत्कांचनकं-
कणौवा २१ बर्हायितेतेनयनेनराणांलिंगानिविष्णोर्ननिरीक्षतोये पादौनृणांतौद्रुमजन्मभाजौक्षेत्राणि-
नानुव्रजतोहरेर्यौ २२

तदेवाह श्वादिभिःसंस्तुतःसदृशोनिरूपितःयस्यकर्णपथंकदाचिदपिनागतःसःअवज्ञास्पदत्वात्
श्वभिःकश्मलविषयासक्तत्वात् विड्वराहैर्ग्रामसूकरैः कंटकवत्दुःखदविषयासक्तत्वादुष्ट्रैः भारवाहित्वात् खरैस्तुल्यइत्यर्थः १९ तस्यां-
गानिचनिष्फलानीत्याह बिलेइतिपंचभिः बतेतिखेदेनशृण्वतःअशृण्वतोनरस्ययेकर्णपुटेतेबिले वृथारंध्रे नचेदुपगायति तस्यजिह्वाअ-
सतीदुष्टा दर्दुरोभेकस्तदीयाजिह्वेव २० पट्टवस्त्रोष्णीषेणकिरीटेनचजुष्टमपिशिरोयदिननमेत् तर्हिकेवलंभारएव शवोमृतकस्तत्करतु-
ल्यौलसतीकांचनकंकणेययोस्तौ अप्यर्थेवाशब्दः २१ येनयनेविष्णोर्मूर्तीर्ननिरीक्षेते तेबर्हायितेमयूरपिच्छनेत्रतुल्ये द्रुमवज्जन्मभजंतइति
तथावृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः २२

नाभिलभेत अभितोनस्पृशेत् नधारयेत् श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदलग्नायाः नवेदेति अवघ्रायनाभिनंदेदित्यर्थः २३ अश्मवत्सारोबलं-
काठिन्यंयस्य विक्रियालक्षणमाह अथेति गात्ररुहेषुरोमसुहर्षःउद्गमः २४ यस्मादभक्तस्यसर्वमेतद्व्यर्थम् मनसोऽनुकूलंप्रियंब्रूषे-
अथअतःसाधुपृष्टःसन् वैयासकिर्नृपतिंप्रतियदाह तदभिधेहीति २५ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ तुर्येपरीक्षि
तापृष्टसृष्ट्यादिहरिचेष्टितम् शुकेनब्रह्मतत्पुत्रसंवादे नोपवर्ण्यते १ राज्ञःप्रश्नंकथयितुंतस्यप्राक्तनीं स्थितिमाहचतुर्भिः वैयासकेः

जीवंश्छवोभागवतांघ्रिरेणुंनजातुमर्त्योऽभिलभेतयस्तु श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुलस्याःश्वसंश्छवोयस्तुनवे
दगंधम् २३ तदश्मसारंहृदयंबतेदंयद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः नविक्रियेताथयदाविकारोनेत्रेजलंगात्ररुहेषुह
र्षः २४ अथाभिधेह्यंगमनोनुकूलंप्रभाषसेभागवतप्रधानः यदाहवैयासकिरात्मविद्याविशारदोनृपतिंसाधु
पृष्टः २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ सूतउवाच वैयासकेरितिव
चस्तत्वनिश्चयमात्मनः उपधार्यमतिंकृष्णेऔत्तरेयःसतींव्यधात् १ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु
राज्येचाविकलेनित्यंविरूढांममतांजहौ २ पप्रच्छचेममेवार्थयन्मांपृच्छथसत्तमाः कृष्णानुभावश्रवणेश्रद्दधा
नोमहामनाः ३ संस्थांविज्ञायसन्यस्यकर्मत्रैवर्गिकंचयत् वासुदेवेभगवतिआत्मभावंदृढंगतः ४ राजोवाच
समीचीनंवचोब्रह्मन्सर्वज्ञस्यतवानघ तमोविशीर्यतेमह्यंहरेःकथयतःकथाम् ५ भूयएवविवित्सामिभग-
वानात्ममायया यथेदंसृजतेविश्वंदुर्विभाव्यमधीश्वरैः ६ यथागोपायतिविश्वंयथासंयच्छतेपुनः यांयांश-
क्तिमुपाश्रित्यपुरुशक्तिःपरःपुमान् आत्मानंक्रीडयन्क्रीडन्करोतिविकरोतिच ७ नूनंभगवतोब्रह्मन्ह
रेरद्भुतकर्मणः दुर्विभाव्यमिवाभातिकविभिश्चापिचेष्टितम् ८ शुकस्य इतिएवंभूतम् आत्मनस्तत्वस्यनिश्चयो

यस्मात् तद्वचःउपधार्यआकलय्य सतींकृष्णएवसेव्योनान्यइत्येवंभूताम् १ आत्मादेहः पशवोगजादयः २ इममेवार्थंहरिलीलालक्ष
णम् ३ संस्थांमृत्युम् त्रैवर्गिकंधर्मार्थकामप्रधानम् सन्यस्यत्यक्त्वा आत्मभावंपरप्रेम्णाभगवदात्मत्वंगतःप्राप्तःसन्पप्रच्छ ४ मह्यंमम-
तमोऽज्ञानंविशीर्यते नश्यति तवकथयतःसतःअतःसमीचीनम् ५ पुनश्चवेदितुमिच्छामि इदंदुर्विभाव्यमवितर्क्यंविश्वंयथासृजति ६
गोपायति पालयति संयच्छते संहरतेपुरुशक्तिः बहुशक्तिमान् क्रीडन् यथाकरोति आत्मानंब्रह्मादिरूपेणक्रीडयन् विकरोति विविधंक-
रोति ७ ८

एकः पुरुषरूपेणयुगपत् जन्मभिः ब्रह्माद्यवतारैः क्रमशोवायथाप्रकृतेर्गुणान् गृण्हाति ९ विचिकित्सितंसंदिग्धम् शाब्देब्रह्मणिविचारेणनि
ष्णातःपरस्मिन्ननुभवेन १० उपामंत्रितः प्रार्थितः प्रचक्रमेदेवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमंकृतवानित्यर्थः ११ तदेवाह त्रयोदशभिः प
रस्मैसर्वोत्तमाय तत्रहेतुः भूयसेऽपरिमितमहिम्ने तद्दर्शयति सतः प्रपंचस्यउद्भवादिषुनिमित्तभूतायालीलातयागृहीतंब्रह्मादिरूपेणरज
आदिशक्तित्रितयंयेनतस्मैअंतर्भवायअंतर्यामिणेअतएवसर्वांतरत्वादनुपलक्ष्यंवर्त्मयस्य १२ विचित्रफलदातृत्वमनुस्मरन्प्रणमति-
भूयःपुनश्चनमः सतांधर्मवर्तिनांवृजिनच्छिदेदुःखहंत्रे असतामधर्मशीलानामसंभवाय अनुद्भवहेतवे अखिलसत्वमूर्तयेतत्तद्देवतादि

यथागुणांस्तुप्रकृतेर्युगपत्क्रमशोपिवा बिभर्तिभूरिशस्त्वेकः कुर्वन्कर्माणिजन्मभिः ९ विचिकित्सितमे
तन्मेब्रवीतुभगवान्यथा शाब्देब्रह्मणिनिष्णातःपरस्मिंश्चभवान्खलु १० सूतउवाच इत्युपामं
त्रितोराज्ञागुणानुकथनेहरेः हृषीकेशमनुस्मृत्यप्रतिवक्तुंप्रचक्रमे ११ श्रीशुकउवाच नमःपर
स्मैपुरुषायभूयसेसदुद्भवस्थाननिरोधलीलया गृहीतशक्तित्रितयायदेहिनामंतर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने
१२ भूयोनमःसद्वृजिनच्छिदेसतामसंभवायाखिलसत्वमूर्तये पुंसांपुनःपारमहंस्यआश्रमेव्यवस्थितानाम-
मनुमृग्यदाशुषे १३ नमोनमस्तेऽस्त्वृषभायसात्वतांविदूरकाष्ठायमुहुःकुयोगिनाम् निरस्तसाम्यातिशयेनराधसास्वधामनिब्रह्मणिरंस्यतेनमः १४ यत्कीर्तनंयत्स्मरणंयदीक्षणंयद्वंदनंयच्छ्रवणंयदर्हणम्
लोकस्यसद्योविधुनोतिकल्मषंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १५

रूपेणतत्तत्फलदायेत्यर्थः समग्रसत्वमूर्तयेइतिवा
पुनरपिपूर्वोक्तोभयवैलक्षण्यमाह पारमहंस्येप्रत्यङ्निष्ठारूपेआश्रमेव्यवस्थितानांपुंसामनुमृग्यमतन्निरसनेनपुनःपुनर्मृग्यंयदात्म-
तत्वंतस्यदाशुषेदात्रे १३ सात्वतांभक्तानामृषभायपालकाय कुयोगिनांभक्तिहीनानांविदूराकाष्ठादिगपियस्य दुर्ज्ञेयायेत्यर्थः तदे
वंवैषम्यप्रतीतावपिनिर्दोषत्वायाचिंत्यमैश्वर्यमाह निरस्तंसाम्यमतिशयश्चयस्य यदपेक्षयाअन्यस्यसाम्यमतिशयश्चनास्तितेनरा
धसाऐश्वर्येणस्वधामनिस्वस्वरूपेब्रह्मणिरममाणाय १४ सर्वसाधनेभ्योभक्तेःश्रैष्ठ्यमनुस्मरन्प्रणमति यत्कीर्तनमितिद्वाभ्याम्
अर्हणंपूजनम् सुभद्रंमंगलंश्रवोयशोयस्यतस्मै १५ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿

विचक्षणाः विवेकिनः यस्यचरणयोरुपसादनात् उपसत्तेर्भजनात् अंतरात्मनोमनसः उभयत्रइहचपरत्रचसंगंव्युदस्यनिरस्यगतक्लमाः प्रयासरहिताः १६ भक्तिशून्यानांसर्वसाधनवैफल्यंदर्शयन्नमति तपस्विनइति मनस्विनोयोगिनः सुमंगलाः सदाचाराः यस्मिन् तप आद्यर्पणंविनासुभद्रश्रवसइत्यस्यावृत्तिर्यशः श्रवणादेः प्राधान्यज्ञापनाय १७ भक्तेः परमशुद्धिहेतुत्वंदर्शयन्नाह किरातादयोयेपापजात यः अन्येचयेकर्मतः पापरूपास्तेयदुपाश्रयाः भागवताः तदाश्रयाः संतः शुध्यंति असंभावनाशंकांपरिहरतिप्रभविष्णवेप्रभवनशीलायेति १८ सर्वोपास्यत्वमनुस्मरन्प्रार्थयते सएषआत्मवतांधीराणामात्मा आत्मत्वेनोपास्यइत्यर्थः त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणोपा

विचक्षणायच्चरणोपसादनात्संगंव्युदस्योभयतोंऽतरात्मनः विंदंतिहिब्रह्मगतिंगतक्लमास्तस्मैसुभद्रश्रवसे नमोनमः १६ तपस्विनोदानपरायशस्विनोमनस्विनोमंत्रविदः सुमंगलाः क्षेमंनविंदंतिविनायदर्पणंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १७ किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसाआभीरकंकायवनाः खसादयः येऽन्येचपापायदुपाश्रयाश्रयाः शुध्यंतितस्मैप्रभविष्णवेनमः १८ सएषआत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयोधर्ममयस्तपोमयः गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिंगोभगवान्प्रसीदताम् १९ श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियांपतिर्लोकपतिर्धरापतिः पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतांप्रसीदतांमेभगवान्सतांपतिः २० यदंघ्र्यनुध्यानसमाधिधौतयाधियाऽनुपश्यंतिहितत्वमात्मनः वदंतिचैतत्कवयोयथारुचंसमेमुकुंदोभगवान्प्रसीदताम् २१ प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽजस्यसतींस्मृतिंहृदि स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतः समेऋषीणामृषभः प्रसीदताम् २२

स्यत्वंविवक्षितम् गतव्यलीकैर्निष्कपटैर्भक्तैर्वितर्क्यमत्याश्चर्येणवीक्षणीयंलिंगंमूर्तिर्यस्यसः प्रसीदतु १९ सर्वपालकत्वमनुस्मरन्नाह श्रियइति गतिश्चसर्वापत्सुरक्षकः २० ज्ञानप्रदत्वमनुस्मरन्नाह यदंघ्रीतिद्वाभ्याम् यस्यांघ्र्योरनुध्यानमेवसमाधिस्तेनधौतयाशोधितया यथारुचंरुच्यनुसारेणसगुणनिर्गुणादिभेदैः यद्वा रुक्प्रतिभायथामतीत्यर्थः २१ किंच पुराकल्पादौअजस्यहृदिसतींसृष्टिविषयांस्मृतिंवितन्वतायेनप्रचोदितासरस्वतीतस्यमुखतः किलप्रादुर्भूता स्वानिलक्षणानिशिक्षाद्युक्तानियस्याः सा ऋषीणांज्ञानप्रदानामृषभः श्रेष्ठः २२ ७ ७ ७ ७ ७

इदानींस्ववचांसिश्रोतृजनाल्हादिनींशृंगारकरुणादिशोभांप्रार्थयते भूतैरिति समेवचांसि अलंकृषीष्टअलंकरोतु अन्यस्यवचसामन्येनालंकारा
संभवमाशंक्यतस्यांतर्यामितामाविष्करोति योमहद्भिर्भूतैरिमाःपुरःशरीराणिसृष्ट्वाअमूषुपूर्ष्वंतर्यामितयाशेतेवसति अत्रपुरुषसमाख्यां
प्रमाणयति यद्यस्मात्पुरुषइति अतएवयः एकादशेंद्रियपंचभूतरूपान्षोडशगुणान्कलाः भुंक्ते प्रकाशयति पालयतीतिवा तदात्मा-
त्मनेपदमार्षम् अत्रहेतुः यतःषोडशानामात्माचेतयिता स्वार्थैकः नत्वत्रजीवत्वमुच्यते प्रार्थनाविरोधात् २३ श्रीव्यासंनमस्करोति न
मइति सौम्याः भक्ताः यस्यमुखांबुरुहेआसवोमकरंदस्तम् २४ इदानींप्रश्नोत्तरतयाब्रह्मनारदसंवादंप्रस्तौति एतदिति उत्पत्तिस-
मयएववेदागर्भेयस्यसाक्षाद्धरिर्यदाह २५ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेनारदेनाथपृष्टःसृष्ट्यादिव

भूतैर्महद्भिर्यइमाःपुरोविभुर्निर्मायशेतेयदमूषुपूरुषः भुंक्तेगुणान्षोडशषोडशात्मकःसोऽलंकृषीष्ट-
भगवान्वचांसिमे २३ नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायवेधसे पपुर्ज्ञानमयंसौम्यायन्मुखांबुरुहासवम्
२४ एतदेवात्मभूराजन्नारदायविपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाहहरिरात्मनः २५ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीनारदउवाच देवदेवनमस्तेस्तुभूतभावनपूर्वज
तद्विजानीहियज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् १ यद्रूपंयदधिष्ठानंयतःसृष्टमिदंप्रभो यत्संस्थंयत्परंयच्चतत्तत्त्वं
वदतत्त्वतः २ सर्वंह्येतद्भवान्वेदभूतभव्यभवत्प्रभुः करामलकवद्विश्वंविज्ञानावसितंतव ३

त्स्यजः हरेर्लीलां
विराट्सृष्टिंकालकर्मादिशक्तिभिः १ नारदायविपृच्छतेवेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तंतत्रनारदप्रश्नमाह देवदेवेति हेभूतभावन अतएवसर्वे
षांपूर्वजअनादे ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानंतत्साधनंयत् तद्विजानीहि विशेषेणज्ञापयेत्यर्थः कथंभूतम् आत्मतत्त्वंनितरांदृश्यतेयेनतत् १ उपलक्षण
भूतंविश्वमेवात्मज्ञानसाधनमतस्तद्विशेषंपृच्छति यद्रूपंयेनरूप्यतेप्रकाश्यते यदधिष्ठानंयदाश्रयम् यतःयेनसृष्टम् यत्संस्थंयस्मिन्-
लीयते यत्परंयदधीनम् यच्चेतियदात्मकम् स्वतःसत्कारणतोवेत्यर्थः तस्यतत्त्वंयाथार्थ्यंतत्त्वतोवद २ नजानामीतिनवक्तव्यमित्याह
सर्वमिति भूतंजातम् भव्यंजनिष्यमाणम् भवत्जायमानम् तेषांप्रभुः यतः अतोविशिष्टेनज्ञानेनावसितंनिश्चितम् ३ ६७

आस्तामिदम् आदौतावत्त्वामेव कथयेत्याह यतोविज्ञानंयस्यकस्तवविज्ञानदइत्यर्थः यदाधारः कस्तवाश्रयः यत्परः यदधीनः यदात्म
कः यत्स्वरूपः ममतुत्वमेवस्वतंत्रः परमेश्वरइतिबुद्धिः तवतपश्चरणेनतुपरशंकयाष्टच्छामीत्याह सार्धैश्चतुर्भिः एकः असहायः ४
आत्मनिभावयसेपालयसि स्वयमेवपराभवमप्रापयन् अक्लमः श्रमरहितः यथोर्णनाभिरात्मनएवशक्तिमवष्टभ्यसृजतितद्वत् ५
तस्मादहंतु अस्मिन्विश्वस्मिन्परमुत्तमम् अपरमधमम् सममध्यमंचतत्रापिनाममनुष्यादिरूपंद्विपदत्वादिगुणः शुक्लत्वादिभिर्भा-
व्यंसाध्यम् तत्रापिसदसत्स्थूलंसूक्ष्मंच किंचिदप्यन्यतोनवेद किंतु त्वत्तएवसर्वंभवतीतिमन्ये ६ सतथाविधोऽपिभगवान्
तपोऽचरदितियत् तेननोऽस्मान्खेदयसे मोहयसि यतः पराशंकांईश्वरांतराशंकांप्रयच्छसि ७ यथैवाहंत्वयाऽनुशासितः शिक्षितः
सन्बुध्येबुध्येयं तथाविजानीहिविशेषेणज्ञापय ८ प्रश्नमभिनंदति वत्सहेपुत्र तवेदंविचिकित्सितंसंदेहः तत्पूर्वकः प्रश्नोऽयंसम्यगित्य

यद्विज्ञानोयदाधारोयत्परस्त्वंयदात्मकः एकःसृजसिभूतानिभूतैरेवात्ममायया ४ आत्मन्भावयसेतानि
नपराभावयन्स्वयम् आत्मशक्तिमवष्टभ्यऊर्णनाभिरिवाक्लमः ५ नाहंवेदपरंह्यस्मिन्नापरंनसमंवि-
भो नामरूपगुणैर्भाव्यंसदसत्किंचिदन्यतः ६ सभवानचरद्घोरंयत्तपःसुसमाहितः तेनखेदयसेनस्त्वंप
राशंकांप्रयच्छसि ७ एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वर विजानीहियथैवेदमहंबुध्येऽनुशासितः ८
ब्रह्मोवाच सम्यक्कारुणिकस्येदंवत्सतेविचिकित्सितम् यदहंचोदितःसौम्यभगवद्वीर्यदर्शने ९ नानृतंत
वतच्चापियथामांप्रब्रवीषिभो अविज्ञायपरंमत्तएतावत्त्वंयतोहिमे १० येनस्वरोचिषाविश्वंरोचितंरोचयाम्य
हम् यथाऽर्कोऽग्निर्यथासोमोयथर्क्षग्रहतारकाः ११ र्थः यतः कारुणिकस्यतवायंप्रश्नः अत्रहेतुः यत् यतः परधर्मेभगवद्वीर्य
प्रकाशनेप्रवर्तितोऽस्मि अतस्त्वंजिज्ञासुरपिमयिकृपामेवकृतवानित्यर्थः ९ ननुत्वमेवभगवानित्युक्तंमया एकः सृजसिभूतानीत्यादिना सत्यम्
यथामामीश्वरत्वेनप्रभाषसेतदपितवभाषणंनात्यंतमनृतम् यतः कारणात् एतावत्प्रभावस्यभावः एतावत्त्वंमे अस्ति किंतु मत्तः परमीश्व
रमविज्ञायब्रूषे अतः सादृश्यात्तवेयंभ्रांतिः नतुबुद्धिपूर्वमनृतमित्यर्थः यतईश्वरान्ममएतावत्त्वंतमविज्ञायेतिवाऽन्वयः १० तर्हिकोऽसावीश्वर-
इत्यपेक्षायांभक्त्यानमस्कुर्वन्नेवतंकथयतित्रिभिः येनस्वप्रकाशेनरोचितंप्रकाशितमेवप्रकाशयामि सृष्ट्याभिव्यक्तंकरोमि यथाऽर्कादय
श्चैतन्यप्रकाश्यमेवप्रकाशयंति यथाचश्रुतिः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्य-
भासासर्वमिदंविभातीति ११

तस्मैनमोधीमहि यस्यमाययाविमोहिताःसंतोयुष्मदादयोमांजगद्गुरुंजगत्कारणंवदंति तस्मै १२ यन्माययेतिमायासंबंधोक्तेस्तस्यादुर्जयत्वोक्तेः-
श्चतस्यापिकिमस्तिसंसारः नैवेत्याह मत्कपटमसौजानातीतियस्यदृष्टिपथेस्थातुंविलज्जमानयेवतस्मिन्स्वकार्यमकुर्वंत्या अमुयामाय-
याविमोहिताअस्मदादयोदुर्धियः अविद्यावृतज्ञानाएवकेवलंविकत्थंते श्लाघंते अनेनयद्रूपमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमुक्तंभवति १३ तदेवं-
स्वस्मादन्यंपरमेश्वरंनिरूप्येदानींयदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानांसएवाधिष्ठानादिकंसर्वमित्युत्तरंवक्तुंतद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्वमाह
द्रव्यमिति द्रव्यंमहाभूतानिउपादानरूपाणि कर्मजन्मनिमित्तम् कालः तत्क्षोभकः स्वभावस्तत्परिणामहेतुः जीवोभोक्तावासुदेवा-
त्परोऽन्योऽर्थोनास्तिकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य १४ तत्प्रपंचयतिद्वाभ्याम् नारायणःपरः कारणंयेषांते अनेनैवशास्त्रयोनित्वमतिपाद

तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीमहि यन्माययादुर्जययामांब्रुवंतिजगद्गुरुम् १२ विलज्जमानयायस्यस्थातुमी
क्षापथेऽमुया विमोहिताविकत्थंतेममाहमितिदुर्धियः १३ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच वासु
देवात्परोब्रह्मन्नचान्योऽर्थोऽस्तितत्वतः १४ नारायणपरावेदादेवानारायणांगजाः नारायणपरालोकानारा
यणपरामखाः १५ नारायणपरोयोगोनारायणपरंतपः नारायणपरंज्ञानंनारायणपरागतिः १६ तस्यापिद्र
ष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यंसृजामिसृष्टोहमीक्षयैवाभिचोदितः १७ सत्वंरजस्तमइतिनिर्गुण-
स्यगुणास्त्रयः स्थितिसर्गनिरोधेषुगृहीतामाययाविभोः १८ कार्यकारणकर्तृत्वेद्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः बध्नं-
तिनित्यदामुक्तंमायिनंपुरुषंगुणाः १९

नेनेश्वरेप्रमाणंसर्वज्ञत्वादिकंचोक्तम् देवाश्चतदंगाज्जाताः अतोनतद्व्यतिरिक्ताः लोकाः
स्वर्गादयस्तदानंदांशाः मखास्तत्साधनभूताः १५ योगःप्राणायामादिः तपस्तत्साध्यंचित्तैकाग्र्यम् ज्ञानंतत्साध्यम् गतिस्तत्फलम् अनेनैवस
र्वंतदधीनमित्युक्तम् १६ तर्हित्वंकिंकरोषीत्यपेक्षायामाह तस्यसृज्यमपितेनसृष्टोऽहंसृजामि ईक्षयाकटाक्षेण तत्रहेतवः द्रष्टुरित्यादयः १७ न
नुकुतोऽयंजीवेश्वरविभागः यतस्त्वंप्रेर्यः सचप्रेरकः स्यादित्यपेक्षायांजीवेश्वरविभागहेतुमाहत्रिभिः सत्वमिति निर्गुणस्यापीश्वरस्यैतेत्रयोगु-
णाः बध्नंतीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूताः तेनैवस्वातंत्र्येणस्थित्याद्यर्थंमाययागृहीताः १८ वस्तुतः सर्वदामुक्तमपिमायिनंमायाविषयंपुरुषंजीवंब
ध्नंति कार्यमधिभूतम् कारणमध्यात्मम् कर्ताऽधिदैवंतेषांभावस्तत्त्वम् तस्मिन् द्रव्यंमहाभूतानिज्ञानशब्देनदेवताः क्रियाइंद्रियाणि तदाश्रयाः
तेषांकारणभूताः तत्तदभिमानेनबध्नंति १९

अतःसएषवश्यमायःएभिर्गुणैः लिंगैः जीवानामावरकैरुपाधिभिः सुष्ठु अलक्षितागतिस्तत्त्वंयस्यसः स्वैर्भक्तैरेव लक्षितागतिस्तत्त्वंयस्येतिवा २०
तस्यसृष्टिप्रकारमाह कालमिति कर्मजीवादृष्टम् विबभूषुः विविधंभवितुमिच्छन् २१ गुणानांव्यतिकरः क्षोभः साम्यत्यागः परिणामो
रूपांतरापत्तिःपुरुषः ईश्वरस्तेनाधिष्ठितत्वंत्रयाणांविशेषणम् महतः महत्तत्त्वस्य २२ महत्तत्वाद्विकुर्वाणात् विक्रियमाणात् तस्यचक्रि-
याज्ञानशक्तित्वात् त्रिगुणत्वेऽपिरजःसत्वाभ्यामुपबृंहितत्वम् अहंकारस्यत्वावरकत्वात्तमःप्रधानत्वम् अतएवाहंकारकार्येषुतामसभा
काशादिकंबहुराजसंसात्विकंचाल्पम् एवंतदुपाधिकेषुजीवेष्वपितथैवतामसाधिक्यम् २३ सचविकुर्वन्रूपांतरंगच्छन् त्रैविध्यमेवाह
वैकारिकः सात्विकः तैजसोराजसः यद्भिदायस्यभेदः द्रव्यशक्तिरित्यादीनिप्रातिलोम्येनत्रयाणांलक्षणानिद्रव्येमहाभूताख्येशक्तिर्यस्य

सएषभगवाँल्लिंगैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषांममचेश्वरः २० कालंकर्मस्वभावंचमाये
शोमाययास्वया आत्मन्यदृच्छयाप्राप्तंविबुभूषुरुपाददे २१ कालाद्गुणव्यतिकरःपरिणामःस्वभावतः क
र्मणोजन्ममहतःपुरुषाधिष्ठितादभूत् २२ महतस्तुविकुर्वाणाद्रजःसत्वोपबृंहितात् तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्य-
ज्ञानक्रियात्मकः २३ सोऽहंकारइतिप्रोक्तोविकुर्वन्समभूत्त्रिधा वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेतियद्भिदा द्र
व्यशक्तिःक्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरितिप्रभो २४ तामसादपिभूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः तस्यमात्रागुणःश
ब्दोलिंगंयद्द्रष्टृदृश्ययोः २५ नभसोऽथविकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः परान्वयाच्छब्दवांश्चप्राणओजः
सहोबलम् २६

क्रियासुइंद्रियेषुशक्तिर्यस्य ज्ञानेषुदेवेषुशक्तिर्यस्य हेप्रभोवोढुंशक्तः २४ भूतादेरितितामसस्यविशेषणम् ननुता
मसात्प्रथमंशब्दोभवतीतिप्रसिद्धम् सत्यम् सतुतस्यनभसोमात्रासूक्ष्मंरूपम् गुणश्चअसाधारणः व्यावर्तकोधर्मः शब्दद्वारानभउत्पद्यतइ-
त्यर्थः एवमेवस्पर्शादिष्वपिद्रष्टव्यम् शब्दस्यलक्षणंलिंगमिति कुड्याद्यंतरितेनकेनचिदुच्चैर्गजोगजइत्युक्तेयोगजद्रष्टायश्चतेनदृश्योग-
जः तयोर्लिंगंबोधकम् लिंगविशेषणत्वात् यच्छब्दस्यषंढत्वम् २५ परस्यनभसः कारणत्वेनान्वयाच्छब्दवांश्चवायुः तस्यैवलक्ष-
णंप्राणोदेहधारणम् ओजः सहोबलानिइंद्रियमनः शरीराणांपाटवानितेषांहेतुरित्यर्थः २६ ७ ७ ७

स्वतोरूपवत्तेजः वायुनभसोः कारणभूतयोरन्वयात्स्पर्शशब्दवच्च एवमंभसः पृथिव्याश्चपरान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् २७ घोषः श-
ब्दः २८ विशेषः पृथ्वी पृथिव्याश्चपरान्वयाधिक्यात्गुणाधिक्यम् २९ मनः शब्देनैवतदधिष्ठाताचंद्रोऽपिद्रष्टव्यः अन्येचदशदेवावैका
रिकाः सात्विकाहंकारकार्याः तानाह दिशश्चवातश्चअर्कश्चप्रचेताश्च अश्विनौचएतेपंचश्रोत्रत्वक्चक्षुजिव्हाघ्राणानामधिष्ठातारः व-
न्हिश्चइंद्रश्चउपेंद्रश्चमित्रश्चकश्चप्रजापतिः एतेपंचवाक्पाणिपादपायूपस्थानामधिष्ठातारः ३० यतोज्ञानशक्तिः बुद्धिः क्रियाशक्तिः प्रा
णश्चतैजसाहंकारकार्यौ अतोज्ञानक्रियाविशेषरूपाणींद्रियाण्यपितैजसादभवन्नित्यर्थः तान्याह श्रोत्रमितिदोः पाणिः मेढ्रमुपस्थः

वायोरपिविकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः उदपद्यततेजोवैरूपवत्स्पर्शशब्दवत् २७ तेजसस्तुविकुर्वाणा
दासीदंभोरसात्मकम् रूपवत्स्पर्शवच्चाभोघोषवच्चपरान्वयात् २८ विशेषस्तुविकुर्वाणादंभसोगंधवा-
नभूत् परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः २९ वैकारिकान्मनोजज्ञेदेवावैकारिकादश दिग्वातार्कप्र-
चेतोऽश्विवन्हींद्रोपेंद्रमित्रकाः ३० तैजसात्तुविकुर्वाणादिंद्रियाणिदशाभवन् ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्ति
बुद्धिः प्राणस्तुतैजसौ श्रोत्रंत्वग्घ्राणदृग्जिव्हावाग्दोर्मेढ्राघ्रिपायवः ३१ यदैतेऽसंगताभावाभूतेंद्रियमनो-
गुणाः यदायतननिर्माणेनशेकुर्ब्रह्मवित्तम ३२ तदासंहत्यचान्योऽन्यंभगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमु-
पादायचोभयंससृजुर्ह्यदः ३३ वर्षपूगसहस्रांतेतदंडमुदकेशयम् कालकर्मस्वभावस्थोजीवोजीवमजीव
यत् ३४ सएवपुरुषस्तस्मादंडंनिर्भिद्यनिर्गतः सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षः सहस्राननशीर्षवान् ३५ यस्येहा
वयवैर्लोकान्कल्पयंतिमनीषिणः कट्यादिभिरधः सप्तसप्तोर्ध्वंजघनादिभिः ३६

क्रमस्त्वत्रनविवक्षितः ३१ ए
वंकारणसृष्टिमुक्त्वाकार्यसृष्टिमाह यदाएतेअसंगताः अमीलिताआसन् अतएवयदाआयतनस्यशरीरस्यनिर्माणेनशेकुः ३२ त
दासदसत्वंप्रधानगुणभावमुपादायस्वीकृत्यउभयंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंशरीरम् ३३ कालकर्मस्वभावानधिष्ठायस्थितः जीवयतीतिजी
वः परमात्माऽजीवमचेतनम् अजीवयत् चेतयतिस्म ३४ निर्भिद्यपृथक्कृत्यस्थितइत्यर्थः ३५ तदवयवैर्लोकरचनामाह य-
स्येति कटिरितिऊरुमूलयोः पश्चाद्भागः जघनंपुरोभागः अधः सप्तलोकान् अतलादीन् ऊर्ध्वंभूरादीन्सप्त ३६ ६७ ६७

वर्णानांततउत्पत्तिंदर्शयति पुरुषस्येति ब्रह्मब्राह्मणोमुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम् बाहवइतिच क्षत्त्रंक्षत्त्रियः ३७ इदानीमु
पासनार्थंलोककल्पनाभेदान् दर्शयन् सप्तलोकपक्षमाहद्वाभ्याम् भूर्लोकः पातालमारभ्यपद्भ्यांकटिपर्यंताभ्याम् ३८ स्तनद्वयादिति उपास
नाऽर्थत्वादूर्ध्वाधोभाववैपरीत्यंनदोषः यद्वास्तनतशब्दंकुर्वद्यदोषद्वयंतस्मादित्यर्थः ब्रह्मलोकोवैकुंठाख्यः सनातनोनित्यः नतुसृज्यप्रपंचां-
तर्वर्तीत्यर्थः ३९ इदानींचतुर्दशलोकपक्षंदर्शयति तत्रजघनादिभिर्भूरादयः पूर्वोक्ताएवसप्त कट्यादिभिरधः सप्तलोकानाह तत्कट्यामि-
तिद्वाभ्याम् शुद्धंहरिभक्तनिवासत्वात् ४० ४१ त्रिलोकपक्षमाह भूर्लोकः पातालादिसहितः ४२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीय-

पुरुषस्यमुखंब्रह्मक्षत्त्रमेतस्यबाहवः ऊर्वोर्वैश्योभगवतःपद्भ्यांशूद्रोऽभ्यजायत ३७ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यां-
भुवर्लोकोऽस्यनाभितः हृदास्वर्लोकउरसामहर्लोकोमहात्मनः ३८ ग्रीवायांजनलोकश्चतपोलोकस्तनद्व-
यात् मूर्द्धभिःसत्यलोकस्तुब्रह्मलोकःसनातनः ३९ तत्कट्यांचातलंक्लृप्तमूरुभ्यांवितलंविभोः जानु-
भ्यांसुतलंशुद्धंजंघाभ्यांतुतलातलम् ४० महातलंतुगुल्फाभ्यांप्रपदाभ्यांरसातलम् पातालंपादतलतइ-
तिलोकमयःपुमान् ४१ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोऽस्यनाभितः स्वर्लोकःकल्पितोमूर्ध्नाइतिवालोक
कल्पना ४२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेपंचमोऽध्यायः ५ ब्रह्मोवाच वाचांव
न्हेर्मुखंक्षेत्रंछंदसांसप्तधातवः हव्यकव्यामृतान्नानांजिव्हासर्वरसस्यच १ सर्वासूनांचवायोश्चतन्ना-
सेपरमायने अश्विनोरोषधीनांचघ्राणोमोदप्रमोदयोः २

स्कंधेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ षष्ठेविराड्विभू
तिश्चप्रोक्ताऽध्यात्मादिभेदतः दृढीकृतंचपूर्वोक्तंसर्वंपुरुषसूक्ततः १ इदानींवैराजस्यविभूतिःसप्रपंचमनुवर्ण्यते वाचामस्मदादि-
वागिंद्रियाणांतदधिष्ठातुर्वन्हेश्चतस्यमुखंक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् छंदसांगायत्र्यादीनांसप्तानांतस्यसप्तधातवः त्वगादयःक्षेत्रम् हव्यंदे-
वानामन्नंकव्यंपितृणाम् अमृतंतदुभयशेषोमनुष्याणाम् तेषामन्नानांसर्वरसस्यमधुरादेःषड्विधस्यचकारादस्मदादिरसनेंद्रियस्य तद
धिष्ठातुर्वरुणस्यचैतस्यजिव्हाक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् एवंसर्वत्रानुक्तमुन्नेयम् १ सर्वासूनामस्मदादिप्राणानांतस्यनासेनासारंध्रेपरमा
यनेउत्तमक्षेत्रे मोदप्रमोदयोश्चसामान्यविशेषगंधयोर्घ्राणः घ्राणेंद्रियंपरमायनम् २ ७ ७ ७

रूपाणांतेजसांरूपप्रकाशानांचचक्षुरिंद्रियम् अक्षिणीनेत्रगोलकेसर्वत्रषष्ठ्यंतानांप्रथमांतंक्षेत्रंद्रष्टव्यम् कर्णौश्रोत्राधिष्ठानेश्रोत्रमिंद्रियम् त
स्यगात्रंशरीरंवस्तूनांयेसारांशास्तेषांभाजनंस्थानम् ३ अस्यत्वक्स्पर्शस्यवायोश्चेत्यर्थः सर्वस्यमेधस्ययज्ञस्य उद्भिज्जजातीनांसर्व
वृक्षाणाम् यैर्वृक्षैर्यज्ञःसम्यक्साधितः तेषामेववा ४ केशामेघानांक्षेत्रम् पूर्वतथोक्तेः श्मश्रूणिविद्युताम् पादकरनखानिशिलालोहा
नामितिसादृश्याद्रूह्यम् क्षेमकर्मणांपालनकर्तॄणाम् ५ विक्रमः पादन्यासोभूरादिलोकानामास्पदमाश्रयः भूरादिशब्दानामव्यय-

रूपाणांतेजसांचचक्षुर्दिवःसूर्यस्यचाक्षिणी कर्णौदिशांचतीर्थानांश्रोत्रमाकाशशब्दयोः तद्गात्रंवस्तुसारा
णांसौभगस्यचभाजनम् ३ त्वगस्यस्पर्शवायोश्चसर्वमेधस्यचैवहि रोमाण्युद्भिज्जजातीनांयैर्वायज्ञ-
स्तुसंभृतः ४ केशश्मश्रुनखान्यस्यशिलालोहाभ्रविद्युताम् बाहवोलोकपालानांप्रायशःक्षेमकर्मणा
म् ५ विक्रमोभूर्भुवःस्वश्चक्षेमस्यशरणस्यच सर्वकामवरस्यापिहरेश्चरणआस्पदम् ६ अपांवी-
र्यस्यसर्गस्यपर्जन्यस्यप्रजापतेः पुंसःशिश्नउपस्थस्तुप्रजात्यानंदनिर्वृतेः ७ पायुर्यमस्यमित्रस्यपरि-
मोक्षस्यनारद हिंसायानिर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्यगुदःस्मृतः ८ पराभूतेरधर्मस्यतमसश्चापिपश्चिमः ना
ड्योनदनदीनांतुगोत्राणामस्थिसंहतिः ९ अव्यक्तरससिंधूनांभूतानांनिधनस्यच उदरंविदितंपुंसोहृदयंम
नसःपदम् १० धर्मस्यममतुभ्यंचकुमाराणांभवस्यच विज्ञानस्यचसत्वस्यपरस्यात्मापरायणम् ११

त्वात् षष्ठ्यालुक् क्षेमोलब्धरक्षणम् शरणंभयाद्रक्षणम् सर्वेषांकामानांवरस्यवरणस्यापिहरेरंघ्रिरास्पदम् ६ वीर्यस्यशुक्रस्यशिश्नोऽ
धिष्ठानम् उपस्थस्त्विंद्रियम् प्रजात्यानंदःसंतानार्थः संभोगस्तेनयानिर्वृतिः तापहानिस्तस्याः ७ परिमोक्षस्यमलत्यागस्यपायुरिंद्रि
यम् गुदःस्थानंनिर्ऋतेरलक्ष्म्याः ८ तमसोऽज्ञानस्यपश्चिमः पृष्ठभागः गोत्राणांगिरीणामस्थिसंघातः ९ अव्यक्तंप्रधानम् रसःअन्ना-
दिसारः सिंधवःसमुद्रास्तेषाम् निधनस्यलयस्यउदरंपदंस्थानंविदितंज्ञानिभिः मनसः अस्मदादिलिंगशरीरस्य १० तुभ्यंतवकुमाराणां
सनकादीनाम् भवस्यश्रीरुद्रस्यआत्माचित्तंपरमायनम् ११ ७ ७ ७ ७ ७

एवंतावत्परमेश्वराज्जातंविश्वंततोनभिन्नम् यथाकुंडलंस्रुवर्णान्नपृथक् सतुसर्वनियंतासर्वप्रकाशकोनित्यमुक्तइत्यर्थादुक्तम् एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनेनद्रढयति तत्रसहस्रशीर्षेत्यर्द्धर्चस्य ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीदित्यादेश्चऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्यायएवदर्शितः पुरुषएवेदंसर्वमित्यस्यार्थंदर्शयति अहंभवानितिसार्द्धत्रिभिः तेअग्रजाइमेसनकादयः मरीच्यादयश्च १२ १३ जलेचस्थलेचनभश्चोकांसि येषांते नभौकसइतिसंधिरार्षः १४ सर्वपुरुषएवनततः पृथगित्यर्थः प्रपंचेनतस्यापरिच्छेदंवक्तुंसभूमिमित्यस्यार्थमाह तेनपुरुषेणविश्वमितिभूमिपदस्यार्थः वितस्तिमितिदशांगुलपदस्य अधीत्यतिशब्दस्य सचवितस्तिमधिकंव्याप्यतिष्ठतीति आधिक्यमात्रंविवक्षितम् नपरिमाणम् अनुपयोगादपरिच्छिन्नत्वाच्च १५ एतत्सदृष्टांतमाह असौप्राणः आदित्यःअसौवाआदित्यःप्राणइतिश्रुतेः स्वधिष्ण्यंमंडलंप्रकाशयन् यथाबहिश्चप्रकाशयति एवंविराड्देहंप्रकाशयन्ब्रह्मांडमंतर्बहिश्चप्रकाशयति नित्यमुक्तत्वंदर्शयितुमुतामृतत्वस्येत्यस्यार्थ-

अहंभवान्भवश्चैवतइमेमुनयोऽग्रजाः सुरासुरनरानागाःखगामृगसरीसृपाः १२ गंधर्वाप्सरसोयक्षारक्षो-
भूतगणोरगाः पशवःपितरःसिद्धाविद्याधाश्चारणाद्रुमाः १३ अन्येचविविधाजीवाजलस्थलनभौकसः ग्रहर्क्षके
तवस्तारास्तडितस्तनयित्नवः १४ सर्वंपुरुषएवेदंभूतंभव्यंभवच्चयत् तेनेदमावृतंविश्वंवितस्तिमधितिष्ठति १५
स्वधिष्ण्यंप्रतपन्प्राणोबहिश्चप्रतपत्यसौ एवंविराजंप्रतपंस्तपत्यंतर्बहिःपुमान् सोऽमृतस्याभयस्येशोमर्त्यम
न्नंयदत्यगात् १६ महिमैषततोब्रह्मन्पुरुषस्यदुरत्ययः पादेषुसर्वभूतानिपुंसःस्थितिपदोविदुः १७

माह सइति अभयस्येतिमंत्रगतामृतपदव्याख्या अन्नेनेतिपदंविभक्तिव्यत्ययेनव्याचष्टे मर्त्यंमरणधर्मकमन्नंकर्मफलंयस्मादत्यागात् अतिक्रांतवान् अतोनकेवलंसर्वात्मकः किंतु अमृतत्वस्यनिजानंदस्यापीश्वरइत्यर्थः १६ प्रपंचात्मकस्यकुतोनित्यमुक्तत्वमित्याशंक्यतत्परिहारायएतावानस्येत्यस्यार्थमाह महिमेति प्रपंचात्मकस्याप्यमृतेशत्वमित्येषमहिमादुरत्ययः अपारःप्रपंचानभिभूतत्वादितिभावः मंत्रेणाप्येएतावानस्यमहिमाविभूतिःसतुज्यायान् महत्तरइतिवदताऽयमेवार्थउक्तः तदेवमीश्वरोनित्यमुक्तइत्युक्तम् तदाश्रितानांभूतानांबंधमोक्षौव्यवस्थयेतिदर्शयन् पादोऽस्यविश्वाभूतानीत्यस्यार्थमाह पादेष्विति तिष्ठंत्यत्रेतिस्थितयोभूरादिलोकाः तेपादाइवपादाः अंशायस्यसस्थितिपात् तस्यपादेष्वंशभूतेषुलोकेषुसर्वान्जीवान्विदुः मंत्रेतुपादोऽस्यविश्वाभूतानीतिसामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षयापादइत्येकवचनंचसामान्याभिप्रायेणेतिव्याख्यातंभवति १७ ७ ७

भूतेषुफलवैचित्र्यंदर्शयन्त्रिपादस्यामृतंदिवीत्यस्यार्थमाह अस्येश्वरस्यसंबंधित्रिपादमृतंनित्यस्वरूपंदिविऊर्ध्वलोकेषुनत्रिलोक्या-
मित्यर्थः तदेवत्रिपाच्छब्दोक्तंत्रैविध्यंदर्शयन्नाह त्रयाणांलोकानांमूर्धामहर्लोकः तस्यमूर्ध्नस्तदुपरितनलोकास्तेषुयथाक्रमममृतादिकम
धायिनिहितम् तत्रत्रिलोक्यांनश्वरमेवसुखम् महर्लोकस्यक्रममुक्तिस्थानत्वेऽपिकल्पांतेतत्रत्यानांस्थानत्यागान्नाविनाशिसुखम् जन
लोकेत्वमृतमविनाशिसुखम् यावज्जीवंस्वस्थानापरित्यागात् किंतु महर्लोकवासिनांकल्पांतेत्रिलोकदाहोष्मपीडितानांतदातत्रगमना
द्क्षेमदर्शनमस्ति तपोलोकेतस्यभावात् क्षेममेववक्ष्यतिहि त्रिलोक्यांदह्यमानायांशक्त्यासंकर्षणाग्निना यांत्यूष्मणामहर्लोकाज्जनंभृ
ग्वादयोऽर्दिताइति सत्यलोकेत्वभयंमोक्षः तत्प्रत्यासत्तेः एतदेववैचित्र्यमधिकारिभेदेनोपपादयन् त्रिपादूर्ध्वइत्यस्यार्थमाह नप्रजायंते-
पुत्रादिरूपेणेत्यप्रजाः नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतयस्तेषामाश्रमास्त्रिलोक्याःबहिरासन् गृहमेधस्त्वंतः यस्मादबृहद्व्रतः ब्रह्मचर्यव्रत

अमृतंक्षेममभयंत्रिमूर्ध्नोधायिमूर्धसु पादास्त्रयोबहिश्चासन्नप्रजानांयआश्रमाः अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरोगृ-
हमेधोऽबृहद्व्रतः १८ सृतीविचक्रमेविष्वङ्साशनानशनेउभे यदविद्याचविद्याचपुरुषस्तूभयाश्रयः १९ य
स्मादंडंविराट्जज्ञेभूतेंद्रियगुणात्मकः तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वंगोभिःसूर्यइवातपन् २० यदाऽस्यनाभ्यान्नलिनाद
हमासंमहात्मनः नाविदंयज्ञसंभारान्पुरुषावयवादृते २१

रहितः १८ अयंचाधिकारभेदएकस्यैवाभेदेननत्वत्यंतभिन्नविष-
यइतिदर्शयंस्ततोविष्वङित्यस्यार्थमाह विविधंसुष्ठुअंचतीतिविष्वङ्पुरुषः क्षेत्रज्ञः सृतीमार्गौदक्षिणोत्तरौविचक्रमेचलतिस्म कथंभूतेसृती -
साशनानशनेभोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते अत्रहेतुत्वेनपुनर्विशेषणम् यद्यतः अविद्याकर्मरूपाएका विद्याचतत्साधनोपासनारूपाऽन्या १९
तदेवंविराडंतर्वर्तिनांफलवैचित्र्यमुक्त्वातत्कारणेश्वरस्यतद्वैलक्षण्यंदर्शयितुंतस्माद्विराळजायतेत्यस्यार्थमाह यस्मादंडंजज्ञे तत्रचभूतेंद्रिय-
गुणात्मकोविराट्चजज्ञे सईश्वरः तत् विश्वंविराट्देहम् द्रव्यमंडंच अतिक्रांतवान् सूर्यइवेति पूर्वोक्तएवदृष्टांतः २० नन्वेवंपुरुषएवचेत्
त्सर्वंतर्हियज्ञस्यतत्साधनानांचापृथग्भावात् यज्ञैः पुरुषाराधनंनसिध्येदित्याशंक्यतत्परिहारायतत्पुरुषेणहविषेत्यादिमंत्रार्थंसंगृह्यदर्श १३
यति यदेत्यादिना अस्येतिविराडंतर्यामिणः तस्यैवप्रकृतत्वात् नाभेर्भवंनाभ्यंतस्मात् यज्ञसंभारान्साधनानिनापश्यम् २१ ६७

तदातेषुसंभारेषुसाध्येषुसत्सुपुरुषावयवैरेतेसंभाराः संभृताइतिचतुर्थेनान्वयः वनस्पतयोयूपाः देवयजनंयज्ञभूमिः इदंचेतिवचनाद्यज्ञार्हे
स्थानेउपविष्टःकथयतीतिगम्यते बहुगुणान्वितोवसंतादिकालः २२ वस्तूनिपात्रादीनि ओषधयोव्रीह्यादयः स्नेहाघृतादयः रसामधुराद
यः सुवर्णादीनिलोहानिमृदश्च चातुर्होत्रंहोत्रादिकंकर्म २३ नामधेयानिज्योतिष्टोमादीनि ऋगादीनामुक्तत्वान्मंत्राइतिस्वाहाकारादयः
देवतानामनुक्रमउद्देशः कल्पोबौधायनादिकर्मपद्धतिग्रंथः अनेनाहंयक्ष्यइतिसंकल्पः तंत्रमनुष्ठानप्रकारः २४ गतयोविष्णुक्रमाद्याः मतयो
देवताध्यानानि कृतस्यभगवतिसमर्पणम् २५ संभृताः संपादिताः संभारायेनसोऽहंतेनैवयज्ञेनैव अनेनयज्ञेनयज्ञमयजंतेतिमंत्रार्थःसूचि
तः २६ तेनदेवाअयजंतेत्यस्यार्थसप्रपंचंदर्शयति ततइतिद्वाभ्याम् व्यक्तमिंद्रादिरूपेण अव्यक्तंस्वतः अनेनपुरुषंजातमग्रतइत्यस्यार्थोद-

तेषुयज्ञस्यपशवःसवनस्पतयःकुशाः इदंचदेवयजनंकालश्चोरुगुणान्वितः २२ वस्तून्योषधयःस्नेहारसलो
हमृदोजलम् ऋचोयजूंषिसामानिचातुर्होत्रंचसत्तम २३ नामधेयानिमंत्राश्चदक्षिणाश्चव्रतानिच
देवताऽनुक्रमःकल्पःसंकल्पस्तंत्रमेवच २४ गतयोमतयश्चैवप्रायश्चित्तंसमर्पणम् पुरुषावयवैरेतेसंभा
राःसंभृतामया २५ इतिसंभृतसंभारःपुरुषावयवैरहम् तमेवपुरुषंयज्ञंतेनैवायजमीश्वरम् २६ तत-
स्तेभ्रातरइमेप्रजानांपतयोनव अयजन्व्यक्तमव्यक्तंपुरुषंसुसमाहिताः २७ ततश्चमनवःकालेईजिरेऋ
षयोऽपरे पितरोविबुधादैत्यामनुष्याःक्रतुभिर्विभुम् २८ नारायणेभगवतितदिदंविश्वमाहितम् गृहीत
मायोरुगुणःसर्गादावगुणःस्वतः २९ सृजामितन्नियुक्तोऽहंहरोहरतितद्वशः विश्वंपुरुषरूपेणपरिपाति
त्रिशक्तिधृक् ३० इतितेऽभिहितंतातयथेदमनुपृच्छसि नान्यद्भगवतःकिंचिद्भाव्यंसदसदात्मकम् ३१

र्शितः २७ कालेस्वस्वावरे २८ यदधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति नारायणइति आहितमधिष्ठितम् भगवत्त्वेहेतुः यःस्वतोगुणः
सर्गादौगृहीतामाययाउरवोगुणाःयेनतस्मिन् २९ यत्परस्त्वमित्येतत्प्रश्नोत्तरंयदुक्तंसएषभगवान्सर्वेषांममचेश्वरइतितदुपसंहरति सृ
जामीति पालनंतुस्वयमेवकरोतीत्याह विश्वमितिपुरुषरूपेणविष्णुरूपेण त्रिशक्तिर्मायातांधरतीतितथासः ३० यच्चेदंविश्वंयदात्मकं-
श्चत्वमित्येवमादिसर्वप्रश्नानांसामान्योत्तरंयदुक्तंवासुदेवात्परोब्रह्मन्नचाऽन्योर्थोऽस्तितत्त्वतइति पुरुषएवेदंसर्वमितिश्रुत्याचयदुदाहृतं
तदुपसंहरति इतीति कार्यकारणात्मकंभाव्यंसृज्यंभगवतःसकाशादन्यत् पृथक्नभवतीत्यभिहितम् ३१ ७ ७

यदुक्तंएतावत्त्वंयतोहिमेतमविज्ञायमामीश्वरंप्रब्रवीषीतितदुपपाद्योपसंहरति नभारतीति यत्यस्मान्मेमयाऔत्कंठ्यंभक्त्युद्रेकः तद्युक्तेनहृ-
दाहरिर्धृतः ध्यातःअंगहेनारद अतःमेवाङ्मनइंद्रियाणांवृत्तयः सत्यार्थाः नतुमत्प्रभावेनेत्यर्थः ३२ अत्रस्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्रमाणयतिद्वाभ्याम् सोऽहंसमाम्नायादिभिः सर्वोत्कृष्टोऽपियोगमाश्रित्यापियतआत्मनोममसंभवोजन्मतमेवनज्ञातवान्कुतोऽन्यस्यवा
र्ताएतच्चतृतीयस्कंधेपद्मोद्भवेवक्ष्यते ३३ तदासमीयुषांशरणागतानांसंसारनिवर्तकम् मंगलावहंस्वस्त्ययनंचतस्यचरणंनतोऽस्मि ततोऽ
चिंत्यमहिमत्वेनज्ञातवानस्मीतिकैमुत्यन्यायेनाह योह्यीति स्वमायाविस्तारंयःस्वयमपिपर्यगात् परिशब्दोनिषेधेएतावानितिनज्ञातवा
नित्यर्थः अपरेकुतोजानीयुः तस्यचरणंनतोऽस्मीतिपूर्वेणसंबंधः ननुसर्वज्ञः कथंनजानाति अंताभावादितिदृष्टांतेनाह यथास्वस्यांतंनभो-

नभारतीमेंऽगमृषोपलक्ष्यतेनवैक्वचिन्मेमनसोमृषागतिः नमेहृषीकाणिपतंत्यसत्पथेयन्मेहृदौत्कंठ्यवताधृतो
हरिः ३२ सोऽहंसमाम्नायमयस्तपोमयः प्रजापतीनामभिवंदितःपतिः आस्थाययोगंनिपुणंसमाहितस्तं ना-
ध्यगच्छंयतआत्मसंभवः ३३ नतोऽस्म्यहंतच्चरणंसमीयुषांभवच्छिदंस्वस्त्ययनंसुमंगलम् योह्यात्ममाया
विभवंस्मपर्यगाद्यथानभःस्वांतमथापरेकुतः ३४ नाहंनयूयंयदृतांगतिंविदुर्नवामदेवःकिमुतापरेसुराः त
न्मायथामोहितबुद्धयस्त्विदंविनिर्मितंचात्मसमंविचक्ष्महे ३५ यस्यावतारकर्माणिगायंतिह्यस्मदादयः न
यंविदंतितत्त्वेनतस्मैभगवतेनमः ३६ सएषआद्यःपुरुषःकल्पेकल्पेसृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानं-
संयच्छतिचपातिच ३७

नाप्नोतितद्वत् नहिस्वपुष्पादर्शनंसार्वज्ञंविहंतीतिभावः तथाचवक्ष्यति द्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वम
पियदंतरांडनिचयाननुसावरणाइत्यादिश्रुतिश्च योअस्याध्यक्षःपरमेव्योमन्सोअंगवेदयदिवानवेदेति ३४ एतत्प्रपंचयति नाहमिति
द्वाभ्याम् वामदेवोरुद्रः यस्यऋतांगतिंपरमार्थस्वरूपम् किंतु इदंप्रपंचरूपंतस्यमाययाविनिर्मितंविचक्ष्महे विद्मः तदप्यात्मसमंस्व-
ज्ञानानुरूपमेवनतुकृत्स्नम् मोहितबुद्धयइत्ययंतदज्ञानेप्रपंचज्ञानेचहेतुः ३५ ननुसर्वैःपितंवर्णयंतोदृश्यंतेतत्राह यस्येति ३६ अवतारकर्मा
णिसंक्षेपतोदर्शयति सएषआद्योभगवान्यःपुरुषावतारःसन् सृष्ट्यादिकरोति आत्मात्मन्यात्मनात्मानमिति कर्ताअधिकरणंसाधनंकर्म
चस्वयमेवेत्यर्थः पुरुषावतारःसृष्ट्यादीनिचकर्माणीतिसंक्षेपोक्तिः ३७ ७ ७ ७ ७

नयंविदंतितत्त्वेनेत्युक्तंकिंतत्तत्वमित्यपेक्षायामाह ज्ञानंकेवलंसत्यंतत्वम् घटाद्याकारवृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थंविशेषणानि विशुद्धंविषयाकारशू-न्यम् यतःप्रत्यक्सर्वांतरम् अतएवसम्यक्संदेहादिरहितम् अवस्थितंस्थिरम् यतोनिर्गुणम् गुणकार्यंहिगुणव्यतिकराच्चंचलंभवति यद्यपिवृत्तिज्ञानमपिस्वरूपज्ञानमेवेतिनचांचल्यादिदोषयुक्तंतथाऽप्यंतःकरणवृत्तिदोषैस्तथातथाभवतीतिव्यवच्छिद्यते एभिरेवविशेष-णैःसत्यत्वमपिसमर्थितम् किंच यद्विकारवत् तदसत्यंदृष्टम् नचास्यजन्माद्यःषड्विकाराःसंतीत्याह अनाद्यंतंजन्मनाशरहितम् अत-एवजन्मानंतरास्तित्वलक्षणोऽपिविकारोनास्ति वृद्धिविपरिणामापक्षयाश्चनसंति यतःपूर्णम् सर्वत्रहेतुः नित्यमद्वयंनित्यंसर्वदाद्वैतप्रती तिसमयेऽपिपरमार्थतोद्वयमिति ३८ अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति हेऋषेनारद प्रशांतात्मेंद्रियाशयाः प्रसन्नदेहेंद्रियमनसोयदाभवंति त दाविदंति अन्यदातदज्ञानेकारणमाह यदातदेवप्रकाशमानमेव असतांतर्कैःविप्लुतंस्यात्तदातिरोधीयेतेति ३९ कल्पेकल्पेआत्मानं-

विशुद्धंकेवलंज्ञानंप्रत्यक्सम्यगवस्थितम् सत्यंपूर्णमनाद्यंतंनिर्गुणंनित्यमद्वयम् ३८ ऋषेविदंतिमुनयः प्रशांतात्मेंद्रियाशयाः यदातदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेतविप्लुतम् ३९ आद्योऽवतारःपुरुषःपरस्यकालःस्व-भावःसदसन्मनश्च द्रव्यंविकारोगुणइंद्रियाणिविराट्स्वराट्स्थास्नुचरिष्णुभूम्नः ४० अहंभवोयज्ञइमे प्रजेशादक्षादयोयेभवदादयश्च स्वर्लोकपालाःखगलोकपालानृलोकपालास्तललोकपालाः ४१

केतेसृज्यमानावतारास्तानवतारान्विस्तरेणाह आद्यइत्यादियावत्समाप्ति परस्यभूम्नःपुरुषःप्रकृतिप्रवर्तकः यस्यसहस्रशीर्षेत्युक्तोली-लाविग्रहःसआद्योऽवतारः वक्ष्यतिहि भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनाराय-णआदिदेवः यथोक्तम् विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुःप्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानि-ज्ञात्वाविमुच्यतइति यद्यपिसर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते तथाऽपिकालश्चस्वभावश्चसदसदितिकार्यकारणात्मिकाप्रकृतिश्चएताः शक्तयःमनआदीनिकार्याणि ब्रह्मादयोगुणावताराः दक्षादयोविभूतयइतिविवेक्तव्यम् मनःमहत्तत्वम् द्रव्यंमहाभूतानिक्रमोऽत्रनवि वक्षितः विकारोअहंकारःगुणःसत्वादिःविराट्समष्टिशरीरम् स्वराट्वैराजःस्थास्नुस्थावरम् चरिष्णुजंगमंचव्यष्टिशरीरम् ४० अहं ब्रह्मा भवोरुद्रः यज्ञोविष्णुःदक्षादयोयइमेप्रजेशाःतललोकपालाःपातालाधिपतयः ४१ ६ ६ ६

गंधर्वादीनामीशाःयक्षादीनांनाथाःरक्षोरगेतिसंधिरार्षः ऋषीणांपितृणांचश्रेष्ठाःप्रेतादीनामधीशाः ४२ किंबहुनायत्किंचिद्भगवदादितत्सर्वंप रमेवतत्त्वमित्यन्वयः भगवत् ऐश्वर्ययुक्तम् महस्वत्तेजोयुक्तम् ओजः सहसी इंद्रियमनःशक्तीतद्युक्तम् बलंदाढ्यम् श्रीःशोभा ह्रीरक- र्मजुगुप्सा विभूतिःसंपत्तिः आत्माबुद्धिःतद्युक्तम् अर्णोवर्णः अद्भुतार्णमाश्चर्यवर्णमित्यर्थः स्वरूपमेवस्वरूपम् स्वरूपवत् अस्वरूपं- चयत् तत्सर्वंपरंतत्त्वंतद्विभूतिरित्यर्थः ४३ शुद्धसत्वावतारान्वक्तुमाह प्राधान्यतइति असत्कथाश्रवणैर्यैःकर्णयोःकषायाःमलाः तान्शोषयतीतितथातान् रूपेशान् सुंदरान् सकारलोपश्चार्षः हेऋषे तेतुभ्यमनुक्रमिष्येतदनुक्रमणामृतंत्वयापीयतामित्यर्थः यद्वा पीयतामितिशत्रंतम् आपिबतांकर्णकषायशोषानित्यर्थः ४४ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमेभगव-

गंधर्वविद्याधरचारणेशायेयक्षरक्षोरगनागनाथाः येवाऋषीणामृषभाःपितृणांदैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः अ न्येचयेप्रेतपिशाचभूतकूष्मांडयादोमृगपक्ष्यधीशाः ४२ यत्किंचलोकेभगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलव- त्क्षमावत् श्रीन्ह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णंतत्त्वंपररूपवदस्वरूपम् ४३ प्राधान्यतोयान्नृषआमनंतिलीला वतारान्पुरुषस्यभूम्नः आपीयतांकर्णकषायशोषाननुक्रमिष्येतइमान्सुपेशान् ४४ इतिश्रीभा गवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ ब्रह्मोवाच यत्रोद्यतःक्षितितलोद्धरणायबिभ्रत्- क्रौडींतनुंसकलयज्ञमयीमनंतः अंतर्महार्णवउपागतमादिदैत्यंतंदंष्ट्रयाऽद्रिमिववज्रधरोददार १ जातोरुचे रजनयत्सुयमान्सुयज्ञआकूतिसूनुरमरानथदक्षिणायाम् लोकत्रयस्यमहतीमहरद्यदार्तिंस्वायंभुवेनमनुना- हरिरित्यनूक्तः २ जज्ञेचकर्दमगृहेद्विजदेवहूत्यांस्त्रीभिःसमंनवभिरात्मगतिंस्वमात्रे ऊचेययात्मशमलंगुणसंगपं कमस्मिन्विधूयकपिलस्यगतिंप्रपेदे ३ लीलाऽवताराब्रह्मणोदिताः नारदायतुतत्कर्मप्रयोजनगुणैःसह १ यत्रयदाक्षितितलोद्धरणा र्थंवाराहींतनुंबिभ्रत्सन्नुद्यतोऽनंतः तदातंसुप्रसिद्धंहिरण्याक्षंदंष्ट्रयाददार १ यज्ञावतारमाह रुचेःप्रजापतेःसकाशात्तद्भार्यायाःआकूतेःसूनुःसुतः सुयज्ञोनामजातःसचस्वभार्यायांदक्षिणायांसुयमान्देवान् अजनयत् सएवइंद्रःसन् यदा आर्तिमहरत् तदापूर्वंसुयज्ञइत्युक्तोऽपिअनुपश्चा त् मनुनामातामहेनहरिरित्युक्तःअनेनदेवोत्पादनंलोकत्रयार्तिहरणंचतस्यकर्मदर्शितम् एवंसर्वत्रावतारस्तत्कर्मचज्ञेयम् २ कपिलावतारमा ह कर्दमस्यप्रजापतेर्गृहेचतद्भार्यायांदेवहूत्यांजज्ञेनवभिःस्त्रीभिर्भगिनीभिःसहसचस्वमात्रेआत्मगतिंब्रह्मविद्यामुक्तवान् ययात्मगत्या- साआत्मनःशमलंमलिनीकरणंगुणसंगरूपंपंकमस्मिन्नेवजन्मनिविधूयकपिलस्यगतिंमुक्तिंप्राप्तवती ३ ७ ७

दत्तात्रेयावतारमाह मयाऽहमेवतुभ्यंदत्तइतियद्यतआह ततःसनाम्नादत्तोजातःस्वभक्तेभ्योयोगैश्वर्यदानंतच्चरितंदर्शयति यस्यपादपं-
कजयोःपरागःतेनपवित्रादेहायेषांतेउभयीमैहिकीमामुष्मिकींच भुक्तिमुक्तिरूपांवा ४ कुमारावतारमाह मेमयाआदौयत्तपस्तसंतस्मा-
त्स्वतपसःमत्तपसोहेतोःसहरिःचतुःसनोभूत् सनत्कुमारःसनकःसनंदनःसनातनइतिचत्वारःसनशब्दानाम्नियस्यसः कथंभूतात्स्वतप-
सःसनातनात् अखंडितात् यद्वा स्वतपसःसनात् दानात् समर्पणादित्यर्थः षणुदाने सचपूर्वकल्पस्यसंप्लवेप्रलयेविनष्टमुच्छिन्नसंप्रदाय
मात्मतत्वम् इह अस्मिन्कल्पेसम्यक्जगादउक्तवान् सम्यक्त्वंदर्शयति यद्गदितमात्रमेवमुनयःआत्मन् आत्मनिमनसिअन्वक्षत साक्षा
दपश्यन् ५ नरनारायणावतारमाह धर्मस्यपत्न्यांदक्षदुहितरिमूर्तिसंज्ञायांनारायणोनरइतिमूर्तिद्वयेनजातः कथंभूतः स्वःअसाधारणःतपः-
प्रभावोयस्य तदेवाह अनंगस्यपृतनादेव्योऽप्सरसः भगवतःसकाशात् आत्मनःस्वप्रतिरूपाःउर्वश्याद्याःस्त्रीर्दृष्ट्वातस्यनियमावलोपंव्रत-

अत्रेरपत्यमभिकांक्षतआहतुष्टोदत्तोमयाऽहमितियद्भगवान्सदत्तः यत्पादपंकजपरागपवित्रदेहायोगर्द्धिमापु
रुभयींयदुहैहयाद्याः ४ तप्तंतपोविविधलोकसिसृक्षयामेआदौसनात्स्वतपसःसचतुःसनोऽभूत् प्राक्कल्पसं
प्लवविनष्टमिहात्मतत्वसम्यग्जगादमुनयोयदचक्षतात्मन् ५ धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्व
तपःप्रभावः दृष्ट्वाऽत्मनोभगवतोनियमावलोपंदेव्यस्त्वनंगपृतनाघटितुंनशेकुः ६ कामंदहंतिकृतिनोननुरोषदृ-
ष्ट्यारोषंदहंतमुततेनदहंत्यसह्यम् सोऽयंयदंतरमलंनिविशन्बिभेतिकामःकथंनुपुनरस्यमनःश्रयेत ७ विद्धः
सपत्न्युदितपत्रिभिरंतिराज्ञोबालोऽपिसन्नुपगतस्तपसेवनानि तस्माअदाद्ध्रुवगतिंगृणतेप्रसन्नोदिव्याःस्तुवंति
मुनयोयदुपर्यधस्तात् ८ ष्णंघटितुंसाधयितुंनशेकुः यद्वा आत्मनःस्वस्ययोनियमःतपोनाशनरूपःतस्यावलोपंतत्रदृष्ट्वाभग
वतस्तंघटयितुंनशेकुरिति एतद्व्याख्यानमेकादशेभविष्यति ६ यत्रकामविजयीक्रोधोऽपिबिभेति तत्रकामोनप्रभवतीतिकिंवक्तव्यमित्याह
काममिति कृतिनःश्रीरुद्रप्रमुखाःरोषयुक्तयादृष्ट्याकामंदहंति रोषंत्वात्मानंदहंतमपितेनदहंति क्रोधेनाभिभूयंतइत्यर्थः नुअहोसोऽयंरोषो-
यदंतरंयन्मध्यंप्रविशन्नलंबिभेति यस्यांतःमनःकथंभूतम् अमलंनिर्मलंप्रविशन्निति ७ चरित्रेणैवक्रमप्राप्तवतारंसूचयति मातुःसपत्न्याः
उदितानिउक्तानिवाक्यान्येवपत्त्रिणोबाणाःतैर्विद्धोध्रुवःराज्ञउत्तानपदोऽतिसमीपेतपसेतपस्तप्तुम् ध्रुवगतिंध्रुवपदम् यत्यामुपरिस्थिता-
मधस्तात्स्थिताःदिविभवादिव्याःसप्तर्षयःस्तुवंति यद्वा उपरिभृग्वादयःअधस्तात्सप्तर्षयइति ८ ७ ७ ७

पृथ्ववतारमाह यद्यदाऋषिभिरर्थितः तदावेनंत्रात्वाअन्वर्थंनत्पुत्रइतिपदंनामलेभे पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः तस्मात्पुत्रइति-
प्रोक्तः स्वयमेवस्वयंभुवेतिहिपुत्रपदव्युत्पत्तिः कथंभूतंद्विजानांशापवाक्यमेववज्रंतेनविप्लुष्टंदग्धंपौरुषंभगमैश्वर्यंचयस्यतम् चरित्रांत
रमाह येनचजगतिजगदर्थेवसूनि अन्नादिद्रव्याणिदुग्धा ९ ऋषभावतारमाह असौहरिर्नाभेराग्नीध्रपुत्रात्सुदेव्याःसूनुरास नाभे-
र्भार्यायामेरुदेव्याएवसुदेवीत्यपिसंज्ञाजडवद्योगेननित्यसमाधिनाचर्याम् यदितियाम् तत्रहेतुः समदृक् तत्रापिहेतुः स्वस्थः स्वस्वरूपे-
स्थितः यतःप्रशांतेंद्रियः तत्कुतः यतःपरितोमुक्तसंगः १० हयग्रीवावतारमाह सत्रइति अथोइत्यर्थांतरे सएवसाक्षाद्भगवान्ममब्रह्मणःसत्रे
यज्ञेहयशीर्षाआस तपनीयंसुवर्णंतद्वद्वर्णोयस्य छंदोमयः वेदमयः तद्विधेयायेमखाः तन्मयः अमृतमयइतिवापाठः मखैर्वैर्यजनीयाअखि
लादेवतास्तदात्माच अस्यश्वसतः श्वासंमुंचतोनस्तः नासापुटात् उशतीःउशत्यः कमनीयावेदलक्षणावाचोबभूवुः ११ मत्स्यावतारमाह म

यद्वेनमुत्पथगतंद्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगंनिरयेपतंतम् त्रात्वाऽर्थितोजगतिपुत्रपदंचलेभेदुग्धावसूनिवसु-
धासकलानियेन ९ नाभेरसावृषभआससुदेविसूनुर्योवैचचारसमदृक्जडयोगचर्याम् यत्पारमहंस्यमृषयःपद-
मामनंतिस्वस्थःप्रशांतकरणःपरिमुक्तसंगः १० सत्रेममासभगवान्हयशीरषाऽथोसाक्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः
छंदोमयोमखमयोऽखिलदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीःश्वसतोऽस्यनस्तः ११ मत्स्योयुगांतसमयेमनुनोपलब्धःक्षोणी
मयोनिखिलजीवनिकायकेतः विस्रंसितानुरुभयेसलिलेमुखान्मेआदायतत्रविजहारहवेदमार्गान् १२ क्षीरोदधाव
मरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धयआदिदेवः पृष्ठेनकच्छपवपुर्विदधारगोत्रंनिद्राक्षणोद्रिपरिवर्तकषाणकंडूः
१३ त्रैविष्टपोरुभयहासनृसिंहरूपंकृत्वाभ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् दैत्येंद्रमाशुगदयाऽभिपतंतमाराद्रूरौनिपात्यवि
ददारनखैःस्फुरंतम् १४ त्स्योभाविनावैवस्वतेनमनुनादृष्टः क्षोणीमयः पृथ्वीप्रधानः तदाश्रयइत्यर्थः अतएवनिखिलजीवनिकाया-
नामाश्रयः मेमुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्यमार्गान् वेदानादायतत्रयुगांतसलिलेविजहारहहर्षेण १२ कूर्मावतारमाह क्षीरोदधौकच्छपव-
पुःसन् गोत्रंमंथनार्थंमंदरगिरिंपृष्ठेनधृतवान् कदाअमृतलब्धयेक्षीराब्धिमुन्मथ्नतांसताम् निद्रायाःक्षणःअवसरः उत्सवोवायस्यसः निद्रावसरः-
कुतस्तत्राह अद्रेःपरिवर्तःपरिभ्रमएवकषाणः कषणंघर्षणंसुखप्रदोयस्यांसाकंडूर्यस्यसः यद्वा अद्रिपरिवर्तएवकषा कषणंतेन अणितिअप
यातीतिकषाणाकंडूर्यस्य १३ श्रीनृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपादेवाःतेषामुरुभयंहंतीतितथासभगवान् कथंभूतम् भ्रमंत्योभ्रुकुट्योदंष्ट्राश्चय-
स्मिन्तत् करालंवक्त्रंयस्मिन्तत् दैत्येंद्रंस्फुरंतमारात्समीपएवगदयाउपलक्षितमभिपतंतंनखैर्विददार १४

हरिसंज्ञकावतारमाह अंतरितियुगुलेनगजयूथस्यपतिः तीर्थरूपंश्रवोयशोयस्यसतीर्थश्रवाः हेतीर्थश्रवः श्रवणेनैवमंगलंनामधेयंयस्यसः १५
तद्वचनंश्रुत्वाशरणार्थिनंतंहस्तेशुंडायांप्रगृह्य किंकृत्वा नक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपात्यविदार्यतस्मात्तद्वदनात् १६ वामनावतारमाह अ
दितेःसुतानांद्वादशादित्यानांमध्येअधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाताविष्णुः अवरजः कनीयानपिगुणैर्ज्यायान्ज्येष्ठःगुणानेवाह यद्यतइमान्लो
कान्विचक्रमे पादन्यासैःक्रांतवान् अथप्रतिश्रुतानंतरमेव तत्रहेतुःबलेः क्ष्मांवामनरूपेणजगृहे नन्वीश्वरःस्वयंकिमिति त
थाचक्रेतत्राह याञ्ञांविनाधर्ममार्गेवर्तमानोनचाल्यः ऐश्वर्यान्नभ्रंशनीयइति १७ ननुतर्हियाञ्ञयाऽपिचालनमनुचितमेवेत्याशंक्यत
तोऽधिकंस्वसालोक्यादिदास्यामीत्याशयेनहृतवानित्याह नार्थइति यद्विबुधाधिपत्यमिदानींबलात् प्राप्तमग्रेदीयमानंचअयंबलेःपु-

अंतःसरस्युरुबलेनपदेगृहीतोग्राहेणयूथपतिरंबुजहस्तआर्तः आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथतीर्थश्र
वः श्रवणमंगलनामधेय १५ श्रुत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधःपतगराजभुजाधिरूढः च
क्रेणनक्रवदनंविनिपात्यतस्माद्धस्तेप्रगृह्यभगवान्कृपयोज्जहार १६ ज्यायान्गुणैरवरजोऽप्यदितेःसु
तानांलोकान्विचक्रमइमान्यदथाधियज्ञः क्ष्मांवामनेनजगृहेत्रिपदच्छलेनयाञ्ञामृतेपथिचरन्प्रभु-
भिर्नचाल्यः १७ नार्थोबलेरयमुरुक्रमपादशौचमापःशिखाधृतवतोविबुधाधिपत्यम् योवैप्रतिश्रुतमृ-
तेनचिकीर्षदन्यदात्मानमंगशिरसाहरयेऽभिमेने १८ तुभ्यंचनारदभृशंभगवान्विवृद्धभावेनसाधुपरितु
ष्टउवाचयोगम् ज्ञानंचभागवतमात्मसतत्त्वदीपयद्वासुदेवशरणाविदुरंजसैव १९

रुषार्थोनभवति कुतइत्यतआ
ह आआपइतिच्छेदः उरुक्रमस्यपादशौचंचरणक्षालनरूपाअपः आसर्वतोधृतवतः शिखांशिखायांमूर्ध्नीत्यर्थः किंच शक्रेणवा
रितःशप्तोऽपि अंगहेनारद यःप्रतिश्रुतंविनाअन्यत्नचिकीर्षत् कर्तुंनैच्छत् यश्चतृतीयपादपूरणार्थंहरयेआत्मानंदेहमपिअभि
मेने अंगीकृतवान् एवंसदेहंत्रैलोक्यंश्रद्धयादत्तवताविबुधाधिपत्यमर्थोनभवतीत्यर्थः १८ हंसावतारमाह तुभ्यमिति भृशं-
विवृद्धेनभावेनअत्युद्रिक्तयाभक्त्यापरितुष्टःसन् भक्तियोगंसाधुयथातथाउवाच ज्ञानंचेति ज्ञानसाधनम् किंतत् भागवतंनाम-
कथंभूतम् तत्वमेवसतत्वम् आत्मतत्वदीपकम् विवृद्धभावेनेतिविशेषणस्यफलमाह यदिति १९ ७ ७

तत्तन्मन्वंतरावतारमाह चक्रमिति स्वतेजः निजंप्रभावमेवचक्रंसुदर्शनंबिभर्ति चक्रवदप्रतिहतंप्रभावंबिभर्तीत्यर्थः तदेवाह मनुवं-
शपालकः सन् त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिस्थितेसत्यलोकेऽपिकमनीयांस्वकीर्तिंविस्तारयन्राजसुदंडंविधत्ते २० धन्वंतर्यवतारमाह
लोकेअवतीर्यधन्वंतरिः सन्पुरुरुजांमहारोगिणांस्वनाम्नैवरुजः रोगान्हंति स्वयमेवकीर्तिरितिकीर्त्यतिशयोक्तिः अमृतंमरणशू-
न्यमायुर्यस्मात्सः अवअवसन्नंपूर्वंदैत्यैः प्रतिबद्धंयज्ञेभागमवरुंधे लभते अवापरुद्धमितिपाठेऽप्ययमेवार्थः आयुर्विषयंवेदंचानुशा
स्तिप्रवर्तयति २१ परशुरामावतारमाह जगतः क्षयायविधिनादैवेनोपभृतंसंवर्द्धितंमृत्यवेसमर्पितमितिवा ब्राह्मणेभ्योद्रुह्यतीतित-
था अतः उज्झितः पंथावेदमार्गोयेन अतएवनरकार्तिलिप्सतीव एवंभूतमवनेः कंटकतुल्यंक्षत्रंअसौमहात्माहरिः उद्धंतिउत्पाटयति

चक्रंचदिक्ष्वविहतंदशसुस्वतेजोमन्वंतरेषुमनुवंशधरोविभर्ति दुष्टेषुराजसुदमंव्यदधात्स्वकीर्तिंसत्येत्रिपृ
ष्ठउशतींप्रथयंश्चरित्रैः २० धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमेवकीर्तिर्नाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआशुहंति यज्ञेच
भागममृतायुरवावरुंधआयुश्चवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोके २१ क्षत्रंक्षयायविधिनोपभृतंमहात्माब्रह्मध्रुगु-
ज्झितपथंनरकार्तिलिप्सु उद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्वउरुधारपरश्वधेन २२ अस्मत्प्रसा
दसुमुखः कलयाकलेशइक्ष्वाकुवंशअवतीर्यगुरोर्निदेशे तिष्ठन्वनंसदयितानुजआविवेशयस्मिन्विरुध्य
दशकंधरआर्तिमार्च्छत् २३ यस्माअदादुदधिरूढभयांगवेपोमार्गंसपद्यरिपुरंहरवद्दिधक्षोः दूरेसुहृन्म
थितरोषसुशोणदृष्ट्यातातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः २४

दीर्घतीक्ष्णधारेणपरशुना २२ रामावतारमाहत्रिभिः अस्म
दिति अस्माकंब्रह्मादीनांप्रसादेसुमुखः कलयाभरतादिरूपयासह कलामायातस्याईशः गुरोर्दशरथस्याज्ञायांतिष्ठन्सीतालक्ष्मणा-
भ्यांसहितोवनमाविवेश यस्मिन्विरोधंकृत्वारावणोनाशंप्राप्तः २३ यस्मैरामायउदधिर्मार्गंददौ सपदिशीघ्रम् हरोयथात्रिपुरंदिधक्षुः तद्व
दरिपुरंलंकांदग्धुमिच्छोः षष्ठीचतुर्थ्यर्थे यद्वा पंचमीयम् दिधक्षोः रामात् यद्भयंप्राप्तंतेनांगेकंपोयस्येति कथंभूतउदधिः ऊढंप्राप्तंयद्भयंतेन
न अंगेषुवेपः कंपोयस्य अत्रहेतुः दूरेवर्तमानासुहृत्सीतातयानिमित्तभूतयामथितः क्षुभितोरोषः तेनसुशोणाअत्यरुणादृष्टिस्तयाऽत्यं
तंतप्यमानंमकराणामुरगाणांनक्राणांचचक्रंयस्मिन् २४ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰

किंच युद्धेरावणस्यवक्षस्थलस्पर्शेनरुग्णाभग्नायेमहेंद्रवाहस्यऐरावतस्यदंताः तैर्विडंबिताः स्वधवलिम्नाधवलीकृताः तत्तद्दिक्पतितैःप्रका शिताइत्यर्थः याएवंभूताः ककुभोदिशः ताः जुषतेसेवतेपालयतीतितत्थातस्यदारहर्तूरावणस्यअहोमत्समः कोऽन्योऽस्तीतिमहागर्वेण- ऊढंप्राप्तंहासमस्माभिः प्राणैःसहसद्यः शीघ्रंविनेष्यति अपनेष्यतिकैःधनुषोविस्फूर्जितैः टंकारघोषैरेव कथंभूतस्य अधिसैन्येस्वप रसैन्यमध्येउच्चरतः उत्कर्षेणविचरतः ककुब्जयरूढहासमितिपाठेदंतैरुज्ज्वलितानांककुभांजयेनयोरूढहासः संजातगर्वः तमपने- ष्यतीत्यर्थः २५ श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरितिदशभिः स्मरेतराः असुरांशभूताराजानस्तेषांवरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेणपीडितायाः कलयारामेणसहजातःसन् कोऽसौजातः सितकृष्णौकेशौयस्यभगवतः सएवसाक्षात् सितकृष्णाकेशत्वंशोभैवनतुवयःपरिणामकृतम् अविकारित्वात् यत्तूक्तंविष्णुपुराणे उज्जहारात्मनःकेशौसितकृष्णौमहामुनइति यच्चभारते सचापिकेशौहरिरुच्चजन्हेशुक्लमेकम-

वक्षस्स्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतैर्विडंबितककुब्जुषऊढहासम् सद्योऽसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्वि स्फूर्जितैर्धनुषउच्चरतोऽधिसैन्ये २५ भूमेःस्मरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययायकलयासितकृष्ण- केशः जातःकरिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि २६ तोकेनजीवहरणंयदुलूकि कायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोऽपवृत्तः यद्रिंखताऽंतरगतेनदिविस्पृशोर्वाउन्मूलनंत्वितरथाऽर्जुनयोर्नभाव्यम् २७

परंचापिकृष्णम् तौचापिकेशावाविशेतांयदूनांकुलेस्त्रियौरोहिणींदेवकींच तयोरेकोबलभद्रोबभूवयोऽसौश्वेतस्तस्यदेवस्यके शः कृष्णोद्वितीयःकेशवःसंबभूवकेशोयोऽसौवर्णतःकृष्णउक्तइति तत्तुनकेशमात्रावताराभिप्रायंकिंतु भारावतारणरूपंकार्यंकियदेत त् मत्केशावेवैतत्कर्तुंशक्तावितिद्योतनार्थंरामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थंचकेशोद्धरणमितिगम्यते अन्यथातत्रैव पूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्ण- स्तुभगवान्स्वयमित्येतद्विरोधाच्च कथंभूतः परमेश्वरतयाजनैः अनुपलक्ष्योमार्गोयस्य तर्हीश्वरत्वेकिंप्रमाणम् अतिमानुषकर्मान्यथाऽ नुपपत्तिरेवेत्याह आत्मनोमहिमाउपनिबध्यते अभिव्यज्यतेयेषुतानि २६ एतदेवप्रपंचयति तोकेनेत्यादिनाबालेनपूतनायाजीवहर- णंयत् रिंखताजानुभ्यांगच्छताअंतरंगतेनमध्यंप्राप्तेन दिविस्पृशोःअत्युच्चयोः इतरथाअनीश्वरत्वेतन्नभवितव्यम् २७

विषतोयपीयान्विषमयतोयस्यपीयंपानंयेषाम् पालान्गोपांश्चकृपादृष्टिसुधावृष्ट्याजीवयिष्यतीनियमुनायांक्रीडन् उरगंकालियमुच्चाट यिष्यति तच्छुन्दयेतस्यान्हृदिन्यानिर्विषत्वाय अतिविषवीर्येणविलोला अतिचंचलाजिव्हायस्य २८ दिव्यमलौकिकमिवेतिलोकोक्तिः उन्नेष्यतिउद्धरिष्यति शुष्कविरुद्भिः तत्संबंधिनिवनेशुष्कइत्यर्थः अतोदावाग्नेर्हेतोः अवसितोनिश्चितः अंतकालोयस्यतम् स बलः सरामः अनधिगम्यंदुर्ज्ञेयंवीर्यंयस्य तत्रनिशिनिःशयानमितिकालियदमनेरात्र्यांयमुनातीरेनेत्रेपिधाय्यपिहितेकारयित्वेतिमुंजाटव्यामितिज्ञेयम् २९ उपबध्यतेऽनेनेतिउपबंधंतत्साधनम् शुल्बंदाम अमुष्यमातायशोदाऽग्रहीत् अमुष्यउदरेनमातिबंधनसं-

यर्ह्येवव्रजेव्रजपशून्विषतोयपीयान्पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुन्दयेतिविषवीर्यविलोलजिव्हमु च्चाटयिष्यदुरगंविहरन्हृदिन्याम् २८ तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशिनिःशयानंदावाग्निनाशुचिवनेपरिदह्यमा ने उन्नेष्यतिव्रजमतोऽवसितांतकालंनेत्रेपिधाय्यसबलोऽनधिगम्यवीर्यः २९ गृण्हीतयद्यदुपबंधममुष्यमाता शुल्बंसुतस्यनतुतत्तदमुष्यमाति यज्जृंभतोऽस्यवदनेभुवनानिगोपीसंवीक्ष्यशंकितमनाःप्रतिबोधिताऽसीत् ३० नंदंचमोक्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशाद्गोपान्बिलेषुपिहितान्मयसूनुनाच अन्ह्याहृतंनिशिशयानमतिश्रमेण लोकंविकुंठउपनेष्यतिगोकुलंस्म ३१ गोपैर्मखेप्रतिहतेव्रजविप्लवायदेवेऽभिवर्षतिपशून्कृपयारिरक्षुः धर्तोच्छिलींध्रमिवसप्तदिनानिसप्तवर्षोमहीध्रमनघैककरेसलीलम् ३२ क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मिगौर्यां रासोन्मुखःकलपदायतमूर्च्छितेन उद्दीपितस्मररुजांव्रजभृद्वधूनांहर्तुर्हरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य ३३

मितंनभवतिनपूर्यतइत्यर्थः गोपीयशोदासंवीक्ष्यदृष्ट्वाप्रतिबोधितानिजैश्वर्यंज्ञापिताआसीदितियत् तच्चकर्मदिव्यमिवेतिसर्वत्रपूर्वेणैवान्वयः ३० वरुणस्यपाशाद्बद्ध्यंतस्मान्मोचयिष्यति मयसूनुनाव्योमनाम्नाआहृतंव्याहृतम् निशिशयानमितिचवैकुंठप्राप्तिसाधनानुष्ठानाभावोदर्शितःउपनेष्यतिप्रापयिष्यति गोकुलवासिनंजनम् स्मेत्याश्चर्ये ३१ देवेइंद्रे पशून्रिरक्षुःरिरक्षिषुरित्यर्थः अनघेश्रमरहितेएकस्मिन्नेवकरेसलीलंयथातथामहीध्रंगोवर्धनंधर्ताधारयिष्यति उच्छिलींध्रमुद्गतंछत्राकमिव सप्तवर्षाणिवयोयस्यसः ३२ निशिरात्रौनिशाकररश्मिभिःगौर्यांधवलायांवनेक्रीडन् कलानिमंजुलानिपदानियस्मिन्तच्च तत् आयतंदीर्घंमूर्च्छितमालापविशेषयुक्तंगीतंतेनउद्दीपितःस्मरएवरुक्या-सांतासांगोपीनांहर्तुःशंखचूडस्यशिरोहरिष्यति ३३

येचप्रलंबादयः तेसर्वेहरिणाहेतुभूतेनतदीयंनिलयमदर्शनंदर्शनायोग्यंवैकुंठम् अलंयास्यंतीत्युत्तरेणान्वयः खरोधेनुकः दर्दुरइवदर्दुरोब-
कः इभःकुवलयापीडः कपिर्द्विविदः कुजोनरकः ३४ येचमृधेआत्तचापाः समितौसंग्रामेशालंतेश्लाघंतेतेसमितिशालिनः ननुप्रलंबखर
कपिबल्वलरुक्मिप्रमुखाः बलभद्रेणनिहताः कांबोजादयश्चभीमार्ज्जुनादिभिः शंबरःप्रद्युम्नेनयवनोमुचुकुंदेननतु हरिणातत्राह बलो-
भीमःपार्थइत्यादयोव्याजाल्हयाःकपटनामानियस्यतेनसप्तोक्षाणस्तेनदमिताः कालांतरेयास्यंतीतिभावः एतच्चसर्वमपिकर्मदिव्यमिव त
च्चान्यथानभाव्यमितिपूर्वेणैवसंबंधः ३५ व्यासावतारमाह अनुयुगंमीलितासंकुचिताधीर्येषाम् स्तोकमल्पमायुर्येषांतेस्वनिगमःस्वकृ-
तोवेदराशिः बनअहोदूरेपारंयस्येतिदुर्गमइत्यवमृश्यसत्यवत्यामाविर्भूतःसन् सएवहरिः विटपः शाखाभेदेन ३६ बुद्धावतारमाह देवद्वि-

येच्चप्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाःकुजपौंड्रकाद्याः अन्येचशाल्वकपिबल्वलदंतवक्रसप्तोक्ष-
शंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः ३४ येवामृधेसमितिशालिनआत्तचापाःकांबोजमत्स्यकुरुकेकयसृंजयाद्याः
यास्यंत्यदर्शनमलंबलभीमपार्थव्याजाल्हयेनहरिणानिलयंतदीयम् ३५ कालेनमीलितधियामवमृश्यनॄ
णांस्तोकायुषांस्वनिगमोबतदूरपारः आविर्हितस्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यांवेदद्रुमंविटपशोविभजिष्यतिस्म ३६
देवद्विषांनिगमवर्त्मनिनिष्ठितानांपूर्भिर्मयेनविहिताभिरदृश्यतूर्भिः लोकान्घ्नतांमतिविमोहमतिप्रलोभंवेषंवि-
धायबहुभाष्यतऔपधर्म्यम् ३७ यर्ह्यालयेष्वपिसतांनहरेःकथाःस्युःपाखंडिनोद्विजजनावृषलानृदेवाः स्वाहा
स्वधावषडितिस्मगिरोनयत्रशास्ताभविष्यतिकलेर्भगवान्युगांते ३८ सर्गेतपोहमृषयोनवयेप्रजेशाःस्थाने-
चधर्ममखमन्वमरावनीशाः अंतेत्वधर्महरमन्युवशासुराद्यामायाविभूतयइमाःपुरुशक्तिभाजः ३९

षांनिष्ठितानांनितरांस्थितानाम् तद्बलेनचपूर्भिःपुरीभिः अदृश्यतूर्भिः अलक्ष्यवेगाभिः मतेर्विमोहः योग्यतात्यागोयस्मात् मतेःप्रलोभश्चायुक्त
स्वीकारोयस्मात्तंपाखंडवेषंविधायतेन औपधर्म्यंपाखंडधर्मम् स्वार्थेष्यञ् बहुभाषिष्यतइत्यर्थः ३७ कल्क्यवतारमाह यर्हियदासतामप्यालये
षुगृहेषुहरेःकथाःनस्युः त्रैवर्णिकाःपाखंडिनःस्युः शूद्राश्चराजानःस्युः तदाकल्किरूपेणकलेःशास्ताभविष्यति अत्रचब्रह्मनारदसंवादात् भाग्भा
विनोवराहादयः मन्वंतरावतारास्तुभूताभाविनश्च धन्वंतरिपरशुरामौ तदावर्तेते श्रीरामादयस्तुभाविनः तत्रतुक्वचिद्भूतादिनिर्देशश्छांदसइतिद्र
ष्टव्यम् ३८ सृष्ट्यादिकार्यभेदेनमायागुणावतारविभूतीराह सर्गइति स्थानेस्थितौमखोविष्णुः धर्मश्चमखश्चमनवश्चअमराश्चअवनीशा-
श्च अंतेसंहारेहरोरुद्रःमन्युवशाःसर्पाः बहुशक्तिधारिणोभगवतइमाविभूतयः ३९

इदंमयासंक्षेपेणोक्तं विस्तरेणवक्तुंनकोऽपिसमर्थइत्याह पृथिव्याःपरमाणूनपियोविममेगणितवान् तादृशोऽपिकोनुविष्णोर्वीर्यगणनांकर्तुमर्हति कथंभूतस्ययोविष्णुःत्रिपृष्ठंसत्यलोकंचस्कंभधृतवान् किमितिचस्कंभयस्मात्त्रैविक्रमेअस्खलताप्रतिघातशून्येनस्वरंहसास्वपादवेगेन त्रिसाम्यरूपंसदनमधिष्ठानंतस्मादारभ्यउरअधिकंकंपयानंकंपमानम् कंपेनयानंयस्येतिवा अतःकारणाच्चस्कंभआत्रिपृष्ठमितिवाछेदः सत्यलोकमभिव्याप्ययःसर्वंधृतवानित्यर्थः तथाचमंत्रः विष्णोर्नुकमिति अस्यार्थः विष्णोर्नुवीर्याणिकंप्रवोचंकःप्रवोचदित्यर्थः-यःपार्थिवानिरजांस्यपिविममेसोऽपियोविष्णुःत्रेधाविचक्रमाणःत्रिविक्रमंकुर्वन् उत्तरंलोकमस्कभाय अवष्टब्धवान् कथंभूतम् सधस्थं सहस्थसधादेशःतिष्ठंतीतिस्थाः तत्रस्थैःदेवैःसहवर्तमानमित्यर्थः ४० एतत्प्रपंचयति नांतमिति पुरुषस्ययन्मायाबलंतस्यांतंनविदामि

विष्णोर्नुवीर्यगणनांकतमोऽर्हतीह यःपार्थिवान्यपिकविर्विममेरजांसि चस्कंभयःस्वरंहसाऽस्खलता त्रिपृष्ठंयस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकंपयानम् ४० नांतंविदाम्यहममीमुनयोऽग्रजास्तेमायाबलस्यपुरुषस्यकुतोऽपरेये गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवःशेषोऽधुनाऽपिसमवस्यतिनास्यपारम् ४१ येषांसएवभगवान्दययेदनंतःसर्वात्मनाऽश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकम् तेदुस्तरामतितरंतिचदेवमायांनैषांममाहमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये ४२ वेदाहमंगपरमस्यहियोगमायांयूयंभवश्चभगवानथदैत्यवर्यः पत्नीमनोःसचमनुश्चतदात्मजाश्चप्राचीनबर्हिऋभुरंगउतध्रुवश्च ४३ इक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदविदेहगाधीरघ्वंबरीषसगरागयनाहुषाद्याः मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवदेवव्रतोबलिरमूर्तरयोदिलीपः ४४

नवेद्मि दशशतान्याननानि यस्यसोऽपिअस्यगुणानागायन्पारंनसमवस्यति नप्राप्नोति ४१ यदिनकेऽपिविदंतितर्हिकथंमुच्येरन् तत्कृपयैवेत्याह येषामितिदययेत् दयांकुर्यात् तेचयदिनिष्कपटमाश्रितचरणाभवंतितेदुस्तरांदेवमायामतितरंति चकारान्मायावैभवंविदंतिच अथेतिवापाठः प्रत्यक्षमेवतेषांमायातरणमित्याह नैषामिति श्वसृगालानांभक्ष्येदेहे ४२ अंतर्ज्ञानाभावेऽपिमायेयमितिज्ञानंतत्कृपयाबहूनामस्तीत्याह वेदाहमितित्रिभिः यूयमिति सनकादीनंतर्भाव्यबहुत्वम् दैत्यवर्यःप्रल्हादः मनुःस्वायंभुवःतस्यपत्नीचतदात्मजाःपुत्रौकन्याश्च प्राचीनबर्हिषोविसर्गलोपःछांदसः ४३ शतधनुःअनुश्चसंधिरार्षः रंतिदेवाइतिवापाठः सगमः ऐकपद्येएतैःसहितोदेवव्रतइत्यर्थः ४४

उपेंद्रदत्तः शुकः बिभीषणादयोवर्यामुख्यायेषांते ४५ किंबहुनासत्संगेनसर्वेऽपिविदंतीत्याह तेवाइति अद्भुताः क्रमाः पादन्यासायस्यह रेः तत्परायणास्तद्भक्ताः तेषांशीलेशिक्षायेषांतेतथायदिभवंतितर्हितेअपिविदंतीत्यर्थः शुभेभगवतोरूपेधारणामनोनियमनंयेषांतेविदंती- तिकिमुवक्तव्यम् ४६ किंतद्भगवतःस्वरूपंयस्मिन्मनोधारणांविधायमायांतरंतीत्यपेक्षायामाह शश्वदितिद्वाभ्याम् यद्ब्रह्मेतिविदुर्मु नयः तद्वैभगवतःस्वरूपम् किंतत्ब्रह्मतदाह अजस्रंनित्यंचतत्सुखंच विशोकंचेति अजस्रसुखत्वेहेतुः शश्वत्सदाप्रशांतमतोनि- त्यसुखरूपम् विशोकत्वेहेतुः अभयम् कुतः यतः समंभेदशून्यम् अतोऽभयम् द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः तत्कुतः यतःप्रतिबो धमात्रम् ज्ञानैकरसम् ननुज्ञानस्यापिनीलपीताद्याकारेणचक्षुरादिकरणभेदेनच भेदोदृश्यते नशुद्धंनिर्मलम् ननुदर्शितोविषयकर

सौभर्युतंकशिबिदेवलपिप्पलादसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः येऽन्येबिभीषणहनूमदुपेंद्रदत्तपा- र्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ४५ तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांस्त्रीशूद्रहूणशबराअपिपापजी- वाः यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जनाअपिकिमुश्रुतधारणाये ४६ शश्वत्प्रशांतमभयंप्रति बोधमात्रंशुद्धंसमंसदसतःपरमात्मतत्वम् शब्दोनयत्रपुरुकारकवान्क्रियोऽर्थोमायापरैत्यभिमुखेचवि लज्जमाना ४७

णोपरागरूपोमलइत्यतआह सदसतः परंविषयकरणसंगशून्यम् वृत्तेरेवतदुपरागोनज्ञानस्येतिभावः न नुतथाऽपिज्ञात्रासहभेदःस्यात् नआत्मतत्वमात्मनोज्ञातुःस्वरूपमेवतत् नततोभिन्नम् ननुतंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिशब्दबोध्यत्व प्रतीतेःकुतोबोधरूपत्वंतत्राह शब्दोनयत्रेति आरोपितनिवृत्तावेवशब्दस्यव्यापारोनतद्बोधइत्यर्थः ननुचभवतुनामनिरस्तभेदज्ञान- रूपत्वाद्विशोकत्वम् सुखस्यतु नानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात्कथमजस्रसुखत्वंतस्येत्यतआह यत्रबहुकारकसाध्यःक्रिया- र्थः उत्पाद्यादिचतुर्विधंक्रियाफलंचनास्ति इंद्रियैर्ज्ञानांशाभिव्यक्तिरिवक्रियाभिरानंदांशाभिव्यक्तिमात्रंक्रियते नोत्पत्त्यादिकमिति भावः ननूत्पत्त्याद्यभावेऽपिमायामलापाकरणेनविकार्यत्वमेवस्यात् व्रीहीणामिवतुषापाकरणेनेत्याशंक्याह मायाअभिमुखेस्था- तुंविलज्जमानेवयस्मात्परैति दूरतोऽपसरति ४७

तस्मादेवंभूतेभगवतिनियमितमनसांकृतार्थानांनकिमपिकृत्यमस्तीत्याह सह्यांचतीतिसध्र्यक् सहचरंमनः यंप्रतिनियम्ययस्मिन् स्थिरी
कृत्ययतयः यत्नशीलाः कर्त्तांभेदः तन्निरासोऽकर्तः तत्रंहतिंसाधनंजह्युः त्यजेयुः अनुपयोगात्तन्नाद्रियंतइत्यर्थः उपयोगाभावेनसा
धनानादरेदृष्टांतः निपीयतेऽस्मिन्निति निपानंकूपः तस्यखनित्रंखननसाधनंयथास्वयमेवपर्जन्यरूपेणविराजमानइंद्रोनादत्ते तद्व
दिति यद्वा स्वेनैवराजतइतिस्वराट् दरिद्रः सयथाइंद्रः समृद्धः सन् कर्मकारदशायांगृहीतंनिपानखनित्रंजहाति तद्वदित्यर्थः ४८
एवंतावदजस्रसुखंविशोकंब्रह्मैवभगवतःस्वरूपम् तत्प्राप्तानांचनप्राप्यंकृत्यंवाकिंचिदस्तीत्युक्तम् इदानींततःप्राक्सएवसर्वफल
दातासर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह सएवश्रेयसांफलानांविभुः दाताऽपि तत्रहेतुः भावानांब्राह्मणादीनांस्वभावैः शमदमादिभिर्विशेषणैः-

तद्वैपदंभगवतःपरमस्यपुंसोब्रह्मेतियद्विदुरजस्रसुखंविशोकम् सध्र्यङ्नियम्ययतयोयमकर्तहेतिंज
ह्युःस्वराडिवनिपानखनित्रमिंद्रः ४८ सश्रेयसामपिविभुर्भगवान्यतोऽस्यभावस्वभावविहितस्यसतःप्रसि
द्धिः देहेस्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणेव्योमेवतत्रपुरुषोनविशीर्यतेऽजः ४९ सोऽयंतेऽभिहितस्तातभगवान्
विश्वभावनः समासेनहरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्चयत् ५० इदंभागवतंनामयन्मेभगवतोदितम् संग्रहोऽयं
विभूतीनांत्वमेतद्विपुलीकुरु ५१ यथाहरौभगवतिनृणांभक्तिर्भविष्यति सर्वात्मन्यखिलाधारेइतिसंक-
ल्प्यवर्णय ५२ मायांवर्णयतोऽमुष्यईश्वरस्यानुमोदतः शृण्वतःश्रद्धयानित्यंमाययात्मानमुह्यति ५३
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेब्रह्मनारदसंवादेसप्तमोऽध्यायः ७ विहितस्यसतः शुभस्यकर्म-
णोयतः प्रवर्तकात्प्रसिद्धिः यद्वा भावानांमहदादीनांस्वभावेनपरिणामेनविहितस्यसतःकार्यस्यप्रसिद्धिः सएवस्वर्गादीनांदातेत्यर्थः ननु-
कर्मकर्तुर्मृतस्यकथंस्वर्गादिफलंस्यात्तत्राह स्वारंभकधातूनांभूतानांविगमेवियोगेसति अन्वनुविशीर्यमाणेऽपिदेहेतत्रस्थंव्योमेवय-
स्तेनसहनविशीर्यते यतः तेनसहनजातः तस्यपुरुषस्यश्रेयसांप्रभुरित्यर्थः ४९ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोऽयंतेसमासेनसंक्षेपेणा
भिहितः तमेवाह सदसत्कार्यकारणंचहरेरन्यन्नभवति ननुहरेः तदव्यतिरेकेतद्गतविकारप्रसंगःस्यात् नअन्यस्मात्कारणभूतोहरिः का
र्याद्व्यतिरिक्तइत्यर्थः ५० अयंचविभूतीनांसंग्रहउदितः ५१ यथावर्णितेननृणांभक्तिर्भविष्यतीत्येवंसंकल्प्यसंचित्यतथाहरिलीलाप्राधा-
न्येनश्रीभागवतंवर्णय नतुभक्तिरसविघातेनकेवलंतत्त्वमित्यर्थः ५२ ननुलीलामायाश्रयाकिंतद्वर्णनेनेत्यतआह मायामिति ५३ इति
द्वितीयस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७

अष्टमेदेहसंबंधमाक्षिपन्नाशजीवयोः बहून्परिक्षिदापृच्छत्पुराणार्थान्बुभुत्सितान् १ त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तंतदेवविपुलीकरणंपृच्छति ब्रह्मणेतित्रिभिः अगुणस्यगुणातीतस्यापि देववद्दर्शनंयस्यसः १ २ निःसंगमनः श्रीकृष्णेनिवेश्येतिस्वप्रयत्नोदर्शितः ३ सोऽपिश्र-द्धयाशृण्वतोनावश्यकइत्याह शृण्वतइति स्वप्रयत्नंविनाऽपिभगवान्स्वयमेवहृदिविशति ४ भावसरोरुहंहृदयकमलंप्रविष्टश्चतद्गतं-सर्वमलंधुनोति सलिलस्येतिद्रव्यांतरव्यामिश्रणादिनाकुंभस्थेजलेशोधितेतदेवकेवलंशुध्यति नतुनदीतडागादिगतंसच्चमलः कुंभस्थं तस्तिष्ठत्येव नतुसर्वदाविलीयते अतएवकिंचिच्चलनेनपुनःक्षुभ्यतिच एवंतपोदानादिप्रायश्चित्तंनसर्वथासर्वेषांसर्वपापंधुनोति किंतुसा वशेषम् तच्चकस्यचिदेवकिंचिदेवहृदिप्रविष्टमात्रस्तुश्रीकृष्णः सर्वेषांसर्वपापंनिःशेषंहरतीत्यनेनदृष्टांतेनोक्तंसलिलस्यमलंयथाशरदिति

राजोवाच ब्रह्मणाचोदितोब्रह्मन्गुणाख्यानेगुणस्यच यस्मैयस्मैयथाप्राहनारदोदेवदर्शनः १ एत-द्वेदितुमिच्छामितत्त्ववदविदांवर हरेरद्भुतवीर्यस्यकथालोकसुमंगलाः २ कथयस्वमहाभागयथाऽह-मखिलात्मनि कृष्णेनिवेश्यनिःसंगमनःस्त्यक्ष्येकलेवरम् ३ शृण्वतःश्रद्धयानित्यंगृणतश्चस्वचेष्टितम् कालेननातिदीर्घेणभगवान्विशतेहृदि ४ प्रविष्टःकर्णरंध्रेणस्वानांभावसरोरुहम् धुनोतिशमलंकृष्णःस लिलस्ययथाशरत् ५ धौतात्मापुरुषःकृष्णपादमूलंनमुंचति मुक्तसर्वपरिक्लेशःपांथःस्वशरणंयथा ६ यदधातुमतोब्रह्मन्देहारंभोऽस्यधातुभिः यदृच्छयाहेतुनावाभवंतोजानतेयथा ७ आसीद्यदुदरात्पद्मंलोक संस्थानलक्षणम् यावानयंवैपुरुषइयत्तावयवैःपृथक् तावानसावितिप्रोक्तःसंस्थावयववानिव ८

५ ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह धौतात्मानिष्पापः मुक्ताःसर्वेरागद्वेषादयःपरिक्लेशायेन पांथःप्रवासादागतःस्वशरणंगृहंयथानमुंचतितद्व त् ६ तदेवंश्रवणोत्कर्षमाविष्कृत्यसंदिग्धानर्थान्पृच्छति अधातुमतः धातवोभूतानितत्संबंधशून्यस्यास्यलौकिकस्यात्मनः धातु भिर्देहारंभइतियत् एतत्किंयदृच्छयानिर्निमित्तम् हेतुनावाकर्मादिना भवंतोयथावज्जानते अतःकथयंत्वितिशेषः ७ यश्चासावी श्वरः सोऽप्येतत्तुल्यदेहवान्प्रोक्तः अतस्तस्यकोविशेषइत्याशयेनपृच्छति आसीदितिसार्धेन लोकानांसंस्थानंरचनातदेवलक्षणंस्व रूपंयस्यतत्पद्मंयस्योदरात् आसीत् असावीश्वरः इयत्तायुक्तैःस्वपरिमितैरवयवैरयंलौकिकःपुरुषोयावान्यत्संख्याकावयवयु क्तः तावान्प्रोक्तःसंस्थावान् अवयववानिवप्रोक्तः अतःकोविशेषस्तस्येति ८ ७ ७ ७

अवश्यंचविशेषोवाच्यइत्याह अजोब्रह्माभूतानांव्यष्ट्युपाधीनामात्मानियंता समष्ट्युपाधित्वात् येनच अनुगृण्हतातस्यरूपंददृशे दृष्टवान् ए
तच्चतस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यंसृजामिसृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितइत्यादिनोक्तमनूद्यते अग्रेतुस्पष्टंभविष्यति ९
प्रश्नांतरमाह सचापीति यत्रशेतेयेनरूपेणावतिष्ठते विश्वस्यस्थित्याद्योयस्मात् एवमादिप्रश्नानांतत्त्वनोऽर्हस्युदाहर्तुमितिसर्वत्रैतेक्रिया
याःसंबंधः १० प्रश्नांतरमाह पुरुषस्यावयवैः पूर्वकल्पिताः यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंतीत्यादौ लोकैश्चामुष्यावयवाइति पातालमे-
तस्यहिपादमूलमित्यादौचत्वन्मुखात्श्रुतवंतोवयम् ११ एवंसंदेहविपर्ययाभ्यांपृष्ट्वा इदानीमज्ञातान्बहूनर्थान्पृच्छति यावानित्या
दिना कल्पोमहान् विकल्पोऽवांतरः भूतादिशब्दोयस्मात् यस्यैवाचकइतिवा सतः स्थूलदेहाभिमानिनोमनुष्यपितृदेवादेःआयुषःप्रमा

अजःसृजतिभूतानिभूतात्मायदनुग्रहात् ददृशेयेनतद्रूपंनाभिपद्मसमुद्भवः ९ सचापियत्रपुरुषोविश्वस्थि
त्युद्भवाप्ययः मुक्त्वाऽत्ममायांमायेशःशेतेसर्वगुहाशयः १० पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताः लो
कैरमुष्यावयवाःसपालैरितिशुश्रुम ११ यावान्कल्पोविकल्पोवायथाकालोऽनुमीयते भूतभव्यभवच्छब्द-
आयुर्मानंचयत्सतः १२ कालस्यानुगतिर्यातुलक्ष्यतेऽण्वीबृहत्यपि यावत्यःकर्मगतयोयादृशीर्द्विजसत्तम
१३ यस्मिन्कर्मसमवायोयथायेनोपगृह्यते गुणानांगुणिनांचैवपरिणाममभीप्सताम् १४ भूपातालककुब्व्यो
मग्रहनक्षत्रभूभृताम् सरित्समुद्रद्वीपानांसंभवश्चैतदोकसाम् १५ प्रमाणमंडकोशस्यबाह्याभ्यंतरभेदतः
महतांचानुचरितंवर्णाश्रमविनिश्चयः १६ अवतारानुचरितंयदाश्चर्यतमंहरेः युगानियुगमानंचधर्मोयश्चयु-
गेयुगे १७ नृणांसाधारणोधर्मःसविशेषश्चयादृशः श्रेणीनांराजर्षीणांचधर्मःकृच्छ्रेषुजीवताम् १८

णम् १२ अनुमानप्रकारःपृष्टःविशेषंपृच्छति कालस्येति अनुगतिःप्रवृत्तिः कर्मगतयः कर्मप्राप्यानिस्थानानियादृशीःयादृश्यः १३ गुणा
नांसत्वादीनांपरिणामंदेवादिरूपमिच्छतांगुणिनांजीवानांमध्येयस्मिन् परिणामेकर्मणांपुण्यपापानांसमवायः समुदायः केनकर्मस
मुदायेनकथंकृतेनकोऽधिकारीदेवादिभावंप्राप्नोतिइत्यर्थः १४ भूरादीनांसंभवः एतानिओकांसियेषांप्राणिनांतेषांचसंभवः यच्चेतिस
र्वत्रानुषंगः १५ वर्णानामाश्रमाणांचविनिश्चयः तत्तत्स्वभावैर्निर्धारः १६ युगेयुगेप्रतियुगंयोधर्मः यच्चहरेरवतारानुचरितम् १७ सवि-
शेषःवर्णाश्रमनिबंधनः श्रेणीनांतत्तद्व्यवसायोपजीविनांव्यवहारनियमलक्षणोधर्मः राजर्षीणांप्रजापालनाधिकारिणाम् कृच्छ्रेषुआपत्सु
जीवतांसर्वेषाम् १८

सर्वेषांतत्वानांप्रकृत्यादीनांपरिसंख्यानंसंख्या लक्षणंस्वरूपम् हेतुतोलक्षणम् तत्तत्कार्यहेतुत्वेनचलक्षणमित्यर्थः पुरुषाराधनस्यविधिः देवपूजाप्रकारः अष्टांगयोगस्यचविधिः १९ योगेश्वराणामैश्वर्येणाणिमादिना अर्चिरादिगतिः लिंगशरीरस्यभंगःप्रलयः वेदाऋग्वेदादयः उपवेदाआयुर्वेदादयः धर्माःधर्मशास्त्राणितेषाम् इतिहासपुराणयोश्चगतिःस्वरूपम् २० संप्लवः अवांतरप्रलयः यद्वा सम्यक्प्लवनंसमुद्भवः विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमोमहाप्रलयः इष्टंवैदिकंकर्म पूर्तंस्मार्तम् वापीकूपतडागादिदेवतायतनानिच अन्नप्रदानमारामःपूर्तमित्यभिधीयतइति तत्रचकाम्यानामग्निहोत्रादीनांविधिः त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामस्यविधिः अविरोधप्रकारः २१ अनुशायिनांली-

तत्वानांपरिसंख्यानंलक्षणंहेतुलक्षणम् पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्यच १९ योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिंगभंगस्तुयोगिनाम् वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः २० संप्लवःसर्वभूतानांविक्रमःप्रतिसंक्रमः इष्टापूर्तस्यकाम्यानांत्रिवर्गस्यचयोविधिः २१ यश्चानुशायिनांसर्गःपाखंडस्यचसंभवः आत्मनोबंधमोक्षौच-व्यवस्थानंस्वरूपतः २२ यथाऽत्मतंत्रोभगवान्विक्रीडत्यात्ममायया विसृज्यवायथामायामुदास्तेसाक्षिवद्विभुः २३ सर्वमेतच्चभगवन्पृच्छतेमेऽनुपूर्वशः तत्वतोऽर्हस्युदाहर्तुंप्रपन्नायमहामुने २४ अत्रप्रमाणंभगवान्परमेष्ठीयथात्मभूः परेचैवानुतिष्ठंतिपूर्वेषांपूर्वजैःकृतम् २५ नमेऽसवःपरायंतिब्रह्मन्ननशनादमीपिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्रकुपितद्विजात् २६ सूतउवाच सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिसत्पतेः ब्रह्मरातोभृशंप्रीतोविष्णुरातेनसंसदि २७ प्राहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ब्रह्मणेभगवत्प्रोक्तंब्रह्मकल्पउपागते २८

नोपाधीनांजीवानांआत्मनोजीवस्यव्यवस्थानंबंधमोक्षातिरिक्तस्वरूपेणावस्थानम् २२ उदास्तेप्रलये २३ चशब्दादपृष्टमपि २४ प्रमाणंसम्यक्ज्ञाता यतस्तवब्रह्मनारदव्यासक्रमेणसंप्रदायोऽस्तीतिसामान्यन्यायेनाह यद्वा त्वदन्येप्रायशोगतानुगतिकाएवनतत्वविदइत्याह परेचैवेति २५ ननुतवानशनद्विजकोपाभ्यांव्याकुलस्यकुतःश्रवणंतत्राह नेति नपरायंति नापगच्छंति नव्याकुलीभवंतीत्यर्थः अच्युतकीर्तिपीयूषंपिबतः २६ उपामंत्रितःपृष्टःसंश्चासौपतिश्चतस्य २७ ब्रह्मकल्पेसृष्ट्युपक्रमकल्पे भागवताख्यानेनैवप्रश्नानामुत्तरंदातुमुपक्रांतवानित्यर्थः २८ ॥ ॥ ॥

पांडूनामृषभः श्रेष्ठः आनुपूर्व्येणेतिप्रस्तावक्रमः अत्रविवक्षितोनप्रश्नक्रमः २९ इतिद्वि० टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ राजप्रश्नोत्तरंवक्ष्य
न्ब्रह्मणेहरिणोदितम् कथयामासनवमेशुकोभागवतंपुनः १ तत्रयत्तावदुक्तंयदधातुमतइत्यनेनजीवस्यकथंदेहसंबंधइतितत्रोत्तरमाह आत्म
नोहरेर्मायामंतरेणअनुभवरूपस्यात्मनः अर्थेनदृश्येनदेहादिनासंबंधः अंजसातत्त्वतोनघटेत अत्रहेतुः परस्येति स्वप्नद्रष्टुर्यथास्वप्नदेह
संबंधोनघटतेतद्वत् १ संसारोऽपिमाययैवेत्याह बहुरूपः बालयुवादिरूपः देवनारदादिरूपश्च आभातिगुणेषुदेहादिषु २ अतएवभक्ति
योगेनतन्निरासेसतिमोक्षोऽपिघटतइत्याह यर्हीति वावशब्दएवार्थेस्वएवमहिम्नियदारमेत तदेवाह कालमाययोःपुरुषप्रकृत्योः परस्मिन् त
दाउभयमहंममेतिचत्यक्त्वाउदास्ते पूर्णरूपेणावतिष्ठतेतदुक्तम् ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेनर्थंतत्कृतंचाभि
पद्यते अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहितामिति ३ यच्चोक्तंपरमेश्वरस्यापिदेहसंबंधाविशे-

यद्यत्परीक्षिदृषभःपांडूनामनुपृच्छति आनुपूर्व्येणतत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे २९ इतिश्रीभा० द्वितीयस्कं
धेप्रश्नविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ८ श्रीशुकउवाच आत्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्मनः नघटेता
र्थसंबंधःस्वप्नद्रष्टुरिवांजसा १ बहुरूपइवाभातिमाययाबहुरूपया रममाणोगुणेष्वस्याममाहमितिमन्यते २
यर्हिवावमहिम्निस्वेपरस्मिन्कालमाययोः रमेतगतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्तेतदोभयम् ३ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थंय-
दाहभगवानृतम् ब्रह्मणेदर्शयन्रूपमव्यलीकव्रतादृतः ४ सआदिदेवोजगतांपरोगुरुःस्वधिष्ण्यमास्थायसिसृ
क्षयैक्षत तांनाध्यगच्छद्दृशमत्रसंमतांप्रपंचनिर्माणविधिर्ययाभवेत् ५ षात्कथंतद्भक्त्यामोक्षःस्यादिति आसीद्यदुदरा-

त्पद्ममित्यादिनातत्राह आत्मनोजीवस्यतत्त्वविशुद्ध्यर्थंतत्त्वज्ञानार्थंतद्भवत्येवकिंतत् यत्तपआदिनाभजनंभगवान्ब्रह्मणेआह किंकुर्वन् ऋतं
सत्यंचिद्घनंरूपंदर्शयन् दर्शनेहेतुः अव्यलीकेनव्रतेनतपसाआदृतःसेवितःसन् अयंभावःजीवस्याविद्ययामिथ्यारूपदेहसंबंधः ईश्वरस्य
तुयोगमाययाचिद्घनलीलाविग्रहाविर्भावइतिमहान्विशेषः अतस्तद्भजनान्मोक्षोपपत्तिरिति ४ भगवद्भजनादेवतत्त्वज्ञानमित्येतत्प्रपंच-
यिष्यन् ब्रह्मणोऽपितत्त्वज्ञानंतत्प्रसादादेवेतिदर्शयितुमितिहासमाह सइत्यादिनापरोगुरुः भक्तिरहस्योपदेष्टा स्वधिष्ण्यंपद्ममास्थायअ
धिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणायपूर्वंजलेनिमग्नःपरावृत्यस्वधिष्ण्येस्थित्वेत्यर्थः ऐक्षततत्कथंस्रष्टव्यमित्यालोचितवान् तांदृशंप्रज्ञाम् अत्र
सृष्टिविषयेसंमतामव्यभिचारिणीम् विधिःप्रकारः ५ ६ ६ ६ ६ ६

सृष्टिंचिंतयन्कदाचिद्द्व्यक्षरंवचः अंभसिउपाशृणोत् उपसमीपेश्रुतवान् तेअक्षरेदर्शयति कादयोमावसानाः स्पर्शाः तेषुयत् षोडशंतकारःय
श्चैकविंशंपकारः वचसोनिर्देशार्थंतदर्थमाह हेनृपनिष्किंचनानांत्यक्तधनानांधनंयद्विदुः येनतपोधनाइतिप्रसिद्धाः तच्चाहद्विर्गदितंतपतपेति लो
टमध्यमपुरुषैकवचनम् तस्यवीप्सांसादरविधिरूपामशृणोदित्यर्थः ६ एवंनिशम्यतस्यवचसोवक्तुर्दिदृक्षयाततःप्रचलितःसन्दिशोविलो
क्यपुनःस्वधिष्ण्यमास्थायकेनचित्प्रत्यक्षंनियुक्तइवतच्चात्मनोहितंविमृश्यतपसिमनोधृतवानित्यर्थः ७ ततश्चसःब्रह्माअखिलानांलोका
नांतापनंप्रकाशकंतपःअतप्यतकृतवान् तपतपेत्येतस्यवचसोऽर्थेअमोघंदर्शनंयस्य जितःअनिलः आत्मामनश्चयेन विजितानिउभयें-
द्रियाणिज्ञानकर्मात्मकानियेन तपतांतपश्चरतांमध्येतपीयान् अतिशयेनतपस्वी ८ तस्मैब्रह्मणेस्वलोकंवैकुंठाख्यंपरंश्रेष्ठम् नयत्परंयतः

सचिंतयन्द्व्यक्षरमेकदांऽभस्युपाशृणोद्द्विर्गदितंवचोविभुः स्पर्शेषुयत्षोडशमेकविंशंनिष्किंचनानांनृपयद्धनंवि
दुः ६ निशम्यतद्वक्तृदिदृक्षयादिशोविलोक्यतत्रान्यदपश्यमानः स्वधिष्ण्यमास्थायविमृश्यतद्धितंतपस्यु-
पादिष्टइवादधेमनः ७ दिव्यंसहस्राब्दममोघदर्शनोजितानिलात्माविजितोभयेंद्रियः अतप्यतस्माखिल-
लोकतापनंतपस्तपीयांस्तपतांसमाहितः ८ तस्मैस्वलोकंभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासपरंनयत्परम् व्य
पेतसंक्लेशविमोहसाध्वसंस्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ९ प्रवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्वंचमिश्रंनचकालवि
क्रमः नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः १० श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राः
सुरुचःसुपेशसः सर्वेचतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसःपरिस्फुर
त्कुंडलमौलिमालिनः ११

परमुत्कृष्टमन्यन्नास्ति तमेवलोकमनुवर्णयतिपंचभिः व्यपेताः संक्लेशादयोयस्मात् स्वदृष्टवद्भिः स-
त्पुण्यवद्भिः यद्वा स्वस्यदृष्टंदर्शनमस्तियेषाम् आत्मविद्भिरित्यर्थः ९ तयोःताभ्यांमिश्रंसत्वंचनप्रवर्तते किंतुशुद्धमेवसत्वम् काल-
विक्रमोनाशः अपरेरागलोभादयोनसंतीतिकिमुवक्तव्यम् अनुव्रताःपार्षदाः १० श्यामाश्चतेअवदाताश्च पद्मनेत्राः पीतांबराः सुरु
चः अतिकमनीयाः सुपेशसः अतिसुकुमाराः उन्मिषंतइवप्रभावंतोमणिप्रवेकामण्युत्तमायेषुतानिनिष्कानिपदकान्याभरणानि-
चयेषांते सुवर्चसः अतितेजस्विनः प्रवालादिवत् वर्चोवर्णोयेषांतेपरितः स्फुरंतिकुंडलानिमौलयोमालाश्चसंतियेषांते ११ ७

पार्षदान् अनुवर्ण्यपुनरपिलोकमनुवर्णयति भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमानांदिवः कांतयस्ताभिर्विद्योतमानाः सद्भिर्विद्युद्भिर्वर्तमानाः सविद्युतः ताभिरभ्रावलिभिः तत्रविद्युतइवस्त्रियः अभ्रपंक्तयइवविमानानि नभइवलोकः १२ श्रीःसंपत्रूपिणीमूर्तिमती मानंपूजाम् विभूतिभिर्नानाविभवैः प्रेंखमांदोलंसंश्रिता कुसुमाकरोवसंतस्तस्यानुगाः भ्रमराः तैर्विविधंगीयमानास्वयंतुप्रियस्यहरेःकर्मगायतीवप्रभवति १३ यएवंभूतोलोकः तत्रतस्मिन् १४ भृत्यानांप्रसादेअभिमुखम् दृगेवआसवइव द्रष्टृणांहर्षकरीयस्यतम् प्रसन्नहासमरुणलोचनेयस्य वक्षसिस्थितयाचश्रियालक्षितम् अलंकृतमित्यर्थः १५ अध्यर्हणीयंवरिष्ठंसिंहासनम् चतस्रः प्रकृ-

भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् विद्योतमानःप्रमदोत्तमाद्युभिःसविद्युदभ्रावलिभिर्यथानभः १२ श्रीर्यत्ररूपिण्युरुगायपादयोःकरोतिमानंबहुधाविभूतिभिः प्रेंखंश्रितायाकुसुमाकरानुगैर्विगीयमानाप्रियकर्मगायती १३ ददर्शतत्राखिलसात्वतांपतिंश्रियःपतियज्ञपतिंजगत्पतिम् सुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिःस्वपार्षदमुख्यैःपरिसेवितंविभुम् १४ भृत्यप्रसादाभिमुखंदृगासवंप्रसन्नहासारुणलोचनाननम् किरीटिनंकुंडलिनंचतुर्भुजंपीतांबरंवक्षसिलक्षितंश्रिया १५ अध्यर्हणीयासनमास्थितंपरंवृतंचतुःषोडशपंचशक्तिभिः युक्तंभगैःस्वैरितरत्रचाध्रुवैःस्वएवधामन्रममाणमीश्वरम् १६ तद्दर्शनाल्हादपरिप्लुतांतरोहृष्यत्तनुःप्रेमभराश्रुलोचनः ननामपादांबुजमस्यविश्वसृक्यत्पारमहंस्येनपथाऽधिगम्यते १७ तंप्रीयमाणंसमुपस्थितंततदाप्रजाविसर्गेनिजशासनार्हणम् बभाषईषत्स्मितशोचिषागिराप्रियःप्रियंप्रीतमनाःकरेस्पृशन् १८

तिपुरुषमहदहंकाररूपाः षोडशएकादशेंद्रियपंचमहाभूताख्याः पंचतन्मात्ररूपायाः शक्तयस्ताभिर्वृतम् स्वैः भगैः स्वाभाविकैरैश्वर्यादिभिः इतरत्रयोगिषुअध्रुवैरागंतुकैः साधारणैरित्यर्थः एवंसत्यपिस्वएवधामन्स्वरूपएवरममाणम् अतएवेश्वरम् १६ तस्यदर्शनेनयः आल्हादः तेनपरिप्लुतंव्याप्तमांतरमंतःकरणंयस्य हृष्यंतीरोमांचितातनुर्यस्य प्रेमभरेणअश्रूणिलोचनेषुयस्य विश्वसृक्ब्रह्मा पारमहंस्येनपथाज्ञानमार्गेण १७ तंब्रह्माणंभगवान्बभाषे प्रजाविसर्गकार्येनिजशासनार्हणंस्वनियोगार्हम् प्रजाविसर्गेसमुपस्थितमितिवाऽन्वयः ईषत्स्मितेनशोचिर्दीप्तिः शोभायस्याः तयागिरा १८ छ छ छ छ

सिसृक्षयाहेतुनाचिरंसंभृतेनतपसाऽहंसम्यक्तोषितः दुस्तोषः तोषयितुमशक्तः १९ माइतिमाम् श्रेयसांफलानांपरिश्रामःपरिश्रमःसाधनप्र-
यासःममदर्शनमवधिर्यस्यसतथा अतोऽधिकंतुपुनःफलंनास्तीत्यर्थः २० एतच्चमत्कृपयैवत्वयाप्राप्तमित्याह मनीषितमिच्छातुभ्यमिदंदात-
व्यमितियाममेच्छातस्यानुभावोऽयम् कोऽसौतमाह ममलोकस्यावलोकनंयत् नचेदंमयैवतपोबलेनप्राप्तमितिस्वातंत्र्यंमन्यस्व तत्प्रवृत्तेरपि-
मत्कृतत्वादित्याह रहसितपतपेति यद्वच्चउपश्रुत्यपरमंतपश्चकर्थ कृतवानसि २१ तदपित्वांप्रतिमयैवादिष्टमुपदिष्टम् कदा तत्रतदासृ-
ष्ट्यारंभे त्वयिकर्मणिकार्येऽर्थेविमोहितेसति किंच तपोनाममममैवशक्तिरित्याह तपोमेहृदयमंतरंगाशक्तिः आत्मास्वरूपम् यस्यज्ञा

श्रीभगवानुवाच त्वयाऽहंतोषितःसम्यग्वेदगर्भसिसृक्षया चिरंभृतेनतपसादुस्तोषःकूटयोगिनाम्
१९ वरंवरयभद्रंतेवरेशंमाऽभिवांछितम् ब्रह्मन्श्रेयःपरिश्रामःपुंसोमद्दर्शनावधिः २० मनीषितानुभावो
ऽयंममलोकावलोकनम् यदुपश्रुत्यरहसिचकर्थपरमंतपः २१ प्रत्यादिष्टमयातत्रत्वयिकर्मविमोहिते तपोमे
हृदयंसाक्षादात्माऽहंतपसोनघ २२ सृजामितपसैवेदंग्रसामितपसापुनः बिभर्मितपसाविश्वंवीर्यंमेदुश्च
रंतपः २३ ब्रह्मोवाच भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितोगुहाम् वेदह्यप्रतिरुद्धेनप्रज्ञानेनचिकीर्षि
तम् २४ तथाऽपिनाथमानस्यनाथनाथयनाथितम् परावरेयथारूपेजानीयांतेत्वरूपिणः २५ यथाऽत्म-
मायायोगेननानाशक्त्युपबृंहितम् विलुंपन्विसृजन्गृण्हन्बिभ्रदात्मानमात्मना २६ क्रीडस्यमोघसंक-
ल्पऊर्णनाभिर्यथोर्णुते तथातद्विषयांधेहिमनीषांमयिमाधव २७

नमयंतपइतिश्रुतेः २२ ग्रसामिसंहरामि बिभ-
र्मिपालयामि वीर्यंशक्तिः २३ अध्यक्षःअधिष्ठाता गुहांगुहायाम् बुद्धाववस्थितः सन्यद्यपिवेदतथाऽपीत्युत्तरेणान्वयः २४ नाथ
मानस्ययाचमानस्य उपतप्यमानस्येतिवा हेनाथ नाथयआशंसय प्रयच्छ नाथितंयाचितम् नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु
नाथितमेवाह परंसूक्ष्ममवरंस्थूलंचतेरूपंयथाजानीयाम् २५ यथाचत्वंक्रीडसितद्विषयांमनीषांमयिधेहीत्युत्तरेणान्वयः नाना-
शक्त्युपबृंहितंविश्वंविलुंपन्विविधंसृजन् बिभ्रत्पालयन् आत्मनास्वयमेव आत्मानंब्रह्मादिरूपंगृण्हन् अनुगृण्हन्क्रीडसि २६
ऊर्णुतेतंतुभिः आत्मानमाच्छादयति २७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

तत्किंसृष्टेरुद्विग्नएवतत्वज्ञानंप्रार्थयसेनेत्याह भगवतात्वयाशिक्षितमनुशिष्टमतंद्रितः अनलसःसन्करिष्यामि तर्हिकिमनेनेनतत्वज्ञानेनेनतत्राहय स्मादेवंभूतात्तवानुग्रहात् प्रजासर्गमीहमानः कुर्वन्नपिअहंकारादिभिर्बद्धोनभवेयमिति २८ अवश्यंचमदोभविता सतुकंचित्कालंमा- भूदितिप्रार्थयते यावदिति भोईश तेत्वयालौकिकस्यसख्युः सखेवाहंकृतः करस्पर्शनादिनाममत्वेनसंमानितःसन् प्रजासर्गरूपेतवप रिकर्मणिसेवायांस्थितोऽविक्लवोऽव्याकुलएवयावत् जनंविभजामि उत्तममध्यमादिभेदेनसृजामि तावत्त्वत्संमानादहमप्यजः स्व- तंत्रइति मानिनोमेसमुन्नद्धउत्कटोमदोमाभूत् यद्वा मदोमासमुन्नद्धमासमुन्नह्यताम् उद्रिक्तोनभवेदित्यर्थः २९ ज्ञानंशास्त्रोत्थम् विज्ञा नमनुभवः रहस्यंभक्तिः सुगोप्यमपिवक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात् तस्यांगंसाधनम् ३० यावान्स्वरूपतः यथाभावः यादृक्सत्तावान् यानि

भगवच्छिक्षितमहंकरवाणिह्यतंद्रितः नेहमानःप्रजासर्गंबध्येयंत्वदनुग्रहात् २८ यावत्सखासख्युरिवेशतेकृ तःप्रजाविसर्गेविभजामिभोजनम् अविक्लवस्तेपरिकर्मणिस्थितोमामेसमुन्नद्धमदोऽजमानिनः २९

श्रीभगवानुवाच ज्ञानंपरमगुह्यंमेयद्विज्ञानसमन्वितम् सरहस्यंतदंगंचगृहाणगदितंमया ३० यावानहं यथाभावोयद्रूपगुणकर्मकः तथैवतत्वविज्ञानमस्तुतेमदनुग्रहात् ३१ अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परम् पश्चादहंयदेतच्चयोऽवशिष्येतसोऽस्म्यहम् ३२ ऋतेऽर्थंयत्प्रतीयेतनप्रतीयेतचात्मनि तद्विद्यादात्मनोमा- यांयथाऽभासोयथातमः ३३

रूपाणिगुणाः कर्माणिचयस्य ३१ एतदेवसम्यगुपदिशन्यावानित्यस्यार्थंस्फुटयति अहमेवा- ग्रेसृष्टेःपूर्वमासम् स्थितः नान्यत्किंचित् यत्सत् स्थूलम् असत्सूक्ष्मम् परंतयोःकारणंप्रधानम् तस्याप्यंतर्मुखतयातदामय्येवलीन- त्वात् अहंचतदाआसमेवकेवलंनचान्यदकरवम् पश्चात्सृष्टेरनंतरमप्यहमेवास्मि यदेतद्विश्वंतदप्यहमस्मि प्रलयेयोऽवशिष्येतसोऽ प्यहमेव अनेनचानाद्यनंतत्वादद्वितीयत्वाच्चपरिपूर्णोऽहमित्युक्तंभवति ३२ यथाऽत्ममायायोगेनेत्यनेनमायाया अपिस्पष्टत्वात् वक्ष्य माणोपयोगित्वाच्चमायांनिरूपयति ऋतेऽर्थंविनाऽपिवास्तवमर्थंयद्यतःकिमप्यनिरुक्तं आत्मनिअधिष्ठानेप्रतीयेतसदपिचनप्रतीयेतत त् आत्मनोमममायांविद्यात् यथाआभासोद्विचंद्रादिरिति अर्थंविनाप्रतीतौदृष्टांतः यथातमइति सतोप्रतीतौतमोराहुर्यथाग्रहमंड लेस्थितोऽपिनदृश्यते ३३ ७ ७ ७ ७ ७ ७

यथाभावइत्येतत्स्पष्टयति यथामहाभूतानिभौतिकेषु अनुसृष्टेरनंतरंप्रविष्टानितेषूपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानिच प्रागेवकारणतयातेषु-विद्यमानत्वात् यथातेषुभूतभौतिकेषुअहंनचतेष्वहम् एवंभूताममसत्तेत्यर्थः ३४ साधनमाह आत्मनस्तत्वजिज्ञासुनाएतावत्त्वमेवजि-ज्ञास्यंविचार्यम् तदेवाह अन्वयः कार्येषुकारणत्वेनानुवृत्तिः कारणावस्थायांचतेभ्योव्यतिरेकः तथाजाग्रदाद्यवस्थासुतत्तत्साक्षित याऽन्वयः व्यतिरेकश्चसमाध्यादौएवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात् सर्वत्रसर्वदाचतदेवात्मेति ३५ यत्प्रार्थितंनेहमानः प्रजासर्गमितितत्प सादीकरोति एतन्मतंसम्यगनुतिष्ठसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण कल्पेषुविकल्पाः विविधाः सृष्टयस्तेषुविमोहं कर्तृत्वाभिनिवेशंनयास्यतीति ३६

यथामहांतिभूतानिभूतेषूच्चावचेष्वनु प्रविष्टान्यप्रविष्टानितथातेषुनतेष्वहम् ३४ एतावदेवजिज्ञास्यंतत्वजिज्ञासुनात्मनः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रसर्वदा ३५ एतन्मतंसमातिष्ठपरमेणसमाधिना भवान्कल्पविकल्पेषुनविमुह्यतिकर्हिचित् ३६ श्रीशुकउवाच संप्रदिश्यैवमजनोजनानांपरमेष्ठिनम् पश्यतस्तस्यतद्रूपमात्मनोन्यरुणद्धरिः ३७ अंतर्हितेंद्रियार्थायहरयेविहितांजलिः सर्वभूतमयोविश्वंससर्जेदंसपूर्ववत् ३८ प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदानियमान्यमान् भद्रंप्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ३९ तंनारदःप्रियतमोरिक्थादानामनुव्रतः शुश्रूषमाणःशीलेनप्रश्रयेणदमेनच ४० मायांविविदिषन्विष्णोर्मायेशस्यमहामुनिः महाभागवतोराजन्पितरपर्यतोषयत् ४१ तुष्टंनिशाम्यपितरंलोकानांप्रपितामहम् देवर्षिः परिपप्रच्छभवान्यन्माऽनुपृच्छति ४२ तस्माइदंभागवतंपुराणंदशलक्षणम् प्रोक्तंभगवताप्राहप्रीतःपुत्रायभूतकृत् ४३ नारदःप्राहमुनयेसरस्वत्यास्तटेनृप ध्यायतेब्रह्मपरमंव्यासायामिततेजसे ४४

एवंसंप्रदिश्यउप-दिश्यजनानांपरमेष्ठिनंपरमेआधिपत्येस्थितंब्रह्माणम् आत्मनस्तद्रूपंन्यरुणत् अंतर्हितवान् ३७ अंतर्हितः इंद्रियार्थः प्रत्यक्षरूपंयेनतस्मैकृतांजलिः ३८ तदनंतरंपूर्वोक्तोब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्तइत्याह प्रजापतिरितिपंचभिः प्रजानांभद्रमन्विच्छन् विमृशन् सैवस्वार्थकाम्यास्वप्रयोजनेच्छातयायमनियमानन्वतिष्ठत ३९ रिक्थादानांपुत्राणांमध्येप्रियतमः तंपितरंसेवमानः शीलादिनापरितोषयामास ४० किमिच्छन्विष्णोर्मायांविविदिषन् ४१ निशम्य दृष्ट्वाज्ञात्वेत्यर्थः मामाम् ४२ भगवताचतुःश्लोक्यासंक्षेपेणप्रोक्तंविस्तरेणप्राह दशलक्षणानि लक्षणीयाअर्थाविद्यंतेयस्मिन्तत् ४३ तत्संप्रदाय-तोभागवतंमयाज्ञातमित्याशयेनाह नारदइति ४४

भागवतव्याख्यानेनैवत्वत्प्रश्नानामुत्तरंदास्यामीत्याह यदुतेति पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताइत्यादिनोवैराजात्पुरुषादिदंविश्वंक थम् आसीदितियदहंत्वयापृष्टः तद्यथावदुपाख्यामिशृणुवेति ४५ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ ततोभागवतव्या- ख्यानाद्धरिंवदशमेस्फुटम् राजप्रश्नोत्तरंवक्तुमारेभेबादरायणिः १ दशलक्षणंपुराणंप्राहेत्युक्तंतानिदशलक्षणानिदर्शयति अत्रेति मन्वंतरा णिईशानुकथाश्चेतिद्वंद्वः सर्गादयः अत्रदशार्थालक्ष्यंते १ नन्वेवमर्थभेदाच्छास्त्रभेदः स्यात्तत्राह दशमस्याश्रयस्यविशुद्ध्यर्थंतत्त्वज्ञाना- र्थंनवानांलक्षणंस्वरूपम् एकस्यैवप्राधान्यान्नायंदोषइत्यर्थः नन्वत्रनैवंप्रतीयतेअतआह श्रुतेनश्रुत्यैवस्तुत्यादिस्थानेषु अंजसासाक्षा द्वर्णयंति अर्थेनतात्पर्यवृत्त्याचतत्तदाख्यानेषु २ सर्गादीनांप्रत्येकंलक्षणमाह भूतानिआकाशादीनि मात्राणिचशब्दादीनिइंद्रियाणि

यदुताहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् यथासीत्तदुपाख्यास्येप्रश्नानन्यांश्चकृत्स्नशः ४५ इतिश्रीभा गवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषण मूतयः मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयः १ दशमस्यविशुद्ध्यर्थंनवानामिहलक्षणम् वर्णयंतिमहात्मा नःश्रुतेनार्थेनचांजसा २ भूतमात्रेंद्रियधियांजन्मसर्गउदाहृतः ब्रह्मणोगुणवैषम्याद्विसर्गःपौरुषःस्मृतः ३ स्थितिर्वैकुंठविजयःपोषणंतदनुग्रहः मन्वंतराणिसद्धर्मऊतयःकर्मवासनाः ४ अवतारानुचरितंहरेश्चास्यानु- वर्तिनाम् पुंसामीशकथाःप्रोक्तानानाख्यानोपबृंहिताः ५ निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनःसहशक्तिभिः मुक्तिर्हि त्वाऽन्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिः ६

च धीशब्देनमहदहंकारोगुणानांवैषम्यात् परिणामात् ब्रह्मणः परमेश्वरात् कर्तुर्भूता दीनांयद्विराड्रूपेणस्वरूपतश्चजन्मससर्गः पुरुषोवैराजः तत्कृतःपौरुषः चराचरसर्गोविसर्गइत्यर्थः ३ वैकुंठस्यभगवतोविजयः सृष्टानांत- त्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिःस्थानम् स्वभक्तेषुतस्यानुग्रहः पोषणम् तदनुगृहीतानांसतांमन्वंतराधिपतीनांधर्मः कर्मणांवासनाःवेञ् तंतुसंताने ऊयंतेकर्मभिः संतन्यतइत्यूतयः यद्वा ऊत्स्यर्थात्संश्लेषार्थाद्वाऽवतेर्धातोरिदंरूपम् ऊयंतेकर्मभिर्बध्यंतेसंश्लिष्यंतइतिवाऊत यइत्यर्थः ४ हरेरवतारानुचरितमस्यानुवर्तिनांचसत्कथाईशानुकथाःप्रोक्ताइत्यर्थः ५ निरोधमाह अस्यात्मनोजीवस्यहरेर्योगनिद्रामनुपश्चा त्शक्तिभिश्चोपाधिभिः सहशयनंलयः निरोधः अन्यथारूपमविद्ययाऽध्यस्तंकर्तृत्वादिहित्वास्वरूपेणब्रह्मतयाव्यवस्थितिर्मुक्तिः ६

आभासः सृष्टिः निरोधोलयश्चयतोभवति अध्यवसीयतेप्रकाशतेच्च सब्रह्मेतिपरमात्मेतिप्रसिद्धः आश्रयः कथ्यते ७ आश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेनस्पष्टंदर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह योऽयमध्यात्मिकः पुरुषः चक्षुरादिकरणाभिमानीद्रष्टाजीवः सएवाधिदैविकः चक्षुराद्यधिष्ठातासूर्यादिः तत्रैकस्मिन्नेवउभयोर्द्विरूपयोर्विच्छेदोयस्मात्सआधिभौतिकः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितोदृश्योदेहः पुरुषइतिपुरुषस्य जीवस्योपाधिः सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुतेः ८ एकमेकतराभावइत्येतेषामन्योऽन्यसापेक्षसिद्धित्वेनानात्मत्वंदर्शयति तथाहि दृश्यंविनातत्प्रतीत्यनुमेयंकरणंनसिध्यति नापिद्रष्टा नचतद्विनाकरणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठातासूर्यादिः नचतंविनाकरणंप्रवर्तते नचतद्विनादृश्यमित्येवमेकतरस्याभावेएकंनोपलभामहे तत्रतदातत्त्रितयमालोचनात्मकेनप्रत्ययेनयोवेदसाक्षितयापश्यति सपरमात्माआश्रयः तेषामपिपरस्परमाश्रयत्वमस्त्येवेतितद्व्यवच्छेदार्थंविशेषणम् स्वाश्रयः अनन्याश्रयः सचासावन्येषामाश्रयश्चेतितथाचभगवान्वक्ष्यति

आभासश्चनिरोधश्चयतश्चाध्यवसीयते सआश्रयःपरंब्रह्मपरमात्मेतिशब्द्यते ७ योऽध्यात्मिकोयंपुरुषःसोऽसावेवाधिदैविकः यस्तत्रोभयविच्छेदःसस्मृतोह्याधिभौतिकः ८ एकमेकतराभावेयदानोपलभामहे त्रितयंतत्रयोवेदसआत्मास्वाश्रयाश्रयः ९ पुरुषोऽण्डंविनिर्भिद्ययदाऽसौसविनिर्गतः आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिःशुचीः १० तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासुसहस्रपरिवत्सरान् तेननारायणोनामयदापःपुरुषोद्भवाः ११

दृग्रूपमार्कंवपुरत्ररंध्रेपरस्परंसिध्यतियःस्वतःखे आत्मायदेषामपरोयआद्यःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिरिति एतैर्नैवव्यभिचारित्वात्तेषांमायामयत्वमप्युक्तम् अतएवपुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरित्यनेनोक्तोविरोधोपिपरिहृतः ९ उक्तमेवाध्यात्मादिविभागंप्रपंचयन् यदुताहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् यथाऽसीत्तदुपाख्यास्यइतियत्प्रतिज्ञातंतदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुषइत्यादिना पुरुषोवैराजः अंडंविनिर्भिद्यपृथक्कृत्यविनिर्गतः पृथक्स्थितइत्यर्थः अयनंस्थानमन्विच्छन्विमृशन् यतःशुचिःस्वयमतः शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः अस्राक्षीत्ससर्ज १० अप्सुवासंनारायणनामनिरुक्त्यास्पष्टयति तेन अप्सुवासेन यद्यस्मात्पुरुषोनरः तस्मादुद्भवोयासांताः नाराःआपोऽयनमस्येतिनारायणइत्यर्थः तदुक्तम् आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः अयनंतस्यताःपूर्वंतेननारायणःस्मृतइति ११ ७ ७ ७ ७

तस्यप्रभावमाह द्रव्यमुपादानम् कर्मादीनिनिमित्तानि जीवोभोक्तायस्यानुग्रहात्संति कार्यक्षमाभवंतीत्यर्थः १२ योगएवतल्पंशय्या-
तस्मात् वीर्यगर्भरूपंदेहंहिरण्मयमिवप्रकाशबहुलम् १३ तस्यैवप्रपंचः अत्येत्यादिना १४ अंतःशरीरेयआकाशः तस्मात् क्रियाश
क्त्यातत्रविविधंचेष्टमानस्यसतः ओजः इंद्रियशक्तिः सहोमनःशक्तिः बलंदेहशक्तिः ततःशक्त्यात्मकात् सूक्ष्माद्रूपात् प्राणःसूत्रा-
रव्यःमहान्मुरव्यःअसुः प्राणःसर्वेषाम् १५ महत्त्वंदर्शयति प्राणाइंद्रियाणियंप्राणंतंचेष्टांकुर्वंतमनुपश्चात् प्राणंतिचेष्टांकुर्वंति अपा-
नंतंचेष्टांत्यजंतमनुअपानंति चेष्टांत्यजंति राजानमनुभृत्याइव १६ क्षिपताचालयतानिमित्तेन क्षुत्तृडादिकंप्रभोरितिविराड्जीवाभेदे

द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षया १२ एकोनानात्वमन्विच्छन्योगतल्पात्समुत्थितः वीर्यंहिरण्मयंदेवोमाययाव्यसृजत्त्रिधा १३ अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमितिप्रभुः अथैकंपौरुषंवीर्यंत्रिधाभिद्यततच्छृणु १४ अंतःशरीरआकाशात्पुरुषस्यविचेष्टतः ओजःसहोबलंजज्ञे ततःप्राणोमहानसुः १५ अनुप्राणंतियंप्राणाःप्राणंतंसर्वजंतुषु अपानंतमपानंतिनरदेवमिवानुगाः १६ प्राणेनक्षिपताक्षुत्तृडंतराजायतेप्रभोः पिपासतोजक्षतश्चप्राङ्मुखंनिरभिद्यत १७ मुखतस्तालुनिर्भिन्नंजिव्हातत्रोपजायते ततोनानारसोजज्ञेजिव्हयायोऽधिगम्यते १८ विवक्षोर्मुखतोभूम्नोवन्हिर्वाग्व्याहृतंतयोः जलेवैतस्यसुचिरंनिरोधःसमजायत १९ नासिकेनिरभिद्येतांदोधूयतिनभस्वति तत्रवायुर्गंधवहोघ्राणोनसिजिघृक्षतः २०

नोपासनार्थमुक्तम् आजायतेस्म ततःजक्षतः भक्षयितुमिच्छतइत्यर्थः प्राक्प्रथमंनिरभिद्यत
विभक्तमभूत् १७ तालुअधिष्ठानम् जिव्हाइंद्रियम् नानारसोविषयः वरुणश्चदेवताज्ञातव्या एवंसर्वत्रअधिष्ठानमिंद्रियंदेवतावि
षयइत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम् १८ विवक्षोः वक्तुमिच्छोः मुखतएववन्हिर्देवतावाक्इंद्रियम् व्याहृतंभाषणम् तयोरितिइंद्रि
यदेवताऽधीनत्वंकर्मणोदर्शयति १९ नभस्वतिप्राणवायौदोधूयति दोधूयमानेअत्यंतंप्रचलतिसति तत्रनासिकायांवायुर्देवता-
गंधंवहतीतितथा अनेनगंधोविषयोदर्शितः घ्राणःइंद्रियम् जिघृक्षतः गंधंगृहीतुमिच्छतः २० ६ ६

निरालोकंप्रकाशशून्यमासीदितिशेषः निर्मोक्षिकमितिवदेकवद्भावः तदा आत्मानंदेहंचकारादन्यच्चवस्तुदिदृक्षत अक्षिणीस्थानम् -
ज्योतिः आदित्योदेवता चक्षुरिंद्रियम् ततोगुणस्यरूपस्यग्रहः ग्रहणम् अनेनरूपंविषयोदर्शितः २१ ऋषिभिर्वेदैः बोध्यमानस्य-
तत्तु आत्मनः प्रबोधनंगृहीतुमिच्छतः ततोगुणग्रहः शब्दस्यग्रहणम् २२ मृदुत्वंचकाठिन्यंचलघुत्वंचगुरुत्वंच आउष्णत्वमीषदुष्णत्वंच
शीततांचेत्यर्थः यद्यप्यत्युष्णत्वमपींद्रियविषयएवतथाऽपितस्यजिघृक्षाभावादोष्णत्वमित्युक्तम् गुर्वुष्णेतिपाठेयणादेशश्छांदसः वस्तु
नएतान्धर्मान्जिघृक्षतः त्वक्निर्भिन्ना त्वगिंद्रियाधिष्ठानंचर्मजातमित्यर्थः तस्यांरोमाणिइंद्रियम् महीरुहाश्चदेवताजाताः वस्तुनिहस्ते-
नातोलितेलघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपित्वगिंद्रियविषयत्वमितिपौराणिकाः तत्रत्वचिअंतर्बहिश्चवातोवृतः आवृत्यस्थितः कर्तरिनिष्ठा क
थंभूतः त्वचालब्धोगुणः स्पर्शोयेन अयमर्थः त्वगिंद्रियमेवबहिः कंडूतिसहितंस्पर्शम् गृण्हत् लोमशब्देनोच्यते तत्रमहीरुहाणांदेवत्वमं-

यदाऽत्मनिनिरालोकमात्मानंचदिदृक्षतः निर्भिन्नेह्यक्षिणीतस्यज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः २१ बोध्यमानस्य-
ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः कर्णौचनिरभिद्येतांदिशः श्रोत्रंगुणग्रहः २२ वस्तुनोमृदुकाठिन्यलघुगुर्वो-
ष्णशीतताम् जिघृक्षतस्त्वक्निर्भिन्नातस्यांलोममहीरुहाः तत्रचांतर्बहिर्वातस्त्वचालब्धगुणोवृतः २३ ह
स्तौरुरुहतुस्तस्यनानाकर्मचिकीर्षया तयोस्तुबलमिंद्रश्चआदानमुभयाश्रयम् २४ गतिंजिगीषतःपादौ
रुरुहातेऽभिकामिकाम् पद्भ्यांयज्ञः स्वयंहव्यंकर्मभिःक्रियतेनृभिः २५

तर्बहिश्चस्पर्शंगृण्हत् तदेवत्वक्शब्देनोच्य
ते तत्रवातोदेवतातथाचतृतीयेवक्ष्यति त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेनलोमभिः कंडूंयैरसौप्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्य
चर्माणिलोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेनसंस्पर्शंयेनासौप्रतिपद्यतइति तत्रचर्माणीति चर्मोपलक्षितात्वगित्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्रा
णवायुव्याप्तेनत्वगिंद्रियेणेत्यर्थः बह्वृचश्रुतौत्वेकएवांशोनिर्दिष्टः त्वङ्निरभिद्यतत्वचोलोमानिलोमभ्य ओषधिवनस्पतयइति २३ रुरु
हतुः निर्भिन्नौ बलमिंद्रियम् इंद्रोदेवता तदुभयाश्रयमादानंकर्म २४ अभिकामिकामभीष्टांविहितामित्यर्थः पद्भ्यांसहयज्ञोवि-
ष्णुरेवस्वयंतदधिष्ठातृरूपेणस्थितः कर्मभिरितिगत्याख्याकर्मशक्तिरिंद्रियमुक्तम् हव्यंक्रियतइतिगतिप्राप्यंयज्ञार्थं द्रव्यंविषयइत्यु
क्तम् नृभिरिति ब्यत्विजोविष्वपिइयमेवरीतिरितिदर्शयन्नराधिकारित्वंयज्ञादीनांदर्शयति २५ ७ ७ ७

प्रजाअपत्यम् आनंदोरतिः अमृतंस्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नः अधिष्ठानम् उपस्थइंद्रियम् प्रजापतिश्चासीत् इतिज्ञेयम् तदुभयाश्रयंका-
मानांसंबंधिप्रियंसुखम् २६ धातुमलंभुक्तान्नादीनामसारांशंत्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रोत्सर्गाः अधिष्ठानेंद्रियदेवताविषयाः २७ पु
र्याः देहात्पुरः देहांतराणि आसिसृप्सोः सर्वतोगंतुमिच्छोः निरभिद्यतेत्यनुषंगः अपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वंमरणम् नाभ्यादीन्य
धिष्ठानादीनि नाभ्यांहिप्राणापानयोर्बंधविश्लेषेमृत्युरितिप्रसिद्धम् २८ अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अंत्राणिचना-
ड्यश्चासन् तत्रकुक्षिरधिष्ठानम् अंत्राण्यन्नसंग्रहेकरणमिंद्रियस्थानीयम् नाड्यस्तुपानसंग्रहे तयोर्नाड्यंत्रवर्गयोः क्रमेणनद्यः-
समुद्राश्चदेवते तुष्टिरुदरभरणम् पुष्टिस्तुरसपरिणामतः स्थौल्यम् तदाश्रयेतदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यंत्रसमुद्रतु-

निरभिद्यतशिश्नोवैप्रजानंदामृतार्थिनः उपस्थआसीत्कामानांप्रियंतदुभयाश्रयम् २६ उत्सिसृक्षोर्धातुम
लंनिरभिद्यतवैगुदम् ततःपायुस्ततोमित्रउत्सर्गउभयाश्रयः २७ आसिसृप्सोःपुरःपुर्यानाभिद्वारमपा
नतः तत्रापानस्ततोमृत्युःपृथक्त्वमुभयाश्रयम् २८ आदित्सोरन्नपानानामासन्कुक्ष्यंत्रनाडयः नद्यःस-
मुद्राश्चतयोस्तुष्टिःपुष्टिस्तदाश्रये २९ निदिध्यासोरात्ममायांहृदयंनिरभिद्यत ततोमनस्ततश्चंद्रःसंक
ल्पःकामएवच ३० त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जाऽस्थिधातवः भूम्यप्तेजोमयाःसप्तप्राणोव्योमांबुवायु-
भिः ३१ गुणात्मकानींद्रियाणिभूतादिप्रभवागुणाः मनःसर्वविकारात्माबुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ३२

ष्टयइतिचतुष्टयम् पानसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टयइतिविवेकः २९ निदिध्यासोःनितरांचिंतयितुमिच्छोःकामोऽभिलाषः हृदयमन-
श्चंद्रसंकल्पाःअधिष्ठानादयः ३० तदेवमधिदैवादिभेदंविभज्योक्तानदेशभूतानांधात्वादीनांस्वरूपमाह त्वगितिद्वाभ्याम् त्वक्स्थूलम्
चर्मतदुपरिस्थितंसूक्ष्मम् त्वगादयोऽस्थ्यंताः द्वंद्वैकवद्भावेननिर्दिष्टाः सप्तयेधातवः तेभूम्यप्तेजोमयाः तेषांचपांचभौतिकत्वेऽपिवा-
य्वाकाशयोःआहारादिरूपेणसंवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तम् ३१ गुणात्मकानिगुणेषुशब्दादिष्वात्मायेषाम् विषयाभिमुखस्वभावानीत्य
र्थः गुणाःशब्दादयः भूतादिरहंकारः ततःप्रकर्षेणभवंतीतितथाअहंकारकल्पितशोभनस्वभावाः नतुवस्तुतस्तथेत्यर्थः अत्रहेतुः य
तोमनएवसर्वविकाराणामात्मास्वरूपम् बुद्धिस्तुतथाभूतार्थविज्ञानरूपिणी नतुपरमार्थग्राहिणीतिवैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैवबुद्धिमन
सोःस्वरूपंचोक्तम् ३२

उपसंहरति एतदिति प्रकृत्यासहाष्टभिः ३३ स्थूलमुक्तासूक्ष्मंसमष्टिलिंगशरीरमाह अतःपरमस्यकारणभूतम् सूक्ष्ममतींद्रियम् अतः अव्यक्तम् तत्कुतः यतोनिर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनमुत्पत्तिस्थितिलयशून्यम् नित्यंसदैकरूपम् अपक्षयादिशून्यमित्यर्थः अत एववाङ्मनश्चेति द्वंद्वैक्यंतस्मात्परम् ३४ उपासनार्थंभगवत्यारोपितंरूपद्वयमपवदति अमुनीइतिनगृण्हंति वस्तुतोनांगीकुर्वंति यतोमाया सृष्टे ३५ यद्रूपगुणकर्मकइतियदुक्तंभगवताब्रह्माणंप्रतितत्प्रपंचयितुंब्रह्मादिरूपाणितत्कर्माणिचाह सइत्यादिनाइत्थंभावेनेत्यतःप्रा-क्तनेनग्रंथेनसभगवान्ब्रह्मरूपधृक्सन्वाच्यवाचकतयानामानिवाच्यतयारूपाणिक्रियाश्चधत्ते सृजतीत्यर्थः माययासकर्मासव्या-पारःसन् वस्तुतस्त्वकर्मकः ३६ एतत्प्रपंचयति प्रजापतीनीतिसार्धैश्चतुर्भिः द्वितीयांतानांधत्तइत्यनेनान्वयः तत्रप्रजापत्यादीनिना

एतद्भगवतोरूपंस्थूलंतेव्याहृतंमया मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ३३ अतःपरंसूक्ष्मतममव्यक्तंनिर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनंनित्यंवाङ्मनसःपरम् ३४ अमुनीभगवद्रूपेमयातेअनुवर्णिते उभेअपिनगृण्हंतिमायासृष्टेविपश्चितः३५सवाच्यवाचकतयाभगवान्ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रियाधत्तेसकर्माकर्मकःपरः ३६ प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याधासुरगुह्यकान् ३७ किन्नराप्सरसोनागान्सर्पान्किंपुरुषोरगान् मातृरक्षःपिशाचांश्चप्रेतभूतविनायकान् ३८ कूष्मांडोन्मादवेतालान्यातुधानान्ग्रहानपि खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृपसरीसृपान् ३९ द्विविधाश्चतुर्विधायेऽन्येजलस्थलनभौकसः कुशलाकुशलामिश्राःकर्मणांगतयस्त्विमाः ४० सत्वंरजस्तमइतितिस्रःसुरनृनारकाः तत्राप्येकैकशोराजन्भिद्यंतेगतयस्त्रिधा यदैकैकतरोऽन्याभ्यांस्वभावउपहन्यते ४१

मानितत्तद्वाच्यानिरूपाणितत्तत्कर्माणिचद्वे यानि पृथक्तत्तदवांतरभेदेन ३७ ३८ गिरीनित्यस्यानंतरंनृपेतिसंबोधनम् ३९ द्विविधाःस्थावरजंगमरूपेण चतुर्विधाः जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण जलस्थलनभांसिओकांसियेषांतानपिधत्तइतिपूर्वेणान्वयः यच्चराज्ञापृष्टंयावत्यः कर्मगतयोयादृशीर्द्विजसत्तमेतितस्यापिप्रसंगादनेनैवोत्तरमाह कुशलाउत्तमाः अकुशलानीचाः मिश्राइतिपदांतरम् मिश्राःमध्यमाः कर्मणांपुण्यपापमिश्राणांगतयःफलानि ४० सत्वादिभेदेनकर्मगतिवैचित्र्यंप्रपंचयति सत्वमितिसार्द्धेन सत्वादयस्तिस्रोगतयः सुरादिशब्दाःकृष्यादीनामुपलक्षणार्थाः अन्याभ्यांगुणाभ्यांस्वभावोगुणःउपहन्यतेअनुविध्यते ४१ ७ ७ ७

ब्रह्मरूपेणस्रष्टृत्वमुक्त्वाविष्णुरूपेणपालकत्वमाह सएवभगवान्तिर्यगाद्यवतारैरिदंविश्वंस्थापयन् पालयन् धर्मरूपेणपुष्णाति भोगैः संवर्धयति ४२ रुद्ररूपेणसंहर्तृत्वमाह ततइति आत्मनः सकाशाद्यदिदंसृष्टंतत्संनियच्छति संहरति ४३ कर्तृत्वाद्यपवादेनदशमस्यशुद्धिमाह इत्थंभावेनस्रष्टृत्वादिरूपेण तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशः संभूतः सोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुत्याकथितः सूरयस्तु परंकेवलमेवंरूपेणैवद्रष्टुंनार्हंति ४४ तत्किम् यतः अस्यविश्वस्यजन्मादौकर्मणिपरस्येश्वरस्य इत्थंभावः कर्तृत्वंनास्ति श्रुत्याऽपितात्पर्येणनप्रतिपाद्यते किंतु अनुविधीयते अनुवर्ण्यते किमर्थम् कर्तृत्वप्रतिषेधार्थम् हियतोमाययारोपि-

सएवेदंजगद्धाताभगवान्धर्मरूपधृक् पुष्णातिस्थापयन्विश्वंतिर्यङ्नरसुरात्मभिः ४२ ततः कालाग्निरुद्रात्मायत्सृष्टमिदमात्मनः सन्नियच्छतिकालेनघनानीकमिवानिलः ४३ इत्थंभावेनकथितोभगवान्भगवत्तमः नेत्थंभावेनहिपरंद्रष्टुमर्हंतिसूरयः ४४ नास्यकर्मणिजन्मादौपरस्यानुविधीयते कर्तृत्वप्रतिषेधार्थंमाययारोपितंहितत् ४५ अयंतुब्रह्मणः कल्पः सविकल्पउदाहृतः विधिः साधारणोयत्रसर्गाः प्राकृतवैकृताः ४६ परिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृणु ४७

तंप्रकाशितम् तथाचश्रुतिः निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम् इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइत्याद्याः ४५ उक्तमर्थमुपसंहरति अयंत्विति ब्रह्मणःसंबंधीकल्पोमहाकल्पः विकल्पोऽवांतरः तत्सहितः उदाहरणत्वेनसंक्षेपतउक्तः कथंभूतः यत्रमहाकल्पेप्राकृताः महदादिसर्गाः अवांतरकल्पेचवैकृताः स्थावरादिसर्गाइत्ययंविधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पादिभिःसाधारणः ४६ वक्ष्यमाणंविस्तरंप्रतिजानीते परिमाणंस्थूलंसूक्ष्मंच कल्पस्यलक्षणमियान् एवंरूपइति तद्विग्रहमवांतरकल्पम् मन्वंतरादिरूपंविभागंच यथावद्विस्तरेण पुरस्तात्तृतीयस्कंधेव्याख्यास्यामि तत्रपाद्मंकल्पमथोइति कार्त्स्न्येनव्याख्यायमानंशृणु ४७

यदर्थंसृष्ट्यादिनिरूपणंतदेवसाक्षात् श्रोतुकामः कथांतरंपृच्छति यदाहेति भुवःसंबंधीनितीर्थानि यद्वा भुवःक्षेत्राणिचेति ४८ कौ
षारवेर्मैत्रेयस्य तस्यक्षत्तुश्च अध्यात्मज्ञानसंश्रितःसंवादः ४९ पुनरागतवान् तत्रचनिमित्तंब्रूहि ५० राज्ञापृष्टइति अयमर्थः यत्
यूयंपृच्छथ इदमेवराजापिशुकंपृष्टवान् शुकोऽपिविदुरमैत्रेयसंवादंपुरस्कृत्ययेपूर्वंराज्ञाकृताःप्रश्नाः तदनुसारेणसर्वपुराणार्थमवोचत्

शौनकउवाच यदाहनोभवान्सूतक्षत्ताभागवतोत्तमः चचारतीर्थानिभुवस्त्यक्त्वाबंधून्सुदुस्त्यजा
न् ४८ कुत्रकौषारवेस्तस्यसंवादोऽध्यात्मसंश्रितः यद्वासभगवांस्तस्मैपृष्टस्तत्त्वमुवाचह ४९ ब्रूहिन
स्तदिदंसौम्यविदुरस्यविचेष्टितम् बंधुत्यागनिमित्तंचतथैवागतवान्पुनः ५० सूतउवाच रा
ज्ञापरीक्षितापृष्टोयदवोचन्महामुनिः तद्वोऽभिधास्येशृणुतराज्ञःप्रश्नानुसारतः ५१ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांपुरुषसंस्थावर्णननामदशमोऽध्यायः १० छ

तदेवाहंवोऽभिधास्यामि तथैवशृणुतेति ५१ श्रीमद्भागवतंयेनस्वब्रह्ममुखतोमितम् ब्रह्मनारदयोःप्रोक्तंतंवंदेगुरुमीश्वरम् १ यत्सू
त्रयंत्रितंविश्वंनरीनर्तिजगत्त्रयम् संतस्तमेवपृच्छंतुयदत्रस्खलितंमम २ द्वितीयस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपिका उद्दीप्यतामियंसद्भिर्यथा
स्यात्तत्त्वदीपकम् ३ इदंक्षंतामिच्छयासंतःक्षमंतांममसाहसम् मयाहिस्वीयबोधायकृतमेतन्नसर्वतः ४ इतिश्रीभागवतटीका
यांश्रीधरस्वामिविरचितायांभावार्थदीपिकायांद्वितीयस्कंधेदशमोऽध्यायः १० श्रीकृष्णार्पणमस्तु छ छ

इतिश्रीमद्भागवतद्वितीयस्कंधःसमाप्त ः॥

अथश्रीमद्भागवततृतीयस्कंधप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः नमोभगवतेदासकृदेवाय तृतीयेतुत्रयस्त्रिंशदध्यायेः सर्गवर्णनम् ईशेक्षयागुणक्षोभात्सर्गोब्रह्मांडसंभवः १ तत्रतुप्रथमेध्या
येबंधून्हित्वागताग्रुषः निर्गतस्योद्धवेनादौसंवादःक्षत्तुरुच्यते २ अथतृतीयस्कंधव्याख्या भगवद्ब्रह्मसंप्रोक्तंसंक्षिप्तंवर्णितंपुरा प्राह
भागवतंशेषप्रोक्तंविस्तरतःपुनः ३ द्वेधाहिश्रीमद्भागवतसंप्रदायप्रवृत्तिः एकतःसंक्षेपतः श्रीनारायणब्रह्मनारदादिद्वारेण अन्यतस्तुविस्तरतः
शेषसनत्कुमारसांख्यायनादिद्वारेण तत्रद्वितीयेश्रीनारायणब्रह्मसंवादेनसंक्षेपतःचतुःश्लोक्याश्रीभागवतंनिरूपितम् तदेवब्रह्मनारदसंवा
देनदशलक्षणतयाकिंचिद्विस्तरेणोक्तम् तदेवशेषोक्तमतिविस्तरतोवक्तुंतृतीयाद्यारंभः तत्रतृतीयेप्रथमंक्षत्तुर्मैत्रेयसंगमश्चतुर्भिरध्यायेःत
तोऽष्टभिःसविसर्गःसर्गप्रपंचः ततोविसर्गप्रस्तावेनसप्तभिर्वराहावतारः ततएकेनविसर्गसमाहारः तत्प्रसंगेनचतुर्भिःकपिलावतारः ततोनव-

श्रीगणेशायनमः श्रीशुकउवाच एवमेतत्पुरापृष्टोमैत्रेयोभगवान्किल क्षत्त्रावनंप्रविष्टेनत्यक्त्वास्व
गृहमृद्धिमत् १ यद्वाअयंमंत्रकृद्वोभगवानखिलेश्वरः पौरवेंद्रगृहंहित्वाप्रविवेशात्मसात्कृतम् २ राज्ञोवा
च कुत्रक्षत्तुर्भगवतामैत्रेयेणाससंगमः कदावासहसंवादएतद्वर्णयनःप्रभो ३ नह्यल्पार्थोदयस्तस्यवि
दुरस्यामलात्मनः तस्मिन्वरीयसिप्रश्नःसाधुवादोपबृंहितः ४ सूतउवाच सएवमृषिवर्योऽयंपृष्टोराज्ञा
परीक्षिता प्रत्याहतंसबहुवित्प्रीतात्माश्रूयतामिति ५ श्रीशुकउवाच यदातुराजास्वकृतानसाधून्पुष्ण
न्नधर्मेणविनष्टदृष्टिः भ्रातुर्यविष्ठस्यसुतान्विबंधून्प्रवेश्यलाक्षाभवनेददाह ६ यदासभायांकुरुदेवदेव्याः के-
शाभिमर्शंसुतकर्मगर्ह्यम् नवारयामासनृपःस्नुषायाःस्वास्त्रैर्हरंत्याःकुचकुंकुमानि ७

भिः कपिलाख्यानमितित्रयस्त्रिंशताध्या
येःतृतीयस्कंधप्रवृत्तिः तत्राहूतोयांतेपरिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृण्विति प्रतिज्ञातमर्थं-
विस्तरेणनिरूपयितुमितिहासंप्रस्तौतिभगवान्शुकः एवमितिद्वाभ्याम् ऋद्धिमत्सर्वसंपद्भिःसंपूर्णम् १ किंच अतिश्लाघ्यंत्यागानर्हमित्याह
यद्वेप्रसिद्धंगृहंवःपांडवानांमंत्रकृत्दौत्यकर्तासन् अयंश्रीकृष्णःबुद्धिसन्निधानादयमितिनिर्देशः पौरवेंद्रोदुर्योधनः तस्यगृहंहित्वाअनाहू
तएवप्रविवेशतत्रहेतुः आत्मसात्कृतमात्मीयत्वेनगृहीतम् २ कुत्रसंगमआसत्वभूव ३ वरीयसिश्रेष्ठे अल्पस्यार्थस्योदयोयस्मात् तथाभूतोन १
भवतिसाधुवादेनसतामनुमोदनेनउपबृंहितःसंवर्धितः यद्वा साधोर्मैत्रेयस्यवादेनउत्तरेणश्लाघितइत्यर्थः ४ ५ ६ त्यागानर्हस्यापिगृहस्यत्यागेहे

तुल्येनकौरवापराधानाह यदेत्येकादशभिः एतेषांचतदासक्षत्ताअयादित्येकादशेक्रियासंबंधः यविष्ठस्यकनिष्ठस्यपांडोःशिवंधून्पितृहीनान्
कुरुदेवस्ययुधिष्ठिरस्यदेव्याः द्रौपद्याः आत्मनः स्नुषायाः स्वीयैरस्रैरश्रुभिः स्वकुचकुंकुमानिरिपुस्त्रीणांवातद्भर्तृवधेनहरंत्याः ७ सत्यावलंब
स्यसत्याश्रयस्यवनात्प्रयागतस्यसमयेनपूर्वकृतेनदायंयाचमानस्ययत्यदानप्रदात्नददौतमोमोहंजुषाणः पुत्रंसेवमानः अविवेकंवा ८
यानिवचनानिपुंसांभीष्मादीनाममृतायनानिअमृतस्त्रावीणिराजाधृतराष्ट्रः दुर्योधनोवा उरुबहुनमेने क्षतोनष्टः पुण्यलेशोयस्यसः नसुखकी
र्तिधर्मादिहेतुः किंतुराज्यप्राप्तिमात्रहेतुः पुण्यलेशएवासीत् तस्यापिनष्टत्वात् अनादृतवानित्यर्थः ९ इदानींविदुरस्यैवकृतंपराभवंदर्शयति
षड्भिः यदापूर्वजेनधृतराष्ट्रेणमंत्रायचोपहूतोऽतगृहंप्रविष्टोमंत्रंपृष्टः सन् अथअनंतरंयदाह किंमंत्रिणोऽद्यापियद्वैदुरिकंविदुरवाक्यमितिप्रसि
द्धंवदंति १० तदेवाह अजातशत्रोरितित्रिभिः तवआगः अपराधंसहमानस्यदायंप्रतियच्छदेहि यत्रापराधे अनुजैः सहवर्तमानोवृकोदररूपोऽ

द्यूतेत्वधर्मेणजितस्यसाधोःसत्यावलंबस्यवनागतस्य नयाचतोऽदात्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजातशत्रोः ८ यदा
चपार्थप्रहितःसभायांजगद्गुरुर्यानिजगादकृष्णः नतानिपुंसाममृतायनानिराजोरुमेनेक्षतपुण्यलेशः ९ यदोपहू-
तोभवनंप्रविष्टोमंत्रायपृष्टः किलपूर्वजेन अथाहतन्मंत्रदृशांवरीयान्यन्मंत्रिणोवैदुरिकंवदंति १० अजातशत्रोः
प्रतियच्छदायंतितिक्षतोदुर्विषहंतवागः सहानुजोयत्रवृकोदराहिःश्वसन्रुषायत्त्वमलंबिभेषि ११ पार्थांस्तुदेवो-
भगवान्मुकुंदोगृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः आस्तेस्वपुर्यांयदुदेवदेवोविनिर्जिताशेषनृदेवदेवः १२ सएषदोषःपुरुष
द्विडास्तेगृहान्प्रविष्टोयमपत्यमत्या पुष्णासिकृष्णाद्विमुखोगतश्रीस्त्यजाश्वशैवंकुलकौशलाय १३ हिः क्रोधेनश्वस
न्यवर्तनेयत्यस्मात्त्वमत्यर्थंबिभेषि ११ ननुममतादृशाःपुत्राः बहवः संतीतिगर्वंमाकृथाइत्याह पार्थांस्तुमुकुंदआत्मीयत्वेनगृहीतवान्
सचदेवः तत्रापिभगवान्नतुप्राकृतः किंच सहक्षितिदेवैर्देवैश्चेंद्रादिभिर्वर्तमानः यतोऽसौतत्रैवविप्राः देवाश्चेत्यर्थः स्वपुर्यामेवसुखमास्तेनत्व
न्यत्रगतः किंच यदुदेवानांदेवः पूज्यः यतोऽसौतत्रैवयदुप्रवीराइत्यर्थः किंच नृदेवेषुमंडलेश्वरेषुदीव्यंतिप्रकाशंतइतिनृदेवदेवाराजानः विनिर्जि
ताअशेषानृदेवायेनयतोऽसौतत्रैवसर्वेराजानः अतः पार्थानांदायंदेहीति १२ दुर्योधनस्तन्नमन्यतइतिचेदतआह सएषमूर्तोदोषएवगृहान्प्र-
विष्टआस्तेदोषत्वेहेतुः पुरुषद्विट्श्रीकृष्णद्वेष्टाकोऽसौयंत्वमपत्यमत्यापुष्णासिनत्वपत्यमसौ नपतत्यस्मादितिह्यपत्यंप्राहुः गताश्रीर्यस्मात्
सत्वमित्याक्रोशति अतएनम् अशैवममंगलं आशुत्यजकथंपुत्रस्त्याज्यस्तत्राह कुलस्यकौशलायत्यजेदेकंकुलस्यार्थेइतिहिन्यायः १३

इत्यूचिवान् एवमुक्तवान् असौ क्षत्ता विदुरः सतां स्पृहणीयं शीलं यस्य सः कर्णदुःशासनशकुनिसहितेन दुर्योधनेन असत्कृतः तिरस्कृतः १४
तिरस्कारमाह क इति दासीसुतः तद्यत्राह्वानानर्हः जिह्मश्चक्रकुटिलः जिह्मतामाह यस्य बलिना अन्नेन पुष्टः तस्मिन्नेव प्रतीपः प्रतिकूलः परेषां-
कार्ये वर्तते अतः पुरान्निर्वास्यतां श्वसानः श्वसन् जीवनमात्रशेष इत्यर्थः पाठांतरे श्मशानवदमंगलः १५ अत्युल्बणैः कर्णयोर्बाणवत्प्रविशा-
द्भिः परुषवाक्यैर्मर्मसु ताडितोऽपि गतव्यथः तत्र हेतुः मायामुरु बहुमानयन् अहो मायाया माहात्म्यमिति तामेव तत्र हेतुं मन्यमानः तन्निःसारणा
त्पूर्वं स्वयमेव अयात् निर्जगाम किं कृत्वा एते नूनं मरिष्यंति किं धनुषेति तस्य द्वारि धनुर्निधाय यद्वा भीमादिभिः संगत्य अस्माभिर्योत्स्यतीति
माशंकीति धनुर्निधानम् १६ ततो निर्गतस्य तीर्थाटनप्रकारमाह स इत्यष्टभिः स गजाह्वयान्निर्गतः सन् तीर्थपादो यस्य तस्य हरेः पदानि क्षेत्रा

इत्यूचिवांस्तत्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण असत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्ता सकर्णानुजसौबले
न १४ क एनमत्रोपजुहाव जिह्मं दास्याः सुतं यद्बलिनैव पुष्टः तस्मिन्प्रतीपः परकृत्य आस्ते निर्वास्यतामाशु
पुराच्छ्वसानः १५ स इत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रातुः पुरो मर्मसु ताडितोऽपि स्वयं धनुर्द्वारि निधाय मायां गत-
व्यथोऽयादुरु मानयानः १६ स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो गजाह्वयात्तीर्थपदः पदानि अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्ष-
योर्व्यां स्वधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः १७ पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषु सरित्सरस्सु अनंतलिंगैः स
मलंकृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः १८ गां पर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाप्लुतोऽधःशयनोऽवधूतः अलक्षि
तः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि चेरे हरितोषणानि १९ इत्थं व्रजन्भारतमेव वर्षं कालेन यावद्गतवान्प्रभासम् तावच्छ
शास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः २०

णि पुण्यचिकीर्षया अन्वाक्रमत् प्रत्यपद्यत कौरवानां पुण्येन लब्ध इति तेषां भाग्यमेव तत्ते
नरूपेण गतमिति सूचितम् उर्व्यां सहस्रमूर्तिर्ब्रह्मरुद्राद्यनेकमूर्तिः सन् तीर्थपात् यानि यानि अधिष्ठाय स्थितः तानि तानि जगामेत्यर्थः १७ पुण्यानि
यान्युपवनादीनि तेषु कुंजं लतादिगूढस्थानम् अपंकानि तोयानि येषां तेषु सरित्सु सरस्सु च तीर्थेषु आयतनेषु च क्षेत्रेषु कीदृशेषु अनंतस्य लिंगैर्मू
र्तिभिः सम्यगलंकृतेषु अनन्यः एकाकी १८ किंच गां पर्यटन् व्रतानि चेरे अचरत् मेध्या पवित्रा विविक्ता असंकीर्णा वृत्तिर्जीविका यस्य सदाप्लुतः प्र
तितीर्थस्नातः अधःशयनं यस्य अवधूतः असंस्कृतदेहः अवधूतवेषो वल्कलादिधारी अत एव स्वैरलक्षितः १९ एकस्यैव चक्रं सैन्यं यस्यां एकमेव रा
जचिन्हं श्वेतातपत्रं यस्यां ताम् अजितेन श्रीकृष्णेन सहायेन २०

तत्रप्रभासेपरस्परस्पर्धयानिमित्तभूतयासुहृदांकौरवाणांविनिष्टिंविनाशम् अशृणोत् परस्परनाशेदृष्टांतः वेणुजंवन्हिंसंश्रयतेयद्वनंतद्यथा दग्धंभवति तथाप्रत्यक्उदङ्माभिमुखम् २१ त्रितादीनामेकादशतीर्थानितत्तन्नाम्नाप्रसिद्धानिआसेवितवान् २२ द्विजदेवैर्ऋषिभिर्देवैश्चकृतानि अंगमंगंप्रतिवर्ततइतिप्रत्यंगानिआयुधानितेषुमुख्यंचक्रंतेनांकितानिमूर्धन्यहेमकुंभेषुचिह्नितानिमंदिराणियेषुतानिनानाविधानिविष्णोरायतनानिक्षेत्राणितीर्थानिच आसिषेवे येषांचक्रांकितमंदिरवतांदर्शनात् श्रीकृष्णस्मरणंभवति २३ अतिव्रज्य अतिक्रम्य यावदुद्धवःप्राप्तस्तावत्स्वयमपियमुनामुपेत्य २४ सविदुरःप्राक्तनयंपूर्वशिष्यंनीतिशास्त्रे पाठांतरेप्राप्तोनयोनीतिशास्त्रंयेनतम् प्रतीतंप्रख्यातंस्वानांज्ञातीनां

तत्राथशुश्रावसुहृद्विनष्टिंवनंयथावेणुजवन्हिसंश्रयम् संस्पर्धयादग्धमथानुशोचन्सरस्वतींप्रत्यगियायतूष्णी
म् २१ तस्यांत्रितस्योशनसोमनोश्चपृथोरथाग्नेरसितस्यवायोः तीर्थंसुदासस्यगवांगुहस्ययच्छ्राद्धदेवस्यसआसि
षेवे २२ अन्यानिचेहद्विजदेवदेवैःकृतानिनानायतनानिविष्णोः प्रत्यंगमुख्यांकितमंदिराणियद्दर्शनात्कृष्णमनु-
स्मरंति २३ ततस्त्वतिव्रज्यसुराष्ट्रमृद्धंसौवीरमत्स्यान्कुरुजांगलांश्च कालेनतावद्यमुनामुपेत्यतत्रोद्धवंभागवतंद-
दर्श २४ सवासुदेवानुचरंप्रशांतंबृहस्पतेःप्राक्तनयंप्रतीतम् आलिंग्यगाढंप्रणयेनभद्रंस्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजा
नाम् २५ कच्चित्पुराणौपुरुषौस्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येहकिलावतीर्णौ आसातउर्व्याःकुशलंविधायकृतक्षणौकुश-
लंशूरगेहे २६ कच्चित्कुरूणांपरमःसुहृन्नोभामःसआस्तेसुखमंगशौरिः योवैस्वसॄणांपितृवद्ददातिवरान्वदा
न्योवरतर्पणेन २७ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनांप्रद्युम्नआस्तेसुखमंगवीरः यंरुक्मिणीभगवतोऽभिलेभेआराध्य
विप्रान्स्मरमादिसर्गे २८

भद्रम् अपृच्छत्प्रश्नेहेतुः भगवतःप्रजानांपोष्याणाम् २५ प्रथमंतावत् रामकृष्णयोःकुशलंपृच्छतिकच्चिदितिप्रश्नेस्वनाभोभवःस्वनाभ्यःपाद्मोब्रह्मातस्यानुवृत्त्याप्रार्थनयाइहावतीर्णौकुशलमासातेवर्तेतेकृतक्षणौदत्तावसरौसर्वेषांकृतोत्सवावितिवानयोर्नित्यकुशलत्वेऽपिउक्तविशेषेणविशिष्टौशूरसेनस्यगृहेकच्चिदासातेइतिप्रश्नः २६ यदूनांकुशलंपृच्छतिनवभिः भामःपूज्यःशौरिर्वसुदेवः यद्वा भामोभगिनीभर्ताकुंतीवसुदेवस्यभगिनीअतोदेवकीपांडोर्भगिनीतिलोकव्यवहारः वरानर्थान् वदान्यःअत्युदारः वराणांतत्पतीनांतर्पणेनसंतर्पणेनसह २७ वरूथाधिपतिःसेनानीः आदिसर्गेपूर्वजन्मनिस्मरंकामंसंतम् अभिलेभेपुत्रंलब्धवती २८ छ छ

सात्वतादीनामधिपःउग्रसेनः शतपत्रनेत्रःश्रीकृष्णः नृपासनाशांराज्याभिलाषंपरिहृत्यभाणभयेनदूरात्स्थितमित्यर्थः २९ हेसौम्यहरेःसु
तस्तेनसदृक्षः सदृशःसाधुसुखमास्ते गुहंस्वामिकार्तिकेयम् अग्रेपूर्वजन्मनियोभवान्यागर्भेधृतःतम् ३० युयुधानःसात्यकिःक्षेमंकुशल
मास्ते फाल्गुनादर्जुनाल्लब्धंधनुषोरहस्यंयेनतदीयामधोक्षजसंबंधिनाम् ३१ श्वफल्कपुत्रोऽक्रूरःबुधोविद्वान् अतोभगवंतंप्रपन्नः अनु-
सृतः अतएवानमीवोनिष्पापः भक्तोलिंगंयोऽचेष्टतव्यलुठत् प्रेम्णाविभिन्नंविदीर्णधैर्यंयस्यसः स्वस्तिक्षेममास्ते ३२ देवकनामायोभो
जस्तस्यपुत्र्यादेवक्याविष्णुःप्रजापुत्रोयस्याः तस्यादेवमातुरदितेरिवकच्चित्शिवंयज्ञवितानरूपमर्थंत्रयीयथाप्रकाशकतयाबिभर्तितथाद

कच्चित्सुखंसात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपःस आस्ते यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रोनृपासनाशांपरिहृत्यदूरा
त् २९ कच्चिद्धरेःसौम्यसुतःसदृक्ष आस्तेऽग्रणीरथिनांसाधुसांबः असूतयंजांबवतीव्रताढ्यादेवंगुहंयोऽबिके
याधृतोऽग्रे ३० क्षेमंसकच्चिद्युयुधानआस्तेयःफाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः लेभेंऽजसाधोऽक्षजसेवयैवगतिंतदी
यांयतिभिर्दुरापाम् ३१ कच्चिद्बुधःस्वस्त्यनमीवआस्तेश्वफल्कपुत्रोभगवत्प्रपन्नः यःकृष्णपादांकितमार्गपांसु
ष्वचेष्टतप्रेमविभिन्नधैर्यः ३२ कच्चिच्छिवंदेवकभोजपुत्र्याविष्णुप्रजायाइवदेवमातुः यावैस्वगर्भेणदधारदेवंत्रयी
यथायज्ञवितानमर्थम् ३३ अपिस्विदास्तेभगवान्सुखंवोयःसात्वताकामदुघोनिरुद्धः यमामनंतिस्महशब्दयो
निंमनोमयंसत्वतुरीयतत्वम् ३४ अपिस्विदन्येचनिजात्मदेवमनन्यवृत्त्यासमनुव्रतायेहृदीकसत्यात्मजचारुदे
ष्णगदादयःस्वस्तिचरंतिसौम्य ३५

धार ३३ सात्वतानामुपासकानांकामान् दोग्धिपूरयतीतिकामदुघःभगवत्वेहेतुःयंशब्दस्यशास्त्रस्ययोनिंका
रणमामनंतिवेदाःकुतःमनोमयंमनसःप्रवर्तकम् तत्कुतःसत्वस्यांतःकरणस्यचतुर्विधस्यतुरीयंतत्वंचतुर्थमधिदेवंचित्ताहंकारबुद्धिमनसामंतःकर
णभेदानांक्रमेणवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाह्यधिष्ठातारःमनसश्चशब्दयोनित्वंप्रसिद्धम् मनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमितितथाअन्योऽंतरआ
त्मामनोमयइतिप्रस्तुत्यतस्ययजुरेवशिरःऋग्दक्षिणःपक्षःसामोत्तरःपक्षइत्यादिश्रुतेस्तथाचशिक्षायाम् आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुंक्तेविवि
वक्षया मनःकायाग्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतम् मारुतस्तूरसिचरन्मंद्रंजनयतिस्वरमित्यादि ३४ अपिस्वित् किंस्वित् अन्येचस्वस्तिचरंतिनिजस्य २
देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोदेवंश्रीकृष्णमनन्यवृत्त्याएकांतभक्तिभावेनयेसम्यगनुव्रताःअनुसृताः हृदीकश्चसत्यभामायाआत्मजाश्चचारुदेष्णाश्च
गदश्चादिर्येषांतेपि ३५

इदानींकुरून् पृच्छतिषड्भिः अपिकिम् स्वदोर्भ्यांस्वबाहुवत्वर्तमानाभ्यांविजयाच्युताभ्यामर्जुनकृष्णाभ्यांधर्ममार्गेणधर्मोयुधिष्ठिरः सेतुंधर्मम
र्यादांपरिपाति यस्यसभायांविजयानुवृत्त्याजयपरंपरया अर्जुनस्यसेवयेतिवा एवंभूतंयस्यैश्वर्यमित्यर्थः ३६ कृताघेषुकृतापराधेषुस्वकर्तृकमघं
दीर्घतमंबहुकालानुचिंतितमहिवदत्यमर्षीभीमः किंव्यमुंचन्नोवागदायाविचित्रंविविधंमार्गंचरतः ३७ रथयूथपानांमध्येयशोधाः कीर्तिधारीय
द्वास्वीयानांतेषांकीर्तिप्रदः उपरताअरयोयस्मात्यस्यशरकूटेनबाणसमूहेनगूढः आच्छन्नः ३८ उतस्वित् किंस्वित् यमौनकुलसहदेवौरेमाते
क्रीडानेइत्यर्थः माद्र्याःसुतावपिपृथायास्तनयौपृथायाःपुत्रैर्वृतौसुपर्णाविवरेमाते किंकृत्वापरात्दुर्योधनात्स्वरिक्थंस्वीयराज्यमुद्दायआच्छि
द्यवज्रिवक्त्रात् इंद्रस्यमुखात्स्वरिक्थममृतंगरुडइवेति यद्वा सुपर्णाविवेतियदिद्वौगरुडौअमृतमानयेतांतर्हितद्वत् अक्षिणीवेतिमणीवादि

अपिस्वदोर्भ्यांविजयाच्युताभ्यांधर्मेणधर्मःपरिपातिसेतुम् दुर्योधनोऽतप्यतयत्सभायांसाम्राज्यलक्ष्म्याविजयानुवृ
त्त्या ३६ किंवाकृताघेष्वघमत्यमर्षीभीमोऽहिवद्दीर्घतमंव्यमुंचत् यस्याङ्घ्रिपातंरणभूर्नसेहेमार्गंगदायाश्चरतोविचित्रम्
३७ कच्चिद्यशोधारथयूथपानांगांडीवधन्वोपरतारिरास्ते अलक्षितोयच्छरकूटगूढोमायाकिरातोगिरिशस्तुतोष ३८
यमावुतस्वित्तनयौपृथायाःपार्थैर्वृतौपक्ष्मभिरक्षिणीव रेमातउद्दायमृधेस्वरिक्थंपरात्सुपर्णाविववज्रिवक्त्रात् ३९
अहोपृथाऽपिध्रियतेऽर्भकार्थेराजर्षिवर्येणविनाऽपितेन यस्त्वेकवीरोऽधिरथोविजिग्येधनुर्द्वितीयःककुभश्चतस्रः ४०
सौम्यानुशोचेतमधःपतंतंभ्रात्रेपरेतायविदुद्रुहेयः निर्यापितोयेनसुहृत्स्वपुर्याअहंस्वपुत्रान्समनुव्रतेन ४१ सोऽहंह
रेर्मर्त्यविडंबनेनदृशोनृणांचालयतोविधातुः नान्योपलक्ष्यःपदवींप्रसादाच्चरामिपश्यन्गतविस्मयोऽत्र ४२

गणत्वात्संधिः ३९ पृथायाःकिंनु
कुशलंपृच्छेयंयतस्तस्याःपांडुनाविनाप्राणधारणमेवाश्चर्यमित्याह अहोइति ध्रियतेजीवति नचात्याश्चर्यंयतोऽर्भकार्थेध्रियते नभोगार्थंतथाऽपिआ
श्चर्यमेवेत्याह तेनतथाभूतेनविनातदेवाह यस्त्विति धनुरेवद्वितीयंसहायोयस्य ४० पृथा अर्भकार्थेजीवतीतियुक्तमेवेत्याह हेसौम्यतंधृतराष्ट्रंजीवं
तमनुशोचामि तत्किमधःपतंतंतत्रहेतुः परेतायमृतायभ्रात्रेपांडवेतत्पुत्रद्रोहेणयोविदुद्रुहेद्रोहंकृतवान् किंच जीवितोऽपिभ्रातुर्ममापकृतवानि
त्याहयेनसुहृत् भ्राताअहंस्वपुर्याःसकाशान्निर्यापितःविवासितः ४१ अहोखलुविस्मयोजानतोऽपितस्यैवंदुश्चेष्टितंयतस्त्वंसाधुरपिदुःखंप्रापितो
सीत्यत आह सोऽहंहरेःप्रसादात्तस्यपदवींमाहात्म्यंपश्यन् गतविस्मयःअत्रभूतलेनान्योपलक्ष्यःगूढःसन्सुखंविचरामि कथंभूतस्यमर्त्यविडंबनेनऐ
श्वर्याच्छादकेनमानुष्यानुकरणेननृणांदृशश्चित्तवृत्तीःचालयतःभ्रामयतः४२

ननुहरेः किमेवंलीलयायेनस्वभक्तानांवनवासादिक्लेशाभवंति स्वस्यचदौत्येबंधनोद्यमादिपराभवः तद्वरंतेषामपराधानंतरमेवहननंनापरा-
धोपेक्षेत्यत आह नूनंनिश्चितंत्रिभिर्मदैरुत्पथानासुहृतानांवधाद्धेतोः प्रपन्नानामार्तिजिहीर्षयाईशः अथसमयएवहंतुंसमर्थोऽपिकुरूणामघ
मुपेक्षत तदानीमेवतेषांवधेसर्वदुष्टराजवधोनस्यादित्याशयेनेत्यर्थः विद्यामदोधनमदस्तथैवाभिजनोमदः एतेमदामदांधानांतएवहिसतांदमाः इ-
तित्रयोमदाः ४३ सर्वदुर्वृत्तवधाद्यर्थमेवभगवतोजन्मकर्माणिनान्यथेतिकैमुत्यन्यायेनाह अजस्यापिजन्मअकर्तुरपिकर्माणिपुंसांग्रहणायकर्मस्व
प्रवृत्तये अन्यथानचेदेवंतर्हिभगवतोजन्मादिकथातावदास्तांकोवाऽन्योऽपिगुणानांपरोगुणातीतोदेहयोगंकर्मविस्तारंवार्हतीति ४४ तस्मादेवंभू
ताचिंत्यमायाविनोदस्यकथांकथयेत्याह तस्यप्रपन्नायेऽखिललोकपालाः तेषामन्येषांचस्वीयेऽनुशासनेस्थितानामर्थायप्रयोजनाययदुषुजात-

नूनंनृपाणांत्रिमदोत्पथानांमहींमुहुश्चालयतांचमूभिः वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोऽभ्युपैक्षताघंभगवान्कुरूणा
म् ४३ अजस्यजन्मोत्पथनाशनायकर्माण्यकर्तुर्ग्रहणायपुंसाम् नन्वन्यथाकोऽर्हतिदेहयोगंपरोगुणानामुतक
र्मतंत्रम् ४४ तस्यप्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासनेस्वे अर्थाययजातस्ययदुष्वजस्यवार्तांसखेकीर्त
यतीर्थकीर्तेः ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवा॰
इतिभागवतःपृष्टः क्षत्त्रावार्तांप्रियाश्रयाम् प्रतिवक्तुंनचोत्सेहऔत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः १ यःपंचहायनोमात्राप्रा
तराशाययाचितः तन्नैच्छद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललीलया २ सकथंसेवयातस्यकालेनजरसंगतः पृष्टोवार्तांप्रति
ब्रूयाद्भर्तुःपादावनुस्मरन् ३ समुहूर्तमभूत्तूष्णींकृष्णांघ्रिसुधयाभृशम् तीव्रेणभक्तियोगेननिमग्नःसाधुनि-
र्वृतः ४

स्यतीर्थंसंसारतारिणीकीर्तिर्यस्येति ४५ इतितृतीयस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेकृष्णविश्लेषादनुशो
चन्नथोद्धवः क्षत्त्रेबालचरित्राणिकृष्णस्यावर्णयत्श्वसन् १ तदेवंप्रियवार्ताप्रष्टस्योद्धवस्यश्रीकृष्णविरहोत्कंठ्यावेशेनप्रतिवचनासाम-
र्थ्यमाहषड्भिः इतीति स्मारितईश्वरोयस्य १ एतदेवकैमुत्यन्यायेनप्रपंचयतियइतिद्वाभ्याम् यःपंचवर्षोऽपिबाललीलयेतिकृष्णंकंचित्परिक
ल्प्यकल्पितैरेवसाधनैः परिचर्यांकुर्वन्प्रातर्भोजनार्थंप्रार्थितोऽपितद्भोजनंनैच्छत् २ जरसंजरत्वंगतःप्राप्तः ३ श्रीकृष्णांघ्रिसुधयासाधुनि-
र्वृतः तस्यामेवतीव्रेणविवशत्वापादकेनभक्तियोगेनभृशंनिमग्नश्च ४

पुलकैरुद्भिन्नानिउज्जृंभितानिसर्वाण्यंगानियस्य मिलंत्याहृशाशुचः अश्रूणिमुंचन् तेनविदुरेणपूर्णार्थः कृतार्थोलक्षितः यतोभगवतियःस्ने
हः तस्यप्रसरः पूरः तस्मिन्संप्लुतोनिमग्नः ५ भगवानेवलोकः तस्मान्नृलोकंदेहानुसंधानमुत्स्मयन् यदुकुलसंहारादिभगवच्चातुर्यस्मरणेन
विस्मयंप्राप्नुवन् ६ श्रीकृष्णविरहेणसंतप्यमानःप्रत्याह श्रीकृष्णएवद्युमणिः सूर्यःतस्यनिम्लोचेअस्तमयेसति अजगरेणकालमहासर्पेण
गीर्णेषुनिगिलितेषुनोगृहेषुत्वत्पृष्टानांबंधूनांकिंनुकुशलंब्रूयाम् ७ अनुशोचन्नाह दुर्भगोभाग्यहीनः येसहवसंतोश्रीहरिरयमितिनविदुः
यथाक्षीरसमुद्रेजातमुडुपंतदातत्रत्यामीनाः केवलंकमनीयः कश्चिज्जलचरइत्येवंविदुः नत्वमृतमयइतितद्वत् यद्वाजलेप्रतिबिंबितंचंद्रंयथेति
८ भाग्यहीनत्वादेवनविदुः नतुज्ञानसामर्थ्याभावादित्याह इंगितंचित्तस्थंजानंतीतितथापुरुअतिशयेनप्रौढानिपुणाः एकस्मिन्नेवस्थानेआरमं

पुलकोद्भिन्नसर्वांगोमुंचन्मीलद्दृशाशुचः पूर्णार्थोलक्षितस्तेनस्नेहप्रसरसंप्लुतः ५ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपु
नरागतः विमृज्यनेत्रेविदुरंप्रत्याहोद्धवउत्स्मयन् ६ उद्धवउवाच कृष्णद्युमणिनिम्लोचेगीर्णेष्वजगरेणह किं
पुनःकुशलंब्रूयांगतश्रीषुगृहेष्वहम् ७ दुर्भगोबतलोकोयंयदवोनितरामपि येसंवसंतोनविदुर्हरिंमीनाइवोडुपम्
८ इंगितज्ञाःपुरुप्रौढाएकारामाश्चसात्वताः सात्वतामृषभंसर्वेभूतावासममंसत ९ देवस्यमाययास्पृष्टायेचान्यद-
सदाश्रिताः भ्राम्यतेधीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनोहरौ १० प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशांनृणाम् आदायांतरधा
द्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनम् ११ यन्मर्त्यलीलौपयिकंस्वयोगमायाबलंदर्शयतागृहीतम् विस्मापनंस्वस्यचसौभग
र्धेःपरंपदंभूषणभूषणांगम् १२

तीतितथा एवंभूता अपिभूतानामावासमीश्वरंसंतंसात्वतामृषभंसात्वतश्रेष्ठममन्यत ९ ये-
यादवादेवमाययास्पृष्टाव्याप्ताः यादवोऽयमस्मद्बंधुरितिवदंति येचशिशुपालादयोऽसदेवान्यद्वैरमाश्रिताः निंदंतितेषांवाक्यैरात्मनिहरौउप्ता
त्मनोनिक्षिप्तचित्तस्यमादृशस्यबुद्धिर्नभ्राम्यतेमोहंनप्राप्यते अन्येतुमूढाएवेत्यर्थः १० कोऽसौहरिरित्यपेक्षायामाह प्रदर्श्येतिनतप्तंतपोयैःअ
तोवितृप्तादृशोयेषांतेषांस्वबिंबंश्रीमूर्तिमेतावंतंकालंदर्शयित्वायोंऽतर्हितवान् लोकस्यलोचनमादाय आच्छिद्यतादृशस्यान्यस्यविलोकनी
यस्याभावात् ११ तदेवबिंबंवर्णयतित्रिभिः यन्मर्त्यलीलासुऔपयिकंयोग्यंस्वस्यापिविस्मयजनकंयतः सौभगर्धेःसौभाग्यातिशयस्यपर
मंपदंपराकाष्ठाभूषणानांभूषणान्यंगानियस्मिन् १२

दृशांस्वस्त्ययनंपरमानंदकरंत्रिभुवनस्थोलोकः प्राणिमात्रम् अद्यइदानीमिहबिंबेअर्वाक्सृतौ अर्वाचीनसंसारनिर्माणेमनुष्यनिर्माणेवायत्कौ
शलंनैपुण्यंतत्कार्त्स्न्येनगतमुपक्षीणंनातः परंतस्यकौशलमस्तीत्येवंमेनेतन्मूर्तेर्विधातुः सृज्यत्वाभावेऽपिलोकदृष्टिरियमुक्ता १३ अनुरा
गेणप्लुतोव्याप्तः हासःरासोविनोदश्चलीलाऽवलोकश्चतैः स्वकृतहासाद्यनंतरंप्रतिलब्धोमानोयाभिस्तादृग्भिः सह अनुप्रवृत्तागच्छंतंतमे-
वानुगताधियोयासांताः कृत्यशेषायासांताः असमापितकृत्याएवतस्थुः १४ एवंभूतबिंबप्रदर्शनेकारणमाह स्वीयान्येवशांतान्यशां-
तानिचरूपाणितत्रशांतरूपेषुइतरैरशांतैर्दैत्यादिभिः पीड्यमानेषुअनुकंपितः कृतानुकंपः आत्मायस्य अजोऽपिजातः आविर्भूतः महाभू
तरूपेणनित्यसिद्धएवाग्निर्यथाकाष्ठेष्वाविर्भवतितद्वत् अजस्यजन्मनिहेतुः महान्महत्तत्त्वमंशाःकार्यलेशोयस्याव्यक्तस्यतन्महदंश

यद्धर्मसूनोर्बतराजसूयेनिरीक्ष्यदृक्स्वस्त्ययनंत्रिलोकः कार्त्स्न्येनचाद्येहगतंविधातुरर्वाक्सृतौकौशलमित्यमन्यत
१३ यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलाऽवलोकप्रतिलब्धमानाः व्रजस्त्रियोदृग्भिरनुप्रवृत्तधियोवतस्थुः किलकृत्यशे
षाः १४ स्वशांतरूपेष्वितरैःस्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा परावरेशोमहदंशयुक्तोह्यजोऽपिजातोभगवान्यथा-
ग्निः १५ मांखेदयत्येतदजस्यजन्मविडंबनंयद्वसुदेवगेहे व्रजेचवासोऽरिभयादिवस्वयंपुराद्व्यवात्सीद्यदनंतवीर्यः
१६ दुनोतिचेतःस्मरतोममैतद्यदाहपादावभिवंद्यपित्रोः तातांबकंसादुरुशंकितानांप्रसीदतंनोऽकृतनिष्कृती
नाम् १७ कोवाअमुष्यांघ्रिसरोजरेणुंविस्मर्तुमीशीतपुमान्विजिघ्रन् योविस्फुरद्भ्रूविटपेनभूमेर्भारंकृतांतेनतिर
श्चकार १८

तद्युक्तइति १५ ननुकुतोऽसौपरावराणामीशः पारतंत्र्यप्रतीतेस्तत्राहद्वाभ्याम् मामप्येतद्दुर्वितर्क्यंदुर्घटंचखेदयति
तदेवाह वसुदेवगेहेबंधनागारेयज्जन्मनोविडंबनम् अनुकरणम् नतुनृसिंहवदकस्मात् आविर्भावः कंसभयादिवनिलीयव्रजेवासश्च
कालयवनादिरिपुभयादिवपुरान्मथुरायाः व्यवात्सीत् अपलायत् १६ एतच्चहरेश्चरितंस्मरतोममचेतः कर्मभूतंदुनोति व्यथयतितदेवदर्श
यतियदाहेति हेतातहेअंबयुवांप्रसीदतम् प्रसादंकुरुतं नकृतानिष्कृतिः शुश्रूषणंयैस्तेषांनोऽस्माकमितिबहुवचनंतुरामाद्यभिप्रायम् १७
ननुतर्ह्यनीश्वरएवकिंनस्यात् नवतुअवस्थामात्रमेतत् तत्राहत्रिभिः कोवाअंघ्रिसरोजेयोरेणुस्तमपिविजिघ्रन्सेवमानः पुमान्विस्मर्तुमीशीत ५
शक्नुयात् विस्फुरन् भ्रूविटपः भ्रूलतासएवकृतांतस्तेन १८ छ छ छ

नचतस्येश्वरत्वंसाधनीयंभवद्भिरपिदृष्टत्वादित्याह दृष्टेति यांसिद्धिंसम्यक्योगेनआप्तुमिच्छंति १९ आहवेयुद्धेपार्थस्यास्त्रैः पूताःभीष्मादयः
संतः २० तदेवंपरमैश्वर्येसत्यपियदुग्रसेनानुवर्तित्वंतत्पुनरस्मानत्यंतंव्यथयतीत्याह स्वयंतुयएवंभूतस्तस्यतत् कैंकर्यंनोऽस्मान्विग्लापय-
तीत्यन्तरेणान्वयः नसाम्यातिशयौयस्यतमपेक्ष्यान्यस्यसाम्यमतिशयश्चनास्तीत्यर्थः तत्रहेतवः त्र्यधीशः त्रयाणांपुरुषाणांलोकानांगुणानांवाई
शः स्वाराज्यलक्ष्म्यापरमानंदस्वरूपसंपत्त्यैवआप्तसमस्तभोगः बलिंकरम् अर्हणंवाहरद्भिः समर्पयद्भिः चिरकालीनैर्लोकपालैः किरीटाग्रेणई
डितंस्तुतंपादपीठंयस्यप्रणमतांकिरीटसंघट्टनध्वनिरेवस्तुतित्वेनोत्प्रेक्ष्यते २१ अंगविदुरभृतान् भृत्यान्उग्रसेनेयत्किंकरत्वंतदेवाह परमेष्ठि
धिष्ण्येराजासनेनिषण्णम् आसीनंस्वयंतिष्ठन् हेदेवावधारयेतिन्यबोधयत् विज्ञापितवान् २२ एवमनुवृत्तिः कृपयैवेतिसूचयन्नपकारिष्वपि

दृष्टाभवद्भिर्ननुराजसूयेचैद्यस्यकृष्णंद्विषतोऽपिसिद्धिः यांयोगिनःसंस्पृहयंतिसम्यक्योगेनकस्तद्विरहंसहेत १९ त
थैवचान्येनरलोकवीराय आहवेकृष्णमुखारविंदम् नेत्रैःपिबंतोनयनाभिरामंपार्थास्त्रपूताःपदमापुरस्य २० स्वयंत्व
साम्यातिशयस्त्र्यधीशःस्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः बलिंहरद्भिश्चिरलोकपालैःकिरीटकोट्येडितपादपीठः २१ त-
त्तस्यकैंकर्यमलंभृतान्नोविग्लापयत्यंगयदुग्रसेनम् तिष्ठन्निषण्णंपरमेष्ठिधिष्ण्येन्यबोधयद्देवनिधारयेति २२ अहो
बकीयंस्तनकालकूटंजिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी लेभेगतिंधात्र्युचितांततोऽन्यंकंवादयालुंशरणंव्रजेम २३ मन्येऽ
सुरान्भागवतांस्त्र्यधीशेसंरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् येसंयुगेचक्षतताक्ष्र्यपुत्रमंसेसुनाभायुधमापतंतम् २४

तस्यकृपालुतांदर्शयन्नाह अहोआश्चर्यंकृपालुतायाः हंतुमिच्छयाऽपिस्तनयोःसंभृतंकालकूटंविषंयमपाययत् बकीपूतना असाध्वीदुष्टा
ऽपिधात्र्यायशोदायाःउचितांगतिंलेभेभक्तवेषमात्रेणयःसद्गतिंदत्तवानित्यर्थः ततोऽन्यंकंवाभजेम २३ ननुभागवतानेवभगवाननुगृण्हा
तीतिप्रसिद्धम् सत्यम् असुरानप्यहंभागवतानेवमन्ये यतोभागवताइवतेऽपिभगवत्ध्यानाभिनिवेशेनभगवंतमपरोक्षंपश्यंतीत्याह
संरंभः क्रोधावेशः तेनमार्गेणाभिनिविष्टंचित्तंयेषांतान् अतएवयेसंग्रामेताक्ष्र्यः कश्यपः तस्यपुत्रंगरुडमंसेस्कंधेसुनाभायुधश्चक्रायुधोह
रिर्यस्यतम् अचक्षतापश्यन् तस्मात्तेष्वप्यनुग्रहोयुक्तएवेत्यर्थः वक्ष्यतिच तस्मात्केनाप्युपायेनमनः कृष्णेनिवेशयेत्इति २४ छ
श्रीगोपालोविजयते श्रीवामनोविजयते छ छ छ छ छ

इदानींतस्यांतर्धानप्रकारंवक्तुमादितआरभ्य तच्चरितंसंक्षेपतः कथयति वसुदेवस्यभार्यायांजातः भोजेंद्रः कंसः तस्यबंधनागारेअस्याःपृथिव्याः शंसुखंस्वयंचिकीर्षुः अजेनब्रह्मणाचयाचितःसन् २५ पित्राहेतुभूतेननंदव्रजमितः गतःसमाःसंवत्सरान् गूढार्चिर्गुप्ततेजाः २६ व्याहरत् आक्रीडत् कूजद्भिर्द्विजैः पक्षिभिःसंकुलितान्व्याप्ताअंघ्रिपायस्मिन् २७ रुदन्निवेतिइवशब्दस्ययथायोगंसर्वत्राप्यन्वयःमुग्धोबालश्चयःसिंहः तद्वदवलोकनंयस्यसः २८ सएवाधिकंवयःप्राप्तःसन्गोधनंचारयन् कथंभूतंगोधनंलक्ष्म्याःशोभादिसंपदोनिकेतनम् सितागोवृषायस्मिन् नानावर्णेगोसंघेरणन् शब्दंकुर्वन्वेणुर्यस्यअरीरमत्रमयामास २९ व्यनुदत्जघान क्रीडनकान्तृणादिनिर्मितान्सिंहादीन्यथा ३० विपन्नान्मृतान्गोपान्गावइतिगाश्चोत्थाप्यतदेवतोयंप्रकृतिस्थितंनिर्विषम् ३१ इंद्रपूजाभंगेनकृतागवांपूजेवगोसवस्तेनगोप

वसुदेवस्यदेवक्यांजातोभोजेंद्रबंधने चिकीर्षुर्भगवानस्याःशमजेनाभियाचितः २५ ततोनंदव्रजमितःपित्राकंसाद्विबिभ्यता एकादशसमास्तत्रगूढार्चिःसबलोऽवसत् २६ परीतोवत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्विभुः यमुनोपवनकूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे २७ कौमारीदर्शयंश्चेष्टांप्रेक्षणीयांव्रजौकसाम् रुदन्निवहसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८ सएवगोधनंलक्ष्म्यानिकेतंसितगोवृषम् चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् २९ प्रयुक्तान्भोजराजेनमायिनःकामरूपिणः लीलयाव्यनुदत्तांस्तान्बालःक्रीडनकानिव ३० विपन्नान्विषपानेननिगृह्यभुजगाधिपम् उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयंप्रकृतिस्थितम् ३१ अयाजयद्गोसवेनगोपराजंद्विजोत्तमैः वित्तस्यचोरुभारस्यचिकीर्षन्सद्व्ययंविभुः ३२ वर्षतींद्रेव्रजःकोपाद्भग्नमानेतिविह्वलः गोत्रलीलातपत्रेणत्रातोभद्रानुगृह्णता ३३ शरच्छशिकरैर्मृष्टंमानयन्रजनीमुखम् गायन्कलपदंरेमेस्त्रीणांमंडलमंडनः ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः २ उद्धवउवाच ततःसआगत्यपुरंस्वपित्रोश्चिकीर्षयाशंबलदेवसंयुतः निपात्यतुंगाद्रिपुयूथनाथंहतंव्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् १ राजंनंदवित्तस्यचेतिचकारादिंद्रस्यमानभंगंकुर्वन्नुरुभारस्य अतिसमृद्धस्य ३२ कोपाद्वर्षतिगोत्रःपर्वतएवलीलातपत्रंतेनहेभद्र ३३ मृष्टमुज्ज्वलंस्त्रीणांमंडलंमंडयतीतितथा ३४ इतितृतीयेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेमथुरामेत्यप्रजाकंसवधादिकम् यत्कृतंद्वारकायांचकृष्णेनतदवर्णयत् १ शमित्यव्ययंपित्रोःसुखस्यचिकीर्षयेत्यर्थः तुंगान् उन्नतमंचात्रिपुयूथानांनाथंकंसंव्यसोरपिविकर्षणंपित्रोःसुखार्थम् १ ❀ ❀ ❀

ब्रह्मवेदंसविस्तरंषडंगादिसहितम् पंचजनोदरविदारणद्वारापुत्रमानीयेत्यर्थः २ भीष्मककन्ययारुक्मिण्यायेराजानःसमाहूताःकृष्णस्वभागार्थम्
समाहृताइतिपाठेआकृष्टाइत्यर्थः केनसाधनेनश्रियोलक्ष्म्याःसवर्णेनसमानेनरूपेण यद्यपितयाकेवलंश्रीकृष्णएवाहूतःनसर्वेतथाऽपितस्या
लावण्यंतेषामागमनेहेतुरितितयैवाहूताइत्युच्यते एषांमिषतांपश्यतांमूर्ध्निपदंदधत् तयासहगांधर्ववृत्त्यापरस्परसमयरूपयाबुभूषयाभवि
तुमिच्छयाजहारकथंभूतांस्वभागंलक्ष्म्यंशत्वात् तयास्वात्मनोऽर्पितत्वाच्चसुपर्णःसुपतनःयद्वासुपर्णइवस्वभागंसुधामित्यर्थःयद्वाश्रियःरु
क्मिण्याःसमानंवर्णद्वयंवाचकंयस्यसःश्रियःसवर्णोरुक्मीतेनसमाहूताःशिशुपालादयःकिमर्थंभीष्मककन्ययासहतेषांबुभूषयाभूतिर्भव-
त्वित्येतदर्थंतत्रशिशुपालस्याह्वानंवरत्वेनबुभूषयाजरासंधादीनांतद्विवाहोत्सवेनशेषंपूर्ववत् ३ ककुद्मतोवृषभान् अविद्धनासिकान्विद्धना

सांदीपनेःसकृत्प्रोक्तंब्रह्माधीत्यसविस्तरम् तस्मैप्रादाद्वरंपुत्रंमृतंपंचजनोदरात् २ समाहूताभीष्मककन्ययाये
श्रियःसवर्णेनबुभूषयैषाम् गांधर्ववृत्त्यामिषतांस्वभागंजह्रेपदंमूर्ध्निदधत्सुपर्णः ३ ककुद्मतोऽविद्धनसोदमित्वास्व
यंवरेनाग्नजितीमुवाह तद्भग्नमानानपिगृध्यतोऽज्ञान्जघ्नेऽक्षतःशस्त्रभृतःस्वशस्त्रैः ४ प्रियंप्रभुर्ग्राम्यइवप्रिया
याविधित्सुरार्च्छद्द्युतरुंयदर्थे वज्र्याद्रवत्तंसगणोरुषान्धःक्रीडामृगोनूनमयंवधूनाम् ५ सुतंमृधेखंवपुषाग्रसं
तंदृष्ट्वासुनाभोन्मथितंधरित्र्या आमंत्रितस्तत्तनयायशेषंदत्वातदंतःपुरमाविवेश ६ तत्राहृतास्तानरदेवकन्याः
कुजेनदृष्ट्वाहरिमार्तबंधुम् उत्थायसद्योजगृहुःप्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७ आसांमुहूर्तएकस्मिन्नानागा
रेषुयोषिताम् सविधंजगृहेपाणीननुरूपःस्वमायया ८

सिकान्कृत्वेतिवातैर्वृषभैःतद्दमनेनचभग्नोमानोयेषांतथाऽपितांगृध्यतः
कामयमानान् अतएवाज्ञान्शस्त्रभृतोराज्ञःतच्छस्त्रैरक्षतएवजघान ४ यदाअदित्याःकुंडलेदातुंस्वर्गंगतस्तदासभार्यःस्वतंत्रोऽपिग्राम्यःस्त्रीप
रतंत्रइवप्रियायाःसत्यभामायाःप्रियंविधातुमिच्छुःद्युतरुंपारिजातमानीतवान् यदर्थेयन्निमित्तंतंकृष्णंवज्रीरुषाप्रेरितःयोद्धुमन्वधावत्
स्वकार्यसाधकेनतेनयुद्धोद्यमस्तस्यायुक्तएवेत्याह क्रीडामृगइतिअयंवज्री ५ सुनाभेनचक्रेणउन्मथितंहतंसुतंभौमंदृष्ट्वातस्यमात्राधरि
त्र्याभूम्याआमंत्रितःप्रार्थितःसन्तस्यतनयायभगदत्तायहृतशेषंराज्यंदत्वा ६ तत्रांतःपुरेकुजेनभौमेनयाआहृतास्ताःप्रहर्षश्चव्रीडाचअनुरा
गश्चतैःप्रहिताःप्रेरिताःयेऽवलोकास्तैर्जगृहुःस्वीकृतवत्यः ७ आसांयोषितांपाणीन्तत्तदनुरूपःसन्सविधंविवाहोचितप्रकारसहितंयथाभवति
८

सर्वतः सर्वैर्गुणैः स्वतुल्यानि प्रकृतेर्मायायाविविधं भवनं विस्तारः तदिच्छया यद्वा प्रकृतेर्हेतोर्विविधं भवितुमिच्छया ९ कालः कालयवनः रुंधत
आवृण्वतः मुचुकुंदभीमादिभिर्निमित्तमात्रैः स्वयमेव अजीघनत् घातितवान् तेन च स्वपुंसा तेजः प्रभावं कीर्तिं दत्तवान् १० शंबरद्विविदबल्वला
नन्यानपि कांश्चित्प्रद्युम्नरामादिभिर्घातयत् अघातयत् घातयन्निति वा पाठः दंतवक्त्रादीन् स्वयमवधीत् ११ नृपानघातयदित्यनुषंगः कथंभूतान्
कुरुक्षेत्रमापततां गच्छतां येषां बलैः सैन्यैः भूः सर्वाऽपि चचाल चकंपे १२ सत्कृष्णाः हताश्रीः आयुश्च यस्य भग्नोऊरू यस्य तम् उर्व्यां शयानं पश्यन्नपि
न ननंद संतोषं न प्राप १३ अनभिनंदनप्रकारमेवाह कियानिति द्रोणादिभिर्मूलैः कारणभूतैः यदिति यः अष्टादशाक्षौहिणीयुक्तः कुरुस्वमार्षम्
क्षपितः उरुभारो भुवः अयं कियान् अत्यल्प इत्यर्थः यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिर्हेतुभूतैः दुर्विषहं बलमास्ते १४ न चात्रान्य उपायः प्रभवति किंतु-

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ९ कालमागधशाल्वादीननीकै रुंध-
तः पुरम् अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् १० शंबरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च अन्यांश्च दंतवक्त्रादीन
वधीत्कांश्च घातयत् ११ अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान्नृपान् चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः १२ स-
कर्णदुःशासनसौबलानां कुमंत्रपाकेन हतश्रियायुषम् सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां न ननंद पश्यन् १३ कि
यान् भुवोऽयं क्षपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् १४
मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वामदाताम्रविलोचनानाम् नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो मय्युद्यतेऽंतर्दधते स्वयं स्म १५
एवं संचिंत्य भगवान्स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम् नंदयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् १६ उत्तरायां धृतः पुरोर्वंशः साध्व
भिमन्युना स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता धृतः १७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः सोऽपि क्ष्मामनु
जैरक्षन्रेमे कृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः कामान्सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थि
तः १९ स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना २०

मधुना य आमदः सर्वतो मदः तेन आ
ताम्रविलोचनानामेषां विवादो यदा भविष्यति तदा इयानेवैषां वधोपायः अतोऽन्यो नास्ति एकात्मानोऽपि मय्युद्यते सति स्वयमेव विवादेनांतर्दधीर
न्नित्यर्थः १५ एवं श्लोकद्वयेनोक्तक्रमेण संचिंत्य स्वराज्ये स्थापयित्वा १६ धृतः रक्षितः १७ अनुजैः सह १८ सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेकम् १९ स्निग्धो-
यः स्मितसहितोऽवलोकस्तेन पीयूषकल्पया सुधातुल्यया पाठांतरे सुधाप्रवाहरूपया आत्मना देहेन २०

क्षणदयारात्र्यादत्तः क्षणः अवसरःउत्सवोवायासांस्त्रीणांतास्कक्षणंसौहृदंयस्यसः २१ गृहमेधेषुगृहधर्मेषुयोगेषुकामभोगोपायेषुविरागऔ
दासिन्यंजातमित्यर्थः २२ यदास्वाधीनेष्वपिभगवतोविरागःतदादैवाधीनेषुकोनिस्त्रंभेतविश्वासंप्रीतिंवाकुर्यात् योगेनचेत् योगेश्वरंश्रीकृष्ण
मनुव्रतः २३ शेपुःशापंददुःभगवतोमतेअभिप्रायेकोविदाअभिज्ञाः २४ २५ वयःशीलादिबहुगुणोपेताःयाःगावःताः २६ कन्याश्चवृत्तिकरीं
जीविकापर्याप्ताम् २७ भगवदर्पणंयथाभवतिगोविप्रार्थाअसवोयेषाम् २८ इतितृतीयेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थेबंधुनिधनंश्रु

इमंलोकममुंचैवरमयन्सुतरांयदून् रेमेक्षणदयादत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१ तस्यैवंरममाणस्यसंवत्सरग
णान्बहून् गृहमेधेषुयोगेषुविरागःसमजायत २२ दैवाधीनेषुकामेषुदैवाधीनःस्वयंपुमान् कोविस्त्रंभेतयोगे
नयोगेश्वरमनुव्रतः २३ पुर्यांकदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः कोपितामुनयःशेपुर्भगवन्मतकोविदाः २४ त-
तःकतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः ययुःप्रभासंसहृष्टारथैर्दैवविमोहिताः २५ तत्रस्नात्वापितॄन्देवानृषींश्चै
वतदंभसा तर्पयित्वाथविप्रेभ्योगावोबहुगुणाददुः २६ हिरण्यंरजतंशय्यांवासांस्यजिनकंबलान् यानंरथानिभा
न्कन्याधरांवृत्तिकरीमपि २७ अन्नंचोरुरसंतेभ्योदत्वाभगवदर्पणम् गोविप्रार्थासवःशूराःप्रणेमुर्भुविमूर्धभिः
२८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेतृतीयोऽध्यायः ३ उद्धवउवाच अथतेत
दनुज्ञाताभुक्त्वापीत्वाचवारुणीम् तयाविभ्रंशितज्ञानादुरुक्तैर्मर्मपस्पृशुः १ तेषांमैरेयदोषेणविषमीकृतचेतसाम्
निम्लोचतिरवावासीद्वेणूनामिवमर्दनम् २ भगवान्स्वात्ममायायागतिंतामवलोक्यसः सरस्वतीमुपस्पृश्यवृक्ष
मूलमुपाविशत् ३ अहंचोक्तोभगवताप्रपन्नार्तिहरेणह बदरींत्वंप्रयाहीतिस्वकुलंसंजिहीर्षुणा ४ अथापितं-
दभिप्रेतंजानन्नहमरिंदम पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनंविचिन्वन्दयितंपति
म् श्रीनिकेतंसरस्वत्यांकृतकेतमकेतनम् ६

स्वात्मज्ञानलब्धये उद्धवस्योपदेशेनक्षत्तामैत्रेयमागमत् १ तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञाताःवारुणी
पैष्टींमदिराम् १ वारुण्येवमैरेयंतस्यदोषेणरवौनिम्लोचति अस्तंगच्छतिसतिमर्दनंकदनम् २उपस्पृश्यसरस्वत्यामाचम्य ३ अहंचोक्तःपूर्व-
मेवद्वारकायाम् ४ तदभिप्रेतंकुलसंहारादिकम् ५ कृतकेतम् कृतवासम् अकेतनमनाश्रयम् ६ ॐ ॐ ॐ

विरजंविरजसंशकत्त्वसत्वमयंविदितंलक्षितंकौशांकौशेयम् ७ अधिश्रित्यउपरिस्थापयित्वा अपाश्रितः पृष्ठतोऽवष्टब्धः अर्भकः बालः कोमलो
ऽश्वत्थोयेनतम् त्यक्तंपिप्पलंविषयसुखंयेनतंतथाऽपि अकृशंआनंदपूर्णम् ८ द्वैपायनःसुहृत्सखात्वयस्यसः गुरुपुत्रत्वात् पराशरशिष्यो-
मैत्रेयइत्यर्थः ९ प्रमोदेनभावेनचाननताकंधरायस्य पाठांतरेप्रमोदस्यभारेण अनुरागेणसहहासोयस्यांतयासमीक्षयाविश्रमयन् विगतश्रमं
कुर्वन् १० तेमनसीप्सितमहम् अतःस्थितोवेदवेद्मिदानेहेतुः विश्वसृजांवसूनांचमीलितानांसत्रेहेवसोइतिपुरापूर्वजन्मनित्वंवसुरभूः त-
दामत्प्राप्तिकामेनत्वयाऽहमिष्टः अतःतत्साधनंददामिदास्यामि अन्यैर्मत्पराङ्मुखैर्दुष्प्रापम् ११ तस्यभाग्यमभिनंदतिसएषभावोजन्मतेभ-

श्यामावदातंविरजंप्रशांतारुणलोचनम् दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितंपीतकौशांबरेणच ७ वामऊरावधिश्रित्यदक्षि
णांघ्रिसरोरुहम् अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशंत्यक्तपिप्पलम् ८ तस्मिन्महाभागवतोद्वैपायनसुहृत्सखः लोका
ननुचरन्सिद्धआससादयदृच्छया ९ तस्यानुरक्तस्यमुनेर्मुकुंदःप्रमोदभावानतकंधरस्य आशृण्वतोमामनुराग
हाससमीक्षयाविश्रमयन्नुवाच १० श्रीभगवानुवाच वेदाहमंतर्मनसीप्सितंतेददामियत्तद्दुरवापमन्यैः
सत्रेपुराविश्वसृजांवसूनांमत्सिद्धिकामेनवसोत्वयेष्टः ११ सएषसाधोचरमोभवानामासादितस्तेमदनुग्रहोयत्
यन्मांनृलोकान्रहउत्सृजंतंदिष्ट्याददृश्वान्विशदानुवृत्त्या १२ पुरामयाप्रोक्तमजायनाभ्येपद्मेनिषण्णायममा
दिसर्गे ज्ञानंपरंमन्महिमावभासंयत्सूरयोभागवतंवदंति १३ इत्यादृतोक्तःपरमस्यपुंसःप्रतीक्षणानुग्रहभाजनो
ऽहम् स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तंमुंचन्शुचःप्रांजलिराबभाषे १४ कोन्वीशतेपादसरोजभाजांसुदुर्लभोर्थे
षुचतुर्ष्वपीह तथापिनाहंप्रवृणोमिभूमन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुः १५

वानांमध्येचरमः यद्यस्मिन्मदनुग्रहःआसादितःलब्धःयत्तुन
र्मांरहएकांतेविशदानुवृत्त्याएकांतभक्त्याददृश्वान्दृष्टवानसि एतद्दिष्ट्याभद्रंजातमित्यर्थः नृलोकान् नृशब्देनजीवाःतेषांलोकानुत्सृजंतंवैकुंठं
गच्छंतमित्यर्थः १२ ददामीतियदुक्तंतदेवनिर्दिशति पुरापूर्वस्मिन् पाद्मेकल्पेआदिसर्गेसर्गोपक्रमेममममहिमालीलाऽवभास्यतेयेनतत् १३ इत्येव-
मादृतश्चासावुक्तश्चाहंप्रतीक्षणंकृपावलोकएवानुग्रहःतस्यभाजनंपात्रभूतः पाठांतरेप्रतिक्षणमनुग्रहस्यपात्रमितिशुचःअश्रूणिमुंचन् आबभा
षेउक्तवानस्मि १४नहिस्वाज्ञाननिवृत्तिमात्रकामोहं किंतुत्वन्निषेवणोत्सुकः त्वयिचाघटमानाचरणंदृष्ट्वामेमोहोभवति अतस्त्वंतत्वज्ञानंदेहीति
प्रार्थयितुमाह कोन्वितिचतुर्षुधर्मादिषुतथाऽपितानहंनप्रवृणोमि हेभूमन् भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकोऽहम् १५ ७ ७

अघटमानाचरणंदर्शयतिकर्माण्यनीहस्यनिःस्पृहस्यनिष्क्रियस्यवा अभवस्य अजन्मनोभवोजन्मकालात्मनस्तवारिभयात् दुर्गाश्रयःपलाय
नंचस्वात्मनिरतिर्यस्यबह्वीभिःस्त्रीभिः गृहस्थाश्रमइतियत् इहास्मिन्संसारेविदुषामपिधीःसंशयेनखिद्यति १६ किंच मंत्रेषुप्रस्तुतेषुसत्सु
मामाहूयवैअहोपृच्छेः अकुंठितःकालादिना अखंडःसंततःसदात्मासंशयादिरहितोबोधोविद्याशक्तिर्यस्यमुग्धवत् अज्ञवत् अप्रमत्तःअ-
वहितःसन् १७ स्वात्मनस्तवरहः रहस्यंतत्त्वंतस्यप्रकाशम् कस्मैब्रह्मणेसर्वनामत्वमार्षम् नोऽस्माकंग्रहणाय अपिक्षमंयदियोग्यंतर्हिव
दभर्तःस्वामिन्यत् यतःवृजिनंसंसारदुःखमनायासेनतरिष्यामः १८ आवेदितोहार्दोहृदिस्थितोऽभिप्रायोयेनतस्मै १९ आराधितपादोभ

कर्माण्यनीहस्यभवोभवस्यतेदुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनम् कालात्मनोयत्प्रमदायुताश्रयःस्वात्मन्रतेःखि
द्यतिधीर्विदामिह १६ मंत्रेषुमांवाउपहूययत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः पृच्छेःप्रभोमुग्धइवाप्रमत्तस्तन्नोमनो
मोहयतीवदेव १७ ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंप्रोवाचकस्मैभगवान्समग्रम् अपिक्षमंनोग्रहणायभर्तर्वदांजसायद्
वृजिनंतरेम १८ इत्यावेदितहार्दायमह्यंसभगवान्परः आदिदेशारविंदाक्षआत्मनःपरमांस्थितिम् १९ सएवमा
राधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः प्रणम्यपादौपरिवृत्यदेवमिहागतोऽहंविरहातुरात्मा २० सोहंतद्दर्श-
नाल्हादवियोगार्तियुतःप्रभो गमिष्येदयितंतस्यबदर्याश्रममंडलम् २१ यत्रनारायणोदेवोनरश्चभगवानृषिः
मृदुतीव्रंतपोदीर्घंतेपातेलोकभावनौ २२ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवादुपाकर्ण्यसुहृदांदुःसहंवधम् ज्ञानेना
शमयत्क्षत्ताशोकमुत्पतितंबुधः २३ सतंमहाभागवतंव्रजंतंकौरवर्षभः विश्रंभादभ्यधत्तेदंमुख्यंकृष्णपरि
ग्रहे २४ विदुरउवाच ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते वक्तुंभवान्नोऽर्हतियद्धि-
विष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५

गवान्सएवतीर्थंगुरुस्तस्मात् अधीतः अधिगतः तत्त्वात्मविबोधस्यपरमार्थात्मज्ञा
नस्यमार्गोयेनसोऽहंदेवंपरिवृत्यप्रदक्षिणीकृत्य २० तस्यदर्शनेनाल्हादोवियोगेनार्तिश्चताभ्यांयुतोबदर्याश्रमस्थानंगमिष्यामि २१मृदु-
परोपद्रवशून्यंतीव्रंदुश्चरंदीर्घमाकल्पांतंतेपातेतपश्चरतइत्यर्थः लोकभावनौलोकानुग्रहकारकौ २२ ज्ञानेनविवेकेन २३ विश्रंभात् विश्वा
सात् २४ यद्यस्मात्स्वभृत्यप्रयोजनसाधकाःसंतश्चरंतिनहिकृतार्थानामन्यत्कृत्यमस्तीत्यर्थः २५ ॥ ॥ ॥

नत्वायसंराध्यइति अयंभावः भगवतैवस्मरणमात्रेणतवापितत्त्वमुपदिष्टप्रायं अथकेवलमसंभावनादिनिवृत्तयेज्ञानीकश्चिदाराध्यः सचतवारा
ध्यः मैत्रेयः नत्वहंममांतिकएवत्वदुपदेशोतस्यादिष्टत्वादिति २६ प्लावितः अपनीतः उरुस्तापोयस्य यमस्वसुर्यमुनायाः पुलिनेतीरेतांनिशांक्षण
मिवसमुषितः औपगविरुद्धवः २७ ब्रह्मशापेननिधनंप्राप्तेषु यद्यस्मात्त्रयाणांब्रह्मादीनामीशोहरिरपि आकृतिंमनुष्याकारंत्यक्तवान् २८ ब्रह्मशा
पः अपदेशोमिषंयस्यतेनकालेनस्वशक्तिरूपेण अमोघंवांछितंयस्य नह्यत्रशापःप्रभुः किंतुभगवदिच्छैवेत्यर्थः २९ मयिउपरतेसतिज्ञानमर्हति

उद्धवउवाच नन्नुतेतत्त्वसंराध्यऋषिःकौषारवोंऽतिमे साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकंजिहासता २६ श्रीशुक
उवाच इतिसहविदुरेणविश्वमूर्तेर्गुणकथयासुधयाप्लावितोरुतापः क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितऔ
पगविर्निशांततोऽगात् २७ राजोवाच निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमुख्यः सतुकथ
मवशिष्टउद्धवोयद्धरिरपितत्यजआकृतिंत्र्यधीशः २८ श्रीशुकउवाच ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवां
छितः संहृत्यस्वकुलंनूनंत्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् २९ अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदाश्रयम् अर्हत्युद्धवएवाद्धासं
प्रत्यात्मवतांवरः ३० नोद्धवोऽण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः अतोमद्वयुनंलोकंग्राहयन्निहतिष्ठतु ३१ एवंत्रि
लोकगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना ३२ विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमा-
त्मनः क्रीडयोपात्तदेहस्यकर्माणिश्लाघितानिच ३३ देहन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्यवर्धनम् अन्येषांदुष्करतरं
पशूनांविक्लवात्मनाम् ३४ आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षितम् ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ३५
कालिंद्याःकतिभिःसिद्धअहोभिर्भरतर्षभः प्रापद्यत स्वःसरितंयत्रमित्रासुतोमुनिः ३६ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेचतुर्थोऽध्यायः ४ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

ज्ञानयोग्योभवति ३० मत्तःसकाशादीषदपिन्यूनोनभवतियत् यस्मात्गुणैर्विषयैर्नक्षोभितः मद्वयुनंमद्विषयंज्ञानंलोकस्योपदिशन् ३१ एवम
नेनाभिप्रायेणशब्दयोनिनावेदकर्त्राइजेपूजयामास ३२ ३३ अन्येषांपशूनांपशुतुल्यानांविक्लवात्मनामधीरचित्तानाम् ३४ मनसेक्षितंचिंति
तम् ३५ कालिंद्याःसकाशात्सिद्धएवविदुरः कतिपयैर्दिनैःस्वःसरितंगंगांप्रापद्यतप्राप्तः ३६ इतितृतीयेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ ॐ

पंचमेभगवल्लीलांक्षत्त्राप्रुष्टोमहामुनिः प्रोवाचमहदादीनांसर्गंतैश्चहरेस्कृतिम् १ उक्तश्चतुर्भिरध्यायैः क्षत्तुर्मैत्रेयसंगमः संवादस्तुतयोःस्कं
धद्वयेनाथनिगद्यते २ द्युनद्याः गंगायाः द्वारिहरिद्वारेआसीनंनतुकर्मव्यग्रंतत्रहेतुः अगाधः अपरिच्छिन्नोबोधोयस्येतिमैत्रेयस्यसौशी-
ल्यमार्जवादिगुणाश्चकरुणादयस्तैरभितृप्तः पाठांतरेक्षत्तुःसौशील्यादिभिरभितुष्टंसंतुष्टंमैत्रेयम् १ प्रश्नानेवाह सुखायेतिपंचदशभिः नैः
कर्मभिःस्वंवाऽन्यस्यदुःखस्योपशमंवेत्यर्थः अथवान्यद्वानविंदेत किंतदित्यपेक्षायांतस्यैवनिर्देशःउपारमंवेति ततस्तैःकर्मभिः भूयःपुनः
पुनर्दुःखमेवविंदेत अत्रएवंविधेसंसारेनोऽस्माकंयत्सुक्तंकर्तुंयोग्यंतत्सर्वज्ञोभगवान्वदेत् निरूपयतु २ दैवात्प्राचीनकर्मणोनिमित्तभूतात्
कृष्णात्विमुखस्यअतःअधर्मशीलस्यअतःस्वदुःखितस्यजनस्यानुग्रहायभव्यानिमंगलानिभूतानिचरंतिभवंतःपरोपकारस्वभावाएवेत्यर्थः

श्रीशुकउवाच द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधम् क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धःपप्रच्छ
सौशील्यगुणाभितृप्तः १ विदुरउवाच सुखायकर्माणिकरोतिलोकोननैःस्वंवाऽन्यदुपारमंवा विंदेत-
भूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंभगवान्वदेन्नः २ जनस्यकृष्णाद्विमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य अनुग्रहा
येहचरंतिनूनंभूतानिभव्यानिजनार्दनस्य ३ तत्साधुवर्यादिशवर्त्मशंनःसंराधितोभगवान्येनपुंसाम् हृदिस्थितोय
च्छतिभक्तिपूतेज्ञानंसतत्त्वाधिगमंपुराणम् ४ करोतिकर्माणिकृतावतारोयान्यात्मतंत्रोभगवांस्त्र्यधीशः यथास
सर्जाग्रइदंनिरीहःसंस्थाप्यवृत्तिंजगतोविधत्ते ५ यथापुनःस्वेखइदंनिवेश्यशेतेगुहायांसनिवृत्तवृत्तिः योगेश्वरा
धीश्वरएकएतदनुप्रविष्टोबहुधायथासीत् ६ क्रीडन्विधत्तेद्विजगोसुराणांक्षेमायकर्माण्यवतारभेदैः मनोनतृ
प्यत्यपिशृण्वतांनःसुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ७

३ तत्तस्मात्हेसाधुवर्यशंसुखरूपंवर्त्मनः आदिशकथययेनवर्त्मना
संराधितोहृदिस्थितःसन्तत्त्वाधिगमः आत्मापारोक्ष्यंतत्साहितंपुराणमनादिवेदप्रमाणकम् ४ करोतिकर्माणीत्यादीनांवर्णयेतिपंचमश्लो
केक्रियासंबंधः यथायेनप्रकारेणकृतावतारःसन्त्र्यधीशःत्रिगुणमायानियंताअतःस्वतंत्रएवयानिकर्माणिकरोतिकर्माण्येवविशेषतःपृ-
च्छतियथेत्यादिनानिरीहःनिष्क्रियःनिस्पृहोवासंस्थाप्यसुस्थितंकृत्वावृत्तिंजीविकाम् ५ स्वेस्वीयेखेहृदयाकाशेनिवेश्यस्थापयित्वानिवृ
त्तावृत्तयोयस्यगुहायांयोगमायायाम् बहुधाब्रह्मादिरूपेण ६ मत्स्याद्यवतारभेदैःक्रीडन्यानियथाकर्माणिविधत्तेपुनर्विशेषंप्रष्टुमौत्सुक्य
माविष्करोति मनइति सुश्लोकाःपुण्यकीर्तयस्तेषांमौलिरिवाधिक्येनोपरिविराजमानस्तस्येत्यर्थः ७ ७ ७ ७

अधिलोकनाथः लोकनाथाधिपतिः अलोकान् लोकालोकपर्वताद्बहिर्भागान् अर्वाक्क्लृपत् कल्पयामास यत्रयेषुसर्वाणियानिसत्त्वानितेषां निकायास्तेषांभेदः अधिकृतः तत्तत्कर्माधिकारी आश्रितइति ८ उत अपिच्चयेनप्रकारेणजीवानामात्मास्वभावः तत्कृतंकर्मतत्कृतंरूपंतत्कृता अभिधाः तासांभेदंकृतवान् विश्वस्त्रष्टास्वयमात्मयोनिः स्वतःसिद्धः ९ ननुमहाभारतेत्वयासर्वंश्रुतमेवतत्राह परेत्रैवर्णिकाः अवरेशूद्रादयः तेषांव्रतानिधर्माः मेमया अभीक्ष्णंपुनःपुनः तेषांश्रवणेन अतृप्नुमत्तृप्ताः स्मतेषांतुच्छसुखावहत्वात् यस्तत्रकृष्णाकथाऽमृतौघः सूचितस्तस्मात् ऋतेतत्रत्वलंबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः १० तत्रहेतुः कइतितीर्थपदः कृष्णास्यअभिधानात् कथाऽमृतात् सत्रेषुसमाजेषुसूरिभिर्नारदादिभिः

यैस्तत्त्वभेदैरधिलोकनाथोलोकानलोकान्सहलोकपालान् अर्वाक्लृपद्यत्रहिसर्वसत्त्वनिकायभेदोऽधिकृतःप्रतीतः ८ येनप्रजानामुतआत्मकर्मरूपाभिधानांचभिदांव्यधत्त नारायणोविश्वसृगात्मयोनिरेतच्चनोवर्णयविप्रवर्य ९ परावरेषांभगवन्व्रतानिश्रुतानिमेव्याससुखादभीक्ष्णम् अतृप्नुमक्षुल्लसुखावहानांतेषामृतेकृष्णकथामृतौघात् १० कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात्सत्रेषुवःसूरिभिरीड्यमानात् यःकर्णनाडींपुरुषस्ययातोभवप्रदांगेहरतिंछिनत्ति ११ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानांसखापितेभारतमाहकृष्णः यस्मिन्नृणांग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीतानुहरेःकथायाम् १२ साश्रद्दधानस्यविवर्धमानाविरक्तिमन्यत्रकरोतिपुंसः हरेःपदानुस्मृतिनिर्वृतस्यसमस्तदुःखात्ययमाशुधत्ते १३ तान्शोच्यशोच्यानविदोनुशोचेहरेःकथायांविमुखानघेन क्षिणोतिदेवोनिमिषस्तुयेषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् १४

११ महाभारतस्याप्यत्रैवतात्पर्यमित्याह मुनिः श्रीकृष्णोवेदव्यासो भगवद्गुणान्मोक्षधर्मांतेनारायणीयाख्यानेवक्तुमिच्छुःसन् अर्थकामादिवर्णनंतुहरिकथायांमतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणांमतिर्ग्राम्यसुखानुवादैर्द्वारभूतैर्नुनिश्चितंहरेःकथायांगृहीतानीतातदुक्तमितिहाससमुच्चयेकामिनोवर्णयन् कामंलोभंलुब्धस्यवर्णयन् नरः किंफलमाप्नोतिकूपेऽधमिवपातयन् लोकचित्तावताराथंवर्णयित्वाऽथतेनतौ इतिहासैः पवित्रार्थैःपुनरत्रैवनिंदितौ अन्यथाघोरसंसारबंधहेतूजनस्यतौवर्णयेत्सकथंविद्वान् महाकारुणिकोमुनिरिति १२ श्रीहरिकथामतिप्रवेशस्यफलमाह साकथामतिर्वा अन्यत्रग्राम्यसुखेततः किमतआह हरेरिति १३ एवंभूतायांकथायांयेनरमंतेतान्शोचंति शोच्यायेतेषामपिशोच्यांश्चतत्राविदोभारततात्पर्यानभिज्ञान्शोच्यान् येऽपिज्ञात्वाहरेःकथायांविमुखास्तान् तेषामपिशोच्यानितियोज्यम् अ १०
निमिषः कालोयेषामायुः क्षिपतिअत्रैवहेतुः वृथैवचवादगतिस्मृतयोवाग्देहमनोव्यापारायेषाम् १४

तत्तस्माद्धे कौषारव अस्य विश्वस्य शिवाय कथासु सारभूतां हरेः कथामेवोद्धृत्य नः कीर्तय यथा पुष्पेभ्यो मधु मधुप उद्धरति तद्वदुद्धृत्य १५ विशेष
तः श्रीकृष्णकथा कथनीयेत्याशयेनाह सइति यो विश्वसर्गाद्यर्थं पूर्वं गृहीतशक्तिः सएव पुरुषेषु कृतावतारः सन् पुरुषानतिक्रम्य वर्तमानानि या
नि चकार तानि विस्तराद्वद १६ पुंसां निःश्रेयसमेवार्थः प्रयोजनं तेन हेतुना पृष्टः १७ बहुमानमेवाह साध्विति पंचभिः अधोऽक्षज एवात्मा मनो यस्य
स्य तस्यात्मनः स्वस्य कीर्तिं च प्रसंगाद्वितन्वता १८ हरिर्यद्गृहीतः एतच्चित्रं न भवति कुतः बादरायणवीर्यजे १९ ननु तर्हि कथं शूद्रत्वं कथं च लोका-
नुग्राहकत्वं तत्राह मांडव्यशापादिति भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे क्षेत्रत्वेन स्वीकृतायां भुजिष्यायां दास्यां यम एव त्वं जातोऽसि २० किंच भवानि-

तदस्य कौषारव शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारम् उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबंधो शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः १५
स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यम्
१६ श्रीशुकउवाच स एवं भगवान्पृष्टः क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः पुंसां निःश्रेयसार्थेन तमाह बहुमानयन्
१७ मैत्रेयउवाच साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान्साध्वनुगृण्हता कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोऽक्ष
जात्मनः १८ नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः १९ मांडव्यशापाद्भ
गवान्प्रजासंयमनो यमः भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतात् २० भवान्भगवतो नित्यं संमतः सानुग
स्य च यस्य ज्ञानोपदेशाय माऽऽदिशद्भगवान्व्रजन् २१ अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः विश्वस्थित्युद्भ
वांतार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः २२ भगवानेक आसेदमग्र आत्माऽऽत्मनां विभुः आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्यु
पलक्षणः २३

तिकुतः यस्य तव ज्ञानोपदेशाय मा मामादिष्टवान् चकारात्त्वयमपि स्मृत्यै वोपदिष्टवानिति २१ विश्वस्थित्यादयः अर्था
विषया यासां ताः २२ तत्र सृष्टिलीलां वर्णयितुं ततः पूर्वावस्थामाह इदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं परमात्मा भगवानेक एव आस आसीत् आत्मनां-
जीवानाम् आत्मा स्वरूपं विभुः स्वामी च नान्यत् द्रष्टृदृश्यात्मकं किंचिदासीत् कारणात्मना सत्त्वेऽपि पृथक्प्रतीत्यभावादित्याह अनानामत्यु-
पलक्षणः नाना द्रष्टृदृश्यादिमतिभिर्नोपलक्ष्यत इति तथा यद्वा अकारप्रश्लेषं विनैवायमर्थः यः सृष्टौ नानामतिभिरुपलक्ष्यते स तदा एक एव
आसीदिति कुत आत्मेच्छा माया तस्या अनुगतो लयेसति यद्वा आत्मन एकाकित्वेन अवस्थानेच्छायामनुवृत्तायामित्यर्थः २३ ७ ७

तत्रप्रथमंमायोद्भवप्रकारमाहद्वाभ्याम् सर्वैद्रष्टासन् दृश्यंनापश्यत् यतःसएकराट् एकएवतदाप्रकाशतेतदा आत्मानमसंतमिवमेनेदृ
श्याभावेद्रष्टृत्वाभावात् नदाहृसुप्ताः मायाद्याः शक्तयोयस्यसः नत्वसंतमेवमेने यतः असुप्तादृक्चिच्छक्तिर्यस्येति २४ सावैद्रष्टृदृश्या
नुसंधानरूपासदसदात्मिकाकार्यकारणरूपा यद्वा सत्दृश्यमसत् अदृश्यमात्मस्वरूपंचतयोरात्मायस्याः तदुभयानुसंधानरूपत्वात्
२५ कालवृत्त्याकालशक्त्यागुणमय्यांक्षुभितगुणायाम् अधोऽक्षजः परमात्मा आत्मांशभूतेनपुरुषेणप्रकृत्यधिष्ठातृरूपेण वीर्यंचि
दाभासमाधत्तवीर्यवान्चिच्छक्तियुक्तः २६ कालप्रेरितादव्यक्तान्मायातः तत्वंपदंपरित्यज्यमहतोलक्षणम् अतः पुल्लिंगनिर्देशोविज्ञानात्मेनिस-
त्वप्रधानत्वात्स्वदेहस्थंविश्वसुक्ष्मन्यबीजगतमंकुरादिरूपंवृक्षमिवव्यंजन् व्यंजयन्प्रकाशयन् यतोऽसौतमोनुदतीतितमोनुदः तदुक्तंसात्वतंत्रे

सवाएषतदाद्रष्टानापश्यद्दृश्यमेकराट् मेनेसंतमिवात्मानंसुप्तशक्तिरसुप्तदृक् २४ सावाएतस्यसंद्रष्टुः शक्तिःस
दसदात्मिका मायानामममहाभागययेदंनिर्ममेविभुः २५ कालवृत्त्यातुमायायांगुणमय्यामधोऽक्षजः पुरुषेणात्मभू
तेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान् २६ ततोऽभवन्महत्तत्वमव्यक्तात्कालचोदितात् विज्ञानात्मात्मदेहस्थंविश्वंव्यंजंस्तमो
नुदः २७ सोऽप्यंशगुणकालात्माभगवद्दृष्टिगोचरः आत्मानंव्यकरोदात्माविश्वस्यास्यसिसृक्षया २८ महत्तत्वा-
द्विकुर्वाणादहंतत्वंव्यजायत कार्यकारणकर्त्रात्माभूतेंद्रियमनोमयः २९ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिधा
अहंतत्वाद्विकुर्वाणान्मनोवैकारिकादभूत् ३० वैकारिकाश्चयेदेवा अर्थाभिव्यंजनंयतः तैजसानींद्रियाण्येव
ज्ञानकर्ममयानिच तामसोभूतसूक्ष्मादिर्यतःखंलिंगमात्मनः ३१

विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयं
त्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति २७ अहंकारोत्पत्तिमाहसार्धाभ्यांसोऽपीति अंशश्चिदाभासोनिमित्तंगुणाउपादानम् का
लःक्षोभकः तदात्मातदधीनः भगवान्सर्वाध्यक्षस्तद्दृष्टिगोचरःसन्स्वमात्मानंव्यकरोत् रूपांतरमनयत् २८ अहंकारस्यलक्षणमाह कार्यमधिभू
तंकारणमध्यात्मंकर्तृअधिदैवम् तेषामात्माआश्रयः अत्रहेतुः भूतेंद्रियमनोमयः तद्विकारवान् मनइति देवानामुपलक्षणम् २९ एतदेवविभागतः
प्रपंचयति वैकारिकइत्यादिना वैकारिकः सात्विकः तैजसोराजसः देवाश्चवैकारिकाः सात्विकाहंकारकार्यभूताइत्यर्थः यतः येभ्यः इंद्रियाधिष्ठातृभ्यः
अर्थाभिव्यंजनंशब्दादिप्रकाशोभवति ३० तैजसान्येवेत्यन्वयः ज्ञानेंद्रियाणांज्ञानमयानांसात्विकत्वशंकामाभूदित्येवकारः तामसोभूतसूक्ष्मस्यश

११

ब्दस्यादिः कारणम् यतः शब्दात्खमाकाशोभवति आत्मनोलिंगंस्वगुणशब्दरूपेणप्रकाशकं हृदयाकाशतयावा यद्वा लिंगंशरीरमाकाशशरीरं ब्रह्मेतिश्रुतेः ३१ नभसः खस्मात् अनुसृतमुद्भूतंस्पर्शंविकुर्वत् रूपांतरंनयत् अनिलंवायुमेवंसर्वत्रतन्मात्रद्वाराभूतोत्पत्तिरितिज्ञातव्यम् ३२ नभसासहितःस्वयंचोरुबलान्वितः ततोज्योतिस्तेजः लोचनंप्रकाशकम् ३३ ३४ ३५ हे भव्यविदुरपाठांतरे भाव्यंकार्यंयद्यदवरमवरंकार्यंतेषां कार्याणांपरैः कारणैरनुसंसर्गात् यथासंख्यंयथाक्रममुत्तरोत्तरमधिकान्गुणान्विदुः तथाहि नभसः शब्दएवगुणः अन्यान्वयाभावात् वायोस्तुस्पर्शः आकाशान्वयात्शब्दश्च एवंतेजसस्तौचरूपंच अंभसस्तानिरसश्च मह्याःसर्वे ३६ देवामहदाद्यभिमानिनः विष्णोःकलाअंशाः काललिंगंविकृतिः मायालिंगंविक्षेपः अंशालिंगंचेतनातानिविद्यंतेयेषु अतःसमस्तेननानात्वात् परस्परासंबंधात् स्वक्रियायांब्रह्मांडरचनाया

कालमायांशयोगेनभगवद्वीक्षितंनभः नभसोऽनुसृतंस्पर्शंविकुर्वन्निर्ममेनिलम् ३२ अनिलोऽपिविकुर्वाणोनभसोरुबलान्वितः ससर्जरूपतन्मात्रंज्योतिर्लोकस्यलोचनम् ३३ अनिलेनान्वितंज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् आधत्तांभोरसमयंकालमायांशयोगतः ३४ ज्योतिषांऽभोनुसंसृष्टंविकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् महींगंधगुणामाधात्कालमायांऽशयोगतः ३५ भूतानांनभआदीनांयद्यद्भव्यावरावरम् तेषांपरानुसंसर्गात्यथासंख्यंगुणान्विदुः ३६ एतेदेवाः कलाविष्णोःकालमायांऽशलिंगिनः नानात्वात्स्वक्रियाऽनीशाःप्रोचुःप्रांजलयोविभुम् ३७ देवाऊचुः नमामतेदेवपदारविंदंप्रपन्नतापोपशमातपत्रम् यन्मूलकेतायतयोंजसोरुसंसारदुःखंबहिरुत्क्षिपंति ३८ धातर्यदस्मिन्भवईशजीवास्तापत्रयेणोपहतानशर्म आत्मँल्लभंतेभगवंस्तवांघ्रिच्छायांसविद्यामतआश्रयेम ३९

मनीशाः अशक्ताःसंतोविभुंपरमेश्वरंप्रोचुः ३७ मिथःस्पर्धिष्णावोदेवानमिलंतः परस्परम् विश्वकर्मण्यनीशानानिर्विण्णाहरिमीडिरे प्रपन्नानांतापोपशमे आतपत्रंछत्रंतत्रहेतुः यस्यपादारविंदस्यमूलंतलंकेतं आश्रयोयेषांते संसारदुःखंबहिर्दूरतउत्क्षिपंतिपरित्यजंति यथापांथाःस्वगृहंप्राप्यमार्गश्रममिव ३८ श्रमंविनिवेदयंतआहुः हेधातः पितर्यद्यस्मात्भवेसंसारेआत्मन्आत्मनिसंबोधनंवा शर्मसुखंनलभंतेपदितिपाठेयत्पादभजनंविनाशर्मनलभंते ननुज्ञानादज्ञानकृतस्तापोनिवर्तते किंमदंघ्रिच्छायाश्रयणेनतत्राहुः सविद्यांतदाश्रयणमेव विद्याप्रापकमित्यर्थः ३९ ७ ७ ७ ७ ७

अज्ञातस्याश्रयणायोगात्तज्ज्ञानसाधनमाहुः मार्गंति अन्वेषयंतियत्ततीर्थपदस्तावपदंच यंप्रपन्नाः कैर्मार्गंति छंदःसुपर्णैः वेदपक्षिभिस्त्वयेव
सुखपद्मनीडंयेषांयथापक्षिणोनीडादुद्गतास्ततस्ततः परिभ्रम्यपुनस्तत्रैवविशंतितथावेदाअपित्वत्तउद्गतास्त्वय्येवपर्यवस्यंतिअतोवेदाना
श्रित्यत्वत्पदंमृगयंतइतिविविक्ते असंगेमनसिकिंच अघमर्षमघनाशकमुदमुदकंयासांसरितांतासुवरायाःगंगायाःपदमुद्गमस्थानम् अतोगं-
गामनुसेवमानाअपितदुद्गमस्थानंत्वत्पदंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ४० ननुविषयाकृष्टचित्तानांकुतस्तदन्वेषणंतत्राहुः यत्श्रद्धयाहृदयेअवधायध्यात्वा
वैराग्यबलंयस्यतेनज्ञानेनधीराभवंतिसरागेचित्तेध्यानमेवकुतः श्रद्धयाश्रवणपूर्विकयाभक्त्याचसंमृज्यमानेसंशोध्यमाने ४१ भक्तानुग्रहंस्म
रंत आहुःविश्वस्येति ४२ अंतर्यामितयानित्यंसन्निहितेअनर्थकंव्रजनमित्याशंक्याहुः यदिति सानुबंधेसोपकरणे असतितुच्छेपुर्यस्त्वदेहेएव

मार्गंतियत्तेमुखमद्मनीडैश्छंदःसुपर्णैर्ऋषयोविविक्ते यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदंपदंतीर्थपदःप्रपन्नाः ४० य
च्छ्रद्धयाश्रुतवत्याचभक्त्यासंमृज्यमानेहृदयेवधाय ज्ञानेनवैराग्यबलेनधीराव्रजेमतत्तेऽंघ्रिसरोजपीठम् ४१ विश्व
स्यजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारस्यपदांबुजंते व्रजेमसर्वेशरणंयदीशस्मृतंप्रयच्छत्यभयंस्वपुंसाम् ४२ यत्सानुबं
धेऽसतिदेहगेहेममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् पुंसांसुदूरंवसतोऽपिपुर्यांभजेमतत्तेभगवन्पदाब्जम् ४३ तान्वाअस
द्वृत्तिभिरक्षिभिर्येपराहृतांतर्मनसःपरेश अथोनपश्यंत्युरुगायनूनंयेतेपदन्यासविलासलक्ष्म्याः ४४ पानेनतेदेव
कथासुधायाःप्रवृद्धभक्त्याविशदाशयाये वैराग्यसारंप्रतिलभ्यबोधंयथांऽजसाऽन्वीयुरकुंठधिष्ण्यम् ४५

वसतोऽपियत्सुदूरंदुष्प्रापम् ४३ ननुयदिहृदिस्थस्यापिपदाब्जंकेषांचित्सुदूरंतर्हिअन्येषामपितथैवस्यात् अविशेषादित्याशंक्याहुः तानि
तिअसद्वृत्तिभिर्बहिर्मुखैः अक्षिभिरिंद्रियैः पराहृतंदूरमपहृतमंतस्थंमनोयेषांते अथोअतएवतेनूनंतान्नपश्यंतिवैप्रसिद्धम् कुतः पुनस्तेषां
तत्संगःस्यात्कान्तेतवपदन्यासोगमनंतस्यविलासोविभ्रमः तस्यलक्ष्मीः शोभातस्याःयेलक्ष्मीलाकथादिभिःशोभमानास्तान् लक्ष्म्यानित्य-
र्थः पथइतिलक्ष्यान् इतिचपाठेत्वत्पदन्यासविलासोलक्ष्योयेषांतान् पथस्त्वन्मार्गभूतान्सतःमार्गान्वाश्रवणादीन्नपश्यंतीत्यर्थः यद्वा येएवं
भूताभागवताःतेतानुन्मत्तान्नूनंनैवपश्यंतीतिअन्वयः सत्संगाभावेनहरिकथाश्रवणाभावाद्धृदिस्थितमपितेषांसुदूरमितिभावः ४४ एत १२
देवस्फुटयंतिपानेनेतिद्वाभ्याम् वैराग्येसारोबलंयस्यबोधस्यतंलब्ध्वा अन्वीयुःप्राप्नुयुः अकुंठधिष्ण्यंवैकुंठलोकम् ४५ ७२ ७२

आत्मनिसमाधिर्मनःस्थैर्यंसएवयोगउपायः तस्यबलेनज्ञानयोगतःश्रमेणमोक्षःसत्संगतः त्वत्कथाश्रवणादिनात्वनायासेनैव अहंममताधि
ष्ठानांतुकथंविदितिभावः ४६ तदेवंस्तुत्वाप्रार्थयंतेचतुर्भिः तत्तस्मात् हेआद्यतेत्वदीयावयंयस्माल्लोकानांसिसृक्षयात्वयाऽनुसृष्टाः क्रमेण
उत्पादिताः त्रिभिरात्मभिः सत्वादिस्वभावैरतएवविरुद्धस्वभावत्वात् वियुक्ताःसंतः यदर्थंसृष्टाः तत्स्वविहारतंत्रं त्वत्क्रीडोपकरणंब्रह्मांडंतेतुभ्यं
प्रतिहर्तवेप्रतिहर्तुंसमर्पयितुंनशक्नुमः अतस्त्वंनःस्वचक्षुःपरिदेहीतित्रयाणांश्लोकानांचतुर्थेनान्वयः ४७ असामर्थ्यमेवप्रपंचयितुंकार्यस्या
तिवैचित्र्यमाहुः भोअजकालेतत्तदवसरेबलिंभोगंयावत्साकल्येनतेतुभ्यंहरामसमर्पयामयथायेनप्रकारेणअन्नमदामभक्षयामेत्यनेनान्न
मात्रंचास्माकमैश्वर्येणतुभोगस्तवैवेत्युक्तम् उभयेषांतवचास्माकंचयत्रस्थित्वाइमेजीवाः अनूहाः अप्रत्यूहाः निर्विघ्नाःयद्वा अनूहाः अवित

तथाऽपरेचात्मसमाधियोगबलेनजित्वाप्रकृतिंबलिष्ठाम् त्वामेवधीराःपुरुषंविशंतितेषांश्रमःस्यान्नतुसेवयाते
४६ तत्तेवयंलोकसिसृक्षयाऽद्यत्वयानुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिःस्म सर्वेवियुक्ताःस्वविहारतंत्रंनशक्नुमस्तत्प्रतिह
र्तवेते ४७ यावद्बलिंतेऽजहरामकालेयथावयंचान्नमदामयत्र यथोभयेषांतइमेहिलोकाबलिंहरंतोन्नमदंत्य
नूहाः ४८ त्वंनःसुराणामसिसान्वयानांकूटस्थआद्यःपुरुषःपुराणः त्वंदेवशक्त्यांगुणकर्मयोनौरेतस्त्वजायांक
विमादधेऽजः ४९ ततोवयंसत्प्रमुखायदर्थेबभूविमात्मन्करवामकिंते त्वंनःस्वचक्षुःपरिदेहिशक्त्यादेवक्रिया
र्थेयदनुग्रहाणाम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपंचमोऽध्यायः ५

र्काः निःसंशयाइत्यर्थः तथाचश्रुतिः ताएनमब्रुवन्नायतनंनःप्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिताअन्नमदामेति ४८ अवश्यंत्वयाऽस्माकमे
षांचकार्योपाधीनांजीवानांवृत्तिः परिकल्पनीयाजनकत्वादित्याहुः नोऽस्माकंसान्वयानांसकार्याणाम् यद्वा अन्वेतीत्यन्वयः कारणंतत्स
हितानांत्वमेवाद्यःकारणम् अत्रहेतवः कूटस्थः अविक्रियःपुरुषः अधिष्ठातापुराणःपुरातनः एतदुपपादयंति त्वमिति हेदेव अजए
वत्वंगुणानांसत्वादीनांकर्मणांजन्मादीनांचयोनौकारणभूतायांशक्त्यांमायायांप्रथमंरेतआदधेनिहितवानसीत्यर्थः कीदृशंकविंसर्व
ज्ञंमहत्तत्वरूपम् ४९ तथाहेआत्मन्देवसत्प्रमुखामहदादयोवयंयदर्थंबभूविमतत्किंतेकार्यंकरवामसृष्टिमितिचेत्तत्राहुः तर्हिनोस्मा
कंत्वंस्वचक्षुःस्वीयंज्ञानंशक्त्यासहपरिदेहिप्रयच्छयस्मात्त्वत्तएवानुग्रहोयेषांतेयदनुग्रहास्तेषामस्माकंक्रियाऽर्थः इयानेवएतावाननुग्र
होयेषामित्येकंवापदम् त्वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेववयंसृष्टौक्षमानान्यथेत्यर्थः ५० इतितृतीयेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५

षष्ठेतैरीश्वराविष्टैः सृष्टिमाह विराट्तनोः अधिदैवादिभेदंचतत्रैवभगवत्कृतम् १ स्वशक्तीनांमहदादीनामसमेत्यअमिलित्वासतीनांस्थितानां प्रसुप्तंलोकतंत्रंविश्वरचनायासाम् यद्वा प्रसुप्तजीवोपकरणानांगतिंस्थितिंदृष्ट्वाआविशदित्युत्तरेणान्वयः १ कालेनसंज्ञाउद्बोधोयस्याः कलयतिक्षोभयतिस्वकार्याणीतिवा कालसंज्ञाप्रकृतिः तांशक्तिंप्रकृत्यासहप्रवेशात् त्रयोविंशतितत्वानामित्युक्तमंतर्यामितयाप्राविशत् २ चेष्टारूपेणक्रियाशक्त्याकर्मतेषांक्रियाम् जीवानामदृष्टंवा ३ प्रबुद्धंकर्मक्रियाशक्तिर्यस्य सत्रयोविंशतेर्गणः दैवेनेश्वरेणप्रेरितः मात्राभिः अंशैः अधिपुरुषंविराड्देहम् ४ जननमेवाह परेणईश्वरेणविश्वसृजांतत्वानांगणः मात्रयात्वक्षोभपरिणतः नसर्वात्मनायस्मिन्लोकाःस्थिताः ५ सपुरुषोयोऽधिपुरुषइत्युक्तः आंडकोशेब्रह्मांडमध्येसर्वैःसत्वै रनुशयीभिर्जीवैःसहितः ६ गर्भःकार्यरूपोविराट्देवशक्तिर्ज्ञानशक्तिस्तयाए

ऋषिरुवाच इतितासांस्वशक्तीनांसतीनामसमेत्यसः प्रसुप्तलोकतंत्राणांनिशाम्यगतिमीश्वरः १ कालसंज्ञां तदादेवींबिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशतितत्वानांगणंयुगपदाविशत् २ सोऽनुप्रविष्टोभगवांश्चेष्टारूपेणतंगण म् भिन्नंसंयोजयामाससुप्तंकर्मप्रबोधयन् ३ प्रबुद्धकर्मादैवेनत्रयोविंशतिकोगणः प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभि रधिपूरुषम् ४ परेणविशतास्वस्मिन्मात्रयाविश्वसृग्गणः चुक्षोभान्योऽन्यमासाद्ययस्मिंल्लोकाश्चराचराः ५ हिर ण्मयःसपुरुषःसहस्रपरिवत्सरान् आंडकोशउवासाप्सुसर्वसत्वोपबृंहितः ६ सवैविश्वसृजांगर्भोदेवकर्मात्मशक्तिमा न् विबभाजात्मनात्मानमेकधादशधात्रिधा ७ एषह्यशेषसत्वानामात्मांशःपरमात्मनः आद्योवतारोयत्रासौभूत- ग्रामोविभाव्यते ८ साध्यात्मःसाधिदैवश्चसाधिभूतइतित्रिधा विराट्प्राणोदशविधएकधाहृदयेनच ९ स्मरन्विश्व सृजामीशोविज्ञापितमधोक्षजः विराजमतपत्स्वेनतेजसैषांविवृत्तये १०

कधाहृदयावच्छिन्नचैतन्यरूपेणकर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः तयादश धाप्राणरूपेणप्राणादयःपंचनागः कूर्मश्चकृकलोदेवदत्तोधनंजयः इत्येतेपंचैवंवृत्तिभेदेनदशविधःप्राणः आत्मशक्तिर्भोक्तृशक्तिस्तयाअध्या त्मादिभेदेनत्रिधात्मानंविभक्तंकृतवान् ७ एवंविभागसामर्थ्यायतस्योत्कर्षमाह एषहीति अशेषसत्वानांप्राणिनामात्माव्यष्टीनांतदंशत्वात् अं शोजीवः अवतारत्वोक्तिः तस्मिन्नारायणाविर्भावाभिप्रायेण ८ पूर्वश्लोकार्थंविवृणोति साध्यात्मः अध्यात्मानींद्रियाणितत्सहितः विराडितिसर्व त्र ९ अध्यात्मादिभेदंप्रपंचयितुमाह स्मरन्निति विज्ञापितम् यावद्बलिंतेजहरामेत्यादिस्तेनतेजसाचिच्छक्त्याअतपत् एवंकरिष्यामीत्यालो चितवान् यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः विवृत्तयेविविधवृत्तिलाभाय १०

१३

मेमत्तःशृणु ११ आयतनान्येवाह तस्याग्निरित्यादिचतुर्दशभिः आस्यंनिर्भिन्नम् पृथक्जातंपदंस्वस्थानम् स्वांशेनस्वशक्त्यावाचासहाविशत् असौजीवः वक्तव्यंप्रतिपद्यतेशब्दमुच्चारयतीत्यर्थः सर्वत्रयन्निर्भिन्नंतदधिष्ठानमग्न्यादिप्रथमांतमधिदैवम् वागादींद्रियंतृतीयांतमध्यात्मं प्रतिपत्तव्यमधिभूतम् १२ हरेःविराजः १३ १४ त्वष्टाआदित्यः १५ प्राणेनेति प्राणवद्देहव्यापिनात्वगिंद्रियेणेत्यर्थः १६ शब्दसिद्धिंज्ञानम् १७ त्वचंचर्मओषधीः ओषधयः त्वगिंद्रियस्यैवस्थानभेदेनविषयद्वयंकंडूःस्पर्शश्च तत्रचायंनामभेदोदेवताभेदश्चेतिद्वितीयस्कंधएवव्याख्यातम् १८ कः प्रजापतिः १९ २० स्वःपतिःस्वर्गस्यपतिःवार्तयाक्रयविक्रयादिशक्त्यावृत्तिंजीविकाम् २१ २२ विक्रियांसंकल्पादिरूपाम् २३

अथतस्याभितप्तस्यकतिचायतनानिह निरभिद्यंतदेवानांतानिमेगदतःशृणु ११ तस्याग्निरास्यंनिर्भिन्नंलोकपालोविशत्पदम् वाचास्वांशेनवक्तव्यंययासौप्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नंतालुवरुणोलोकपालोऽविशद्धरेः जिह्वयांऽशेनचरसंययासौप्रतिपद्यते १३ निर्भिन्नेअश्विनौनासेविष्णोराविशतांपदम् घ्राणेनांशेनगंधस्यप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १४ निर्भिन्नेअक्षिणीत्वष्टालोकपालोऽविशद्विभोः चक्षुषांऽशेनरूपाणांप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १५ निर्भिन्नान्यस्यचर्माणिलोकपालोनिलोविशत् प्राणेनांशेनसंस्पर्शंयेनासौप्रतिपद्यते १६ कर्णावस्यविनिर्भिन्नौधिष्ण्यंस्वंविविशुर्दिशः श्रोत्रेणांशेनशब्दस्यसिद्धिंयेनप्रपद्यते १७ त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेनरोमभिःकंडूंयैरसौप्रतिपद्यते १८ मेढ्रंतस्यविनिर्भिन्नंस्वधिष्ण्यंकउपाविशत् रेतसांशेनयेनासावानंदंप्रतिपद्यते १९ गुदंपुंसोविनिर्भिन्नंमित्रोलोकेशआविशत् पायुनांशेनयेनासौविसर्गंप्रतिपद्यते २० हस्तावस्यविनिर्भिन्नाविंद्रःस्वःपतिराविशत् वार्तयांऽशेनपुरुषोययावृत्तिंप्रपद्यते २१ पादावस्यविनिर्भिन्नौलोकेशोविष्णुराविशत् गत्यास्वांशेनपुरुषोययाप्राप्यंप्रपद्यते २२ हृदयंचास्यनिर्भिन्नंचंद्रमाधिष्ण्यमाविशत् मनसांशेनयेनासौविक्रियांप्रतिपद्यते २३ आत्मानंचास्यनिर्भिन्नमभिमानोविशत्पदम् कर्मणांशेनयेनासौकर्तव्यंप्रतिपद्यते २४ सत्त्वंचास्यविनिर्भिन्नंमहान्धिष्ण्यमुपाविशत् चित्तेनांशेनयेनासौविज्ञानंप्रतिपद्यते २५ शीर्ष्णोऽस्यद्यौर्धरापद्भ्यांखंनाभेरुदपद्यत गुणानांवृत्तयोयेषुप्रतीयंतेसुरादयः २६

आत्मानमहंकारम् अभिमन्यते अनेनेत्यभिमानोरुद्रः कर्मणाअहंवृत्त्याकर्तव्यमितिक्रियाम् २४ सत्त्वमितिबुद्धिचित्तयोरभेदेननिर्देशः महानितिब्रह्माचित्तेनचेतनया २५ त्रिलोकोत्पत्तिमाह शीर्ष्णइतिवृत्तयःपरिणामाः २६

एतदेवप्रपंचयतिद्वाभ्याम् आत्यंतिकेनऊर्जितेनपणेव्यवहारेपणंतेयागादिनाव्यवहरंतीतिपणयोमनुष्याः तानन्वुयेतदुपाकरणभूताः येगवाद
यस्तेऽपिधरांप्रपेदिरे २७ तृतीयंतमः तदीयेनतामसेनउभयोर्द्यावापृथिव्योरंतरंमध्यंव्योमअंतरिक्षंतदेवभगवतोनाभिः तामाश्रिताःरुद्रपार्षदाः
रुद्रस्यपार्षदानांभूतादीनांगणाः २८ अवर्ततप्रवृत्तम् ब्रह्मवेदः यस्तुउन्मुखत्वात् मुखोद्भवत्वात् वर्णानांमुख्यः मुखमिवप्रथमः गुरुश्चाभूत्
सोऽपिमुखतोवर्ततेत्यनुषंगः अध्यापनादिनाब्राह्मणस्यवेदोवृत्तिः तयावृत्त्यासहब्राह्मणोमुखतोजातइत्यर्थः एवमुत्तरत्रवर्णत्रयेपिज्ञातव्यम्
२९ क्षत्रंपालनरूपावृत्तिः तत्क्षत्रमनुव्रतः अनुसृतः क्षत्रियोपिबाहुभ्योवर्ततइत्यर्थः तदनुव्रतत्वमेवाह यइति पौरुषःपुरुषस्यविष्णोरंशः कं

आत्यंतिकेनसत्वेनदिवंदेवाःप्रपेदिरे धरांरजःस्वभावेनपणयोयेचतानन्ु २७ तार्तीयेनस्वभावेनभगवन्नाभिमा
श्रिताः उभयोरंतरंव्योमयेरुद्रपार्षदांगणाः २८ मुखतोवर्ततब्रह्मपुरुषस्यकुरूद्वह यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानांमुख्योऽभू
द्ब्राह्मणोगुरुः २९ बाहुभ्योवर्ततक्षत्रंक्षत्रियस्तदनुव्रतः योजातस्त्रायतेवर्णान्पौरुषःकंटकक्षतात् ३० विशोवर्तंतत
स्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः वैश्यस्तदुद्भवोवार्तांनृणांयःसमवर्तयत् ३१ पद्भ्यांभगवतोजज्ञेशुश्रूषाधर्मसिद्धये तस्यांजा
तःपुराशूद्रोयद्वृत्त्यातुष्यतेहरिः ३२ एतेवर्णाःस्वधर्मेणयजंतिस्वगुरुंहरिम् श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थंयज्जाताःसहवृत्ति
भिः ३३ एतत्क्षत्तर्भगवतोदैवकर्मात्मरूपिणः कःश्रद्दध्यादुपाकर्तुंयोगमायाबलोदयम् ३४ अथापिकीर्तयाम्यं
गयथामतियथाश्रुतम् कीर्तिंहरेःस्वांसत्कर्तुंगिरमन्याभिधाऽसतीम् ३५

टकाश्चौरादयस्तेभ्यः यत्क्षतमुपद्रवस्तस्मात्त्रायतेरक्षति ३० विशः कृष्यादिव्यवसायाःलोकस्यवृत्तिकरीः जीविकाहेतवः तस्यविभोरू-
र्वोः प्रवृत्ताः तदुद्भवःऊरुजः वार्तांजीविकांयः स्ववृत्त्यासंपादितवान् ३१ तस्यांनिमित्तभूतायांयस्यवृत्त्याहरिः स्वयमेवतुष्यते ३२ यद्यस्मा
ज्जातः गुरुत्वाज्जनकत्वाद्वृत्तिप्रदत्वाच्चहरेराराधनंतेषांपरोधर्मइत्यर्थः ३३ भोक्षत्तः दैवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभावशक्तिमतः
भगवतोयोगमायाबलेनोज्जृंभितमेतद्विराट्रूपमुपाकर्तुंसाकल्येननिरूपयितुंकः श्रद्दध्यात् इच्छेत् इच्छाऽप्यशक्यानिरूपणंतुदूरतइ-
त्यर्थः ३४ अंगविदुर अथापिहरेः कीर्तिंकीर्तयामियथाश्रुतंगुरुमुखात् तदपिनसर्वात्मनाकिंतुयथामतिस्वमत्यनुसारेण अन्याभिधाह
रिव्यतिरिक्तार्थाभिधानंतयासतींमलिनांस्वीयांवाचंसत्कर्तुंपवित्रीकर्तुम् ३५ ॥ ॥ ॥

अज्ञात्वाऽपियथामतिकीर्तनेश्रवणेवाआवश्यकंकैवल्यमित्याह एकांततोलाभंतुनिश्चितमाहुः श्रुतेः श्रोत्रस्यउपाकृतायांनिरूपितायाम् उपसंप्र
योगंसंनिधापर्पणम् ३६ नत्वतीवज्ञानेनिर्बंधः कर्तव्यः ब्रह्मणोपिदुर्ज्ञेयत्वादित्याह आत्मनोहरेर्महिमायोगविपक्कयाऽपिसंवत्सरसहस्रांतेऽपि
आदिकविनाब्रह्मणाऽपिकिमवसितः किंज्ञातः इतिकाकूक्त्याएतावानितिनज्ञातएवेत्युक्तम् ३७ यद्यस्मात्स्वयमपि आत्माहरिः आत्मवर्त्मस्वमा
यागतिमेतावदितिनवेद अनंतत्वात् ३८ अतोदुर्ज्ञेयत्वात्केवलंनमस्करोति यतइति यस्यज्ञानायप्रवृत्तावाचोऽपिमनसासहतमप्राप्यैवन्यवर्तं
तदुर्ज्ञेयत्वात् नकेवलंवाङ्मनसी अहमहंकारस्याधिष्ठातारुद्रोऽपिइमे इंद्रियाधिष्ठातारोदेवाः अन्येच ३९ इतितृतीयस्कंधेटीकायांषष्ठः ६

एकांतलाभंवचसोनुपुंसांसुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः श्रुतेश्चविद्वद्भिरुपाकृतायांकथासुधायामुपसंप्रयोगम्
३६ आत्मनोवसितोवत्समहिमाकविनादिना संवत्सरसहस्रांतेधियायोगविपक्कया ३७ अतोभगवतोमायामायि
नामपिमोहिनी यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेदकिमुतापरे ३८ यतोऽप्राप्यनिवर्तंतेवाचश्चमनसासह अहंचान्यइमेदे
वास्तस्मैभगवतेनमः ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुकउवाच ए
वंब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपायनसुतोबुधः प्रीणयन्निवभारत्याविदुरःप्रत्यभाषत १ विदुरउवाच ब्रह्मन्कथंभगव
तश्चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्यगुणाःक्रियाः २ क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्यकामश्चिक्रीडिषाऽ
न्यतः स्वतस्तृप्तस्यचकथंनिवृत्तस्यसदान्यतः ३

सप्तमेसंशयच्छेदिप्रतिनंद्यमुनेर्वचः पुनःक्षत्त्राकृतानानाप्रश्नाःसम्यगुदीरिताः १ अथतेभगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताइत्यादिनामा
यागुणैः लीलयाभगवान्सृष्ट्यादिकरोतीत्येवंब्रुवाणंभारत्याप्रार्थनारूपयाप्रीणयन्निवेति अभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् १ निर्विकारस्यक्रिया
निर्गुणस्यचगुणाः कथंलीलयेत्युक्तिः प्रयोजनाभावंपरिहरतिनवस्तुविरोधमितिभावः २ अर्भकवल्लीलाऽपिनयुज्यतेवैषम्यादित्याह उद्यम-
यतिप्रवर्तयतीतिउद्यमः अर्भकस्यक्रीडायांप्रवृत्तिहेतुः कामोऽस्ति अन्यतस्तुवस्त्वंतरेणबालांतरप्रवर्तनेनवातस्यक्रीडेच्छाभवति ईश्वर
स्यतुस्वतस्तृप्तस्यकथंकामः अन्यतःसदानिवृत्तस्यच असंगाद्वितीयस्यकथमन्यतश्चिक्रीडिषेत्यर्थः ३ ७ ७
श्रीगोपालोविजयते श्रीवामनोविजयते ७ ७ ७ ७

यत्त्वोक्तम् स्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापितमधोक्षजइत्यादिना अविद्योपाधेर्जीवस्यभोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिकरोतीतितदप्याक्षेप्तुमनुवदति अस्राक्षीदितित्रिगुणमयी आत्मनोजीवस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वादिमोहोत्पादिकायामायातयासृष्टवान् तदुक्तंप्रथमेययासंमोहितोजीव आत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यतइत्यादिना अत्रच अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनीतिसंस्थापयतिपालयति प्रत्यभिधास्यतिप्रातिलोम्येनतिरोहितंकरिष्यति पाठांतरेप्रातिलोम्येनात्मनिअभितोधारयिष्यति ४ एतच्चजीवस्याविद्याश्रयत्वेयदेतन्नतुतत्संभवतीत्याह देशतइति योऽसौदेशादिभिरविलुप्तावबोधआत्माजीवः ब्रह्मस्वरूपत्वात् सकथमजया अविद्ययायुज्येत तत्रदेशतोदीपप्रभायाइवलोपोनास्तिसर्वगतत्वात् नकालतोविद्युतइवनित्यत्वात् नावस्थातः स्मृतिवत् अविक्रियत्वात् नस्वतःस्वभवत्सत्यत्वात् नान्यतः घटादिवत् अ

अस्राक्षीद्भगवान्विश्वंगुणमय्यात्ममायया तयासंस्थापयत्येतद्भूयःप्रत्यभिधास्यति ४ देशतःकालतोयोऽसावस्थातः स्वतोऽन्यतः अविलुप्तावबोधात्मासयुज्येताजयाकथम् ५ भगवानेकएवैषःसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः अमुष्यदुर्भगत्वंवा क्लेशोवाकर्मभिःकुतः ६ एतस्मिन्मेमनोविद्वन्खिद्यतेज्ञानसंकटे तन्नःपराणुदविभोकश्मलंमानसंमहत् ७ श्रीशुकउवाच सइत्थंचोदितःक्षत्त्रातत्त्वजिज्ञासुनामुनिः प्रत्याहभगवच्चित्तःस्मयन्निवगतस्मयः ८ मैत्रेयउवाच सेयंभगवतोमायायन्नयेनविरुध्यते ईश्वरस्यविमुक्तस्यकार्पण्यमुतबंधनम् ९ यदर्थेनविनाऽमुष्यपुंसआत्मविपर्ययः प्रतीयतउपद्रष्टुःस्वशिरश्छेदनादिकः १०

द्वितीयत्वात् एवमेतैर्यस्यबोधोनलुप्यतेसकथमजयायुज्येत अजाचात्राविद्यैवनमायातस्या अवबोधेनविरोधाभावात् ५ किंच ब्रह्मरूपत्वादेवजीवस्यसंसारोऽपिनविद्यतइति आक्षिपति सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितोभोक्ताऽपिवस्तुतोभगवानेवचिद्रूपत्वेनतद्व्यतिरेकाभावात् एवंचसतिअमुष्यजीवस्यदुर्भगत्वमानंदादिभ्रंशः कर्मभिर्हेतुभूतैः क्लेशोवाकुतः कर्मसंबंधाभावात् अन्यथाईश्वरस्यापितत्प्रसंगःस्यादितिभावः ६ अज्ञानमेवसंकटंदुर्गंतस्मिन्तत्मानसंकश्मलंमोहंपराणुद अपाकुरु ७ चोदितः आक्षिप्तःस्मयन्निवप्रौढिमाविष्कुर्वन्निववस्तुतस्तुगतस्मयः ८ भगवतोऽचिंत्यशक्तेरीश्वरस्यसेयंमायायन्नयेनतर्केणविरुध्यतइतियत् तर्कविरोधमेवानुवदति विमुक्तस्यैवपुंसोऽविद्ययाबंधनंकार्पण्यंचेति ९ अत्रोदाहरणमाह यद्यथा अर्थेनशिरश्छेदादिनाविनाऽप्युपद्रष्टुः स्वप्नसाक्षिणः ममेदंशिरश्छिन्नमित्यात्मविपर्ययः केवलंमृषैवप्रतीयतेतद्वत् १० ❀ ❀ ❀

तर्हीश्वरस्यापिकिंनप्रतीयेततत्राह यथाजलेप्रतिबिंबितस्यैवचंद्रमसोजलोपाधिकृतः कंपादिधर्मोदृश्यतेनत्वाकाशेस्थितस्यतथा अनात्मनो
देहादेर्धर्मः असन्नपितदभिमानिनोद्रष्टुरात्मनोजीवस्यैवनत्वीश्वरस्येत्यर्थः ११ तन्निवृत्त्युपायमाह सवैअनात्मनोगुणः निवृत्तिधर्मेणवासुदे
वानुकंपातयाचतस्मिन् भक्तियोगः तेनतिरोधत्ते अदृश्योभवति शनैरित्यनेनसाधनानुसारेणेत्युक्तम् १२ तर्हिसर्वानर्थनिवृत्तिः कदेत्यपेक्षा
यामाह यदेंद्रियाणामुपरामोनैश्चल्यंकद्रष्टुरात्मनि अंतर्यामिरूपे अथ अनंतरमेवकृत्स्नक्लेशविलयमात्रे दृष्टांतः संसुप्तस्येवेति नतुपुनरुत्था
ने १३ भक्तियोगेनक्लेशनिवृत्तिंदर्शयति अशेषेति गुणानामनुवादश्चश्रवणंचआत्मनिमनसिलब्धाश्रवणकीर्तनापेक्षयासप्रेमध्यानेकिंपुन

यथाजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः दृश्यतेऽसन्नपिद्रष्टुरात्मनोऽनात्मनोगुणः ११ सवैनिवृत्तिधर्मेणवासुदे
वानुकंपया भगवद्भक्तियोगेनतिरोधत्तेशनैरिह १२ यदेंद्रियोपरामोथद्रष्टात्मनिपरेहरौ विलीयंतेतदाक्लेशाःसं
सुप्तस्येवकृत्स्नशः १३ अशेषसंक्लेशशमंविधत्तेगुणानुवादश्रवणंमुरारेः कुतःपुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवार
तिरात्मलब्धा १४ विदुरउवाच संछिन्नःसंशयोमह्यंतवसूक्तासिनाविभो उभयत्रापिभगवन्मनो
मेसंप्रधावति १५ साध्वेतद्व्याहृतंविद्वन्आत्ममायायनंहरेः आभात्यपार्थंनिर्मूलंविश्वमूलंनयद्बहिः १६ य
श्चमूढतमोलोकेयश्चबुद्धेःपरंगतः तावुभौसुखमेधेतेक्लिश्यत्यंतरितोजनः १७

र्यायोक्तिः १४ उत्तरमभिनंदन्नात्मनः कृ
तार्थतामाविष्करोति संछिन्नइतिषड्भिः चिद्रूपत्वाविशेषेऽपि कथमीश्वरस्यजगत्कर्तृत्वादिकथंवाजीवस्यसंसारइतियः संशयोममासीत्
सतवसूक्तंसोपपत्तिकंवाक्यमेवासिःखड्गस्तेनसंछिन्नः अतइदानीमेमनः उभयत्रापिईश्वरस्वातंत्र्येजीवपारतंत्र्येचसंप्रधावतिसम्यक्प्रवि
शति एवंवाअविलुप्तावबोधरूपस्यात्मनः कथमविद्ययाबंधः कुतोवातन्निवृत्तिरितिसंशयः उभयत्रेतिबंधेमोक्षेचेत्यर्थः १५ यस्मात्त्वया
साधुव्याहृतम् किंतत्हरेः शक्तिर्या आत्ममायाजीवविषयातदयनंतदाश्रयमेतत् दुर्भगत्वादिकंभातीति यद्यस्मात्स्वशिरश्छेदादिवदपार्थ
मवस्तुभूतंमूलशून्यंच यस्माद्स्यविश्वस्यमूलंस्वाज्ञानंविनाबहिर्नास्ति १६ अल्पज्ञत्वात्पूर्वंममसंशयोजातइत्याह यश्चेति मूढतमोदेहाद्या
सक्तः यश्चबुद्धेःप्रकृतेःपरमीश्वरंप्राप्तस्तौसुखंयथाभवतितथाएधेतेजीवतइत्यर्थः संशयक्लेशाभावात् यस्तुसुखदुःखानुसंधानेनप्रपंचंजि
हासतिस्वानंदसंवेदनाभावाद्धातुंनशक्नोतिसतुक्लिश्यतीत्यर्थः १७ छ छ छ छ

इदानींतुकृतार्थोऽस्मीति यतस्त्वयासंशयश्छिन्नः केवलंबाधितानुवृत्तिरेवावशिष्टासाऽपियुष्मत्प्रसादान्निवर्तिष्यतइत्याह नात्मनः अनात्म
नः प्रपंचस्यप्रतीतस्यापिअर्थाभावमर्थोऽत्रनास्तिकिंतुप्रतीतिमात्रमितियुष्मच्चरणसेवयानिश्चित्यतांप्रतीतिमप्यहंपराणुदे अपनेष्यामीत्य-
र्थः १८ मधुद्विषः पादयोरतिरासः प्रेमोत्सवस्तीव्रः दुर्वारः स्वाभाविकः व्यसनंसंसारमर्दयतिनाशयतीतितथा १९ अहोदुर्लभंप्राप्तंमयेत्या
ह दुरापादुर्लभा वैकुंठस्यविष्णोस्तल्लोकस्यवावर्त्मसु मार्गभूतेषुमहत्सुयत्रयेषुमहत्सेवयाहरिकथाश्रवणंततोहरौप्रेमतेनचदेहाद्यनुसंधान
मपिनिवर्ततइतितात्पर्यम् २० अर्थांतरंप्रष्टुंतदुक्तमनुवदतित्रिभिः सृष्ट्वेतिविकारैरिंद्रियादिभिः सहितानिउद्धृत्यतदंशैर्विराजंसृष्ट्वा २१ प्रविष्ट
स्यस्वरूपमाह यस्मिन्निति विराजंविशिनष्टियत्रेतितेइमेविश्वेसर्वेलोकाः सविकाशमसंकोचेन २२ प्राणादयः पंचनागादयः पंचेतिएवंदशविधः इं

अर्थाभावंविनिश्चित्यप्रतीतस्यापिनात्मनः तांचापियुष्मच्चरणसेवयाहंपराणुदे १८ यत्सेवयाभगवतः कूटस्थस्य
मधुद्विषः रतिरासोभवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापाह्यल्पतपसः सेवावैकुंठवर्त्मसु यत्रोपगीयतेनित्यंदेव
देवोजनार्दनः २० सृष्ट्वाग्रेमहदादीनिसविकाराण्यनुक्रमात् तेभ्योविराजमुद्धृत्यतमनुप्राविशद्विभुः २१ यमाहु
राद्यंपुरुषंसहस्रांघ्र्यूरुबाहुकम् यत्रविश्वइमेलोकाः सविकाशंसमासते २२ यस्मिन्दशविधः प्राणः सेंद्रियार्थेंद्रि
यस्त्रिवृत् त्वयेरितोयतोवर्णास्तद्विभूतीर्वदस्वनः २३ यत्रपुत्रैश्चपौत्रैश्चनप्तृभिः सहगोत्रजैः प्रजाविचित्राकृत
यआसन्याभिरिदंततम् २४ प्रजापतीनांसपतिश्चक्लृपेकान्प्रजापतीन् सर्गांश्चैवानुसर्गांश्चमनून्मन्वंतराधि
पान् २५ एतेषामपिवंशांश्चवंशानुचरितानिच उपर्यधश्चयेलोकाभूमेर्मित्रात्मजासते २६ तेषांसंस्थांप्रमा-
णंचभूर्लोकस्यचवर्णय तिर्यङ्मानुषदेवानांसरीसृपपतत्रिणाम् वदनः सर्गसंव्यूहंगार्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् २७

द्रियाणिचअर्थाश्च
इंद्रियाणिचेतिपुनरुक्तिस्तद्देवतालक्षणार्थातत्सहितः सर्वोपबृंहकत्वात् प्राणस्यतत्साहित्यम् एवंत्रिविधः प्राणस्त्वयेरितउक्तः तस्यविभूतीर्ब्र-
ह्माद्याः विसर्गशब्दवाच्याः २३ यत्रयाभिःइदंविश्वंततंव्याप्तम् २४ एवमेतत्पुरापृष्टोमैत्रेयोभगवान्किलेतिपरीक्षितःप्रश्नोत्तरतयाविदुरमैत्रेयसंवादः
प्रस्तावितः अतस्तानेवविदुरेणकृतान्प्रश्नानाह यावत्समाप्ति प्रजापतीनांपतिर्ब्रह्मेत्यादीनांवर्णयेतिवक्ष्यमाणेनान्वयः चिक्लृपे अकल्पयत्सर्गा
न्नवविधान् अनुसर्गान्तद्भेदान् २५ हेमित्रायाआत्मज २६ संस्थांसंनिवेशंसर्गाणांसंव्यूहंसंविभागंगार्भस्वेदद्विजोद्भिदांगार्भाजरायुजाःस्वेदाच्च
द्वाभ्यांचजाताः स्वेदद्विजाः उद्भिदश्चतेषाम् २७

सर्गादीनाश्रयंचसृजतः २८ रूपंलिंगंशीलमाचारः स्वभावः शमादिः ततः विकर्षणंविभागान् २९ वितानानिविस्तारान्नैष्कर्म्यस्यचज्ञानस्य त
दुपायस्यचसांख्यस्यपथः मार्गान्तंत्रंचेत्यर्थः ३० पाखंडानांपंथाः प्रवृत्तिः तदेववैषम्यम् ३१ निमित्तान्युपायान्परस्पराविरोधेन ३२ ग्रहादी-
नांकालचक्रेसंस्थितिम् ३३ ३४ येनमार्गेणसंतुष्येत् येषामितियादृशानाम् ३५ अनापृष्टमपिअपृष्टमपियद्योग्यंवक्तव्यमितिभावः ३६ प्रति

गुणावतारैर्विश्वस्यसर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् सृजतःश्रीनिवासस्यव्याचक्ष्वोदारविक्रमम् २८ वर्णाश्रमविभागांश्च
रूपशीलस्वभावतः ऋषीणांजन्मकर्मादिवेदस्यचविकर्षणम् २९ यज्ञस्यचवितानानियोगस्यचपथःप्रभो नैष्कर्म्य
स्यचसांख्यस्यतंत्रंवाभगवत्स्मृतम् ३० पाखंडपथवैषम्यंप्रतिलोमनिवेशनम् जीवस्यगतयोयाश्चयावतीर्गुणकर्म
जाः ३१ धर्मार्थकाममोक्षाणांनिमित्तान्यविरोधतः वार्तायादंडनीतेश्चश्रुतस्यचविधिंपृथक् ३२ श्राद्धस्यचविधिंब्र
ह्मन्पितॄणांसर्गमेवच ग्रहनक्षत्रताराणांकालावयवसंस्थितिम् ३३ दानस्यतपसोवाऽपियच्चेष्टापूर्तयोःफलम्
प्रवासस्थस्ययोधर्मोयश्चपुंसउतापदि ३४ येनवाभगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः संप्रसीदतिवायेषामेतदाख्याहि
चानघ ३५ अनुव्रतानांशिष्याणांपुत्राणांचद्विजोत्तम अनापृष्टमपिब्रूयुर्गुरवोदीनवत्सलाः ३६ तत्त्वानांभगवंस्ते
षांकतिधाप्रतिसंक्रमः तत्रेमंकउपासीरन्कउस्विदनुशेरते ३७ पुरुषस्यचसंस्थानंस्वरूपंवापरस्यच ज्ञानंचनैगमंय
त्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ३८ निमित्तानिचतस्येहप्रोक्तान्यनघसूरिभिः स्वतोज्ञानंकुतःपुंसांभक्तिर्वैराग्यमेववा एता
न्मेपृच्छतःप्रश्नान्हरेःकर्मविवित्सया ३९ ब्रूहिमेज्ञस्यमित्रत्वादजयानष्टचक्षुषः सर्वेवेदाश्चयज्ञाश्चतपोदानानिचा
नघ जीवाभयप्रदानस्यनकुर्वीरन्कलामपि ४० श्रीशुकउवाच सइत्थमापृष्टपुराणकल्पःकुरुप्रधानेनमुनि
प्रधानः प्रवृद्धहर्षोभगवत्कथायांसंचोदितस्तंप्रहसन्निवाह ४१ इतिश्रीभा॰महा॰तृतीयस्कंधेसप्तमोऽध्यायः

संक्रमःप्रलयः तत्रप्रलयेइमंपरमेश्वरंशयानंराजानमिवचामरग्राहिणःकेवाअनुशेरतेशयानमनुस्वपंति ३७ पुरुषस्यसंस्थानंजीवस्यतत्त्वम् परमे
श्वरस्यस्वरूपंयेनांशेनतयोरैक्यंतथाज्ञानंचनैगममौपनिषदम् यानिसूरिभिःप्रोक्तानितस्यज्ञानस्यसाधनानिचब्रूहि ३८ गुरुंविनैतन्नभवतीत्या
ह स्वतइतिमेप्रश्नान्मेमित्रत्वात् स्निग्धत्वादितिअन्वयभेदान्नमेपदस्यपौनरुक्त्यम् ३९ तत्त्वोपदेशेनजीवाभयप्रदानस्य ४० पुराणेकल्पतेप्रकाशत
इतिपुराणकल्पोबुभुत्सितोऽर्थः आपृष्टःपुराणकल्पोयंमुनिप्रधानःसः ४१ इतितृतीयेटीकायांसप्तमः ७

अष्टमेसमभूद्ब्रह्मानाभेरुक्तजलशायिनः तमजानन्जलेविमृग्यन्तपसातोषयद्विभुम् १ श्रोतारमभिनंदतिसतांसेवितुंयोग्यः बतअहोयद्य
स्मात्इहअस्मिन्वंशेबभूविथजातोऽसि कथंभूतः भगवानेवप्रधानभूतोयस्यसः अत्रहेतुः प्रतिक्षणंनूतनयसिनवीनांकरोषि १ अल्प
सुखायमहद्दुःखंप्राप्तानांतस्यदुःखस्यविरमायप्रवर्तयेप्रारभेभागवतंपुराणंयदाहसाक्षाद्भगवानृषिभ्यः २ कोऽसौभगवान्केभ्यश्चऋषि
भ्यआहकथंचवक्षयामासमित्यपेक्षायामाह आसीनमितिसप्तभिः उर्व्यांपातालतलेअकुंठसत्वमप्रतिहतज्ञानमतःसंकर्षणात्परस्यश्रीवा
सुदेवस्य ३ तमेवविशिनष्टिस्वमेवधिष्ण्यंस्वीयमाश्रयंवासुदेवसंज्ञंपरमानंदरूपंध्यानपथेऽनुभूयबहुमानयंतंसर्वोत्कर्षेणपूजयंतंप्रत्यग्धृ

मैत्रेयउवाच सत्सेवनीयोबतपूरुवंशोयल्लोकपालोभगवत्प्रधानः बभूविथेहाजितकीर्तिमालांपदेपदेनू
तनयस्यभीक्ष्णम् १ सोऽहंनृणांक्षुल्लसुखायदुःखंमहद्गतानांविरमायतस्य प्रवर्त्तयेभागवतंपुराणंयदाहसाक्षा
द्भगवानृषिभ्यः २ आसीनमुर्व्यांभगवंतमाद्यंसंकर्षणंदेवमकुंठसत्वम् विवित्सवस्तत्वमतःपरस्यकुमारमुख्यामु
नयोऽन्वपृच्छन् ३ स्वमेवधिष्ण्यंबहुमानयंतंयंवासुदेवाभिधमामनंति प्रत्यग्धृताक्षांबुजकोशमीषदुन्मीलयंत
विबुधोदयाय ४ स्वर्धुन्युदार्द्रैःस्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोपधानम् पद्मंयदर्चंत्यहिराजकन्याःसप्रेमनाना
बलिभिर्वरार्थाः ५ मुहुर्गृणंतोवचसाऽनुरागस्खलत्पदेनास्यकृतानितज्ज्ञाः किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योति-
तोद्दामफणासहस्रम् ६ प्रोक्तंकिलैतद्भगवत्तमेननिवृत्तिधर्माभिरतायतेन सनत्कुमारायसचाहपृष्टःसांख्या-
यनायांगधृतव्रताय ७ सांख्यायनःपारमहंस्यमुख्योविवक्षमाणोभगवद्विभूतीः जगादसोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय
पराशरायाथबृहस्पतेश्च ८

तमंतर्मुखीकृतम् नेत्रांबुजमुकुलंकिंचिदुन्मीलयंतंकृपाऽवलोकेनसनत्कुमारादीनामभ्युदयार्थम् ४ मुनीनां
विशेषणंसार्धेनस्वर्धुन्याउदकेनार्द्रैरितिश्रीभागवतश्रवणार्थंसत्यलोकात्पातालंप्रत्यवतरंतोनिरंतरंगंगामध्यतएवावतीर्णाइतिभावः चरणा
वुपधीयेतेयस्मिन्पद्मेतदुपस्पृशंतोनमंतः कथंभूतंतदाह यत्पद्मंप्रेमसहितंयथाभवत्येवंनानोपहारैःपूजयंतिवरार्थाःपतिकामाः ५ कृतानि
कर्माणिगृणंतः केनअनुरागेणस्खलंतिपदानियस्मिन्तेनवचसातानिजानंतीतितज्ज्ञाः सहस्रमेवसाहस्रंकिरीटानांसाहस्रेयेमणिप्रवेकाः १७
रत्नोत्तमाः तैःप्रद्योतितमुद्दामफणानांसाहस्रंयस्यतम् अपृच्छन्नितिपूर्वेणान्वयः ६ तेनसंकर्षणेनसनत्कुमारायप्रोक्तं ७ पारमहंस्येधर्मेमुख्यः

विवक्षमाणः इत्यात्मनेपदंमुवादेशश्चवचेरुभयपदित्वात् अन्विताय अनुगताय ८ पुलस्त्येनोक्त इत्यत्रैवमाख्यायिकापितरं राक्षसभक्षि
तंश्रुत्वापराशरोराक्षससत्रेप्रवृत्तोवसिष्ठवचनान्निवृत्तस्ततःपुलस्त्येनस्वसंततिरक्षणात्तुष्टेनवरोदत्तःपुराणप्रवक्ताभविष्यसीति ९ तदेवं
संकर्षणात्संप्रदायप्रवृत्तिंप्रदर्श्यविभूतिकथनायपद्मोद्भवंवक्तुमाह उदाप्लुतमेकार्णवोदकेनिमग्नंयत् यदाआसीत्तदा अमीलितदृक् अति
रोहितचिच्छक्तिरेवश्रीनारायणोनेत्रेनिमीलितवानित्यर्थः मायाविनोदंपरित्यज्यस्वात्मरतोस्वरूपानंदएवकृतोत्सवः अतएवनिरीहः निष्क्रि
यःसन् १० कालशक्तेःप्रेरणंपुनःसृष्ट्यवसरेप्रबोधनार्थंस्वेपदेअधिष्ठानेबहिर्वृत्त्यभावेदृष्टांतः यथाऽनलइति ११ स्वयाचिच्छक्त्यासहव
र्तमानएवयोगनिद्रयास्वपन् पूर्वमेवबोधनार्थंनियुक्तयास्वकालशक्त्या आसादितंप्रापितंकर्मतंत्रंक्रियाकलापोयस्यसः अपीतान् लीनान्

प्रोवाचमह्यंसदयालुरुक्तोमुनिःपुलस्त्येनपुराणमाद्यम् सोऽहंतवैतत्कथयामिवत्सश्रद्धालवेनित्यमनुव्रताय ९ उदाप्लु
तंविश्वमिदंतदासीद्यन्निद्रयाऽमीलितदृङ्न्यमीलयत् अहींद्रतल्पेऽधिशयानएकःकृतक्षणःस्वात्मरतोनिरीहः १०
सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मःकालात्मिकांशक्तिमुदीरयाणः उवासतस्मिन्सलिलेपदेस्वेयथाऽनलोदारुणिरुद्धवीर्यः
११ चतुर्युगानांचसहस्रमप्सुस्वपन्स्वयोदीरितयास्वशक्त्या कालाख्ययाऽऽसादितकर्मतंत्रोलोकानपीतान्ददृशेस्वदे
हे १२ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतोऽर्थोरजसातनीयान् गुणेनकालानुगतेनविद्धःसूष्यंस्तदाऽभिद्यतना
भिदेशात् १३ सपद्मकोशःसहसोदतिष्ठत्कालेनकर्मप्रतिबोधनेन स्वरोचिषातत्सलिलंविशालंविद्योतयन्नर्कइवा
त्मयोनिः १४ तल्लोकपद्मंसउएवविष्णुःप्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् तस्मिन्स्वयंवेदमयोविधातास्वयंभुवंयंस्मवद
तिसोऽभूत् १५

ददर्श १२ लोकसृष्ट्यर्थमर्थसूक्ष्मेऽभिनिविष्टादृष्टिर्यस्यकालानुसारिणारजोगुणेनविद्धःसंक्षोभितःसन् तनीयानतिसूक्ष्मो
र्थः सूष्यन् प्रसोष्यन् उद्भविष्यन् नाभिदेशादुद्भूतइत्यर्थः १३ सःतनीयानर्थः पद्मकोशःसन्नुदतिष्ठत् कर्माणिजीवादृष्टानिप्रबोधयतियःकालस्ते
न आत्मायोनिर्विष्णुर्योनिर्यस्य १४ तत् लोकात्मकंपद्मंसर्वान्जीवभोग्यानर्थानवभासयतीतितथातत् यस्माज्जातंसएवविष्णुःउइतिसंबोधनेप्रा
वीविशत् प्रकर्षेणात्युत्तमशक्तिरेवांतर्यामितयाविवेश तस्मिन् विष्णुनाअधिष्ठितेपद्मेविधाताब्रह्माऽभूत् कथंभूतःस्वयमेववेदमयःनत्वध्ययनेनप्रा
प्तवेदः कोऽसौ अदृष्टपितृत्वेनयंस्वयंभुवंवदंतिसः प्राक्कल्पांतेनारायणेनसहनिद्रयैकीभूतआसीत् तस्मिंश्चप्रबुद्धेततएवपाद्मेकल्पेपद्मद्वारेणाभि
व्यक्तिंप्रापइत्यर्थः १५ ७

सचतस्मिन्कल्पेचतुर्मुखोऽभूदित्याह तस्यामितिपरिक्रमन् तत्रस्थएवग्रीवांचालयन् लोकनिरीक्षणार्थंविवृत्तेविचलितेनेत्रेयस्य १६ तस्मत्
श्रीनारायणोपासनयैवाविर्भूतज्ञानक्रियाशक्तेर्लोककर्तृकत्वंनस्वतइतिवक्तुंप्रथमंतस्यविमोहमाह तस्मात्सलिलात्विरूढमुद्गतंकंजमुपाश्रितो
ऽपिसाकल्येनतत्कंजंलोकतत्वंचात्मानंचसाक्षान्नज्ञातवान् उ इतिविस्मये कथंभूतात्युगांतश्वसनः प्रलयवायुः तेनावघूर्णंतत्रतत्रप्रकंपितंयज्ज
लंतस्मात्सर्वतऊर्मिचक्रंयस्मिन् १७ अविदुषस्तस्यवितर्कमाह योसावहमब्जपृष्ठेएषःकः नान्यत् एकमेवैतदब्जंकुतोवाजातंयत्रैतदधिष्ठितंते
नअधस्तात्सतावर्तमानेननुनिश्चितंभाव्यंसइत्थमुद्वीक्ष्येत्युत्तरेणान्वयः तथाचश्रुतिः सोऽपश्यत्पुष्करपर्णेतिष्ठन्सोऽमन्यतअस्तिवैतत्यस्मि
न्निदमधितिष्ठतीति १८ तस्यचबहिर्मुखप्रवृत्त्यामहताऽपिकालेनतदप्राप्तिमाह सइतिद्वाभ्याम् तस्याब्जस्ययन्नालंतस्यनाडीभिरंतश्छिद्रैः

तस्यांसचांभोरुहकर्णिकायामवस्थितोलोकमपश्यमानः परिक्रमन्व्योम्निविवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेऽनुदिशंमुखानि
१६ तस्माद्युगांतश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् अपाश्रितःकंजमुलोकतत्वंनात्मानमद्धाऽविददा-
दिदेवः १७ कएषयोऽसावहमब्जपृष्ठएतत्कुतोवाऽब्जमनन्यदप्सु अस्तिह्यधस्तादिहकिंचनैतदधिष्ठितंयत्रसतानु
भाव्यम् १८ सइत्थमुद्वीक्ष्यतदब्जनालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिंविचिन्वंस्तद
विंदताजः १९ तमस्यपारेविदुरात्मसर्गंविचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः योदेहभाजांभयमीरयाणःपरिक्षिणोत्या
युरजस्यहेतिः २० ततोनिवृत्तोऽप्रतिलब्धकामःस्वधिष्ण्यमासाद्यपुनःसदेवः शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तोन्यषी
ददारूढसमाधियोगः २१ कालेनसोऽजःपुरुषायुषाऽभिप्रवृत्तयोगेनविरूढबोधः स्वयंतदंतर्हृदयेऽवभातमपश्य
तापश्यतयन्नपूर्वम् २२

तस्यखरनालस्यपद्मस्ययन्नालंतस्यनाभिमधिष्ठानंविचिन्वन्नर्वाग्गतोऽपितत्तदानाविंदत १९ आत्म
सर्गस्यकारणम् त्रिणेमिःकालः अजस्यविष्णोर्हेतिः सुदर्शनरूपंशस्त्रम् देहभाजांनराणांभयमुत्पादयन्नितिसंवत्सरशतमतिक्रांत
मित्युक्तंभवति २० अंतर्मुखतयातुभगवंतंदृष्टवानित्याहद्वाभ्यांततः अन्वेषणान्निवृत्तःनप्रतिलब्धःकामोमनोरथोयेनस्वधिष्ण्यंपद्मम् जि
तेनश्वासेननिवृत्तंसंयतंचित्तंयस्यअतएवआरूढआश्रितःसमाधियोगोयेनतथाभूतःसन्न्यषीदत्उपविवेश २१ पुरुषायुषासंवत्सरशतेन-
कालेनअभिप्रवृत्तःसुनिष्पन्नोयोगस्तेनविरूढउत्पन्नोबोधोयस्ययत्पूर्वंविचिन्वन्नपिनापश्यत् तत्स्वयमेवांतर्हृदयेवभातमपश्यत् २२ ७

यदपश्यत् तद्वर्णयति मृणालेतिनवभिःनवस्वप्यपश्यदित्यस्यैवानुषंगः मृणालवद्गौरश्चासावायतश्चयः शेषस्तस्यभोगोदेहः सएवपर्यंकःतस्मि
न्कुत्रस्थितेपर्यंके पणातपत्रैरायुताःसर्वतोयुक्तायेमूर्धानस्तेषांरत्नानिकिरीटस्थानितेषांद्युभिः प्रभाभिर्हतध्वांतेयुगांततोये २३ कथंभूतंपुरुष
म् हरितोपलाद्रेः मरकतशिलामयपर्वतस्यप्रेक्षांशोभांक्षिपंतंस्वलावण्यातिशयेनतिरस्कुर्वंतंसंध्याभ्रनीवीपरिधानंयस्यतस्यशोभांपीतांबरे
णाक्षिपंतंसुरुरुक्ममूर्भः अनेकस्वर्णशिखरस्यतस्यस्वकिरीटैः रत्नानिचउदधाराश्चऔषधयश्चसौमनस्यानिचपुष्पसमूहाः सुमनसएववातेषां
वनस्रजः वनमालायस्यवेणवएवभुजायस्य अंघ्रिपाएवांघ्रयोयस्य सचासौसचतस्य अयमर्थःयदितस्मिन्माल्लाइवस्थितारत्नादयोभवंति वेण
वश्चभुजाइववृक्षाश्चपादाइव तर्हितस्यशोभांरत्नीयरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिः भुजैरंघ्रिभिश्चक्षिपंतमिति २४ किंच आयामतोदैर्घ्येणविस्त
रतश्चस्वमानदेहेनमीयते अनेनेतिमानसुपमाशोभनश्चासावमानोनिरुपमोदेहःतेन यद्वासुष्ठुअमानः अपरिच्छिन्नस्तेन यद्वा ताभ्यांस्वानुरू

मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंकएकंपुरुषंशयानम् फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हतध्वांतयुगांततोये २३ प्रेक्षां
क्षिपंतंहरितोपलाद्रेःसंध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्भः रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजोवेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः २४ आया
मतोविस्तरतःस्वमानदेहेनलोकत्रयसंग्रहेण विचित्रदिव्याभरणांशुकानांकृतःश्रियाऽपाश्रितवेषदेहम् २५ पुंसांस्व
कामायविविक्तमार्गैरभ्यर्चतांकामदुघांघ्रिपद्मम् प्रदर्शयंतंकृपयानखेंदुमयूखभिन्नांगुलिचारुपत्रम् २६ सुखेनलो
कार्त्तिहरस्मितेनपरिस्फुरत्कुंडलमंडितेन शोणायितेनाधरबिंबभासाप्रत्यर्हयंतंसुनसेनसुभ्र्वा२७

पप्रमाणेन अतएवलोकत्रयंसंगृह्यतेयस्मिन् तथाविचित्राणि नानाविधानिदिव्यान्यपूर्वाणिचाभरणान्यंशुकानिचतेषांकृता आसमं-
तात् श्रीः शोभायेनतेनदेहेनविशिष्टम् एवंस्वतएवातिरम्यस्तेऽपिअपाश्रितवेषःस्वीकृतालंकारोदेहोयस्यतमपश्यत् यद्वा केनप्रेक्षांक्षि
पंतमित्यपेक्षायामेवंभूतेनदेहेनेतिसंबंधः २५ स्वाभिलषितफलायविविक्तैर्मार्गैः शुद्धैर्वेदोक्तैर्मार्गैरभ्यर्चतांपुंसांकामदुघमंघ्रिपद्मंप्र
दर्शयंतंकिंचिदुन्नमय्यसमर्पयंतम् नखाएवइंदवस्तेषांमयूखारश्मयः तैर्भिन्नाःसंभिन्नाअंगुलयएवचारूणिपत्राणियस्यतत् २६ लोका
र्तिहरंस्मितंयस्मिन् तेनपरिस्फुरद्भ्यांकुंडलाभ्यांमंडितेन अधरबिंबदीप्त्याशोणवदाचरितेनशोभननासायुक्तेनसुभ्र्वाशोभनयाभ्रुवाचप्र
त्यर्हयंतंपूजकान्प्रतिपूजयंतंसंमानयंतम् २७ ७ ७ ७ ७

कदंबकिंजल्कवत्पिशंगं यद्वासस्तेन मेखलया च नितंबे स्वलंकृतम् हे वत्स श्रीवत्सयुक्तं यद्वक्षस्थलं तस्य वल्लभेन वक्षस्यनर्घ्येण हारेण स्व
लंकृतमित्यर्थः २८ महाचंदनवृक्षरूपकेण निरूपयितुं तं विशिनष्टि पराध्र्याणि श्रेष्ठानि केयूराणि अंगदानि मणिप्रवेकाश्च मण्युत्तमाः तैः पर्य
स्ता व्याप्ता दोर्दंडा एव सहस्रमनंताः शाखा यस्य चंदनवृक्षोऽपि केयूरादितुल्यैः फलपुष्पादिभिर्व्याप्तशाखो भवति अव्यक्तं प्रधानं मूलमधोभागो
यस्य यद्वा अव्यक्तं ब्रह्म मूलं यस्य ब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वात् वृक्षस्यापि मूलं न व्यक्तम् भुवनात्मकमंघ्रिपेंद्र महींद्रस्यानंतस्य भोगैः फणैः देहाव
यवैर्वा अधिवीताः संवेष्टिताः स्पृष्टा वल्शाः स्कंधा यस्य वनस्पतेः शतवल्शो विरोहेति श्रुतेः सोऽपि सर्पैर्वेष्टितो भवति २९ प्रेक्षां क्षिपंतमिति तत्रैव
पर्वतरूपेण निरूपितमपि विशेषणांतरैः पुनर्निरूपयति भगवानेव महीध्रस्तम् चराचराणामोकः स्थानं सोऽपि तथा अहींद्रस्य बंधुः सोऽपि अ
द्रींद्राणां बंधुः सलिलेनोपगूढमावृतम् पर्वतोऽपि मैनाकादिस्तथा किरीटसाहस्रमेव हिरण्यशृंगाणि यस्य सोऽपि मेर्वादिस्तथा यथा पर्वतस्य

कदंबकिंजल्कपिशंगवाससा स्वलंकृतं मेखलया नितंबे हारेण चानंतधनेन वत्स श्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन २८
परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखम् अव्यक्तमूलं भुवनांघ्रिपेंद्रमहींद्रभोगैरधिवीतवल्शम् २९ चरा
चरौको भगवन्महीध्रमहींद्रबंधुं सलिलोपगूढम् किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ३० नि
वीतमाम्नायमधुव्रतश्रिया स्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिम् सूर्येंदुवाय्वग्न्यगमं त्रिधामभिः परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरा
सदम् ३१ तर्ह्येव तन्नाभिसरःसरोजमात्मानमंभः श्वसनं वियच्च ददर्श देवो जगतो विधाता नातः परं लोकविसर्ग
दृष्टिः ३२ स कर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभि
वेशितात्मा ३३ इति श्रीभा॰ महा॰ तृतीयस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ८

गर्भे कश्चिद्रत्नमाविर्भवति तथा आविर्भवत्स्पष्टं दृश्यमानं
कौस्तुभरत्नं गर्भे मूर्तिमध्ये यस्य तम् ३० किंच वनमालया निवीतं कंठलंबिन्या व्याप्तम् आम्नाया वेदा एव मधुव्रतास्तैः श्रीर्यस्यास्तया हरिमिति पर्व-
तादिरूपं पश्यन् हरिरसाविति ज्ञातवानित्यर्थः सूर्यादिभिरगमम् अगम्यं स्वस्वव्यापारैराकलयितुमशक्यमित्यर्थः किंच त्रिष्वपि लोकेषु धामस्फूर्ति-
र्येषां तैः रक्षणार्थं परिक्रामद्भिः परितो धावद्भिः प्राधनिकैः प्रधनं संग्रामः तत्प्रयोजनैः सुदर्शनादिभिर्हेतुभूतैर्दुरासदं दुष्प्रापम् ३१ यदैव हरिं स प
श्यत् तर्ह्येव तदैव लोकविसर्गदृष्टिः सन् तस्य नाभिसरसि सरोजं श्वसनं प्रलयवायुं वियत् आकाशं च ददर्श ३२ कर्मबीजं लोकस्रष्टेः कारणम् उपर
क्तः रजोगुणयुक्तः अतः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नियदेव नाभिसरोजादिपंचकमेव विसर्गेऽपि अभिमुखः दत्तचित्तः अव्यक्तवर्त्मनि भगवति निवेशितचित्तः
३३ इति तृतीये टीकायामष्टमोऽध्यायः ८

नवमेतपसातुष्टंदृष्ट्वानारायणंत्वजः अस्तौदेकार्णवेसीदन्लोकसर्गचिकीर्षया १ भगवज्ज्ञानेनात्मनः कृतार्थतामाविष्कुर्वन् अज्ञांश्च-
शोचन्नाह ज्ञातोऽसीति सुचिरात् बहुकालोपासनेनअद्यमेमयाज्ञातोऽसि ननु अहोदेहभाजामेतदवद्यंदोषः किंतत् यद्भगवतस्तवगतिः
तत्वंनज्ञायतइति यतस्त्वमेवज्ञातुंयोग्यः सत्यत्वात् नान्यत् असत्यत्वादित्याह त्वत् त्वत्तोऽन्यंनास्तियदप्यस्तीतिप्रतिभातितदपिशुद्धंसत्वं
नभवतिकथमसतःप्रतीतिस्तत्राह यद्यतः मायागुणक्षोभात् त्वमेवउरुः बहुरूपोविभासि १ ननुत्वमपिसम्यङ्नजानासियत्त्वयादृष्टं
रूपमेतदपित्रिगुणात्मकमेवनिर्गुणंब्रह्मैववस्तुसत्यंतत्राहरूपमितिद्वाभ्याम् अवबोधरसोदयेनचिच्छक्त्याविर्भावेनशश्वत्सदानिवृत्तंतमोय
स्मात्तस्यतवयदेतद्रूपंत्वयैवस्वातंत्र्येणसतामुपासकानामनुग्रहायगृहीतमाविष्कृतमवतारशतस्यशुद्धसत्वात्मकस्ययदेकंबीजंमूलंत-
त्प्रदर्शनार्थंगुणावतारबीजत्वंदर्शयति यन्नाभीति २ हेपरम अविद्धवर्चः अनावृतप्रकाशम् अतः अविकल्पंनिर्भेदम् अतएवानंदमा

ब्रह्मोवाच ज्ञातोऽसिमेऽद्यसुचिरान्ननुदेहभाजांनज्ञायतेभगवतोगतिरित्यवद्यम् नान्यत्त्वदस्तिभग
वन्नपितन्नशुद्धंमायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि १ रूपंयदेतदवबोधरसोदयेनशश्वन्निवृत्ततमसःसदनु
ग्रहाय आदौगृहीतमवतारशतैकबीजंयन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् २ नातःपरंपरमयद्भवतःस्वरूप
मानंदमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः पश्यामिविश्वसृजमेकमविश्वमात्मन्भूतेंद्रियात्मकमदस्तउपाश्रितोऽस्मि
३ तद्वाइदंभुवनमंगलमंगलायध्यानेस्मनोदर्शितंतउपासकानाम् तस्मैनमोभगवतेऽनुविधेमतुभ्यंयोनादृ
तोनरकभाग्भिरसत्प्रसंगैः ४ येतुत्वदीयचरणांबुजकोशगंधंजिघ्रंतिकर्णविवरैःश्रुतिवातनीतम् भक्त्यागृहीत
चरणःपरयाचतेषांनापैषिनाथहृदयांबुरुहात्स्वपुंसाम् ५ त्रम् एवंभूतंयद्भवतःस्वरूपंतत् अतोरूपात्परंभिन्नंनपश्यामिकिं-
तुइदमेवतत् अतःकारणात् तेतवअदः इदंस्वरूपम् उपाश्रितोऽस्मियोग्यत्वादपीत्याह एकमुपास्येषुमुख्यंयतःविश्वसृजमतएवअविश्वंविश्वस्माद-
न्यत् किंच भूतेंद्रियात्मकंभूतानामिंद्रियाणांचात्मानंकारणमित्यर्थः ३ नन्वेवमपिसोपाधिकमेतदर्वाचीनमेवेत्याशंक्याह तद्वैतदेवेदंहेभुवनमं
गल यतः तेत्वयानोऽस्माकमुपासकानांमंगलायध्यानेदर्शितम् नह्यव्यक्तवर्त्माभिनिवेशितचित्तानामस्माकंत्वयासोपाधिकदर्शनमुक्तमितिभा
वः अतस्तस्मैनमोऽनुविधेम अनुवृत्त्याकरवामतर्हिकिमितिकेचिन्मानाद्रियंतेतत्राह योनादृतइति असत्प्रसंगैः निरीश्वरकुतर्कनिष्ठैः ४ आदरे-
णतुत्वांभजंतः कृतार्थाइत्याह येत्विति श्रुतिर्वेदः सएववातः तेननीतंप्रापितंनापैषिनापयासियेत्वत्कथाश्रवणमत्यादरेणकुर्वंतितेषांहृदिनित्यंप्र-
काशसइत्यर्थः ५

ततःकिमतआह तावदितिद्रविणादौविद्यमानेभयंगतेशोकःपुनश्चस्पृहा ततःपरिभवः तथाऽपिविपुलोलोभः तृष्णापुनःकथंचित्प्राप्तेममेत्य सदाग्रहः आर्तिमूलंभयशोकादेःकारणंनप्रवृणीतनाश्रयेत् त्वत्प्रसादाश्रयणमात्रेणभयादिनिवृत्तिःकिंपुनस्त्वत्प्रकाशेसतीतिभावः ६ येनिष्कामाअपिसंतस्त्वांनाद्रियंतेतेनरकभाजइत्युक्तम् येतुत्वत्कथाश्रवणादिविमुखाःसंतःकाम्यकर्मपरास्तेऽतिमंदाइत्याह दैवेनतेहतधियोनष्टमतयःप्रसंगात्श्रवणकीर्तनादिरूपात्सर्वदुःखनिवर्तकात्विमुखानींद्रियाणियेषाम् अकुशलानिअक्षेमकराणि ७ अकुशलत्वमेवदर्शयति क्षुच्चतृट्चत्रिधातवश्चवातपित्तश्लेष्माणः तैःइमाःप्रजाःसुदुर्भरेणदुःसहेनकामाग्निनाअच्युतयारुषाअविच्छिन्नक्रोधेनचपीड्यमानाःसंपश्यतोमेमनःप्रसीदति ८ नन्वेवंभूतायाःसंसृतेःपरमार्थत्वात्किमर्थंविषादःक्रियतेतत्राह यावदिति आत्मनइदंपृथक्त्वंदेहादिभावंभगवत

तावद्भयंद्रविणगेहसुहृन्निमित्तंशोकःस्पृहापरिभवोविपुलश्चलोभः तावन्ममेत्यसदवग्रहआर्तिमूलंयावन्नतेऽघ्रिमभयंप्रवृणीतलोकः ६ दैवेनतेहतधियोभवतःप्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रियाये कुर्वंतिकामसुखलेशलवायदीनालोभाभिभूतमनसोऽकुशलानिशश्वत् ७ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमामुहुरर्द्यमानाःशीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च कामाऽग्निनाच्युतरुषाचसुदुर्भरेणसंपश्यतोमनउरुक्रमसीदतेमे ८ यावत्पृथक्त्वमिदमात्मनइंद्रियार्थमायाबलंभगवतोजनईशपश्येत् तावन्नसंसृतिरसौप्रतिसंक्रमेतव्यर्थाऽपिदुःखनिवहंवहतीक्रियार्था ९ अन्ह्यापृतार्तकरणानिशिनिःशयानानानामनोरथधियाक्षणभग्ननिद्राः दैवाहतार्थरचनाऋषयोऽपिदेवयुष्मत्प्रसंगविमुखाइहसंसरंति १० त्वंभावयोगपरिभावितहृत्सरोजआस्सेश्रुतेक्षितपथोननुनाथपुंसाम् यद्यद्धियातउरुगायविभावयंतितत्तद्वपुःप्रणयसेसदनुग्रहाय ११

स्तवइंद्रियार्थरूपायामायातयाबलमाधिक्यंयस्यतत् नप्रतिसंक्रमेतनोपरमेत् दुःखसमूहंप्रापयतीतिक्रियाणामर्थःफलंयस्याम् ९ भवत्वेवमविवेकिनांविवेकिनस्तुमुक्ताएवेतिकिंतेषांभक्त्याकृत्यमतआह अन्हिआपृतानिव्यापृतानिचतानिआर्तानिक्लिष्टानिकरणानींद्रियाणियेषाम् रात्रौविषयसुखलवोऽपिनास्तियतोनिशिनिःशयानाःस्वप्नदर्शनेनचक्षणेक्षणेभग्ननिद्राः दैवेनाहताःसर्वतःप्रतिहताःअर्थरचनाअर्थार्थोद्यमायेषाम् १० तदेवमभक्तानांसंसारानिवृत्तिमुक्त्वाभक्तानांतन्निवृत्तिमाह त्वमिति भक्तियोगेनशोधितेहृत्सरोजेआस्सेतिष्ठसिश्रुतेनश्रवणेनेक्षितःपंथायस्य किंचश्रवणंविनापित्वद्भक्तामनसायद्यत्तववपुःरूपंस्वेच्छयाध्यायंतितत्तत् प्रणयसेप्रकटयसिसतांभक्तानामनुग्रहाय ११

भक्तानांचनिष्कामाणांत्वमतिसुलभोनेतरेषामित्याह नेति उपचितैरूर्जितैः उपचारैः पुष्पोपहारादिभिः यत्तथा असतामभक्तानामलभ्य यादययाप्रसादेहेतुः एकइत्यादि १२ यतः सकामानांभवान्नातिप्रसीदति अतः कामप्राप्तिः क्रियाणामुत्तमंफलंनभवतिकिंतु त्वल्लीगनमेव कामसंयोगस्तु अवांतरफलेनप्ररोचनार्थमित्याह पुंसामिति भगवतस्तवाराधनमेवसंश्वासौक्रियाऽर्थश्चश्रेष्ठंक्रियाफलंश्रेष्ठत्वेहेतुः यत्र त्वय्यर्पितोधर्मोनकदाचिद्ध्रियतेननश्यति कामार्थस्तुधर्मः कामंदत्वानश्यतीत्यर्थः १३ अतस्त्वामेववयंनताइत्याह शश्वत् सर्वदास्वरूप चैतन्येनैवनिरस्तभेदभ्रमायपुनश्चबोधएवधिषणाविद्याशक्तिर्यस्य यद्वा बोधएवधिषणमाश्रयः अतएवपरस्मै अत्रहेतुः विश्वोद्भवादिनि- मित्तंयामायातस्यालीलाविलासः तयारासः क्रीडायस्यतेतुभ्यंइदंनमः नमनंचक्रमकृतवंतोवयम् १४ नामग्रहणमात्रेणः कैवल्यप्रदत्वेनेश्व

नातिप्रसीदतितथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदिबद्धकामैः यत्सर्वभूतदययासदलभ्ययैकोनानाजनेष्ववहितः सुहृदंतरात्मा १२ पुंसामतोविविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेनचोग्रतपसाव्रतचर्ययाच आराधनंभगवतस्तवसत्क्रियाऽर्थोधर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्ध्रियतेनयत्र १३ शश्वत्स्वरूपमहसैवनिपीतभेदमोहायबोधधिषणायनमः परस्मै विश्वोद्भवस्थितिलयेषुनिमित्तलीलारासायतेनमइदंचकृमेश्वराय १४ यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानि नामानियेऽसुविगमेविवशागृणंति तेनैकजन्मशमलंसहसैवहित्वासंयांत्यपावृतमृतंतमजंप्रपद्ये १५ योवाअहंचगिरिशश्चविभुः स्वयंचस्थित्युद्भवप्रलयहेतवआत्ममूलम् भित्वात्रिपाद्ववृधएकउरुप्ररोहस्तस्मैनमोभगवतेभुवनद्रुमाय १६

र्यंव्यंजयन्नमस्करोति यस्येति अवतारादीनांविडंबनमनुकरणमस्तियेषु तत्रावतारविडंबनानिदेवकीनंदनइत्या दीनिगुणविडंबनानिसर्वज्ञोभक्तवत्सलइत्यादीनि कर्मविडंबनानिगोवर्द्धनोद्धरणः कंसारातिरित्यादीनि असुविगमेऽपिविवशाअपिगृणं तिउच्चारयंतिकेवलंशमलंपापमपावृतंनिरस्तावरणम् ऋतंब्रह्मप्राप्नुवंति १५ तत्रगुणावतारकर्माणिदर्शयन्प्रणमति योवैएकः त्रिपात् त्रयोब्रह्मादयः पादाः स्कंधायस्यप्रत्येकंचउरवः प्ररोहाः शाखोपशाखामरीच्यादिमन्वादिरूपायस्यतथाभूतःसन्ववृधे तस्मैभुवनाका रायद्रुमायनमः किंकृत्वाववृधे आत्मास्वयमेवमूलमधिष्ठानंयस्यतत्प्रधानंभित्वागुणत्रयरूपेणविभज्यत्रिपात्त्वमेवाह अहंब्रह्मागिरि शश्चरुद्रविभुः विष्णुश्चेतिस्थित्युद्भवप्रलयहेतवोयेवयम् एवंत्रिपाद्भूत्वायोववृधइत्यर्थः १६ ॥ ॥ ॥

एवंगुणावतारकर्मविडंबनमुक्त्वातस्यैवतत्कालाख्यंरूपंतत्कर्मचदर्शयन्प्रणमति लोकइतिद्वाभ्याम् विकर्मनिरतः विरुद्धकर्मनिष्ठः कुश-
लेहितेस्वेआत्मीयेत्वदुदितेत्वयैवसाक्षादुक्तेभगवदर्चनरूपेकर्मणि उक्तंहिगीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसि
कौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति तस्मिन्प्रमत्तः अदत्तचित्तोयावद्वर्ततेतावदस्यलोकस्य अनिमिषायकालाय १७ आस्तांतावल्लोकस्यकथा यस्मात्का
लाख्यात्त्वत्तः यद्द्विपरार्धावस्थायिधिष्ण्यंस्थानंतदारूढोऽपिबिभेमिभीतश्चसन् त्वामेवावरुरुत्समानः प्राप्तुमिच्छन् तपस्तप्तवान् कथंभूतः ब
हुसवः बहवः सवाः यागाः संवत्सरावायस्यबहून् यागान्कृत्वापिबहून् संवत्सरान्वातपस्तप्तवानित्यर्थः अधिमखायमखाधिष्ठात्रे १८ इदानीं
तत्तत्कालभाविलीलाऽवतारकर्माणिदर्शयन्नाह तिर्यगादिषुजीवयोनिषुस्वेच्छयास्वीकृतमूर्तिःसन् स्वकृतधर्ममर्यादापालनेच्छयारेमे व

लोकोविकर्मनिरतःकुशलेप्रमत्तःकर्मण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिनत्
त्यनिमिषायनमोऽस्तुतस्मै १७ यस्माद्बिभेम्यहमपिद्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितःसकललोकनमस्कृतंयत् तेपेतपो
बहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मैनमोभगवतेऽधिमखायतुभ्यम् १८ तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषुजीवयोनिष्वात्मेच्छया
त्मकृतसेतुपरीप्सयायः रेमेनिरस्तरतिरप्यवरुद्धदेहस्तस्मैनमोभगवतेपुरुषोत्तमाय १९ योऽविद्ययाऽनुपहतोऽपि
दशार्धवृत्त्यानिद्रामुवाहजठरीकृतलोकयात्रः अंतर्जलेहिकशिपुस्पर्शानुकूलांभीमोर्मिमालिनिजनस्यसुखंविवृ
ण्वन् २०

स्तृतः स्वानंदानुभावेनैवनिरस्तविषयसुखोऽपियः अतएवपुरुषोत्तमः तत्तदुपाधिधर्मासंस्पर्शात् तदुक्तंगीतासु यस्मात्क्ष
रमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमइति १९ इदानींदृश्यमानामेवमूर्तिंप्रणमति योऽविद्ययेतिद्वाभ्याम्
दशार्धाः पंचवृत्तयोयस्याः तया अविद्यया निद्राहेतुभूतया अनभिभूतोऽपियोगनिद्रामुवाह तस्मैतेनमइत्युत्तरेणान्वयः जठरीकृताउदरेप्र
विलापितालोकयात्रालोकस्थितिर्येन अहिरेवकशिपुः शय्यातस्याः स्पर्शोऽनुकूलोयस्यास्तांनिद्राम् भीमानामूर्मीणांमालाविद्यंतेयस्मिन्
अंतर्जलेनिद्राणस्याविवेकिनोजनस्यनिद्रासुखमीदृगितिविवृण्वन्प्रदर्शयन्नुपहसन्नित्यर्थः अतएवांतर्जलादिविशेषणानि यद्वा पूर्व
कल्पेश्रांतस्यजनस्यविश्रामसुखंविवृण्वन्स्फारयन् तदानुपरोपकारायस्वयंदुःसहमपिदुःखंसोढव्यमितिद्योतनार्थंविशेषणानि २०
श्रीगोपालकृष्णायनमः ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

किंच यस्यनाभिपद्ममेवभवनंतस्मात्लोकत्रयमुपकरणंयस्य यद्वा लोकत्रयस्यसृष्ट्यादिद्वारेणोपकरोतीतितथानादृशोऽहंयदनुग्रहेणासम्
उदरेस्थितः भवः संसारप्रपंचोयस्ययोगनिद्राऽवसानेकिंचिद्विकसत्नलिनवदीक्षणंयस्य २१ एवंस्तुत्वाप्रार्थयते सोऽयमितिचतुर्भिः यत् येन
सत्वेनज्ञानेनभगेनैश्वर्येणचमृडयतेसुखयतिविश्वंदृशंप्रज्ञामनुस्पृशतात् योजयतुयथाऽहंस्रष्टुंक्षमोभविष्यामि यतःप्रणतप्रियोऽसौअहंचप्र-
णतः नचान्यःप्रार्थनीयोऽस्तियतःभगवान् सएवसमस्तजगतांसुहृत् यतोऽसौएकोऽनुस्यूतआत्माअंतर्यामी २२ आत्मशक्त्यारमयासह्य
द्यत्कर्मकरिष्यतित्वविक्रमंविष्णोरेवविक्रमःप्रभावोयस्मिन्तदिदंविश्वंतदाज्ञयासृजतोऽपिमेचेतःसएवयुंजीतप्रवर्तयतुकर्मासक्तिंतत्कृतंश

यन्नाभिपद्मभवनादहमाससमीड्यलोकत्रयोपकरणोयदनुग्रहेण तस्मैनमस्तउदरस्थभवाययोगनिद्रावसानवि
कसन्नलिनेक्षणाय २१ सोऽयंसमस्तजगतांसुहृदेकआत्मासत्वेनयन्मृडयतेभगवान्भगेन तेनैवमेदृशमनुस्पृ
शताद्यथाऽहंस्रक्ष्यामिपूर्ववदिदंप्रणतप्रियोऽसौ २२ एषप्रपन्नवरदोरमयात्मशक्त्यायद्यत्करिष्यतिगृहीतगुणावता
रः तस्मिन्स्वविक्रममिदंसृजतोऽपिचेतोयुंजीतकर्मशमलंचयथाविजह्याम् २३ नाभिह्रदादिहसतोऽभसियस्यपुं
सोविज्ञानशक्तिरहमाससमनंतशक्तेः रूपंविचित्रमिदमस्यविवृण्वतोमेमारीरिषीष्टनिगमस्यगिरांविसर्गः २४ सो
ऽसावदभ्रकरुणोभगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेननयनांबुरुहंविजृंभन् उत्थायविश्वविजयायचनोविषादंमाध्व्यागि
रापनयतात्पुरुषःपुराणः २५ मैत्रेयउवाच स्वसंभवंनिशाम्यैवंतपोविद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचःस्तु
त्वाविररामसखिन्नवत् २६ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्यब्रह्मणोमधुसूदनः विषण्णचेतसंतेनकल्पव्यतिकरांभसा २७
लोकसंस्थानविज्ञानआत्मनःपरिखिद्यतः तमाहागाधयावाचाकश्मलंशमयन्निव २८ मलंचवैषम्यादिपापंयथाविज

ह्यांत्यक्ष्यामि २३ अंभसिसतोयस्यनाभिह्रदादिहासंविज्ञानेशक्तिर्यस्यमहत्तत्वात्मकस्यचित्तस्यतदभिमानी अस्यरूपमिदंविस्तारयतो-
मेनिगमस्यावयवभूतानांगिरांविसर्गउच्चारणंमारीरिषीष्टहलांतंब्रह्मवर्चस्वमितिन्यायेनमालुप्यतामित्यर्थः २४ विवृद्धप्रेम्णास्मितेनविजृंभ
यन् विश्वस्यविजयायउद्भवायचकारादस्मदनुग्रहायचोत्थाय २५ स्वस्यसंभवोयस्मात्तंतपः शारीरंविद्याउपासनासमाधिरैकाग्र्यंतैर्निशा
म्यदृष्ट्वायथाशक्तिस्तुत्वाश्रांतवद्विरराम २६ आत्मनोलोकसंस्थानविज्ञानेपरिखिद्यतोब्रह्मणोऽभिप्रेतमालक्ष्यतमाहेतिद्वयोरन्वयः तेन
प्रलयोदकेनविषण्णचेतसम् २७ कश्मलंमोहंइवेतिसमस्तमोहाशमनंदर्शयति २८ ॐ ॐ ॐ

हेवेदगर्भतंद्रींविषादकृतमालस्यंमागाः तेनैवमेदृशमनुस्मृशतादित्यादियत्प्रार्थयतेतदग्रेपूर्वमेवसंपादितम् २९ तर्हिकथमहंनजानामीत्य
तआह भूयइति ३० भक्तियुक्तःसमाहितश्चसन् आत्मनिस्वस्मिंल्लोकेचमांततंव्याप्यस्थितंद्रष्टाऽसिद्रक्ष्यसि आत्मनोजीवांश्च ३१ सर्वत्रमद्द
र्शनेमोहोनिवर्ततइत्याह यदात्विति प्रतिचक्षीतपश्येत् ३२ तदाचमिथ्याज्ञाननिवृत्तौमुच्यतइत्याह यदेति भूतादिभिर्विरहितम् आत्मानंजी
वंशुद्धत्वंपदार्थंस्वरूपेणस्वस्यात्मभूतेनमयातत्पदार्थेनउपेतमेकीभूतंपश्यन् भवतितदास्वाराज्यंमोक्षंप्राप्नोति ३३ यतःवर्षीयान् वृद्धतरः अ

श्रीभगवानुवाच मावेदगर्भगास्तंद्रींसर्गउद्यममावह तन्मयापादितंह्यग्रेयन्मांप्रार्थयतेभवान् २९
भूयस्त्वंतपआतिष्ठविद्यांचैवमदाश्रयाम् ताभ्यामंतर्हृदिब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ३० ततआत्मनिलोकेच
भक्तियुक्तःसमाहितः द्रष्टाऽसिमांततंब्रह्मन्मयिलोकांस्त्वमात्मनः ३१ यदातुसर्वभूतेषुदारुष्वग्निमिवस्थितम् प्र
तिचक्षीतमांलोकोजह्यात्तर्ह्येवकश्मलम् ३२ यदारहितमात्मानंभूतेंद्रियगुणाशयैः स्वरूपेणमयोपेतंपश्यन्स्वारा
ज्यमृच्छति ३३ नानाकर्मवितानेनप्रजाबह्वीःसिसृक्षतः नात्मावसीदत्यस्मिंस्तेवर्षीयान्मदनुग्रहः ३४ ऋषिमाद्यं
नबध्नातिपापीयांस्त्वांरजोगुणः यन्मनोमयिनिर्बद्धंप्रजाःसंसृजतोऽपिते ३५ ज्ञातोऽहंभवतात्वद्यदुर्विज्ञेयोऽपिदे
हिनाम् यन्मांत्वंमन्यसेयुक्तंभूतेंद्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यंमद्विचिकित्सायामात्मामेदर्शितोबहिः नालेनसलिले
मूलंपुष्करस्यविचिन्वतः ३७ यच्चकर्थांगमत्स्तोत्रंमत्कथाऽभ्युदयांकितम् यद्वातपसितेनिष्ठासएषमदनुग्रहः ३८
प्रीतोऽहमस्तुभद्रंतेलोकानांविजयेच्छया यदस्तौषीर्गुणमयंनिर्गुणंमानुवर्णयन् ३९ यएतेनपुमान्नित्यंस्तुत्वास्तो
त्रेणमांभजेत् तस्याशुसंप्रसीदेयंसर्वकामवरेश्वरः ४०

त्यधिकोस्तीत्यर्थः ३४ अनुग्रहमेवाह ऋषिमितिचतुर्भिः यद्यतस्तेत्वयामनोमयि-
निर्बद्धम् ३५ यद्यस्माद्भूतैरिंद्रियैर्गुणैः सत्वादिभिरात्मनाऽहंकारेणचायुक्तंमन्यसे ३६ तुभ्यंतवनालेनमार्गेणपुष्करस्यमूलमधिष्ठानंसलिलेवि
चिन्वतोमयिविचिकित्सायांभवितव्यमस्याश्रयेणनचदृश्यतेततोऽस्तिनास्तीतिसंदेहेसति आत्मास्वरूपंमेमयाअबहिरंतर्हृदिदर्शितः ३७ अंग
हेब्रह्मन्चकर्थकृतवानसि मत्कथैवाभ्युदयस्तेनांकितंसएषबंधाभावःमयिमनोनिर्बंधःमज्ज्ञानंमद्रूपस्यहृदिदर्शनम् मत्स्तुतिःतपोनिष्ठा २२
चेतियत् एषसर्वोऽपिमदनुग्रहः ३८ गुणमयत्वेनप्रतीयमानमपिनिर्गुणमेवानुवर्णयन् ३९ तवप्रीतइतिकिंवक्तव्यमित्याह यइति ४०

नचमत्प्रीतेरप्यधिकंकिंचिदस्तीत्याह पूर्तादिभिः राद्धंसिद्धंयन्निश्रेयसफलंतत् मत्प्रीतिरेवेतितत्त्वविदांमतम् ४१ अत्रहेतुमाह अहमिति आत्मनामहंकारोपाधीनांजीवानामात्मा अतः प्रेयसामतिप्रियाणामपिमध्ये प्रेष्ठः प्रियतमः सन् निरवद्यः यत्कृतेयदर्थम् ४२ अतस्त्वंकृतार्थए वतथाऽपिमत्प्रियार्थंसृष्टिंकुर्वित्याह सर्वेति आत्मात्मभिदंत्रैलोक्यंयामय्यनुशेरतेताः प्रजाश्चसृजकेनात्मनैवान्यनिरपेक्षेणतत्रज्ञापकापेक्षा भावमाह सर्ववेदमयेनेति आत्माअहंयोनिः कारणंयस्येतिज्ञानक्रियाशक्त्यतिशयंसूचयति यथापूर्वमिति नवानाऽभ्यासोऽप्यस्तीत्युक्तंमय्य नुशेरतइति स्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेवकर्तव्यमित्यनायासत्वमुक्तम् ४३ इदंसृज्यंव्यज्यप्रकाश्यपद्मनाभः श्रीनारायणरूपेणतिरोदधेऽदृ

पूर्तेनतपसायज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना राद्धंनिःश्रेयसंपुंसांमत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ४१ अहमात्मात्मनांधातः प्रेष्ठः स न्प्रेयसामपि अतोमयिरतिंकुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ४२ सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना प्रजाः सृजयथापूर्वं याश्चमय्यनुशेरते ४३ मैत्रेयउवाच तस्माएवंजगत्स्रष्ट्रेप्रधानपुरुषेश्वरः व्यज्येदंस्वेनरूपेण कंजनाभस्ति रोदधे ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपद्मोद्भवविदुरमैत्रेयसंवादेनवमोऽध्यायः ९ विदुरउ वाच अंतर्हितेभगवतिब्रह्मालोकपितामहः प्रजाः ससर्जकतिधादैहिकीर्मानसीर्विभुः १ येचमेभगवन्पृ ष्टास्त्वय्यर्थाबहुवित्तम तान्वदस्वानुपूर्व्येणछिंधिनः सर्वसंशयान् २ सूतउवाच एवंसंचोदितस्तेन क्षत्त्राकौषारविर्मुनिः प्रीतः प्रत्याहतान्प्रश्नान्हृदिस्थानथभार्गव ३ मैत्रेयउवाच विरिंचोपितथाच क्रेदिव्यंवर्षशतंतपः आत्मन्यात्मानमावेश्ययदाहभगवानजः ४ तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनायदधिष्ठितः प द्ममंभश्चतत्कालकृतवीर्येणकंपितम् ५ तपसाह्येधमानेनविद्ययाचात्मसंस्थया विवृद्धविज्ञानबलोन्यपा द्वायुंसहांभसा ६

श्योऽभवत् ४४ इतितृतीयेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेकालसंप्रश्नंप्रतिवक्तुंतदुद्भवः प्राकृतादिविभागेनसर्ग स्तदशधोच्यते १ १भेमयावदस्ववद भासयस्वेतिवा २ संचोदितः प्रार्थितः हृदिस्थानेवाह नतुतेप्रश्नाः तेनविस्मृताइत्यर्थः ३ आत्मनिश्रीना रायणेआत्मानंमन आवेश्य ४ अब्जसंभूतोब्रह्मायदधिष्ठायस्थितः कर्णिकः तत्पद्ममंभश्चविलोक्यकथंभूतंपद्ममंभश्चतेनप्रलयकालेन कृतंवीर्यंयस्यतेनवायुनाकंपितंन्यपादित्युत्तरेणान्वयः ५ विवृद्धंविज्ञानंबलंचयस्यन्यपात्सर्वंपीतवान् ६

पुष्करंपद्मंप्राग्लीनान् त्रिलोकान्कल्पितास्मिस्रक्ष्यामि ७ भगवतास्वयंकरणीयेकर्मणिचोदितोनियुक्तःसन् तदापद्मकोशंप्रविश्यतमेकमेव त्रिधालोकत्रयरूपेणव्यभांक्षीत् विभाजएकेनकमलमुकुलेनकथंलोकत्रयसृष्टिरित्यसंभावनांवारयितुंतस्यविशालतामाह द्विसप्तधाचतुर्दशलोकरूपेणउरुधाततोऽपिबहुप्रकारेणभाव्यंभावयितुंयोग्यम् अतोनतेनत्रिलोकीकरणंचित्रमित्यर्थः ८ त्रिलोकीरूपेणैवविभागेहेतुमाह एतावान्त्रिलोकीरूपःजीवलोकस्यजीवानांभोगस्थानस्यप्रत्यहंसृज्यस्यसंस्थाभेदोरचनाविशेषउक्तः ननुपरमेष्ठिनोऽपिजीवत्वाविशेषाद्ब्रह्मलोकस्यापिकिमितिप्रत्यहंसृष्टिर्नभवतितत्राह हियस्मादनिमित्तस्यनिष्कामस्यधर्मस्यविपाकःफलरूपोऽसौउपलक्षणमेतत् सत्यलोकस्यमहःप्रभृतिलोकानांतद्वासिनांत्रैलोक्यस्यकाम्यकर्मफलत्वात्प्रतिकल्पमुत्पत्तिविनाशौभवतः महःप्रभृतीनामुपासनासमुचितनिष्कामधर्मफलत्वात् द्विपरार्धपर्यंतंननाशः तत्रस्थानांचततःपरंप्रायेणमुक्तिरितिभावः ९ कालभेदेनलोकसृष्टिभेदंश्रुत्वातमेवकालंजिज्ञासुःपृच्छति यत्कालाख्यंलक्षणंस्वरूपमात्थअब्रवीःकथंकालःकल्प्यतेकिंवातस्यसूक्ष्मंस्थूलंचरूपमितियथावद्वर्णयेत्यर्थः १० तत्रसामान्यतःकालस्यस्वरूपमत्रोच्यते उत्तराध्यायेतुविशेषतःगुणानांव्यतिकरोमहदादिपरिणामःतेनैवाक्रियतेयःसकालइतिविशेषःवक्ष्यतेचैकादशेगुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवचेतिस्वतस्तुनिर्विशेषःअप्रतिष्ठितःक्वाप्यपर्यवसितःआद्यंतशून्यइत्यर्थःएतदेवदर्शयितुमीश्वरःसृष्ट्यादितेननिमित्तभूतेनकरोतीत्याह पुरुषइति उपादीयतेनिमित्ततयास्वीक्रियतइतिउपादानम् सकालउपादानंनिमित्तंयस्मिंस्तम् आत्मानमेवविश्वरूपेणासृजत् स्वव्यतिरेकेणसृज्यस्याभावात् एतच्चवस्तुकथनमात्रंकालेननिमित्तेनचासृजदित्येतावदेवविवक्षितम् ११ स्वव्यतिरिक्तस्यसृज्याभावंदर्शयन् कालस्यसृष्टिनिमित्ततांदर्शयति विश्वमिति विष्णुमाययासंस्थितंसंहृतम् ब्रह्मतन्मात्रंसद्विश्वम् ईश्वरेणकर्त्राकालेननिमित्तेनपरिच्छिन्नंपृथक्प्रकाशितम् अव्यक्तामूर्तिःस्वरूपंयस्येति स्वतोनिर्विशेषतादर्शिता १२

तद्विलोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितम् अनेनलोकान्प्राग्लीनान्कल्पिताऽस्मीत्यचिंतयत् ७ पद्मकोशंतदाविश्यभगवत्कर्मचोदितः एकंव्यभांक्षीदुरुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा ८ एतावान्जीवलोकस्यसंस्थाभेदःसमाहृतः धर्मस्यह्यनिमित्तस्यविपाकःपरमेष्ठ्यसौ ९ विदुरउवाच यदात्थबहुरूपस्यहरेरद्भुतकर्मणः कालाख्यंलक्षणंब्रह्मन्यथावर्णयनःप्रभो १० मैत्रेयउवाच गुणव्यतिकराकारोनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमात्मानंलीलयाऽसृजत् ११ विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिना १२

अप्रतिष्ठितत्वंदर्शयितुंतत्कार्यंविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्तितथाऽग्रे पूर्वमप्यासीत् पश्चादपिभविष्यति एवंसामान्यतः कालंनिरू
प्यविशेषतोनिरूपयिष्यन्तन्निमित्तस्यसर्गस्यपूर्वोक्तानेव भेदाननुवदति सर्गइति यस्तुप्राकृतोवैकृतश्चसदशमः १३ तन्निमित्तमेवत्रिविधंप्र-
लयमाह कालेनैवकेवलेननित्यः प्रलयः द्रव्येणसंकर्षणाग्न्यादिनानैमित्तिकः गुणैःस्वस्वकार्यग्रसद्भिः प्राकृतिकः तानेवसर्गान्प्रपंचयति आद्यइ
त्यादिनायावदध्यायसमाप्ति महतोलक्षणम् आत्मनोहरेः सकाशात्गुणानांवैषम्यमिति १४ अहमः अहंकारस्यतस्यलक्षणम् यत्रेति द्रव्याद
योवक्ष्यमाणास्त्रयः सर्गाः तन्मात्रोभूतसर्गः भूतसूक्ष्मसर्गइत्यर्थः द्रव्यशक्तिमान्महाभूतोत्पादकः १५ ज्ञानकर्मेंद्रियात्मकश्चतुर्थः पंचमः वैकारि-
कः इंद्रियाधिष्ठातारोदेवामनश्च १६ षष्ठस्तुतमसः पंचपर्वाऽविद्यायाः अबुद्धिर्जीवानामावरणंविक्षेपश्चतांकरोतीत्यबुद्धिकृत्तस्यमेमत्तः शृणु १७
अनुद्वेगेनश्रोतव्यतामाह यद्विषयामेधासंसारंहरति तस्यहरेर्लीलायद्वाइयमिति तमआदिसर्गरूपारजोभाजइतिब्रह्मरूपस्येत्यर्थः अस्मिन्प-

यथेदानीं तथाऽग्रेचपश्चादप्येतदीदृशम् सर्गोनवविधस्तस्यप्राकृतोवैकृतस्तुयः १३ कालद्रव्यगुणैरस्यत्रिविधः
प्रतिसंक्रमः आद्यस्तुमहतःसर्गोगुणवैषम्यमात्मनः १४ द्वितीयस्त्वहमोयत्रद्रव्यज्ञानक्रियादयः भूतसर्गस्तृतीयस्तु
तन्मात्रोद्रव्यशक्तिमान् १५ चतुर्थऐंद्रियःसर्गोयस्तुज्ञानक्रियात्मकः वैकारिकोदेवसर्गःपंचमोयन्मयंमनः १६ षष्ठ
स्तुतमसःसर्गोयस्त्वबुद्धिकृतःप्रभो षडिमेप्राकृताःसर्गावैकृतानपिमेशृणु १७ रजोभाजोभगवतोलीलेयंहरिमेध
सः सप्तमोमुख्यसर्गस्तुषड्विधस्तस्थुषांचयः १८ वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधोद्रुमाः उत्स्रोतसस्तमःप्राया
अंतस्पर्शाविशेषिणः १९ तिरश्चामष्टमःसर्गःसोऽष्टाविंशतिधोमतः अविदोभूरितमसोघ्राणज्ञाहृद्यवेदिनः २०

क्षेअबुद्धिकृतइति प्रथमांतम् अनवधानकृतइत्यर्थः सुखमिवप्रथमंकृतोमुख्यःसर्गः तस्थुषांस्थावराणाम् १८ षड्विधत्वमेवाह येपुष्पंवि
नाफलंतितेवनस्पतयः ओषधयः फलपाकांताः लताः आरोहणापेक्षाः त्वक्सारावेण्वादयः लताएवकाठिन्येनारोहणाऽनपेक्षावीरुधः येपु
ष्पैः फलंतितेद्रुमाः तेषांसाधारणंलक्षणमाह ऊर्ध्वस्रोतः आहारसंचारोयेषाम् तमःप्राया अव्यक्तचैतन्याः अंतःस्पर्शाः स्पर्शमेवजानंति
नान्यत् तदप्यंतरेवनबहिः विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवंतः १९ तिर्यक्स्रोतसांसर्गमाह तिरश्चामितिसचाष्टाविंशतिभे
दः तिरश्चांलक्षणम् अविदःश्वस्तनादिज्ञानशून्याः भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः घ्राणेनैवेष्टमर्थंजानंतिहृदिअवेदिनः दीर्घानुसंधान
शून्याः तथाचश्रुतिः अथेतरेषांपशूनामशनापिपासेएवाभिविज्ञानंनविज्ञातंवदंतिनविज्ञातंपश्यंतिनविदुःश्वस्तनंनलोकालोकाविति २०

अष्टाविंशतिभेदानेवाह गवादयउष्ट्रांताः द्विशफाद्विखुरानव २१ खरादयएकशफाःषट् २२ श्वादयोगोधांऽताःपंचनखाद्वादशएवमेतेभूचराःसप्त
विंशतिः मकरादयोजलचराः २३ कंकादयःखगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्यगृहीताः तदेवमष्टाविंशतिभेदाभवंतितेषुकृष्णारुरुगौरामृगविशेषाः अन्येषाम
पितिर्यक्प्राणिनांयथायथमेतेष्वेवांतर्भावः २४ अथआहारसंचारोयस्यसोऽर्वाक्स्रोताः ह्रस्वमार्षम् नृणांसर्गः नृणांलक्षणम् रजअधिकंयेषुते
२५ एतेत्रयोवैकृताएवनकौमारवदुभयात्मकाः देवसर्गश्चवैकृतइत्यनुषंगः वैकारिकस्तुदेवसर्गः प्राकृतेषुपूर्वमेवप्रोक्तः अयंतुततोन्यूनत्वात् वैकृ
तः देवसर्गत्वात्तदंतर्भूतश्चसनत्कुमारादीनांसर्गस्तुप्राकृतोवैकृतश्चदेवत्वेनमनुष्यत्वेनचसृज्यइत्यर्थः २६ वैकृतश्चदेवसर्गोऽष्टविधः तत्रविबुधादय
स्त्रयोभेदाः गंधर्वाप्सरसएकः यक्षरक्षांस्येकः २७ भूतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारणविद्याधराएकः किन्नरादयएकः आदिशब्दात् किंपुरुषाश्वमु-

गौरजोमहिषःकृष्णःसूकरोगवयोरुरुः द्विशफाःपशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्चसत्तम २१ खरोऽश्वोऽश्वतरोगौरःशरभश्चमरी
यथा एतेचैकशफाःक्षत्तःशृणुपंचनखान्पशून् २२ श्वासृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारःशशशल्लकौ सिंहः कपिर्गजः कूर्मोगो-
धाचमकरादयः २३ कंकगृध्रवटश्येनभासभल्लूकबर्हिणः हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयःखगाः २४ अर्वाक्स्रोतस्तु
नवमः क्षत्तरेकविधोनृणाम् रजोऽधिकाःकर्मपरादुःखेचसुखमानिनः २५ वैकृतास्त्रयएवैतेदेवसर्गश्चसत्तम वैकारिक
स्तुयःप्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २६ देवसर्गश्चाष्टविधोविबुधाःपितरोऽसुराः गंधर्वाऽप्सरसःसिद्धायक्षरक्षांसिचार-
णाः २७ भूतप्रेतपिशाचाश्चविद्याध्राःकिन्नरादयः दशैतेविदुराख्याताःसर्गास्तेविश्वसृक्कृताः २८ अतःपरंप्रवक्ष्यामि
वंशान्मन्वंतराणिच एवंरजःप्लुतःस्रष्टाकल्पादिष्वात्मभूर्हरिः २९ सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना ३० इति
श्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदशमोऽध्यायः १० मैत्रेयउवाच चरमःसद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतःसदा पर
माणुःसविज्ञेयोनृणामैक्यभ्रमोयतः १ खादयः एतद्विंशेऽध्यायेस्पष्टंभविष्यति २८ २९ ३० इतितृतीयेदशमः १० ततएकादशेकाल

परमाण्वादिलक्षणैः युगमन्वंतरादिभ्यः कल्पमानादिवर्ण्यते १ तदेवंसामान्यतः कालस्योपलक्षणभूतंगुणव्यतिकरंदशविधंनिरूप्येदानींतस्यैव
विशेषंनिरूपयितुंतत्परिच्छेद्यंवस्तुलक्षयतिद्वाभ्याम् सतः कार्यस्यविशेषाणामंशानांयश्चरमः अंत्यःयस्यांशोनास्तिअनेकः कार्यावस्थामप्राप्तःअ
संयुतःसमुदायावस्थांचाप्राप्तः अतएवसदाकार्यसमुदायावस्थयोरपगमेऽप्यस्ति सपरमाणुर्विज्ञेयः किंतत्रप्रमाणमतआह यतःयेभ्यःसमुदितेभ्यः
नृणांव्यवहर्तॄणामैक्यभ्रमः अवयविबुद्धिः तथापंचमेऽवयविनिराकरणेवक्ष्यतियेषांसमूहेनकृतोविशेषइतिकार्यानुपपत्त्याकल्प्यतइतिभावः १

सूक्ष्ममुक्त्वास्थूलमाह सतएवेति यस्यचरमोंऽशः परमाणुः तस्यैवसतः कार्यमात्रस्यस्वरूपावस्थितस्य परिणामांतरमप्राप्तस्ययत्कैवल्यमैक्यंसप रममहान् पुंस्त्वंतुपरमाणुप्रतियोगित्वात् ननुनानाविशेषवान्परस्परंभिन्नश्चसर्वःपदार्थः कथमैक्यंतस्यतत्राह अविशेषः विशेषविवक्षारहितः निरंतरः भेदविवक्षारहितश्चसर्वोऽपिप्रपंचः परममहानित्यर्थः २ यथासूक्ष्मः स्थूलश्चायंपदार्थः एवंकालोऽप्यनुमितः चकारान्मध्यमाऽवस्था- गृह्यते संस्थानंपरमाण्वाद्यवस्थातस्यभुक्तिः व्याप्तिः तयाभगवानितिहरेः शक्तिः स्वतोऽव्यक्तः व्यक्तंभुंक्तेव्याप्नोति परिच्छिनत्तीतितथाविभुः उत्पत्त्यादिषुदक्षः ३ एतदेवप्रपंचयति सइत्यादिनासतः प्रपंचस्यपरमाणुतांपरमाण्ववस्थांयोभुंक्तेसकालः परमाणुः तस्यैवाविशेषंसाकल्यंयो भुंक्तेसपरममहान् अयमर्थः ग्रहर्क्षताराचक्रस्थइत्यादिनायत्सूर्यपर्यटनंवक्ष्यते तत्रसूर्योयावतापरमाणुदेशमतिक्रामति तावान्कालः परमा

सतएवपदार्थस्यस्वरूपावस्थितस्ययत् कैवल्यंपरममहान् अविशेषोनिरंतरः २ एवंकालोऽप्यनुमितःसौक्ष्म्ये स्थौल्येचसत्तम संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः ३ सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुताम् ततोविशे षभुग्यस्तुसकालःपरमोमहान् ४ अणुर्द्वौपरमाणूस्यात्त्रसरेणुस्त्रयःस्मृतः जालार्करश्म्यवगतःखमेवानुपतन्नगा त् ५ त्रसरेणुत्रिकंभुंक्तेयःकालःसत्रुटिःस्मृतः शतभागस्तुवेधःस्यात्तैस्त्रिभिस्तुलवःस्मृतः ६ निमेषस्त्रिलवोज्ञे यआम्नातस्तेत्रयःक्षणः क्षणान्पंचविदुःकाष्ठांलघुतादशपंचच ७ लघूनिवैसमाम्नातादशपंचचनाडिका तेद्वेमुहू र्तःप्रहरःषड्यामःसप्तवानृणाम् ८ द्वादशार्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः स्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थजलप्लुतम् ९

णुः यावताचद्वादशराश्यात्मकंसर्वंभुवनकोशम् अतिक्रामतिसपरममहान्संवत्सरात्मकः कालः तस्यैवावृत्त्यायुगमन्वंतरादिक्रमेण द्विपरार्धांत त्वमिति तथाचपंचमेसूर्यगत्यैवकालादिविभागंवक्ष्यति ४ इदानींद्व्यणुकादिलक्षणपूर्वकंमध्यमकालावस्थांकथयतिद्वौपरमाणूअणुःस्यात्त्रयो ऽणवस्त्रसरेणुःसतुप्रत्यक्षइत्याह जालार्केतिगवाक्षप्रविष्टेष्वर्करश्मिष्ववगतः कोऽसौयोऽतिलघुत्वेनखमेवानुपतन्नगात्गतः पाठांतरेखमेवानुप तन्नवगतः नतुगांपृथ्वीम् ५ शतंभागाः त्रुटिरूपाःयस्मिन्सवेधः ६ तेनिमेषास्त्रयःक्षणइत्याम्नातः काष्ठाः पंचदशएकंलघु ७ नाडिकाः षट्सप्तवा प्रहरः सएवयामोदिनस्यरात्रेश्चतुर्थोभागः ह्रासेषट्वृद्धौसप्तसंध्यांशमुहूर्तद्वयंविनेतिज्ञातव्यम् तत्राप्यनियमार्थोवाशब्दः प्रत्यहंतद्भेदानांगणयि तुमशक्यत्वात् ८ नाडिकायाउन्मानमाह उन्मीयतेअनेनेतिउन्मानंपात्रंषट्पलताम्रविरचितम् पंचगुंजोमाषः तैश्चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाका

रूपेणारचितैः कृतमूलच्छिद्रंतेनच्छिद्रेणयावत्प्रस्थपरिमितंजलंप्रविशति तेनचप्लुतंनिमग्नंभवति तावान्कालोनाडिका अत्रपलच्छिद्रयोराधिक्ये
शीघ्रंनिमज्जेत् अल्पत्वेचविलंबेनेतिपलशलाकयोर्नियमः ९ अहनीअहोरात्रम् १० षण्मासाअयनंदवीत्यस्योत्तरेणान्वयः ११ देवानामहोरा-
त्रेप्राहुर्द्वादशमासाः १२ अनेनक्रमेणासौसूर्योनित्यमायुः क्षपयतीत्याह ग्रहाश्चंद्रादयऋक्षाण्यश्विन्यादीनिताराअन्यानिनक्षत्राणितदुपलक्षि-
तंयत्कालचक्रंतत्रस्थितःअनिमिषःकालात्माविभ्रुरीश्वरःसूर्यःजगत्द्वादशराश्यात्मकंभुवनकोशंपर्येतिपर्यटति १३ संवत्सरादिभेदश्चसौरबा
र्हस्पत्यसावनचांद्रनाक्षत्रमासभेदेनद्रष्टव्यः केचित्पुनरेवमाहुः यदाशुक्लपक्षप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवति तदासौरचांद्रमासयोर्युगपदुपक्रमोभवतिस
संवत्सरः ततःसौरमानेनवर्षेषट्दिनानिवर्धंतेचांद्रमानेनवर्षेषट्दिनानिह्रसंतीतिद्वादशदिनव्यवधानात् उभयोरग्रपश्चाद्भावोभवति एवंव्यवधान

यामाश्चत्वारश्चत्वारोमर्त्यानामहनीउभे पक्षःपंचदशाहानिशुक्लःकृष्णश्चमानद १० तयोःसमुच्चयोमासःपितॄ-
णांतदहर्निशम् द्वौतावृतुःषडयनंदक्षिणंचोत्तरंदिवि ११ अयनेचाहनीप्राहुर्वत्सरोद्वादशस्मृतः संवत्सरशतंनॄणां
परमायुर्निरूपितम् १२ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थःपरमाण्वादिनाजगत् संवत्सरावसानेनपर्येत्यनिमिषोविभुः १३ संव-
त्सरःपरिवत्सरइडावत्सरएवच अनुवत्सरोवत्सरश्चविदुरैवंप्रभाष्यते १४ यःसृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्या
पुंसोभ्रमायदिविधावतिभूतभेदः कालाख्ययागुणमयंक्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मैबलिंहरतवत्सरपंचकाय १५ विदु
रउवाच पितृदेवमनुष्याणामायुःपरमिदंस्मृतम् परेषांगतिमाचक्ष्वयेस्युःकल्पाद्बहिर्विदः १६ भगवान्वेदकाल
स्यगतिंभगवतोननु विश्वंविचक्षतेधीरायोगराद्धेनचक्षुषा १७ मैत्रेयउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेति
चतुर्युगम् दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैःसावधानंनिरूपितम् १८ तारतम्येनपंचवर्षाणिगच्छंतितन्मध्येद्वौमलमासौभवतःपुनःषष्ठःसंवत्सरो

भवति १४ एवंभूतःकालात्मानित्यमप्रमत्तैः पूजनीयइत्याह यइति सृज्यंकार्यमंकुरादितद्विषयांबीजादीनांशक्तिंकालरूपयास्वशक्त्याबहुधाउच्छ्व
सयन्कार्याभिमुखींकुर्वन् दिविअंतरिक्षेधावति कोऽसौभूतभेदः महाभूतविशेषः तेजोमंडलरूपीसूर्यः किमर्थंधावति पुंसःपुरुषस्य अभ्रमायभ्रमो
मोहः तन्निवृत्तयेआयुरादिव्ययेनविषयासक्तिंनिवर्तयन्नित्यर्थः सकामानांतुगुणमयस्वर्गादिफलंक्रतुभिर्विस्तारयन् तस्मैसंवत्सरपंचकप्रवर्तका
यपूजांकुरुत १५ इदंस्वस्वमानेनवर्षशतंगणितमायुर्मानम् भत्यहंकल्प्यतेसृज्यतइतिकल्पस्त्रैलोक्यंतस्माद्बाह्यतः विदोज्ञानिनः १६ योगराद्धेनयो
गसिद्धेन १७ द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्युत्तरश्लोकसामर्थ्यात्ज्ञातव्यम् अवधीयतइति अवधानंसंध्यासंध्यांशाश्चतत्सहितम् १८ ७ ७

कृतयुगेचत्वारिसहस्राणिसंध्यासंध्यांऽशयोश्चत्वारिचत्वारीत्यष्टौशतानिच एवंत्रेतादिष्वपियोज्यम् १९ युगस्यादौसंध्याअंतेसंध्यांऽशः उक्तानि-
शतानिसंख्याययोस्तयोरंतरेणमध्येयुगंतस्यविशेषमाह यत्रेति गवालंभादिधर्मविशेषोयत्रविधीयतइत्यर्थः साधारणधर्मस्तुसंध्यांऽशयोरप्य-
स्त्येव २० चतुष्पात्संपूर्णः त्रेतादिषुपादेनपादेनव्येतिन्ह्रसति पादेनपादेनवर्धमानेनाधर्मेणहेतुनाएतच्चस्वरूपकथनमात्रंवैराग्यार्थंनतुधर्मसंको-
चनार्थम् २१ त्रिलोक्याबहिर्महर्लोकप्रभृतिब्रह्मलोकमभिव्याप्यचतुर्युगसहस्रमेकंदिनंयत्यस्यांविश्वसृक्ब्रह्मानिमीलतिस्वपिति २२ तत्रदि-
नस्थितिमाह निशाऽवसानइत्यादिसार्धैश्चतुर्भिः चतुर्दशमनून्प्रभंजन्पालयन्व्याप्नुवन्नित्यर्थः २३ किंचिदधिकांयुगानामेकसप्ततिंमनुवंशाःपृ-

चत्वारित्रीणिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमम् संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिच १९ संध्यांऽशयोरंतरेणयः
कालःशतसंख्ययोः तमेवाहुर्युगंतज्ज्ञायत्रधर्मोविधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृतेसमनुवर्तते सएवान्येष्वध-
र्मेणव्येतिपादेनवर्धता २१ त्रिलोक्यायुगसाहस्रंबहिराब्रह्मणोदिनम् तावत्येवनिशाताततयन्निमीलतिविश्वसृक्
२२ निशाऽवसानआरब्धोलोककल्पोऽनुवर्तते यावद्दिनंभगवतोमनून्भुंजंश्चतुर्दश २३ स्वंस्वंकालंमनुर्भुंक्तेसाधि-
कांह्येकसप्ततिम् मन्वंतरेषुमनवस्तद्वंशाऋषयःसुराः भवंतिनैवयुगपत्सुरेशाश्चानुयेचतान् २४ एषदैनंदिनःसर्गो
ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः तिर्यङ्नृपितृदेवानांसंभवोयत्रकर्मभिः २५ मन्वंतरेषुभगवान्बिभ्रत्सत्वंस्वमूर्तिभिः मन्वादि-
भिरिदंविश्वमवत्युदितपौरुषः २६ तमोमात्रामुपादायप्रतिसंरुद्धविक्रमः कालेनानुगताशेषआस्तेतूष्णींदिनात्य-
ये २७ तमेवान्वपिधीयंतेलोकाभूरादयस्त्रयः निशायामनुवृत्तायांनिर्मुक्तशशिभास्करम् २८ त्रिलोक्यांदह्यमाना-
यांशक्त्यासंकर्षणाऽग्निना यात्यूष्मणामहर्लोकाज्जनंभृग्वादयोऽर्दिताः २९ तावत्त्रिभुवनंसद्यःकल्पांतैधितसिंधवः
प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३०

थ्वीपालकाःक्रमेणभवंतिसप्तर्षिप्रभृतयस्तुयुगपत्समकालमेवभवंति सुरेशाःइंद्राःताननुवर्ततेयेगंधर्वा-
दयस्तेऽपि २४ त्रैलोक्यंवर्तयतीतितथा २५ स्वमूर्तिभिर्मन्वंतरावतारैःमन्वादिभिर्द्वारभूतैराविष्कृतपुरुषकारःसन्विश्वंरक्षति २६ रात्रिगतांस्थि-
तिमाहपंचभिःतमसोमात्रांलेशम् प्रतिसंरुद्धःप्रत्याहृतोविक्रमोयेनानुगतमनुप्रविष्टमशेषंयस्मिन् २७ तदेवस्पष्टयति अपिधीयंतइतिकर्मकर्त-
रिप्रयोगःतिरोहिताभवंतीत्यर्थःकथंनिर्मुक्तःरहितःशशिभास्करश्चयथाभवतितथा २८ भगवच्छक्तिरूपोयःसंकर्षणमुखाग्निस्तेनऊष्मणाअ-
र्दिताःसंतःजनलोकंयांति २९ कल्पांतेनएधिताःसिंधवःसमुद्राःउत्कटआटोपःक्षोभोयेषांतेचतेचंडवातेरिताऊर्मयश्च ३० छ . छ

जनलोकआलयोयेषांमहर्लोकगतानामन्येषांचतैः ३१ वैराग्यार्थमाह एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतंसर्वेषांप्राणिनामायुषः परमधिकमस्यब्रह्मणोयदा
युस्तदप्यपक्षितमिवक्षीणमिवेतिलोकोक्तिःगतप्रायमित्यर्थः ३२ तदेवाह यइति ३३ पूर्वस्यपरार्धस्यादावितित्रिभिर्वस्तुकथनमात्रम् ३४ पाद्म
त्वेहेतुः यदिति ३५ अयंतुद्वितीयस्यादौकथितः ३६ तदेवंकालेननिमित्तेनसृज्यानामायुः परिमाणमुक्त्वाकालपरिच्छेदरहितंतत्वमाह कालोय
मितिपंचभिःउपचर्यतेकेवलंनत्वनेनापिक्रमेणायुर्गणनंतस्येत्याह अव्याकृतस्यकार्योपाधिशून्यस्य अतएवानंतस्यअनादेश्चजगदात्मनोजग
त्कारणस्य ३७ तत्परिच्छेदेकालस्यासामर्थ्यादित्याह कालोऽयमीश्वरः समर्थोऽपिभूम्नः परिपूर्णस्येशितुंनैवप्रभुः समर्थः यतोधाममानिनांदे

अंतः सन्नस्मिन्सलिल आस्तेऽनंतासनोहरिः योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानोजनालयैः ३१ एवंविधैरहोरात्रैः
कालगत्योपलक्षितैः अपक्षितमिवास्यापिपरमायुर्वयःशतम् ३२ यदर्धमायुषस्तस्यपरार्धमभिधीयते पूर्वःपरा
र्धोऽपक्रांतोह्यपरोऽद्यप्रवर्तते ३३ पूर्वस्यादौपरार्धस्यब्राह्मोनाममहानभूत् कल्पोयत्राभवद्ब्रह्माशब्दब्रह्मेतियंवि
दुः ३४ तस्यैवचांतेकल्पोऽभूत्यंपाद्ममभिचक्षते यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम् ३५ अयंतुकथितःकल्पो
द्वितीयस्यापिभारत वाराहइतिविख्यातोयत्रासीत्सूकरोहरिः ३६ कालोयंद्विपरार्धाख्योनिमेषउपचर्यते अव्याकृ
तस्यानंतस्यअनादेर्जगदात्मनः ३७ कालोऽयंपरमाण्वादिर्द्विपरार्धांतईश्वरः नैवेशितुंप्रभुर्भूम्नईश्वरोधाममानिना
म् ३८ विकारैःसहितोयुक्तैर्विशेषादिभिरावृतः आंडकोशोबहिरयंपंचाशत्कोटिविस्तृतः ३९ दशोत्तराधिकैर्यत्रप्रवि
ष्टःपरमाणुवत् लक्ष्यतेऽतर्गताश्चान्येकोटिशोह्यंडराशयः ४० तदाहुरक्षरंब्रह्मसर्वकारणकारणम् विष्णोर्धामपरं
साक्षात्पुरुषस्यमहात्मनः ४१ इतिश्रीभा॰महा॰तृतीयस्कंधेएकादशोऽध्यायः ११ मैत्रेयउवाच इतिते
वर्णितःक्षत्तःकालाख्यःपरमात्मनः महिमावेदगर्भोऽथयथाऽस्राक्षीन्निबोधमे १

हगेहाभिमानिनामेवेश्वरः ३८ भूम्नइत्युक्तंतत्प्रपंचय-
न्नाह विकारैःषोडशभिर्युक्तैः अष्टप्रकृतिसंयुक्तैःसहितः तदारब्धइत्यर्थः अयमांडकोशः यत्रप्रविष्टःपरमाणुवल्लक्ष्यतइत्युत्तरेणान्वयः कीदृशः
अंतःपंचाशत्कोटियोजनविस्तृतः बहिश्चविशेषादिभिः पृथिव्यादिभिःसप्तभिरावृतः ३९ कीदृशैः आंडकोशप्रमाणाद्दशगुणमुत्तरोत्तरोऽधिकोये
षुतैः नकेवलमयमेकएवअपितुअन्येपिलक्ष्यंते ४० सर्वेषांकारणानांकारणंधामस्वरूपम् ४१ इतितृतीयेएकादशः ११ द्वादशेतुकुमारादिमनः
सर्गासमेधनात् कायद्वैधेनयोनस्त्कमनुसर्गोनुवर्ण्यते १ १

२१

अग्रइति ब्रह्मास्वसृष्टेःप्रथममविद्यावृत्तीःससर्ज तत्रतमोनामस्वरूपाप्रकाशः मोहोदेहाद्यहंबुद्धिः महामोहोभोगेच्छातामिस्रंतत्प्रतिघातेक्रोधः
अंधतामिस्रंतन्नाशेऽहमेवमृतोऽस्मीतिबुद्धिः तदेवोक्तंवैष्णवेतमोविवेकोमोहःस्यादंतःकरणविभ्रमः महामोहस्तुविज्ञेयोग्राम्यभोगसुखैषणा
मरणंह्यंधतामिस्रंतामिस्रःक्रोधउच्यते अविद्यापंचपर्वैषाप्रादुर्भूतामहात्मनइति पातंजलेऽप्येतएवोक्ताः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः
पंचक्लेशाइतिश्रीविष्णुस्वामीप्रोक्तावा अज्ञानविपर्यासभेदभयशोकाः तदुक्तम् स्याद्गुणस्थविपर्यासेत्यादि २ नबह्वमन्यतनाभ्यनंदत् ३ यद्य

ससर्जाग्रेऽधतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत् महामोहंचमोहंचतमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्ट्वापापीयसींसृष्टिंनात्मानं
बह्वमन्यत भगवद्ध्यानपूतेनमनसाऽन्यांततोऽसृजत् ३ सनकंचसनंदंचसनातनमथात्मभूः सनत्कुमारंचमुनी
न्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषेस्वभूःपुत्रान्प्रजाःसृजतपुत्रकाः तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः ५ सोऽ
वध्यातःसुतैरेवंप्रत्याख्यातानुशासनैः क्रोधंदुर्विषहंजातंनियंतुमुपचक्रमे ६ धियानिगृह्यमाणोऽपिभ्रुवोर्मध्या
त्प्रजापतेः सद्योऽजायततन्मन्युःकुमारोनीललोहितः ७ सवैरुरोददेवानांपूर्वजोभगवान्भवः नामानिकुरुमेधा
तःस्थानानिचजगद्गुरो ८ इतितस्यवचःपाद्मोभगवान्परिपालयन् अभ्यधाद्भद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिते ९
यदरोदीःसुरश्रेष्ठसोद्वेगइवबालकः ततस्त्वामभिधास्यंतिनाम्नारुद्रइतिप्रजाः १० हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुर-
ग्निर्जलंमही सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्यग्रेकृतानिते ११ मन्युर्मनुर्महिनसोमहाञ्छिवऋतुध्वजः उग्ररेताभ
वःकालोवामदेवोधृतव्रतः १२ धीर्वृत्तिरुशनोमाचनियुत्सर्पिरिलांऽबिका इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रि
यः १३ गृहाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणः एभिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानामसियत्पतिः १४ इत्यादिष्टःस
गुरुणाभगवान्नीललोहितः सत्वाकृतिस्वभावेनससर्जात्मसमाःप्रजाः १५ रुद्राणांरुद्रसृष्टानांसमंताद्ग्रसतां
जगत् निशाम्यासंख्यशोयूथान्प्रजापतिरशंकत १६ पिप्रतिकल्पंसनकादिसृष्टिर्नास्तितथापिब्राह्मसर्गत्वादिहोच्यतेयस्तुत

त्तुमुख्यसर्गादयएवप्रतिकल्पंभवंतिसनकादयस्तुब्राह्मकल्पसृष्टाएवानुवर्तंते ४ स्वभूर्ब्रह्मा ५ अवध्यातः अवज्ञातः प्रत्याख्यानमनंगी-
कृतमनुशासनंयैः ६ सचासौमन्युश्चतन्मन्युः ७ ८ ९ बालकइव १० अग्रेपूर्वमेवमयाकृतानि ११ १२ १३ सयोषणःसस्त्रीकः एभिः
स्थानैर्नामभिश्चयुक्तःप्रजाःसृज १४ सत्वंबलम् आकृतिर्नीललोहितता स्वभावस्तीव्रतातेन १५ रुद्राणांयूथानिदृष्ट्वा १६

१७ स्रष्टास्रक्ष्यति १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ अधरच्छदात् अधरोष्ठात् २६ २७ देहांतरेणकृतंसर्गंवक्तुंतद्देहत्यागेकारणमाह

अलंप्रजाभिःसृष्टाभिरीदृशीभिःसुरोत्तम मयासहदहंतीभिर्दिशश्चक्षुभिरुल्बणैः १७ तपआतिष्ठभद्रंतेस
र्वभूतसुखावहम् तपसैवयथापूर्वंस्रष्टाविश्वमिदंभवान् १८ तपसैवपरंज्योतिर्भगवंतमधोक्षजम् सर्वभूतगुहा
वासमंजसाविंदतेपुमान् १९ मैत्रेयउवाच एवमात्मभुवादिष्टःपरिक्रम्यगिरांपतिम् बाढमित्यमुमा
मंत्र्यविवेशतपसेवनम् २० अथाभिध्यायतःसर्गंदशपुत्राःप्रजज्ञिरे भगवच्छक्तियुक्तस्यलोकसंतानहेतवः २१
मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः भृगुर्वसिष्ठोदक्षश्चदशमस्तत्रनारदः २२ उत्संगान्नारदोजज्ञे दक्षोंऽगुष्ठा
त्स्वयंभुवः प्राणाद्वसिष्ठःसंजातोभृगुस्त्वचिकरात्क्रतुः २३ पुलहोनाभितोजज्ञेपुलस्त्यःकर्णयोर्ऋषिः अंगिरामुख
तोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् २४ धर्मस्तनाद्दक्षिणतोयत्रनारायणःस्वयम् अधर्मःपृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभ
यंकरः २५ हृदिकामोभ्रुवःक्रोधोलोभश्चाधरदच्छदात् आस्याद्वाक्सिंधवोमेढ्रान्निर्ऋतिःपायोरघाश्रयः २६ छा
यायाःकर्दमोजज्ञेदेवहूत्याःपतिःप्रभुः मनसोदेहतश्चेदंजज्ञेविश्वकृतोजगत् २७ वाचंदुहितरंतन्वींस्वयंभूर्हरतीम
नः अकामांचकमेक्षत्तःसकामइतिनःश्रुतम् २८ तमधर्मेकृतमतिंविलोक्यपितरंसुताः मरीचिमुख्यामुनयोविश्रंभा
त्प्रत्यबोधयन् २९ नैतत्पूर्वैःकृतंत्वद्यनकरिष्यंतिचापरे यत्त्वंदुहितरंगच्छेरनिगृह्यांगजंप्रभुः ३० तेजीयसामपिह्ये
तन्नसुश्लोक्यंजगद्गुरो यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वैलोकःक्षेमायकल्पते ३१ तस्मैनमोभगवतेयइदंस्वेनरोचिषा आत्मस्थं
व्यंजयामाससधर्मंपातुमर्हति ३२ सइत्थंगृणतःपुत्रान्पुरोदृष्ट्वाप्रजापतीन् प्रजापतिपतिस्तन्वंतत्याजव्रीडितस्तदा
३३ तांदिशोजगृहुर्घोरांनीहारंयद्विदुस्तमः कदाचिद्ध्यायतःस्रष्टुर्वेदाआसंश्चतुर्मुखात् कथंस्रक्ष्याम्यहंलोकान्स
मवेतान्यथापुरा ३४ चातुर्होत्रंकर्मतंत्रमुपवेदनयैःसह धर्मस्यपादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ वाचमित्यादिना २८

२९ त्वत्त्वत्तोयेपूर्वेब्रह्मादयोऽन्येवातैरेतन्नकृतम् अंगजंकामं ३० तेजीयसाम् अतितेजस्विनामपिसुश्लोक्यंसत्कीर्तिदंनभवति येषांतेजीयसांवृत्तम्
३१ ३२ तन्वंतनुम् ३३ कथंस्रक्ष्यामीत्यभिध्यायतः स्रष्टुर्ब्रह्मणः चतुःसंख्यामुखात् मुखात् समवेतान् सुसंगतान् यथापुरामाक्कल्पे ३४
चातुर्होत्रंहोत्रादीनांचतुर्णांकर्मतंत्रंयज्ञविस्तारः उपवेदैर्न्यायैश्चसह आश्रमास्तद्वृत्तयश्चासन् ३५ ७ ७ ७

सुखतोसुखेभ्यः ३६ चातुर्होत्रसृष्टिक्रममाहशास्त्रम् अप्रगीतंमंत्रस्तोत्रंहोतुः कर्मइज्यामध्वर्योः कर्मस्तुतिस्तोमः स्तुतिःसंगीतंस्तोमम् तदर्थ मृक्समुदायंत्रिवृत्स्तोमोभवतीत्यादिविहितमुद्गातृप्रयोज्यम् प्रायश्चित्तंब्राह्मम् ३७ उपवेदक्रममाह आयुर्वेदमिति आत्मनोमुखैः स्थापत्यंवि श्वकर्मशास्त्रम् ३८ ३९ कर्मतंत्रक्रममाह षोडश्युक्थाविति पुरीषचयनं अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः ४० विद्येतिशौचंक्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिःप रमामतेतिस्मृतेः दानमितिदयाभूताभयप्रदानस्यकलांनार्हंतिषोडशीमितिवचनात् एवंचतपःशौचंदयासत्यमितिपादाः कृतेकृताइतिप्रथमस्कंधो क्तेरविरोधः ४१ सावित्रंब्रह्मचर्यम् उपनयनादारभ्यगायत्रीमधीयानस्यत्रिरात्रम् प्राजापत्यंव्रतान्याचरतःसंवत्सरम् ब्राह्मंवेदग्रहणांतम् बृहन्नै ष्ठिकम् वार्ताअनिषिद्धकृष्यादिवृत्तिःसंचयोयाजनादिवृत्तिःशालीनम् अयाचितवृत्तिः शिलोंछनंपतितकणिशकणवृत्तिः एकवचनमार्षमिसेता

विदुरउवाच सर्वैविश्वसृजामीशोवेदादीन्मुखतोऽसृजत् यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मेब्रूहितपोधन ३६ मैत्रेय उवाच ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः शस्त्रमिज्यास्तुतिस्तोमंप्रायश्चित्तंव्यधात्क्रमात् ३७ आयु र्वेदंधनुर्वेदंगांधर्ववेदमात्मनः स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३८ इतिहासपुराणानिपंचमंवेदमीश्वरः स र्वेभ्यएववक्त्रेभ्यःससृजेसर्वदर्शनः ३९ षोडश्युक्थौपूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ आप्तोर्यामातिरात्रौचवाजपेयंसगो सवम् ४० विद्यादानंतपःसत्यंधर्मस्येतिपदानिच आश्रमांश्चयथासंख्यमसृजत्सहवृत्तिभिः ४१ सावित्रंप्राजापत्यंच ब्राह्मंचाथबृहत्तथा वार्तासंचयशालीनशिलोंछइतिवैगृहे ४२ वैखानसावालखिल्यौदुंबराःफेनपावने न्यासेकुटीच कःपूर्वबह्वोदोहंसनिष्क्रियौ ४३ आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादंडनीतिस्तथैवच एवंव्याहृतयश्चासन्प्रणवोह्यस्यदह्रतः ४४

गृहवृत्तयइति यद्वा शिलोंछइतिद्वंद्वैक्येसप्तमी एवंवृत्तिभेदेसतिगृहेस्थिताभवंतीत्यर्थः ४२ वनेस्थिताश्चत्वारः तत्रवैखानसाः आकृष्टपच्यवृत्तयः वाल खिल्याःनवेऽन्नेलब्धेपूर्वसंचितान्नत्यागिनः औदुंबराःप्रातरुत्थाययांदिशंप्रथमंपश्यंतिततआहृतैःफलादिभिर्जीवंतः फेनपाःस्वयंपतितैःफलादिभिर्जी वंतः कुटीचकःस्वाश्रमकर्मप्रधानः बह्वोदःकर्मोपसर्जनीकृत्यज्ञानप्रधानःहंसोज्ञानाभ्यासनिष्ठः निष्क्रियःप्राप्ततत्त्वः एतेचसर्वेयथोत्तरंश्रेष्ठाः ४३ न्यायादी नांपूर्वादिक्रमेणोत्पत्तिमाह आन्वीक्षिकीति आन्वीक्षिक्याद्यामोक्षधर्मकामार्थविद्याः भूर्भुवःस्वरितिव्यस्तास्तिस्रःसमस्ताचतुर्थीयथाहाश्वलायनः एवंव्याहृतयःप्रोक्ताव्यस्ताःसमस्ताइति यद्वा महइतिचतुर्थी तथाचश्रुतिः भूर्भुवःस्वरितिवाएतास्तिस्रोव्याहृतयः तासामुहस्मैतांचतुर्थीमाहाचमस्य प्रवेदयतेमहइतीति दह्रतः हृदयाकाशात् ४४

स्तुतः स्नायुतः अनुष्टुप्स्नावानीतिश्रुतेः ४५ ४६ महाकल्पेब्रह्माशब्दरूपोऽभवदित्युक्तंतदेवदर्शयन्वर्णानामुत्पत्तिमाह स्पर्शइतिसार्द्धेनस्पर्शः कादिवर्गपंचकंस्वरोऽकारादिःऊष्माणंशषसहचतुष्कम् अंतस्थायरलवाः सप्तस्वराःषड्जादयः विहारेणक्रीडया ४७ अतएवशब्दतनुत्वात्ब्रह्मणः परमेश्वरोनित्यंप्रकाशतइत्याह व्यक्ताव्यक्तवैखरी अव्यक्तः प्रणवस्तदात्मनस्तस्यब्रह्मणःपरःपरमेश्वरः आभातिकीदृशः ब्रह्मपरिपूर्णः तत्राऽव्यक्तात्मनोब्रह्मरूपेविततोऽवभाति व्यक्तात्मनोनानाशक्त्युपबृंहितइंद्रादिरूपोऽवभाति यापूर्वंविसृष्टासतीनीहारंतमोऽभवत् ततोऽपरामनिषिद्धकामा-

तस्योष्णिगासील्लोमभ्योगायत्रीचत्वचोविभोः त्रिष्टुप्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुप्जगत्यस्थ्नःप्रजापतेः ४५ मज्जायाःपंक्तिरुत्पन्नाबृहतीप्राणतोऽभवत् स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरोदेहउदाहृतः ४६ ऊष्माणमिंद्रियाण्याहुरंतस्थाबलमात्मनः स्वराःसप्तविहारेणभवंतिस्मप्रजापतेः ४७ शब्दब्रह्मात्मनस्तस्यव्यक्ताव्यक्तात्मनःपरः ब्रह्मावभातिविततोनानाशक्त्युपबृंहितः ४८ ततोऽपरामुपादायससर्गायमनोदधे ऋषीणांभूरिवीर्याणामपिसर्गमविस्तृतम् ज्ञात्वातद्धृदयेभूयश्चिंतयामासकौरव ४९ अहोअद्भुतमेतन्मेव्यापृतस्यापिनित्यदा नह्येधंतेप्रजानूनंदैवमत्रविघातकम् ५० एवंयुक्तकृतस्तस्यदैवंचावेक्षतस्तदा कस्यरूपमभूद्द्वेधायत्कायमभिचक्षते ५१ ताभ्यांरूपविभागाभ्यांमिथुनंसमपद्यत यस्तुतत्रपुमान्सोऽभून्मनुःस्वायंभुवःस्वराट् ५२ स्त्रीयासीच्छतरूपाख्यामहिष्यस्यमहात्मनः तदामिथुनधर्मेणप्रजाह्येधांबभूविरे ५३ सचापिशतरूपायांपंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतोत्तानपादौतिस्रःकन्याश्चभारत ५४ आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिसत्तम आकूतिंरुचयेप्रादात्कर्दमायतुमध्यमाम् दक्षायादात्प्रसूतिंचयतआपूरितंजगत् ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वादशोऽध्यायः १२ श्रीशुकउवाच निशम्यवाचंवदतोमुनेःपुण्यतमांनृप भूयःपप्रच्छकौरव्योवासुदेवकथादृतः १

सत्क्रांतत्नुम् शब्दब्रह्मतनुस्तस्यसदाऽस्त्येव ४८ मन्वंतरग्रहणेकारणमाह ऋषीणामित्यादिना ४९ ५० युक्तःकृतः यथोचितंकुर्वतः अतएवकस्यब्रह्मणइदंद्विधाभूतमित्याश्चर्यात् कायमद्याप्यभिचक्षते ५१ ५२ यास्त्रीसाऽस्यमहिष्यासीत् एधांबभूविरेवृद्धिंप्राप्ताः ५३ तदेवाह सचापीति ५४ यतःयासांसंततिभिः ५५ इतितृतीयस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेसिसृक्षायांमनोराकस्मिकाप्लुताम् धरामुद्धर्त्तुमुद्भूतात्क्रोडाद्दैत्यानुसूदनम् १ १ ६२ ६२ ६२

स्वयंभुवः पुत्रः तद्देहांशत्वात्सः २ विष्वक्सेनोहरिरेवाश्रयोयस्यसः ३ अतस्तस्यचरितंश्रोतव्यमित्याह रुचिरंश्रमोयस्मिन् तस्यपुंसांश्रुतस्य अंजसासुखत्वेनायमेवार्थईडितस्तुतः ननुमुकुंदपादारविंदंयेषांहृदयेषुस्तितेषांभागवतानांगुणानुश्रवणम् ४ सहस्रशीर्षश्रीकृष्णस्तस्यचरणावुपधीयेतेयस्मिन् श्रीकृष्णःशीत्वायस्योत्संगेचरणौप्रसारयतीत्यर्थः नमभ्यचष्ट अभ्यभाषतप्रणीयमानः तेनप्रवर्त्यमानः ५ वेदगर्भं ब्रह्माणम् ६ त्वमेवैकःपितासर्वेषांयतोजन्मकृत् वृत्तिदःपोषकश्चत्वमेव अतस्तवयद्यप्यन्यापेक्षानास्ति अथाप्यस्माकंतेशुश्रूषाकेनकर्मणाभ

विदुरउवाच सवैस्वायंभुवःसम्राट्प्रियःपुत्रःस्वयंभुवः प्रतिलभ्यप्रियांपत्नींकिंचकारततोमुने २ चरितं तस्यराजर्षेरादिराजस्यसत्तम ब्रूहिमेश्रद्दधानायविष्वक्सेनाश्रयोह्यसौ ३ श्रुतस्यपुंसांसुचिरश्रमस्यनन्वंजसा सूरिभिरीडितोऽर्थः तत्तद्गुणानुश्रवणंमुकुंदपादारविंदंहृदयेषुयेषाम् ४ श्रीशुकउवाच इतिब्रुवाणं विदुरंविनीतंसहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् प्रहृष्टरोमाभगवत्कथायांप्रणीयमानोमुनिरभ्यचष्ट ५ मैत्रेयउवाच यदास्वभार्ययासाकंजातःस्वायंभुवोमनुः प्रांजलिःप्रणतश्चेदंवेदगर्भमभाषत ६ त्वमेकःसर्वभूतानांजन्मकृद्वृत्तिदःपिता अथापिनःप्रजानांतेशुश्रूषाकेनवाभवेत् ७ तद्विधेहिनमस्तुभ्यंकर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु यत्कृत्वेहयशोविष्वगमुत्रचभवेद्गतिः ८ ब्रह्मोवाच प्रीतस्तुभ्यमहंतातस्वस्तिस्ताद्वांक्षितीश्वर यन्निर्व्यलीकेनहृदाशाधिमेत्यात्मनाऽर्पितम् ९ एतावत्यात्मजैर्वीरकार्याह्यपचितिर्गुरौ शक्त्याऽप्रमत्तैर्गृह्येतसादरंगतमत्सरैः १० सत्वमस्यामपत्यानिसदृशान्यात्मनोगुणैः उत्पाद्यशासधर्मेणगांयज्ञैःपुरुषंयज २१ परंशुश्रूषणंमह्यंस्यात्प्रजारक्षयानृप भगवांस्तेप्रजाभर्तुर्हृषीकेशोनुतुष्यति १२ येषांनतुष्टोभगवान्यज्ञलिंगोजनार्दनः तेषांश्रमोह्यपार्थाय यदात्मानादृतःस्वयम् १३

वेत् तद्विधेहीत्युत्तरेणान्वयः ७ हेईड्य आत्मशक्तिषु अस्मच्छक्येषुकर्मसुमध्येकेनकर्मणाभवेत् तद्विधेहिइदंकर्त्तव्यमितिकथयत्कृत्वायस्मिन्कृतेसतिविष्वक्सर्वतः अमुत्रपरलोके ८ वांयुवयोर्दंपत्योःस्वस्तिभद्रंस्तात्भूयात् यद्यतःमामांशाधि अनुशिक्षयेतिआत्मनास्वयमेवार्पितंनिवेदितम् अतःप्रीतोऽस्मि ९ अपचितिःपूजागृह्येत आज्ञेतिशेषः सनकादयोनकुर्वंतिवयंकिमितिकरिष्यामइतिएवंभूतोगतोमत्सरोयेभ्यः१० गांशासशाधिपालयेत्यर्थः पुरुषंहरिम् ११ प्रजापालकस्यतेतुष्टोभविष्यति १२ यज्ञलिंगःयज्ञमूर्तिः अपगतोऽर्थोयस्मात्केवलंश्रमायैवेत्यर्थः यद्यस्मादात्मैवस्वयंनादृतः तस्मिन्नतुष्टेस्वार्थस्यैवासिद्धेःसर्वात्मत्वाच्चतस्य १३

वर्तेयवर्तिष्ये अमीवसूदनपापनाशन अनुजानीहि अत्रस्थातव्यमित्यनुज्ञांदेहि १४ मह्यांतिन्वेदत आह यदोकःस्थानंसामही हेदेवअस्याः दे-
व्याः १५ पूर्वपाने कृते ऽपिपुनरकांड एवोद्भूतानामपांमध्येसन्नामवसन्नाम् निमग्नांसमुन्नेष्येउद्धरिष्यामि १६ चिंतामेवाह सृजतः सतः वार्भिरद्भिः
रसांरसातलम् ईश्वरेणसर्गेनियुक्तैः १७ मेअनुष्ठेयंसएवविदधातुसंपादयतुवराहतोकः सूक्ष्मोवराहः १८ स्वस्थः आकाशेस्थितःसन् १९ चि
त्रधाअनेकधा २० २१ पूर्वमंगुष्ठाग्रप्रमाणोदृष्टः गंडशिलास्थूलपाषाणः तत्समः यज्ञोविष्णुः निजरूपतिरोधानेनमेमनःखेदयन् २२ इतिमी-

मनुरुवाच आदेशेहंभगवतोवर्तेयामीवसूदन स्थानंत्विहानुजानीहिप्रजानांममचप्रभो १४ यदोकःसर्वस
त्वानांमहीमग्नामहांऽभसि अस्याउद्धरणेयत्नोदेवदेव्याविधीयताम् १५ मैत्रेयउवाच परमेष्ठीत्वपांम
ध्येतथासन्नामवेक्ष्यगाम् कथमेनांसमुन्नेष्यइतिदध्यौधियाचिरम् १६ सृजतोमेक्षितिर्वार्भिः प्लाव्यमानारसांग
ता अथात्रकिमनुष्ठेयमस्माभिःसर्गयोजितैः १७ यस्याहंहृदयादासंसईशोविदधातुमे इत्यभिध्यायतोनासाविव
रात्सहसाऽनघ वराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणकः १८ तस्याभिपश्यतःखस्थः क्षणेनकिलभारत गजमात्रःप्रव-
वृधेतदद्भुतमभून्महत् १९ मरीचिप्रमुखैर्विप्रैःकुमारैर्मनुनासह दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामासचित्रधा २० किमेतत्
सौकरव्याजंसत्त्वंदिव्यमवस्थितम् अहोबताश्चर्यमिदंनासायामेविनिःसृतम् २१ दृष्टोऽंगुष्ठशिरोमात्रःक्षणाद्गं
डशिलासमः अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदयन्मनः २२ इतिमीमांसतस्तस्यब्रह्मणःसहसूनुभिः भगवान्यज्ञपुरुषो
जगर्जागेंद्रसन्निभः २३ ब्रह्माणंहर्षयामासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान् स्वगर्जितेनककुभःप्रतिस्वनयताविभुः २४ नि
शम्यतेघर्घरितंस्वखेदक्षयिष्णुमायामयसूकरस्य जनस्तपःसत्यनिवासिनस्तेत्रिभिःपवित्रैर्मुनयोगृणन्स्म २५ तेषां
सतांवेदवितानमूर्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम् विनद्यभूयोविबुधोदयायगजेंद्रलीलोजलमाविवेश २६

मांसमानस्यसतःजगर्ज अगर्जत् गिरींद्रतुल्यः २३ गर्जनप्रयोजनमाह ब्रह्माणमिति २४ घर्घरितंतज्जात्यनुकरणध्वनिम् अनिश्चयेनयः स्वखे
दः तस्यक्षयिष्णुनाशकंतेइतिपुनरुक्तिः प्रसिद्धिख्यापनार्थात्रिभिः पवित्रैर्ऋग्यजुःसाममंत्रैरगृणन् अस्तुवन् २५ वेदैर्वितन्यतेस्तूयतेमूर्ति
र्यस्यसः अतएवात्मनोगुणान् अनुवदतितथातत्तेषांब्रह्मउच्चारितंवेदमवधार्यज्ञात्वा २६ ७ ७ ७

कथंभूतःसन् आविवेशेत्यपेक्षायामाहद्वाभ्याम् उच्चैःक्षिप्तोवालः पुच्छंयेनसखचरः आकाशचारीकठोरः कठिणः सटाः स्कंधवालान् ख
राणितीव्राणिरोमाणियस्याः सालग्यस्य खुरैराहतानि अभ्राणियेनसितदंष्ट्रः अतिशभ्रदंष्ट्रः ईक्षानिरीक्षणमेवज्योतिरालोकोयस्यतदा
प्रकाशांतराभावात् बभासेऽशोभतमहीध्रः पृथिव्याउद्धर्ता २७ क्रोडापदेशः वराहच्छद्मास्स्वयमध्वरांगोऽपिपशुरिवघ्राणेनविजिघ्रन्गृण
तः स्तोतॄन्विप्रानुद्वीक्ष्य ऊर्ध्वंवीक्ष्यकंजलमाविशत् २८ तदानींतनंससुद्रध्वनिमुत्प्रेक्षते सउदन्वान्समुद्रः आर्तइवस्तनयन् शब्दंकुर्वन्
भोयज्ञेश्वरमामांपाहिमामवेत्येवंचुक्रोश आर्तसादृश्यमाह उत्सृष्टाःप्रसारितादीर्घाऊर्मयएवभुजास्तैर्विशिष्टः आर्तत्वेहेतुः वज्रकूटोवज्र
मयःपर्वतः तद्वदंगंयद्भगवतःतस्यनिपातवेगेनविशीर्णाकुक्षिर्यस्य २९ तदारसायांरसातलेगांपृथ्वींददर्शकः त्रिपरुः त्रीणिपरूंषिसवनात्म
कानिपर्वाणियस्ययज्ञमूर्तिरित्यर्थः किंकुर्वन् क्षुरप्राआयताग्राः क्षुरास्तत्सदृशैः खुरैरपोदरयन् कथमुत्पारपारम् उत्पाराणांपारशून्यानाम-

उत्क्षिप्तवालःखचरःकठोरःसटाविधुन्वन्खररोमशत्वक् खुराहताभ्रःसितदंष्ट्रईक्षाज्योतिर्बभासेभगवान्म
हीध्रः २७ घ्राणेनपृथ्व्याःपदवींविजिघ्रन्क्रोडापदेशःस्वयमध्वरांगः करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्यविप्रान्गृ
णतोविशत्कम् २८ सवज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्णकुक्षिःस्तनयन्नुदन्वान् उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तश्चुक्रोश
यज्ञेश्वरपाहिमेति २९ खुरैःक्षुरप्रैर्दरयंस्तदापउत्पारपारंत्रिपरूरसायाम् ददर्शगांतत्रसुषुप्सुरग्रेयांजीवधानीं
स्वयमभ्यधत्त ३० स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यमहींनिमग्नांसउत्थितःसंरुरुचेरसायाः तत्रापिदैत्यंगदयापतंतंसुनाभसंदीपि
ततीव्रमन्युः जघानरुंधानमसह्यविक्रमंसलीलयेभंमृगराडिवांभसि तद्रक्तपंकांकितगंडतुंडोयथागजेंद्रो
जगतींविभिंदन् ३२

प्यपांपारम् अवसानंयथाभवतितथाविदारयन् कथंभूतः अग्रेप्रलयसमयेतत्रतास्वप्सुसुषुप्सुः शिशयिषुः
सन् जीवाधीयंतेयस्यांसर्वजीवाधारभूतायांस्वयमभ्यधत्त आभिमुख्येनदधारजठरेधृतवानित्यर्थः अनेनतदुद्धरणेऽनायासंद्योतयति ३० रसा-
याः सकाशादुत्थितःसंरुरुचेसम्यगशोभततत्रापिअंभसिगदामुद्यम्यागच्छंतंरुंधानंप्रतिघ्नंतंनसह्यःसहनानर्होविक्रमोयस्यतंदैत्यंसुनाभंच
क्रंतद्वत्संदीपितस्तीव्रोमन्युर्यस्य यद्वा मयिविद्यमानेकिमितिपरिभवंसहसइतिसुनाभेनसंदीपितस्तीव्रमन्युःसभगवान्सिंहोगजमिवलीलया
जघान ३१ गजेंद्रोजगतींक्रीडयाविदारयन् गैरिकयायथाअरुणगंडतुंडोभवतितथातस्यरक्तमेवपंकस्तेनांकितौगंडौतुंडंचयस्यसः जघानेतिपूर्वे
णैवान्वयः ३२

प्रज्ञाय आलक्ष्य अनुवाकोवैदिकंसूक्तंतत्सदृशैर्वाक्यैस्तुष्टुवुः ३३ भोअजिततेत्वयाजितंजितमितिसंभ्रमेवीप्सायज्ञैर्भाव्यते आक्रियतइतितथा त्रयींवेदमयींनिलिल्युः लीनप्रायाः कारणंपृथिव्युद्धरणंतेनसूकराय ३४ यज्ञात्मतांप्रपंचयंतः स्तुवंतिरूपमित्यादिचतुर्भिः छंदांसिगायत्र्यादीनियज्ञांगभूतच्छंद आद्यनुवादेनभगवदवयवताविधीयतेबर्हिः शब्देदीर्घाभाव आर्षः दृशिचक्षुषि चातुर्होत्रंहोत्रादिकर्मचतुष्टयम् ३५ स्रुक्स्रुहूः तुंडेमुखाग्रेस्रुवोनासिकयोः इडाभक्षणपात्रंचमसाग्रहाश्चसोमपात्राणि प्राशित्रंब्रह्मभागपात्रंग्रस्यतेऽनेनेतिग्रसनंमुखांतवर्तिच्छिद्रंचर्वणंभक्षणम् ३६ दीक्षादीक्षणीयेष्टिः अनुजन्मवारंवारमभिव्यक्तिः उपसदस्तिस्रः इष्टयः शिरोधरंग्रीवाप्रायणीयादीक्षाऽनंतरेष्टिः उदयनीयास

तमालनीलंसितदंतकोट्याक्ष्मामुत्क्षिपंतंगजलीलयांग प्रज्ञायबद्धांजलयोऽनुवाकैर्विरिंचिमुख्याउपतस्थुरीशम् ३३ ऋषयऊचुः जितंजितंतेऽजितयज्ञभावनत्रयींतनूंस्वांपरिधुन्वतेनमः यद्रोमगर्तेषुनिलिल्युरध्वरास्तस्मैनमःकारणसूकराय ३४ रूपंतवैतन्ननुदुष्कृतात्मनांदुर्दर्शनंदेवयदध्वरात्मकम् छंदांसियस्यत्वचिबर्हिरोमस्वाज्यंदृशित्वंघ्रिषुचातुर्होत्रम् ३५ स्रुक्तुंडआसीत्स्रुवईशनासयोरिडोदरेचमसाःकर्णरंध्रे प्राशित्रमास्येग्रसनेग्रहास्तुतेयच्चर्वणंतेभगवन्नग्निहोत्रम् ३६ दीक्षाऽनुजन्मोपसदःशिरोधरंत्वंप्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्यस्तवशीर्षकंक्रतोःसभ्यावसथ्यंचितयोऽसवोहिते ३७ सोमस्तुरेतःसवनान्यवस्थितिःसंस्थाविभेदास्तवदेवधातवः सत्राणिसर्वाणिशरीरसंधिस्त्वंसर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः ३८ नमोनमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्यायसर्वक्रतवेक्रियात्मने वैराग्यभक्त्यात्मजयाऽनुभावितज्ञानायविद्यागुरवेनमोनमः ३९

मान्तेष्टिः तेएवदंष्ट्रेयस्य प्रवर्ग्योमहावीरःप्रत्युपसदः पूर्वंक्रियतेसभ्योहोमरहितोऽग्निः आवसथ्यमौपासनाग्निः तयोर्द्वैक्यंतत्तवक्रतुरूपस्यशीर्षंशिरः चितयइष्टकाचयनानिपंचअसवःप्राणाः ३७ प्रातःसवनादीनि अवस्थितिः आसनंबाल्याद्यवस्थावा अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशीवाजपेयोऽतिरात्रोप्तोर्यामइतिसप्तसंस्थाविभेदाः त्वङ्मांसादिसप्तधातवः सत्राणिद्वादशाहादीनिबहुयागसंघातरूपाणि असोमायज्ञाः ससोमाःक्रतवः तद्रूपस्त्वमिष्टिर्यजनमनुष्ठानंतदेवबंधनंयस्यसः ३८ पूर्वोक्तमेवसपरिकरंकीर्तयंतः प्रणमंति नमोनमइति अखिलमंत्रादिरूपायक्रियात्मनेसामान्यव्यापाररूपाय किंच वैराग्ययुक्तकर्मसाध्यासत्वशुद्धिः ततोभक्तिः ततआत्मजयः चित्तस्थैर्यंतेन अनुभावितंसाक्षात्कृतंयज्ज्ञानंतस्मैएवंभूतज्ञानप्रदायगुरवेच ३९ छ छ

हेभूधरसभूधरासपर्वतावनादुदकान्निर्गच्छतोगजेंद्रस्यदंतादंतेन ४० त्वयाधृताभूर्विराजतइत्युक्तम् इदानींभूमंडलेनत्वद्रूपंविराजतइत्या
हुः त्रयाति अर्थेत्यर्थांतरेतेइदंरूपंदंतेनधृतंयद्भूमंडलंतेनचकास्तिशोभते शृंगेणऊढोधृतोयोघनः तेनभूयसाअतिमहताविभ्रमोविलासः ४१
लोकायवासस्थानार्थंतेपत्नींजगतांमातरम् यतस्त्वंपिताअसि एवंसतितत्रस्थिताः संतःत्वयापित्रासह अस्यैमात्रेनमसाविधेमनमनंकरिष्या
मः नमस्कारेणपरिचरेमेतिवास्वतेजः धारणशक्तिंयाज्ञिकाः मंत्रतोऽग्निमरणाविव अधाः निहितवानसि ४२ इदंचत्वयाअतिदुष्करंकृतमित्या
हुः कइति हेप्रभो तवत्वयाकृतंभुवउद्विबर्हणम् उद्धरणंत्वदन्यः कःश्रद्दधीतस्पृहयेत् अध्यवस्येदित्यर्थः त्वयिपुनरसौविस्मयोनभवतिय

दंष्ट्राग्रकोट्याभगवंस्त्वयाधृताविराजतेभूधरभूःसभूधरा यथावनान्निःसरतोदताधृतामतंगजेंद्रस्यसपत्रप-
द्मिनी ४० त्रयीमयंरूपमिदंचसौकरंभूमंडलेनाथदताधृतेनते चकास्तिशृंगोढघनेनभूयसाकुलाचलेंद्रस्ययथैव
विभ्रमः ४१ संस्थापयैनांजगतांसतस्थुषांलोकायपत्नीमसिमातरंपिता विधेमचास्यैनमसासहत्वयायस्यांस्वतेजो
ऽग्निमिवारणावधाः ४२ कःश्रद्दधीतान्यतमस्तवप्रभोरसांगतायाभुवउद्विबर्हणम् नविस्मयोऽसौत्वयिविश्वविस्म
येयोमाययेदंससृजेतिविस्मयम् ४३ विधुन्वतावेदमयंनिजवपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनोवयम् सटाशिखोद्धूतशि
वांबुबिंदुभिर्विमृज्यमानाभृशमीशपाविताः ४४ सवैबतभ्रष्टमतिस्तवैषतेयःकर्मणांपारमपारकर्मणः यद्योगमा
यागुणयोगमोहितंविश्वंसमस्तंभगवन्विधेहिशम् ४५ मैत्रेयउवाच इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवा
दिभिः सलिलेस्वखुराक्रांतउपाधत्तावितावनिम् ४६ सइत्थंभगवानुर्वींविष्वक्सेनःप्रजापतिः रसायालीलयोन्नी
तामप्सुन्यस्यययौहरिः ४७

तोविश्वेसर्वेविस्मयायस्मिन्कुतः योभवान् अतिविस्मयमत्यद्भुतमिदंविश्वंक्रियाविशेषणंवाससृजेसृष्ट-
वान् ४३ विस्मयंदर्शयंतः प्रार्थयंतेविधुन्वतेतिद्वाभ्याम् सटानांशिखाभिरग्रैःउद्धूताउच्छालिताः येशिवा अंबुबिंदवः तैःसिच्यमानावयंपवि
त्रीकृताः ४४ तवकर्मणांपारंयएषते अवलोकयतिज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः यस्यतवयोगमाययायोगुणैःसहयोगस्तेनमोहितम् अतोविश्वस्य
शंमंगलंविधेहि यथात्वामचिंत्यानंतशक्तिंज्ञात्वाभजेत्तथाऽनुगृहाणेत्यर्थः ४५ उपस्थीयमानः स्तूयमानः स्वखुराक्रांतइतिजलेऽपिधारण-
शक्त्याधानंदर्शयति अवितारक्षकः ४६ ४७ ७२ ७२ ७२ ७२

कथनीयानिमायीनिमायावंतिचरित्राणियस्यश्रवयेतश्रावयेत ऋत्वमार्षम् उशतींकमनीयाम् हृदिप्रसीदतिस्वमनसिसंतुष्यतीत्यर्थः ४८
यद्यपिसुलभाः तथाऽपिनप्रार्थनीयाइत्याह ताभिराशीर्भिरलंलवात्मभिः तुच्छाभिः नचतदाभजनस्यवैफल्यंशंकनीयमित्याह भगवद्भजन
व्यतिरेकेणफलांतरदृष्टिंविनाभजतांस्वपदप्राप्तिंस्वयमेवविधत्ते गुहाशयत्वादहैतुकींभक्तिंजानन् ४९ अतः कोनामपुराकथानांपूर्ववृत्ता-
नांमध्येकथंचिदापीयविरज्येतविरमेत् नरेतरंपशुंविना ५० इतितृतीयेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशेनिदानंतुतद्वधेव-
क्तुमुच्यते संध्यायांकश्यपाद्गर्भसंभवः कामतोदितेः १ १ तेनैवयेनक्ष्माभिरुद्धृताअनुशुश्रुमत्वन्मुखात् २ मृधोयुद्धम् ३ साधुत्वेहेतुः यद्य-

यएवमेतांहरिमेधसोहरेः कथांसुभद्रांकथनीयमायिनः शृण्वीतभक्त्याश्रवयेतवोशतींजनार्दनोऽस्याशुहृदि प्रसीदति ४८ तस्मिन्प्रसन्नेसकलाशिषांप्रभौकिंदुर्लभंताभिरलंलवात्मभिः अनन्यदृष्ट्याभजतांगुहाशयः स्वयं विधत्तेस्वगतिःपरःपराम् ४९ कोनामलोकेपुरुषार्थसारवित्पुराकथानांभगवत्कथासुधाम् आपीयकर्णांजलिभिर्भवापहामहोविरज्येतविनानरेतरम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसूकररूपानुवर्णनेत्रयोदशोऽध्यायः १३ श्रीशुकउवाच निशम्यकौषारविणोपवर्णितांहरेःकथांकारणसूकरात्मनः पुनःसपप्रच्छतमुद्यतांजलिर्नचातितृप्तोविदुरोधृतव्रतः १ विदुरउवाच तेनैवतुमुनिश्रेष्ठहरिणायज्ञमूर्तिना आदिदैत्योहिरण्याक्षोहतइत्यनुशुश्रुम २ तस्यचोद्धरतःक्षौणींस्वदंष्ट्राग्रेणलीलया दैत्यराजस्यचब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृधः ३ मैत्रेयउवाच साधुवीरत्वयापृष्टमवतारकथांहरेः यत्त्वंपृच्छसिमर्त्यानांमृत्युपाशविशातनीम् ४ ययोत्तानपदःपुत्रोमुनिनागीतयाऽर्भकः मृत्योःकृत्वैवमूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोहहरेःपदम् ५ अथात्रापीतिहासोऽयंश्रुतोमेवर्णितःपुरा ब्रह्मणादेवदेवेनदेवानामनुपृच्छताम् ६

स्मात्त्वंहरेरवतारकथांपृच्छसीतिमृत्योः पाशंविशातयतिमोचयतीतितथा ४ तदेवदर्शयति ययाकथयाउत्तानपदःपुत्रोध्रुवः मुनिनानारदेनअ-
र्भकएवयदाध्रुवायसुनंदादिभिर्विमानमानीतंतदाऽस्यदेहत्यागोऽपेक्षितःस्यादितिमत्वामृत्यावासन्नेऽपिदेहंनतत्याजकिंतुसोपानइवतस्यमूर्ध्निप
दंदत्वाविमानमारुह्यविष्णुपदमारूढः वक्ष्यतिहिपरीत्याभ्यर्च्यधिष्ण्याग्र्यंकृतस्वस्त्ययनोद्विजैः इयेषतदधिष्ठातुंबिभ्रद्रूपंहिरण्मयमिति ५ त-
योःसंग्रामेहेतुंवक्तुमितिहासंप्रस्तौति अथेति अनुपृच्छतांदेवानांब्रह्मणावर्णितइतिहासोमयाश्रुतः ६ ७ ७

तदेवप्रश्नप्रस्तावायप्रथमंहिरण्याक्षहिरण्यकशिपूत्पत्तिप्रसंगमाहदितिरित्यादिनायावदध्यायपरिसमाप्तिमरीचेःपुत्रंकश्यपंहृच्छयःकामःतेनार्दिताअतःसंध्यायामेवकामितवती ७ तदप्यग्निहोत्रशालायाम् तत्रापिसमाहितम् अग्निर्जिह्वायस्ययजुषांयज्ञानांपतिंपुरुषम् श्रीविष्णुम् ८ कृपणांबहुभाषिणीमितिवक्ष्यति तत्रएषमामितिद्वाभ्याम् कार्पण्यम् भर्तर्याप्तेतिचतुर्भिश्चबहुभाषणंवर्ण्यते दुनोतिपीडयतिविक्रम्यशौर्यमाविष्कृत्यरंभांकदलीम् ९ आयुक्तांसर्वतोऽनुनक्तुसम्यक्करोतु १० भर्तरिप्राप्तबहुमानानांस्त्रीणांयशःलोकान्आविशतेव्याप्नोति प्रजयापुत्ररूपेणतज्जायाजायाभवतियदस्यांजायतेपुनरितिश्रुतेः ११ नोऽस्माकंपितानोऽस्मान्पृथक्अपृच्छत् अयंभावः त्रयोदशाना

दितिर्दाक्षायणीक्षत्तर्मारीचंकश्यपंपतिम् अपत्यकामाचकमेसंध्यायांहृच्छयार्दिता ७ इष्ट्वाऽग्निजिह्वंपयसा
पुरुषंयजुषांपतिम् निम्लोचत्यर्कआसीनमग्न्यागारेसमाहितम् ८ दितिरुवाच एषमांत्वत्कृतेविद्वन्कामम्
आत्तशरासनः दुनोतिदीनांविक्रम्यरंभामिवमतंगजः ९ तद्भवान्दह्यमानायांसपत्नीनांसमृद्धिभिः प्रजावतीनांभद्रंते
मय्यायुंक्तामनुग्रहम् १० भर्तर्याप्तोरुमानानांलोकानाविशतेयशः पतिर्भवद्विधोयासांप्रजयाननुजायते ११ पुरा
पितानोभगवान्दक्षोदुहितृवत्सलः कंवृणीतवरंवत्साइत्यपृच्छतनःपृथक् १२ सविदित्वात्मजानांनोभावंसंतान
भावनः त्रयोदशाददत्तासांयास्तेशीलमनुव्रताः १३ अथमेकुरुकल्याणकामंकंजविलोचन आर्तोपसर्पणंभूमन्न
मोघंहिमहीयसि १४ इतितांवीरमारीचःकृपणांबहुभाषिणीम् प्रत्याहानुनयन्वाचाप्रवृद्धानंगकश्मलाम् १५
एषतेऽहंविधास्यामिप्रियंभीरुयदिच्छसि तस्याःकामंनकःकुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकीयतः १६ सर्वाश्रमानुपादाय-
स्वाश्रमेणकलत्रवान् व्यसनार्णवमत्येतिजलयानैर्यथाऽर्णवम् १७ यामाहुरात्मनोह्यर्धंश्रेयस्कामस्यमानिनि
यस्यांस्वधुरमध्यस्यपुमांश्चरतिविज्वरः १८ यामाश्रित्येंद्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः वयंजयेमहेलाभिर्दस्यून्दु
र्गपतिर्यथा १९ मप्यस्माकंत्वयिभावसाम्येवैषम्याचरणंतवानुचितमिति १२ १३ मोघंनभवतिहिमहीयसित्वादृशेमहत्तमे १४ प्रवृद्धा
नंगेनकश्मलंमोहोयस्यास्ताम् १५ संध्याकालवंचनायभार्याप्रशंसाएषइतिपंचभिः यतःयस्याःसकाशात् १६ सर्वाश्रमानुपादायेतितानप्य-
न्नादिदानेनकृच्छ्रुतस्तारयन्स्वयंतरतीत्यर्थः १७ आत्मनोदेहस्यार्धंकर्मसुद्वयोःसहाधिकारात् यच्छब्दानांतांत्वामितितृतीयश्लोकेनसंबंधः
स्वधुरंदृशदृष्टकर्मभारंविज्वरःनिश्चिंतः १८ हेलाभिर्लीलाभिःजयेमेतिसभार्यस्यैवेंद्रियाणिप्रायेणेतरस्ततोनसंपतंतीतिभावः १९ ध

तामनेकोपकारकर्त्रीं त्वां कार्त्स्न्येन अनुकर्तुं प्रत्युपकारैः त्वत्सदृशो भवितुं न प्रभवः न समर्थाः येचान्येगुणगृध्नवः गुणप्रियास्तेऽपिनसमर्थाः संपूर्णेना
प्यायुषावाशब्दात् जन्मांतरैरपिनप्रभवइत्युक्तम् २० यद्यपित्वदनुकरणमशक्यंप्रजात्यैपुत्रोत्पत्त्यैनातिवोच्चंतिनतिनिंदंतिप्रतिपालयप्रतीक्षस्व २१
स्वनिंदामगणयतीं भीषयन् श्रीरुद्रमनुवर्णयति एषेतिसप्तभिः घोराणामेषावेलात्वयंचघोरदर्शना २२ भूतपर्षद्भिर्भूतगणैः २३ तर्हि तत्संमुखत्व
मात्रं वर्जनीयमितिचेत्तत्राह श्मशानेयश्चक्रानिलः वातमंडलीतस्मिन्याधूलिस्तयाधूम्रः विकीर्णोविक्षिप्तः विद्योतो दीप्तिमान् जटाकलापोयस्य भ
स्मनाऽवगुंठः आवृतः अमलः रुक्मवद्देहोयस्य सदेवः त्रिभिः सोमार्काग्निनेत्रैः पश्यतीत्यस्योत्तरश्लोकत्रयेष्वनुषंगः एकस्यजामातरः परस्परंभ्रा
तरोव्यवह्रियंते अतोममभ्राता असौतवदेवरइतिलज्जार्थमुक्तम् २४ ननुतथाऽपिमहत्त्वेनादरणीयस्यस्वजनस्यचतवसंसर्गेक्षमेतैवतत्राह य

नवयंप्रभवस्तांत्वामनुकर्तुंगृहेश्वरि अप्यायुषावाकार्त्स्न्येनयेचान्येगुणगृध्नवः २० अथापिकाममेतंतेप्रजात्यैक
रवाण्यलम् यथामांनातिवोच्चंतिमुहूर्तंप्रतिपालय २१ एषाघोरतमावेलाघोराणांघोरदर्शना चरंतियस्यांभूतानि
भूतेशानुचराणिह २२ एतस्यांसाध्विसंध्यायांभगवान्भूतभावनः परीतोभूतपर्षद्भिर्वृषेणाटतिभूतराट् २३ श्म
शानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः भस्मावगुंठामलरुक्मदेहोदेवस्त्रिभिःपश्यतिदेवरस्ते २४
नयस्यलोकेस्वजनःपरोवानात्यादृतोनोतकश्चिद्विगर्ह्यः वयंव्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजांबतभुक्तभोगाम्
२५ यस्यानवद्याचरितंमनीषिणोगृणंत्यविद्यापटलंबिभित्सवः निरस्तसाम्यातिशयोऽपियत्स्वयंपिशाचचर्यामचर
द्गतिःसताम् २६ हसंतियस्याचरितंहिदुर्भगाःस्वात्मन्रतस्याविदुषःसमीहितम् यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैःश्व
भोजनंस्वात्मतयोपलालितम् २७ ब्रह्मादयोयत्कृतसेतुपालायत्कारणंविश्वमिदंचमाया आज्ञाकरीतस्यपिशाचच
र्याअहोविभूम्नश्चरितंविडंबनम् २८ स्यस्वजनादिर्नास्तिसमत्वादीश्वरस्यऐश्वर्यमेवाह येनचरणेनापविद्धांनिर्माल्यवत् दूरतस्त्यक्तां
तेनभुक्तभोगामजांमायांतन्मयींविभूतिंमहाप्रसादइत्याशास्महे व्रतैस्तमाराध्य २५ अनिषिद्धसुखत्यागादसौपिशाचइत्युपहासोनकार्यइत्याह
द्वाभ्याम् अस्यअनवद्यंविषयासक्तिशून्यमाचरितंबिभित्सवः भेत्तुमिच्छवः २६ समीहितम् अभिप्रेतंलोकशिक्षारूपम् अविदुषः अविद्वांसः
यद्वानविद्वान् यस्मादितितस्यसर्वज्ञस्येत्यर्थः दुर्भगानेवाह यैरितिश्वभोजनंश्वभक्ष्यंशरीरंस्वात्मतयाअयमेवात्मेतिबुद्ध्या २७ अहोअतर्क्यं ३२
तस्याचरणमित्याह ब्रह्मादयोयेनकृतान्सेतून् स्वस्वाधिकारान्पालयंतियः कारणंयस्ययेनकृतमिदंविश्वम् मायाचयस्याज्ञाकरीविभूम्नः पर
मेश्वरस्यविडंबनमतर्क्यमित्यर्थः २८

भर्त्रानिरूपकेण एवंसंविदितेज्ञापितेऽपिसतिवृषलीववेश्येव २९ विकर्मणिनिषिद्धे दिष्टाय दैवरूपायेश्वराय उपविवेशेतिमैथुनंलक्ष्यते ३० उप
स्पृश्यस्नात्वा भर्गशब्दवाच्यंविरजंज्योतिर्ध्यायन्सनातनंब्रह्मगायत्रींप्रणवंवाजजाप ३१ कर्मावद्येन कर्मदोषेण ३२ माऽवधीत् माहंस्वित्यर्थः व
धशंकाबीजमाह रुद्रइति अंहसमंहः अपराधमकरवंकृतवत्यस्मि ३३ रुत् दुःखंतत् द्रावयतीतिरुद्रस्तस्मै उग्रायानतिलंघ्यायमीढुषेसकामे
षुफलसेचनकर्त्रे निष्कामेषुशिवाय वस्तुतोन्यस्तदंडाय दुष्टेषुधृतदंडाय संहारेमन्यवे ३४ भामोभगिनीभर्ताउरुरनुग्रहोयस्यव्याधस्यनिर्दय-
स्यापिसतीपतिरित्यनेनस्त्रीणांस्वभावंस्वयमपिवेत्तीतिसूचयति ३५ स्वसर्गस्यस्वसंतानस्य आशिषंशुभम् लोक्यांलोकद्वयार्हांसंध्यायांयोनि

मैत्रेयउवाच सैवंसंविदितेभर्त्रामन्मथोन्मथितेंद्रिया जग्राहवासोब्रह्मर्षेर्वृषलीवगतत्रपा २९ सविदित्वाऽथभा
र्यायास्तंनिर्बंधंविकर्मणि नत्वादिष्टायरहसितयाऽथोपविवेशह ३० अथोपस्पृश्यसलिलंप्राणानायम्यवाग्यतः
ध्यायन्जजापविरजंब्रह्मज्योतिःसनातनम् ३१ दितिस्तुव्रीडितातेनकर्मावद्येनभारत उपसंगम्यविप्रर्षिमधोमुख्य
भ्यभाषत ३२ दितिरुवाच नमेगर्भमिमंब्रह्मन्भूतानामृषभोऽवधीत् रुद्रःपतिर्हिभूतानांयस्याकरवमं
हसम् ३३ नमोरुद्रायमहतेदेवायोग्रायमीढुषे शिवायन्यस्तदंडायधृतदंडायमन्यवे ३४ सनःप्रसीदतांभामोभ
गवानुर्वनुग्रहः व्याधस्याप्यनुकंप्यानांस्त्रीणांदेवःसतीपतिः ३५ मैत्रेयउवाच स्वसर्गस्याशिषंलोक्यामा
शासानांप्रवेपतीम् निवृत्तसंध्यानियमोभार्यामाहप्रजापतिः ३६ कश्यपउवाच अप्रायत्यादात्मनस्तेदोषा
न्मौहूर्तिकादुत मन्निदेशातिचारेणदेवानांचातिहेलनात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रेजाठराधमौ लोकान्सपा
लांस्त्रींश्चंडिमुहुराक्रंदयिष्यतः ३८ प्राणिनांहन्यमानानांदीनानामकृतागसाम् स्त्रीणांनिगृह्यमाणानांकोपिते
षुमहात्मसु ३९ तदाविश्वेश्वरःक्रुद्धोभगवाँल्लोकभावनः हनिष्यत्यवतीर्यासौयथाद्रीञ्छतपर्वधृक् ४० दिति
रुवाच वधंभगवतासाक्षात्सुनाभोदारबाहुना आशासेपुत्रयोर्मह्यंमाक्रुद्धाद्ब्राह्मणाद्विभो ४१ यमःसनिवृत्तोयस्य

३६ ते आत्मनश्चित्तस्य अप्रायत्यादशुचित्वात् मौहूर्तिकात् संध्यारूपात् उत अपिममनिदेशस्याज्ञाया अतिचारेणातिक्रमेणदेवानांरुद्रानुच
राणाम् ३७ एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिः जाठराधमौपुत्रापसदौहेचंडिकोपने ३८ हन्यमानानांसताम् ३९ शतपर्वधृक्वज्रधरइंद्रः ४० सुनाभेनो
दारोबाहुर्यस्यमह्यंममकोपितेष्विस्फुक्तत्वात् शंकितचित्तासतीप्रार्थयतेब्राह्मणान्माभूदिति ४१ ७ ७ ७

नरकाअपितथायांयांयोनिमसौगतोभवतितत्रस्थांश्चनानुगृण्हंतिकृपांनकुर्वंति ४२ कृतोयोपराधस्तेनशोकस्ततोऽनुतापस्तेनप्रत्यवमर्शनात् युक्तायुक्तविचारात् भगवतिहरौभवेश्रीरुद्रेएतैःपंचभिः कारणैः ४३ पुत्रस्यहिरण्यकशिपोःपुत्राणांमध्येएकःसतांमतोभविष्यति तमेववर्णयति गास्यंतीतिसार्द्धैःपंचभिःसमंसहसदृशंवा ४४ हीनवर्णहेमयथायोगैर्दाहादिभिरुपायैःशोध्यतेतथायस्यशीलंस्वभावमनुवर्तितुमनुगंतुंप्राप्तुंनिर्वैरादिभिःयोगैरात्मानंभावयिष्यति ४५ विश्वप्रसादेहेतुःयदात्मकंस्वदृक् आत्मसाक्षी यस्यानन्ययाभगवानेवसत्यइत्येवंभूतयादृशातोष्यतेतोषंप्राप्स्यते ४६ तत्रहेतुःसर्वाइतिमहात्माअपरिच्छिन्नदृष्टिःमहाऽनुभावःमहतामपिमध्येमहिष्ठःअतिशयेनम

नब्रह्मदंडदग्धस्यनभूतभयदस्यच नारकाश्चानुगृण्हंतियांयांयोनिमसौगतः ४२ कश्यपउवाच कृतशो
कानुतापेनसद्यःप्रत्यवमर्शनात् भगवत्युरुमानाच्चभवेमय्यपिचादरात् ४३ पुत्रस्यैवतुपुत्राणांभवितैकःसतां
मतः गास्यंतियद्यशःशुद्धंभगवद्यशसासमम् ४४ योगैर्हेमेव दुर्वर्णंभावयिष्यतिसाधवः निर्वैरादिभिरात्मानंय-
च्छीलमनुवर्तितुम् ४५ यत्प्रसादादिदंविश्वंप्रसीदतियदात्मकम् सस्वदृग्भगवान्यस्यतोष्यतेऽनन्ययादृशा ४६
सवैमहाभागवतोमहात्मामहाऽनुभावोमहतांमहिष्ठः प्रवृद्धभक्त्याह्यनुभाविताशयेनिवेश्यवैकुंठमिमंविहास्य-
ति ४७ अलंपटःशीलधरोगुणाकरोहृष्टःपरर्द्ध्याव्यथितोदुःखितेषु अभूतशत्रुर्जगतःशोकहर्तानैदाघिकंतापमि
वोडुराजः ४८ अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रंस्वपूरुषेच्छाऽनुगृहीतरूपम् पौत्रस्तवश्रीललनाललामंद्रष्टा स्फुरत्कुंड
लमंडिताननम् ४९ मैत्रेयउवाच श्रुत्वाभागवतंपौत्रममोदतदितिर्भृशम् पुत्रयोश्चवधंकृष्णाद्विदित्वा-
सीन्महामनाः ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदितिकश्यपसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः १४

हान्प्रवृद्धयाभक्त्यानुभावितेशोधितेचित्तेवैकुंठंहरिंनिवेश्यदेहाद्यभिमानंत्यक्ष्यति ४७ महाभागवतत्वमाह अलंपटइति शीलधरःसत्स्वभावःगुणानांधैर्यादीनामाकरःजन्मभूमिःपरेषांसमृद्ध्याहृष्टःपरेषुदुःखितेषुसत्सुनभूतोजातः शत्रुर्यस्य निदाघेभवंतापंचंद्रोयथाहरतिएवंजगतःशोकहर्ताभविष्यति ४८ अपरिच्छिन्नदृष्टित्वमाह अंतरितिस्वपुरुषाणामिच्छयापुनःपुनर्गृहीतानिरूपाणियेनश्रीरेवललनासुंदरीतस्याःललामंमंडनंद्रष्टाद्रक्ष्यति ४९ महामनाःसोत्साहचित्ताहरिणासहयुद्धेनमरणेपुत्रयोःकीर्तिःसद्गतिश्चभवेदिति ५० इतितृतीयस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४

हतप्रभैःसुरैःपृष्टःप्राहपंचदशेविधिः तद्बीजंविप्रशापादिवैकुंठेविष्णुभृत्ययोः १ नदेवंदेवानांब्रह्मणश्चसंवादप्रस्तावमुक्त्वेदानींतंसंवादंवक्तु
माह प्राजापत्यंकाश्यपंतेजोवीर्यंपरेषांतेजोहंतीतितथाआर्षःस्वपुत्राभ्यांकरिष्यतेयत्सुराणामर्दनंपीडनंतस्मात्शंकमाना १ तेनगर्भतेज
साहतालोकेनिरस्तसूर्यादिप्रकाशेहतौजसःहतप्रभावाःध्वांतेनव्यतिकरंसंकरम् २ वेत्थजानासिकिंविचारयसि यद्यतोवयंसंविग्नाभीताः
अव्यक्तमज्ञातम् नस्पृष्टंवर्त्मज्ञानप्रचारोयस्य ३ ब्रह्माणंपरमेश्वरत्वेनस्तुवंतःप्रार्थयंतेदेवदेवेतिसप्तभिः लोकनाथानांशिखामणेभावविन्
अभिप्रायज्ञोऽसिकेनाभिप्रायेणदितेर्गर्भोवर्धतइतिजानासीत्यर्थः ४ विज्ञानंवीर्यंबलंयस्यइदंब्रह्मदेहमुपेयुषेप्राप्तवतेगृहीतोगुणभेदःरजो

मैत्रेयउवाच प्राजापत्यंतुतत्तेजःपरतेजोहनंदितिः दधारवर्षाणिशतंशंकमानासुरार्दनात् १ लोकेतेनह
तालोकेलोकपालाहतौजसः न्यवेदयन्विश्वसृजेध्वांतव्यतिकरंदिशाम् २ देवाऊचुः तमएतद्विभोवेत्थसं
विग्नायद्वयंभृशम् नह्यव्यक्तंभगवतःकालेनास्पृष्टवर्त्मनः ३ देवदेवजगद्धातर्लोकनाथशिखामणे परेषा-
मपरेषांत्वंभूतानामसिभाववित् ४ नमोविज्ञानवीर्यायमाययेदमुपेयुषे गृहीतगुणभेदायनमस्तेव्यक्तयोनये
५ येत्वानन्येनभावेनभावयंत्यात्मभावनम् आत्मनिप्रोतभुवनंपरंसदसदात्मकम् ६ तेषांसुपक्वयोगानांजित
श्वासेंद्रियात्मनाम् लब्धयुष्मत्प्रसादानांनकुतश्चित्पराभवः ७ यस्यवाचाप्रजाःसर्वागावस्तंत्येवयंत्रिताः हरंति
बलिमायत्तास्तस्मैमुख्यायतेनमः ८ सत्वंविधत्स्वशंभूमंस्तमसालुप्तकर्मणाम् अदभ्रदययादृष्ट्याआपन्ना
नर्हसीक्षितुम् ९
गुणोयेनव्यक्तस्यप्रपंचस्ययोनयेकारणायनव्यक्ताकेनापिप्रमाणेनविज्ञातायोनिर्यस्येतिवा ५ सकामतयाप्रतिक्ष-
णंदुःखमनुभवंतोनिष्कामभक्तान्स्तुवंत आहुर्द्वाभ्याम् येत्वात्वामनन्येननिष्कामेनभावेनभक्त्याध्यायंतिआत्मनोजीवान्भावयतीतितथात्व
स्मिन्प्रोतानिग्रथितानिभुवनानियेनचेतनाचेतनप्रपंचकारणमित्यर्थः तत्रहेतुःसदसदात्मकंकार्यकारणरूपंवस्तुतस्ताभ्यांपरम् ६ जितःश्वा
सइंद्रियाणिआत्मामनश्चयैः अतःसुपक्वयोगाः अतएवप्राप्तोयुष्मत्प्रसादोयैस्तेषाम् ७ अन्येतुनित्यंकर्मक्लेशिनइत्याहुः यस्येतितंत्यादाम
न्याआयत्ताअधीनाःमुख्यायनियंत्रेप्राणरूपायेतिवा तथाचश्रुतिः तस्यवाक्तंतिर्नामानिदामानिइत्यादि ८ तमसाअहोरात्रविभागाभावे-
नलुप्तानिकर्माणियेषाम् आपन्नान् आपद्गतानस्मान् ९ छ छ छ छ

आपत्कारणमाहुः एषगर्भः तस्यविशेषणम् अर्पितंनिक्षिप्तंकाश्यपमोजोवीर्यं दिशस्तिमिरयन् तमोव्याप्ताःकुर्वन् १० दितेः कुक्षौस्थितंज्ञा-
त्वाब्रह्मस्यदेवानांयेशब्दाविज्ञप्तिवाक्यानितेषांगोचरोविषयभूतःप्रत्यभाषत ११ युष्मत्सकाशात्पूर्वंजाताः १२ वैकुंठाख्यंलोकंययुः १३
तंवर्णयतिवसंतीत्यादिद्वादशभिः वैकुंठस्यहरेरिवमूर्तिर्येषांतेनिमित्तंफलंननिमित्तंप्रवर्तकंयस्मिन् निष्कामेणधर्मेणेत्यर्थः आराधयन्
आराधितवंतः १४ यत्रेति शब्दगोचरावेदांतैकवेद्यः विरजंसत्वमूर्तिविष्टभ्याधृत्वावृषोधर्ममूर्तिः स्वानांस्वान् १५ तत्रत्यंवनंविशिनष्टियत्रे-
तिचतुर्भिः सर्वेषुऋतुषुश्रीःपुष्पादिसंपद्येषांतैः १६ चरितानिचरित्राणिभर्तुःप्रभोः अनुविकसंत्यः मधुमकरंदः तद्युक्तामाधव्योवासंत्योल

एषदेवदितेर्गर्भओजःकाश्यपमर्पितम् दिशस्तिमिरयन्सर्वावर्धतेऽग्निरिवैधसि १० मैत्रेयउवाच सप्रहस्य
महाबाहोभगवान्शब्दगोचरः प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन्रुचिरयागिरा ११ ब्रह्मोवाच मानसामेसुतायु-
ष्मत्पूर्वजाःसनकादयः चेरुर्विहायसालोकाल्लोकेषुविगतस्पृहाः १२ तएकदाभगवतोवैकुंठस्यामलात्मनः ययुर्वैकुंठ
निलयंसर्वलोकनमस्कृतम् १३ वसंतियत्रपुरुषाःसर्वेवैकुंठमूर्तयः येनिमित्तनिमित्तेनधर्मेणाराधयन्हरिम् १४ यत्र
चाद्यःपुमानास्तेभगवान्शब्दगोचरः सत्वंविष्टभ्यविरजंस्वानांनोमृडयन्वृषः १५ यत्रनैःश्रेयसंनामवनंकामदुघैर्द्रुमैः
सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिवमूर्तिमत् १६ वैमानिकाःसललनाश्चरितानियत्रगायंतिलोकशमलक्षपणानिभर्तुः
अंतर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनांगंधेनखंडितधियोऽप्यनिलंक्षिपंतः १७ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंस
शुकतित्तिरिबर्हिणांयः कोलाहलोविरमतेऽचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपेहरिकथामिवगायमाने १८ मंदारकुंदकुरु-
बोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः गंधेऽर्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायस्मिंस्तपःसुमनसोबहुमा
नयंति १९ ताः यद्वा अनुविकसन्मधवःप्रसरन्मकरंदाः माधव्यः मधुकालीनाः सुमनसः तासांगंधेनखंडिताविभ्रिताधीर्येषांतेऽपितद्गंधप्रापक
मनिलंक्षिपंतः तिरस्कुर्वतोगायंति अनेनभगवत्पार्षदानांनिरतिशयविषयसुखेऽपिभगवद्गुणानंदासक्तिर्दर्शिता १७ अनन्यभृताःकोकिलाः दा-
त्यूहश्चातकः अचिरमात्रंक्षणमात्रंविरमति अनेनतत्रत्यपक्षिणामपिहरिकथाश्रवणादिपरमानंदोदर्शितः १८ मंदारपारिजातौसुरतरुविशेषौ
कुरबस्तिलकवृक्षः उत्पलंरात्रिविकाशिअंबुजंदिनविकाशिपुन्नागोनागकेसरः एताःसुमनसःपुष्पजातयः सुगंधाअपितुलसिकाभरणेनश्रीहरि
णातुलस्यागंधेऽर्चितेसतियस्मिन्वनेतस्यास्तपोबहुमानयंति अनेनतत्रत्यागुणग्राहिणएवनमत्सरिणइत्युक्तं एवंभूतंवनंयत्रतद्वैकुंठंययुरिति
पूर्वेणान्वयः १९

पुनर्वैकुंठमेवविशिनष्टि तत्संकुलंव्याप्तंभवतिकैर्हरिपदयोरानतिः प्रणामः तावन्मात्रेणदृष्टैर्भक्तानांविमानैः नकर्मादिप्राप्यैर्वैडूर्यमारकतैर्हे
ममयैश्चविमानैः बृहंतिकटितटानियासांस्मितशोभीनिमुखानियासांता अपिकृष्णेआत्मायेषांरजःकामसुत्स्मयाद्यैः परिहासादिभिः नआ
दधुर्नजनयामासुः २० श्रीलक्ष्मीःरूपिणीमनोहरमूर्तिधारिणीसतीश्रीहरेः सद्मनिसंमार्जनंकुर्वतीवयस्मिन् लोकेसंलक्ष्यते चरणारविंदं
क्वणयतीनूपुरेणशब्दयंती विमुक्तोदोषश्चांचल्यंयया यद्वा मुक्तेनदोषाप्रसारितेनबाहुनाकीदृशेसद्मनिस्फटिकमयानिकुड्यानियस्मिन्म
ध्येमध्येचशोभार्थमुपेतंसंयुक्तंहेमयस्मिन् यस्याअनुग्रहणेश्रीरनुग्रहंकरोत्वित्येतदर्थमन्येषांब्रह्मादीनांयत्नःसा अयंभावः यद्यपितत्ररजो
नास्त्येवतथाऽपिस्वर्णपट्टिकाऽवच्छिन्नभित्तिभागेषुबहुधाप्रतिबिंबितासतीलीलांऽबुजंभ्रामयंतीविनयभक्तिभ्यांतथालक्ष्यतइति २१ अंग
हेदेवाः यद्यस्मिँल्लोकेश्रीरेवंअमतअमंस्तमेनेकिंकुर्वतीविद्रुममयानितटानियासाम् अमलाअमृततुल्याआपोयासांतासुवापीषुनिजवनेल

तत्संकुलंहरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैडूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः येषांबृहत्कटितटाःस्मितशोभिमुख्यः कृष्णात्मनांनर
जआदधुरुत्स्मयाद्यैः२० श्रीरूपिणीक्वणयतीचरणारविंदंलीलांबुजेनहरिसद्मनिमुक्तदोषा संलक्ष्यतेस्फटिककुड्य
उपेतहेम्निसंमार्जतीवयदनुग्रहणेऽन्ययत्नः २१ वापीषुविद्रुमतटास्वमलामृताप्सुप्रेष्यान्वितानिजवनेतुलसीभिरी
शम् अभ्यर्चतीस्वलकमुन्नसमीक्ष्यवक्त्रमुच्छेषितंभगवतेत्यमतांगयच्छ्रीः २२ यन्नव्रजंत्यघभिदोरचनानुवादा-
च्छृण्वंतियेऽन्यविषयाःकुकथामतिघ्नीः यास्तुश्रुताहतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपंत्यशरणेषुतमस्सुहंत २३
येऽभ्यर्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ञानंचतत्त्वविषयंसहधर्मयत्र नाराधनंभगवतोवितरंत्यमुष्यसंमोहितावितनया
बतमाययाते २४ स्वभावनेपरिचारिकाभिरन्वितातुलसीभिः श्रीविष्णुंपूजयंतीतदाउदकेप्रतिबिंबितंशोभनालकयुक्तसुलक्ष्णनासिकायु-
क्तंचस्ववक्त्रंवीक्ष्यभगवताउच्छेषितंचुंबितमित्यमन्यत अनेनलक्ष्म्याअपिसौभाग्यस्फुरत्वंभगवदनुग्रहेणैवेतिद्योतितम् २२ पुनःकथंभूतंतत्
यद्वैकुंठंनव्रजंति केयेकुकथाः शृण्वंति कास्ताः अघंभिनत्तीत्यघभित् तस्यहरेःरचनासृष्ट्यादिलीलातस्या अनुवादादन्यविषयाः अर्थकामादि
वार्ताःमतिभ्रंशिकाः तेषामव्रजनेहेतुः यास्तुहतभाग्यैर्नरैःश्रुताःसत्यः तांस्तान् श्रोतॄन् अशरणेषुनिराश्रयेषुतमस्सुनरकेषुक्षिपंति हंतखे-
देकथंभूताः आत्तःसारः श्रोतॄणांपुण्यंयाभिस्ताः २३ प्रसंगात्तान् शोचंतिनोऽस्माभिर्ब्रह्मादिभिरप्यभ्यर्थितांनृगतिंमनुष्यजातिंप्रपन्नाःप्राप्ताः
संतोऽपिहरेराराधनंनकुर्वंतिकीदृशींनृगतिंयत्रयस्यांधर्मसहितंतत्त्वज्ञानंभवति तदुभयसाधकत्वात्तस्याः तेऽमुष्यभगवतोविस्तृतयामायया

नुसंमोहिताः बतेतिखेदेयदिचैवंसंबंधः केवलंतएवनव्रजंतिकिंतुयेभगवदाराधनंनकुर्वंतितेऽपितेषांमायामोहितत्वादिति २४ पुनःकथं-
भूतंयच्चनःउपरिस्थितंव्रजंति केअनिमिषांदेवानामृषभः श्रेष्ठोहरिस्तस्यानुवृत्त्यादूरेयमोयेषांयद्वा दूरीकृतयमनियमाः पाठांतरेदूरीकृता-
हंकाराइत्यर्थः स्पृहणीयंकरुणादिशीलंयेषाम् किंच भर्तुः हरेः यत्कयशः तस्यमिथः कथनेयोऽनुरागस्तेनवैक्लव्यंवैवश्यंतेनबाष्पकलातया
सहपुलकीकृतमंगंयेषाम् यद्वानःउपरीतिव्रजतांविशेषणंनिरहंकारत्वादस्मत्तोऽपियेऽधिकास्तेयद्व्रजंतीत्यर्थः २५ तत्तदा अपूर्वंवैकुंठम् भ
योअनंतरमुपेत्यमुनयः परामुत्कृष्टांमुदमापुः अपूर्वत्वेहेतवः विश्वगुरुणाहरिणाअधिकृतमधिष्ठितंभुवनानामेकमेववंद्यंदिव्यमलौकिक
म् विचित्राणिविबुधाग्र्याणांविमानानितेषांशोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति अष्टांगयोगप्रभावेणोपेत्यपरमेश्वरेतुयोगमायेतिचि-

यच्चव्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्यादूरेयमाह्युपरिनःस्पृहणीयशीलाः भर्तुर्मिथःसुयशसःकथनानुरागवैक्लव्य
बाष्पकलयापुलकीकृतांगाः २५ तद्विश्वगुर्वधिकृतंभुवनैकवंद्यंदिव्यंविचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः आपुः
परामुदमपूर्वमुपेत्ययोगमायाबलेनमुनयस्तदथोविकुंठम् २६ तस्मिन्नतीत्यमुनयःषडसज्जमानाःकक्षाःसमान
वयसावथसप्तमायाम् देवावचक्षतगृहीतगदौपरार्ध्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ २७ मत्तद्विरेफवनमालिक
यानिवीतौविन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये वक्त्रंभ्रुवाकुटिलयास्फुटनिर्गमाभ्यांरक्तेक्षणेनचमनाग्रभसंदधा
नौ २८ द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वापूर्वायथापुरटवज्रकपाटिकायाः सर्वत्रतेऽविषमयामुनयःस्वदृष्ट्यावि
श्वंचरंत्यविहताविगताभिशंकाः २९ -च्छक्तिविलासइतिद्रष्टव्यम् २६ तस्मिन्वैकुंठेषट्कक्षाः प्राकारद्वाराणि असज्जमानाः
भगवद्दर्शनोत्कंठयातत्तदद्भुतदर्शनआसक्तिमकुर्वाणाः द्वारपालौदेवावपश्यन् समानंवयोवयोः गृहीतेगदेयाभ्यांपरार्ध्यैः केयूरादिभिः
विटंकः सुंदरोवेषोययोः २७ तावेववर्णयतिमत्ताद्विरेफायस्यांतयावनमालयानिवीतौकंठलंबिन्या अलंकृतौ असितानीलाः चतुष्टये
चतुःसंख्याकाः बाहवस्तेषांमध्येविन्यस्तयावक्त्रंचमनाग्रभसंकिंचित्क्षुब्धंदधानौ स्फुटौउत्फुल्लौनिर्गमौश्वासमार्गौनासापुटेताभ्या
म् २८ एतयोर्मिषतोः पश्यतोः तावनादृत्यापृष्ट्वैवयाः पूर्वाः षट्द्वारः पुरटालंकृतवज्रमय्यः कपाटिकायास्कृताः यथाविविशुः तथास ३५
प्तमायामपिद्वारितेविविशुः अप्रश्नेहेतुः सर्वत्रयअविहताः अनिवारिताः संचरंतिनिःशंकत्वेहेतुः अविषमयाचस्वदृष्ट्येति २९
श्रीगुरुदत्तपरब्रह्मणेनमः श्रीगोपालोविजयते ९ ९ ९ ९

वातरशनान्नग्नान्वृद्धानपिपंचवर्षबालकवत् प्रतीयमानान्चकारादाज्ञयाच अस्खलयतांनिवारितवंतौननस्खलनमर्हंतीतितथातान् अ
होअत्रापिधार्ष्ट्यमित्येवंतेषांतेजोविहस्य भगवतोब्रह्मण्यदेवस्यप्रतिकूलंशीलंययोः ३० हरेर्द्वारपालपतिभ्यांदेवेषुपश्यत्सुवार्यमाणास्तेमुनयः
कोवामित्यादिश्लोकत्रयीमूचुः सुहृत्तमः श्रीहरिः तस्यदिदृक्षितंदर्शनेच्छातस्यभंगेसतिकामस्यानुजः क्रोधः तेनसहसाऽकस्मादेवउपप्लुतानिक्षु-
भितान्यक्षीणियेषांतेसुष्ठुपूज्यतमाअपीतिनिषेधानर्हत्वेक्रोधानर्हत्वेवाहेतुः ३१ उच्चैर्महत्त्वाभगवत्परिचर्ययाएतत्प्राप्यइहवैकुंठेनिवसतांतद्ध
र्मिणांभगवद्धर्मिणांसमदर्शिनांमध्येवांयुवयोरेवकोऽयंविषमःस्वभावःकैश्चित्सेव्यत्वंकैश्चिन्नेत्येवंभूतः ननुस्वामिनोरक्षाऽर्थंद्वारपालयोरेषः
स्वभावोगुणएवेतिचेदतआहुः तस्मिन्निति कुहकयोः कपटयोः आत्मवत्स्वदृष्टांतेनयथाआवांकपटौतथाऽन्योऽपिकश्चित्कपटःप्रवेक्ष्यतीति अयं-

तान्वीक्ष्यवातरशनांश्चतुरःकुमारान्वृद्धान्दशार्धवयसोविदितात्मतत्त्वान् वेत्रेणचास्खलयतामतदर्हणांस्तौतेजोविह
स्यभगवत्प्रतिकूलशीलौ ३० ताभ्यांमिषत्स्वनिमिषेषुनिषिध्यमानाःस्वर्हत्तमाह्यपिहरेःप्रतिहारपाभ्याम् ऊचुःसुहृत्त
मदिदृक्षितभंगईषत्कामानुजेनसहसातउपप्लुताक्षाः ३१ मुनयऊचुः कोवामिहैत्यभगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्ध
र्मिणांनिवसतांविषमःस्वभावः तस्मिन्प्रशांतपुरुषेगतविग्रहेवांकोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः ३२ नह्यंतरंभग
वतीहसमस्तकुक्षावात्मानमात्मनिनभोनभसीवधीराः पश्यंतियत्रयुवयोःसुरलिंगिनोःकिंव्युत्पादितंह्युदरभेदिभ
यंयतोऽस्य ३३ तद्वाममुष्यपरमस्यविकुंठभर्तुःकर्तुंप्रकृष्टमिहधीमहिमंदधीभ्याम् लोकानितोव्रजतमंतरभावदृ
ष्ट्यापापीयसस्त्रयइमेरिपवोऽस्ययत्र ३४

भावः नह्यत्रभगवद्भक्तंविनाकश्चिदागच्छति नचेश्वरेप्रशांतत्वादविद्यमानविरोधेभयशंका
अतोयुवांकेवलंधूर्तावेवेति ३२ भयशंकाबीजंचभेदः सचकस्याप्यस्मिन्नास्तीत्याहुः नहीति समस्तंविश्वंकुक्षौयस्य यत्रयदाइहभगवतिधीराविद्वांसः आत्मनोऽतरंभेदंनपश्यंतिकिंत्वस्मिन्परमात्मनिआत्मानमंतर्भूतंपश्यंतिमहाकाशेघटाकाशमिवतदायथाऽन्यस्यराजादेःउदरभेदिउदर
भेदयुक्तंभयंभवतितथाऽस्यश्रीहरेस्तादृग्भयंयतः येनकारणेनसुरवेषधारिणोर्युवयोर्विशेषेणोत्पादितंतत्किंनकिंचिदित्यर्थः ३३ तत्तस्मादमुष्य
वैकुंठनाथस्यभृत्याभ्यांयुवाभ्यांप्रकृष्टंभद्रमेवकर्तुंइहास्मिन्नपराधेयत्युक्तंतद्धीमहिचिंतयेम तदेवाहुः अंतरस्यभेदस्यभावः सत्तातद्दर्शनेनइ
तःवैकुंठलोकात्व्रजतंयत्रयेषुलोकेषुअस्यपापीयसोऽतरदृष्टुः इमेकामः क्रोधस्तथालोभइतिगीतोक्तास्त्रयोरिपवोभवंतिइतोवैकुंठात् पापीयसो
लोकानितिवा ३४

इतितेषामीरितंभाषणंघोरमवधार्यतंचब्रह्मदंडंब्रह्मशापमवधार्यतंचास्त्रसमूहैरप्यनिवार्यमवधार्यहरेरनुचरौअतिकातरेणअतिकातर्येणभये
नतत्पादग्रहणंकुर्वंतौसंतौदंडवदपतताम् कथंभूतस्यहरेः एवंभूतेभ्योमुनिभ्यःताभ्यामपिउरुअधिकंबिभ्यतः भयंभावयतः अहोअपराद्धमस्मा
भिरित्यनुतप्यमानानूचतुः अधोनिअधवति यउचितोदंडः सएवभगवद्भिरकारिनात्रभवतामपराधः कश्चित् अतोसौनौ आवयोः भूयात् यः
अशेषमपिस्मरहेलनम् ईश्वराज्ञाऽतिक्रमरूपंपापंहरेत् किंतुयुष्माकंयः कृपानिमित्तोऽनुतापः तस्यलेशेननौअधोऽधोमूढयोनीर्व्रजतोरपिभगव-
त्स्मृतिप्रतिघातकोमोहोनभवेत् किंतुमोहोऽपिस्मृतिमेवप्रवहतादितिप्रार्थना ३६ एवंस्वानांमहत्सु अतिक्रममपराधंतत्क्षणमेवविबुध्यतस्मिन्
यत्रतेरुद्धास्तंदेशंययौ आर्याणांहृद्यःमनोज्ञःचरणौचलयन्निति अयंभावःमच्चरणदर्शनप्रतिघातजंक्रोधंतौदर्शयन् शमयिष्यामीतित्वराव्याजे

तेषामितीरितमुभाववधार्यघोरंतंब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्रपूगैः सद्योहरेरनुचरावुरुबिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामति
कातरेण ३५ भूयादघोनिभगवद्भिरकारिदंडोयोनौहरेतसुरहेलनमप्यशेषम् मावोऽनुतापकलयाभगवत्स्मृतिघ्नो
मोहोभवेदिहतुनौव्रजतोरधोऽधः ३६ एवंतदैवभगवानरविंदनाभःस्वानांविबुध्यसदतिक्रममार्यहृद्यः तस्मिन्ययौ-
परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौचलयन्सहश्रीः ३७ तंत्वागतंप्रतिहृतौपयिकंस्वपुंभिस्तेऽचक्षताऽक्षविषयं
स्वसमाधिभाग्यम् हंसश्रियोर्व्यजनयोःशिववायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबुम् ३८ कृत्स्नप्रसादसुमु
खंस्पृहणीयधामस्नेहावलोककलयाहृदिसंस्पृशंतम् श्यामेपृथावुरसिशोभितयाश्रियास्वश्चूडामणिंसुभगयंत
मिवात्मधिष्ण्यम् ३९ नपश्यामेवपयौ श्रीसाहित्यंचनिष्कामानामपिविभूतिः पूरयित्वाक्षमापयितुम् ३७ तत्रतैर्दृष्टंदेवमनुवर्णय
तिपंचभिः तंतुआगतंते अचक्षत अपश्यन् आपंचमादिदमेवक्रियापदम् स्वपुंभिः शीघ्रंप्रतिहृतमानीतमौपयिकंगमनोचितंछत्रपादुका
दियस्य कथंभूतंस्वसमाधिनाभाग्यंभजनीयंफलंयद्ब्रह्मतदेवाक्षविषयंहंसवत् श्रीर्ययोस्तयोरुभयतश्चलतोर्व्यजनयोर्यःशिवोऽनुकूलोवा
युःतेनलोलंतश्चलंतः शुभ्रातपत्रशशिकेसराः शुभ्रंयदातपत्रंतदेवशशिसाहश्याच्छशीतस्यकेसराः मुक्ताहारविलंबाः तेभ्योगलंतिशीक
रांबूनियस्मिन्तम् शीकरोंऽबुकणः ३८ कृत्स्नस्यद्वारपालमुनिवृंदस्यप्रसादेसुमुखम् स्पृहणीयानांगुणानांधामस्थानम् स्नेहावलोककल
याप्रेमकटाक्षेणहृदिसंस्पृशंतंसुखयंतम् त्रैलोक्यविवक्षापक्षेसत्यलोकपर्यंतःस्वर्गःतस्यचूडामणिवत्स्थितंस्वधिष्ण्यंवैकुंठंसुभगयंतंशो
भयंतम् ३९

पृथुर्नितंबः आश्रयत्वेनविद्यतेयस्यतस्मिन् पीतांशुकेअलिभिर्नादितयावनमालयाचयुक्तम् स्रभगयंतमितिपूर्वेणैववासंबंधः वल्गुसुप्रकोष्ठेषुव लयानियस्यगरुडस्यस्कंधेविन्यस्त एकोहस्तोयेनइतरेणान्येन अब्जंलीलाकमलंधुनानंभ्रामयंतंविन्यस्येतिपाठेचवल्गित्यादिहस्तस्यविशेषणम् ४० स्वकांत्याविद्युतःक्षिपंतीयेमकराकारेकुंडलेतयोर्मंडनस्यार्हेगंडस्थलेयस्मिन् तच्चतदुन्नसंचसुखंयस्य मणियुक्तंकिरीटंयस्य दोर्दंडानांखंडस मूहः तस्यविवरेमध्येस्थितेनहरतामनोहरेणविहरतेतिवापरार्ध्यउत्कृष्टः तेनहारेणकंधरायांस्थितेन ४१ किंबहुनाइंदिरायाःउत्स्मितम् अहमेव सर्वसौंदर्यनिधिरित्यहंकरणमत्रभगवत्सौंदर्येउपसृष्टमस्तंगतमितिस्वानांभक्तानांधियारचितंभृत्यैःस्वमनस्येवंवितर्कितमित्यर्थः कुतः बहुसौष्ठवे नसौंदर्येणआढ्यंयुक्तंकिंचमह्यंममभवस्येश्वरस्यभवतांचकृते अंगंभजंतंमूर्तिंप्रकटयंतम् अचक्षतनिरीक्ष्यचक्रैःशिरोभिर्मुदानेमुः नमश्चक्रुः

पीतांशुकेपृथुनितंबिनिविस्फुरंत्याकांच्याऽलिभिर्विरुतयावनमालयाच वल्गुप्रकोष्ठवलयंविनतासुतांसेविन्य स्तहस्तमितरेणधुनानमब्जम् ४० विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखंमणिमत्किरीटम् दोर्दंड खंडविवरेहरतापरार्ध्यहारेणकंधरगतेनचकौस्तुभेन ४१ अत्रोपसृष्टमितिचोत्स्मितमिंदिरायाःस्वानांधियाविरचि तंबहुसौष्ठवाढ्यम् मह्यंभवस्यभवतांचभजंतमंगंनेमुर्निरीक्ष्यनवितृप्तदृशोमुदाकैः ४२ तस्यारविंदनयनस्यपदार विंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः अंतर्गतःस्वविवरेणचकारतेषांसंक्षोभमक्षरजुषामपिचित्ततन्वोः ४३ तेवाअ मुष्यवदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्यसुंदरतराधरकुंदहासम् लब्धाशिषःपुनरवेक्ष्यतदीयमंघ्रिद्वंद्वंनखारुणमणिश्रय णंनिदध्युः ४४ पुंसांगतिंमृगयतामिहयोगमार्गैर्ध्यानास्पदंबहुमतंनयनाभिरामम् पौंस्नंवपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्प त्तिकैःसमगृणन्युतमष्टभोगैः ४५

नविशेषेणतृप्ताद‍ृशोनेत्राणियेषांते ४२ स्वरूपानंदादपितेषांभजनानंदाधिक्यमाह तस्यपादारविंदकिंजल्कैः केसरैर्मिश्रायातुलसीतस्यामकरंदेनयुक्तोवायुः स्वविवरेणनासाछिद्रेणअक्षरजुषांब्रह्मानंदसेविनामपिसंक्षोभंचित्तेतिहर्षंतनौरोमांचम् ४३ हर्षका रितंसंभ्रममाहद्वाभ्याम् तेवैकिलअमुष्यवदनमेवासितपद्मस्यकोशोंऽतर्भागस्तम् असितपद्मकोशमित्यभूतोपमासुंदरतरेअरुणेअधरोष्ठेकुंदवद्धा सोयस्मिन्तम् उत्ऊर्ध्ववीक्ष्यलब्धमनोरथाःसंतःनखाएवारुणमणयस्तेषांश्रयणमाश्रयभूतमंघ्रिद्वंद्वंपुनरवेक्ष्यअधोदृष्ट्वावीक्ष्यपुनःपुनरेवंनिरी- क्ष्ययुगपत्सर्वांगलावण्यग्रहणाशक्तेःपश्चान्निदध्युःध्यातवंतः ४४ योगमार्गैर्गतिंमृगयतांपुंसांध्यानस्यविषयभूतंबहुमतमत्यादरास्पदंबहूनांतत्सद‍ृ शांसंमतमितिवापौंस्नंपौरुषंवपुर्दर्शयंतम् अन्येष्वसिद्धैरसाधारणैःऔत्पत्तिकैर्नित्यैरणिमाद्यष्टैश्वर्यैर्युतंसमगृणन् सम्यगस्तुवन् ४५ ७ ७

नित्यंब्रह्मरूपेणप्रकाशतेनतच्चित्रम् इदानींतुपरममंगलविशुद्धसत्त्वश्रीमूर्त्याप्रत्यक्षोऽसि अहोभाग्यमस्माकमित्याहुः हे अनंतयस्त्वंहृद्गतोऽपि
दुरात्मनामंतर्हितोनस्फुरसिसनोऽस्माकमंतर्हितोनभवसिनयनमूलंत्वद्यैवराद्धःप्राप्तोऽसि अंतर्धानाभावेहेतुः भगवतःसकाशादुद्भवोयस्यतेना
स्मत्पित्राय्यर्हियदैवअनुवर्णितरहाःउपदिष्टरहस्यःतदैवनःकर्णमार्गेणगुहांबुद्धिंगतःप्राप्तोऽसीति ४६ ननुपित्रोपदिष्टंभवतामन्यादृशमहस्यमा
त्मतत्त्वमहंत्वन्यएवस्यांदृश्यत्वात् नैवमस्मत्प्रत्यभिज्ञयाभेदनिरासादित्याहुः त्वमितिहेभगवन् आत्मतत्त्वमेवपरंतंत्वांविदामविद्मः प्रत्यभिजानी
मः ननुनिरुपाधेरात्मतत्त्वस्यकथमीदृशमैश्वर्यंस्यात् अतआहुः सत्त्वेनविशुद्धसत्त्वमूर्त्याएषांभक्तानांसम्यक्प्रतिक्षणंसंप्रतिरतिःप्रीतिःतांरचयं
तम् आत्मतत्त्वमेवाहुः तेऽनुतापःकृपातेनविदितैर्ज्ञातैःदृढैर्भक्तियोगैःश्रवणादिभिर्मुनयोहृदियद्विदुः कीदृशाःउद्ग्रथयोनिरहंमानाअतएववि
गतरागाः ४७ स्वयमपिभक्तिंप्रार्थयितुंभक्तानांसुखातिशयमाहुः आत्यंतिकंमोक्षाख्यमपितवप्रसादंतेनगणयंतिनाद्रियंतेकिंतुकिमुतअन्यत्

कुमाराऊचुः योऽंतर्हितोहृदिगतोऽपिदुरात्मनांत्वंसोऽद्यैवनोनयनमूलमनंतराद्धः यर्ह्येवकर्णविवरेणगुहांगतोनः
पित्रानुवर्णितरहाभवदुद्भवेन ४६ तंत्वांविदामभगवन्परमात्मतत्त्वंसत्त्वेनसंप्रतिरतिंरचयंतमेषाम् यत्तेऽनुतापविदि
तैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयोहृदिविदुर्मुनयोविरागाः ४७ नात्यंतिकंविगणयंत्यपितेप्रसादंकिंत्वन्यदर्पितभयंभ्रुवउन्नयै
स्ते येऽंगत्वदंघ्रिशरणाभवतःकथायाःकीर्तन्यतीर्थयशसःकुशलारसज्ञाः ४८ कामंभवःस्ववृजिनैर्निरयेषुनःस्ताच्चे
तोऽलिवद्यदिनुतेपदयोरमेत वाचश्चनस्तुलसिवद्यदितेऽंघ्रिशोभाःपूर्येततेगुणगणैर्यदिकर्णरंध्रः ४९

इंद्रादिपदंतेभ्रुवउन्नयै
रुज्जृंभैः अर्पितंनिहितंभयंयस्मिन्तत्तेके अंगहेभगवन् येभवतःकथायाःरसज्ञाःकथंभूतस्यरमणीयत्वेनपावनत्वेनचकीर्तन्यंकीर्तनार्हंतीर्थंच
यशोयस्य ४८ इदानींस्वीयापराधंद्योतयंतोभक्तिंप्रार्थयंते काममिति हेभगवन्इतःपूर्वमस्माकंवृजिनंनाभवत्इदानींसर्वाण्यपिजानानियतस्त्वद्भ-
क्तौशक्तौअतस्तैःस्ववृजिनैःनिरयेषुकामंनोऽस्माकंभवोजन्मस्तात्तुविनर्कैर्यदितुनश्चेतस्तेपदयोरमेत अलिर्यथाकंटकैराविध्यमानोऽपिपुष्पेषुरम
ते नद्रुद्भिन्नानविगणय्ययदिरमेत अंघ्रिभ्यांशोभायासांयथाचतुलसीगुणनैरपेक्ष्येणत्वदंघ्रिसंबंधेनैवशोभतेतथायदिनोवाचःशोभेरन्
यदिचतेगुणैरापूर्येतकर्णरंध्रइत्यल्पस्यपूरणमेवयाचकरीत्याप्रार्थयंते अयंतुगूढोऽभिप्रायः कर्णरंध्रस्याकाशत्वात् गुणगणानांचामू-
र्तत्वान्नकदाचित्पूरणमतोनित्यमेवश्रवणंफलिष्यतीति ४९

अद्यवयंकृतार्थाःस्मेत्याहुः हेपुरुहूतविपुलकीर्तेयदिदंप्रादुश्चकर्थप्रकटितवानसि दृशोनेत्राणिअनात्मनामजितेंद्रियाणांदुरुदयः अप्रकटोऽपि त्वंइत्थंयःप्रतीतोऽसितस्मैतुभ्यमिदंनमोविधेम ५० इतितृतीयस्कंधेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५ हरिणासांत्वितैर्विप्रैरनुतप्तैस्तुषोड शे तयोरसुरभावेऽपिकृतोनुग्रहईर्यते १ इतिगृणतांतेषांतद्वाक्यंप्रतिनंद्येदंजगाद एतावित्येकादशभिः १ यद्यस्मात्मांकदर्थीकृत्यतुच्छी कृत्यबहुयथाभवति तथाअतिक्रमंवःकृतवंतौ २ तस्मात्सएवदंडोंऽगीकृतः ३ हियस्मात्ब्रह्मब्राह्मणाएवमेपरमंदैवतंतत्तस्माद्यवः प्रसाद यामि नवकोऽपराधइतिचेत्तत्राह तद्धीतिमदीयैःपुंभिरसत्कृताःतिरस्कृताइतियत् तदात्मकृतमेवमन्ये ४ किंच ममैवैताभ्यामनिष्टंकृतमित्या

प्रादुश्चकर्थयदिदंपुरुहूतरूपंतेनेशनिर्वृतिमवापुरलंदृशोनः तस्माइदंभगवतेनमइद्विधेमयोनात्मनांदुरुदयोभ गवान्प्रतीतः ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपंचदशोऽध्यायः १५ ब्रह्मोवाच इतित द्गृणतांतेषांमुनीनांयोगधर्मिणाम् प्रतिनंद्यजगादेदंविकुंठनिलयोविभुः १ श्रीभगवानुवाच एतौतौ पार्षदौमह्यंजयोविजयएवच कदर्थीकृत्यमांयद्वोबह्वक्रातामतिक्रमम् २ यस्त्वेतयोर्धृतोदंडोभवद्भिर्मामनुव्रतैः सएवाऽनुमतोऽस्माभिर्मुनयोदेवहेलनात् ३ तद्वःप्रसादयाम्यद्यब्रह्मदैवंपरंहिमे तद्धीत्यात्मकृतंमन्येयत्स्वपुंभिरस त्कृताः ४ यन्नामानिचगृण्हातिलोकोभृत्येकृतागसि सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिंहंतित्वचमिवामयः ५ यस्यामृतामल यशःश्रवणावगाहःसद्यःपुनातिजगदाश्वपचाद्विकुंठः सोऽहंभवद्भ्यउपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यांस्वबाहुमपिवःप्रति कूलवृत्तिम् ६ यत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुंसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलम् नश्रीर्विरक्तमपिमांविजहातिय स्याःप्रेक्षालवार्थइतरेनियमान्वहंति ७

हृ यस्यस्वामिनोनामानितस्यकीर्तिम् आमयोऽत्रश्वेतकुष्टम् ५ यस्यमेअमृतरूपेअमलेयशसिश्रव णेनावगाहःप्रवेशः श्वपचमभिव्याप्यजगत्सद्यस्तत्क्षणमेवपुनाति सोहंविकुंठः भवद्भ्योहेतुभूतेभ्यःउपलब्धाप्राप्तासुशोभनातीर्थभूताकीर्तिर्ये नसः स्वबाहुस्थानीयलोकेश्वरमपिहन्यांकाऽन्यस्यकथेत्यर्थः स्वगुणानुवर्णनंतुब्राह्मणोत्कर्षार्थमेव ६ चरणपद्मयोस्थितःपवित्रोरेणुर्यस्य अत एवक्षतोनिरस्तअखिलस्यलोकस्यमलोयेनयद्वाचरणपद्माल्लग्नःपवित्रोरेणुर्यस्मिन्निति क्षतोऽखिलोमलोयस्येतिचविग्रहः प्रतिलब्धंप्राप्तंशी लंयेनयेषांसेवयाएतेगुणाममअतएवश्रीर्मांनविजहातिप्रेक्षालवार्थमवलोकनलेशार्थमितरेब्रह्मादयः तेषांवःप्रतिकूलवृत्तिंछिंद्यामितिपूर्वेणैवसं बंधः ७

किंच ब्राह्मणोममैवश्रेष्ठंमुखमतोयुष्मदवज्ञया मन्मुखतिरस्कारएवकृतइत्याह नाहमिति वितानेयज्ञेयजमानस्यहविश्चरुपुरोडाशादिहु
तभुगग्निस्तेनमुखेन अदन् अश्नन्नापितथानाग्निनाश्नामि यद्यथाश्च्योततताक्षरताघृतेनप्लुतंविलोडितंपायसादिप्रतिग्रासंरसास्वादपूर्वकं
चरतोभुंजानस्यज्ञानिनोब्राह्मणस्यमुखतोऽश्नामिमयिसमर्पितैःकर्मफलैःतुष्टस्यनिष्कामस्येत्यर्थः ८ किंच येषाममलमंघ्रिरजः अहंकिरी
टैर्बिभर्मितान्विप्रानपकुर्वतोऽपिकोऽन्योनविषहेतकथंभूतोऽहम् अखंडानवच्छिन्नाविकुंठाअप्रतिहताचयोगमायाविलासभूताविभूति
र्यस्यसः तथा यस्यममार्हणांभः पादोदकंचंद्रललामेनेश्वरेणसहितान् लोकान्सद्यःपुनाति एवंपरमेश्वरःपरमपावनोऽपिसन्नहंबिभर्मीति ९
किंचमेतनूः अधिष्ठानानिकास्ताः द्विजवरान्दुहतीर्दोग्ध्रीः गाइत्यर्थः दुहितृरितिपाठेऽपिगाएवविष्णुरूपात्सूर्यात्उत्पन्नत्वात् सूर्यसुताश्चगा

नाहंतथाद्मियजमानहविर्वितानेश्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन यद्ब्राह्मणस्यमुखतश्चरतोऽनुघासंतुष्ट
स्यमय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषांबिभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिरजःकिरीटैः विप्रास्तु
कोनविषहेतयदर्हणांभःसद्यःपुनातिसहचंद्रललामलोकान् ९ येमेतनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीयाभूतान्यलब्ध
शरणानिचभेदबुद्ध्या द्रक्ष्यत्यघक्षतदृशोह्यहिमन्यवस्तान्गृध्रारुषाममकुषंत्यधिदंडनेतुः १० येब्राह्मणान्मयि
धियाक्षिपतोऽर्चयतस्तुष्यद्धृदःस्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः वाण्याऽनुरागकलयात्मजवद्गृणंतःसंबोधयंत्यहमिवा
हमुपाहृतस्तैः ११ तन्मेस्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौयुष्मद्व्यतिक्रमगतिंप्रतिपद्यसद्यः भूयोममांतिकमितांतदनुग्र
होमेयत्कल्पतामचिरतोभृतयोर्विवासः १२

वइतिवचनात् अलब्धशरणानिरक्षकहीनानिभेदबुद्ध्यामदधिष्ठानंनभवंतीतिपृथक्दृष्ट्यायेद्रक्ष्यंति अघेनक्षतानष्टादृष्टिर्येषांतान्मदीयोऽधि
कृतोदंडनेतायोयमः तस्यगृध्राकारायेदूताः अहिवत्मन्युर्येषांक्रोधेनकुषंतिचंचुभिश्छिंदंति १० एवंभूतास्तुमांवशीकुर्वंतीत्याह येक्षिपतःपरु
षंभाषमाणानपिब्राह्मणान्संबोधयंति मयियाधीस्तयावासुदेवदृष्ट्याअर्चयंतःसंतःतुष्यद्धृदःप्रीयमाणचित्ताःस्मितमेवसुधातयाउक्षितंपद्म
तुल्यंवक्त्रंयेषामनुरागकलयाप्रेमशोभयावाचागृणंतःस्तुवंतःयथाकुपितमात्मजंस्निग्धःपितासत्पुत्रोवापितरम् अहमिवभृगुंयुष्मान्वातैरहमु
पाहृतोवशीकृतः ११ तत्तस्मान्मेवसायमभिप्रायमलक्षमाणौ अजानंतौयुष्मदपराधोचितांगतिंसद्यःप्राप्यमत्समीपम् इतांप्राप्नुवतांतदितिसःमेऽ
नुग्रहः तमेवाह यत्भृतयोर्विवासअचिरतःशीघ्रंकल्पतांसंपद्यतांसमाप्यतामिति १२

उशतींकमनीयांप्रियांदेवींद्योतमानामृषिकुल्याम् ऋषयोमंत्रास्तद्रूपांतत्प्रवाहरूपाम् ऋषिकुलयोग्यामितिवासरस्वतींवाचम् आस्वाद्यत-
न्माधुर्यमननुभूयसर्पप्रायेणमन्युनादष्टानामपिक्रोधविषव्याप्तानांहिमनोरसानुभवाभावात् प्रियभाषणमपिनसहतेतेषांतुआत्मामनःनातृ
प्यत् अलमितिनामन्यत १३ सतींश्रेष्ठांव्यादायप्रसार्यकर्णदलेत्यर्थः लघ्वींमिताक्षरांगुरुभिरर्थैर्गव्हरांदुष्प्रवेशाम् अगाधामभिप्रायतः
गंभीरार्थामतः विगाह्यविचार्यापिकिमस्मानभिनंदति निंदतिवाअस्मत्कृतंदंडंवासंकोचयतीतिनविदुः १४ ततश्चाभिनंदतीतिज्ञात्वातेप्र-
हृष्टाःसंतःप्रोचुः क्षुभितारोमांचितात्वक्येषाम् कूपितेतिपाठेसंजातरोमकूपोक्त्यारोमांचितत्वमेवोक्तम् आरब्धःआविष्कृतःपारमेष्ठ्यस्यप
रमैश्वर्यस्यमहोदयःपरमोत्कर्षोयेनतम् अधिराजत्वमाविष्कृत्यराजशिक्षार्थंब्राह्मणान्मानयतीतिज्ञात्वेत्यर्थः १५ अध्यक्षःसर्वेश्वरःसन्त
द्वीत्यात्मकृतंमन्यइतिउक्त्यामयाऽपराधःकृतइतितयातदनुग्रहोमेइत्यादिवचनेनममानुग्रहश्चेतियत्प्रभाषसेतेननयच्चिकीर्षितंतन्नविद्मः १६

ब्रह्मोवाच अथतस्योशतींदेवीमृषिकुल्यांसरस्वतीम् नास्वाद्यमन्युदष्टानांतेषामात्माऽप्यतृप्यत १३ सतींव्या
दायश्रृण्वंतोलघ्वींगुर्वर्थगव्हराम् विगाह्यागाधगंभीरांनविदुस्तच्चिकीर्षितम् १४ तेयोगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदय
म् प्रोचुःप्रांजलयोविप्राःप्रहृष्टाःक्षुभितत्वचः १५ ऋषयऊचुः नवयंभगवन्विद्मस्तवदेवचिकीर्षितम् कृतोमेऽनु
ग्रहश्चेतियदध्यक्षःप्रभाषसे १६ ब्रह्मण्यस्यपरंदैवंब्राह्मणाःकिलतेप्रभो विप्राणांदेवदेवानांभगवानात्मदैवतम् १७
त्वत्तःसनातनोधर्मोरक्ष्यतेतनुभिस्तव धर्मस्यपरमोगुह्योनिर्विकारोभवान्मतः १८ तरंतिह्यंजसामृत्युंनिवृत्तायदनु
ग्रहात् योगिनःसभवान्किंस्विदनुगृह्येतयत्परैः १९ यंवैविभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिःस्वशिरसाधृतपादरे
णुः धन्यार्पितांघ्रितुलसीनवदामधाम्नोलोकंमधुव्रतपतेरिवकामयाना २० किलेतिलोकशिक्षाऽर्थंसूचितंपरमार्थमाहुःविप्राणा
मितिदेवदेवानांदेवपूज्यानामपिभगवान्त्वमात्मात्वदैवतंच १७ लोकशिक्षाऽर्थतांप्रपंचः त्वत्तइत्यष्टभिः धर्मस्त्वत्तएवप्रवर्ततेरक्ष्यतेच त्वदवतारैःप
रमःफलरूपःअतएवगुह्यःगोप्यः नचस्वर्गादिफलवद्विकारीकिंनुनिर्विकारोमतः अतएवंभूतस्यतवेदंलोकशिक्षामात्रमितिभावः १८ विपरीतं
चेदमित्याहुः तरंतीति यस्यानुग्रहाद्देवनिवृत्ताःविरक्ताःयोगिनश्चसंतोमृत्युंतरंतिसभवान् परैरनुगृह्येतेतिकिंस्वित्नकिंचिदित्यर्थः १९ यच्चो-
क्तंयत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुंसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलमित्यादितदत्यंतमसंभावितमित्याहुर्द्वाभ्यांयंवैविभूतिर्लक्ष्मीः अनुवेलम
वसरेउपयातिसेवते धृतःपादरेणुर्यस्याः धन्यैःकृतिभिरर्पितमंघ्रौयत्तुलस्यानवंदाममालातद्धामस्थानंयस्यतस्यमधुव्रतपतेर्भ्रमरमुख्यस्य
लोकंस्थानम् अंघ्रिंकामयमानेव २०

विविक्तचरितैर्विशुद्धैः परिचरणैः अनुवर्तमानां सेवमानामपि यो नात्याद्रियत् नातीवादृतवान् स एवंभूतस्त्वम् अयंभावः इत्थं नातिलंपटतया लक्ष्मीस्त्वां सेवते कथम् एवं हि सा मेने अयं हि सारग्राही मधुव्रतः चंचलश्च स चांघ्रिगतायां तुलस्यां सपरिवारो निश्चलः सन् रमते अतों ऽघ्रिलावण्यमत्यधिकं स्यात् ततो ऽहं वक्षसि स्थिता ऽपि योगिजनादिबहुसेवकसंघर्षमंगीकृत्यापि तुलस्या सहसापत्न्येनापि चरणौ सेविष्यामीति तदेव मत्यौत्सुक्येनानुवर्तमानामपि तां त्वं नातीवाद्रियसे यतः परमभागवतेष्वेव प्रकृष्टसंगवान् स एव परमसौभाग्यनिधिस्त्वम् अतो ब्राह्मणप्रसादान् मां श्रीर्न विजहातीति अलभ्यलाभत्वेन निर्देशो न समंजस इति किंच स्वत एव त्वं भगभाजनः भजनीयानां गुणानामाश्रयः परमशत्यश्च तं त्वां द्विजानामनुपथं पथि पथि लग्नं यत् पुण्यं रजः तथा श्रीवत्सलक्ष्म च किं पुनीतः पवित्रीकुरुतः किं किमर्थं च ते उभे अगाः प्राप्तः भूष

यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत् परमभागवतप्रसंगः स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजः पुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वम् २१ धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् नूनं भृतं तदभिघाति रजस्तमश्च सत्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य २२ न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदिहात्मगोपं गोप्ता वृषः स्वर्हणेनससूनृतेन नह्येव नंक्ष्यति शिवस्तव देव पंथा लोको ऽग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमाणम् २३

णत्वेन स्वीकृतवानसि अतो यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुमित्यादि वचनं श्लोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः २१ धर्ममूर्तेश्च तव वेदमुचितमेवेत्याहुः धर्मस्येति त्रिभिः त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भवतीति त्रियुगः यद्वा त्रीणि युगुलानि त्रियुगाः षड्गुणाः भगवच्छब्दवाच्याः संत्यस्येति त्रियुगः हे त्रियुग धर्मरूपस्य तव त्रिभिः पद्भिः स्वैरसाधारणैः तपः शौच दयाभिः सत्यस्य धर्मविप्लवे ऽपि कल्यनुवर्तमानत्वात् त्रिभिरित्युक्तम् भृतं पालितम् किं कृत्वा नो ऽस्माकं वरदया सत्वेन तनुवा तन्वा सत्वमूर्त्या तदभिघाति तेषां पादानामभिघातकं रजश्च तमश्च निरस्य निराकृत्य द्विजानां देवतानां च प्रयोजनाय नूनं भृतम् यद्वा हि लोपे रूपं निरस्येति अस्माकं तन्निवर्तयेत्यर्थः २२ आत्मगोपं त्वयैव रक्षणीयं द्विजोत्तमानां कुलं यदिह स्फुटं त्वं न गोप्ता न रक्षिता तृन्प्रत्ययांतत्वात् न षष्ठीप्रयोगः वृषः श्रेष्ठः हे देव पंथाः वेदमार्गो नंक्ष्यति नाशं यास्यति ऋषभस्य श्रेष्ठस्य हि यस्मात् तत् अनर्हणमसूनृतं च अग्रहीष्यत् तदुक्तं गीतासु यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तत इति २३ श्रीगोपालो विजयते छ छ छ छ छ

नश्यत्वितिचेत्तत्राहुः तद्वेदमार्गनाशनम् इवेतिलोकोक्तिः सत्वनिधित्वाज्जनायक्षेमंशंविधातुमिच्छोः अतएवनिजशक्तिभिःराजादिभिरुत्सा
टितधर्मप्रतिपक्षस्य अतस्तवब्रह्मकुलेऽवनतिर्युक्तैव ननुमहतोऽन्येष्ववनतिस्तेजोहानिकरीतत्राहुः एतावतातुधर्मत्राणप्रयोजनेन अवनत
स्यनमनंकृतवतः तवतेजः प्रभावः नक्षतंनक्षीणंयतः सः नमनादिस्तेविनोदः २४ शापाग्रहंपरित्यज्यविज्ञापयंति यंवाऽन्यंदंडंविधास्यति
भवान्वृत्तिंनुअधिकजीविकांवानत्सर्वमनुमन्यामहे येवयंनिरपराधावेतौकिल्बिषेणशापेनायुंक्ष्महियोजितवंतः २५ मत्कारितत्वाच्छापस्य
युष्माकंनापराधइत्याश्वासयन्नाह एतौसद्यएवासुरयोनिंप्राप्यभूयोप्याशुमत्समीपमागमिष्यतः संरंभेणक्रोधावेशेनसंभृतःसंवृद्धोयःसमा
धिः एकाग्रतातेनानुबद्धोदृढीकृतोयोगोययोः हेविप्राःयोवःशापोयुष्मत्कृतः शापस्तदितिसः मयैवनिमितः निर्मितः इत्यवैतजानीत २६ नेत्रो

तत्तेनभीष्टमिवसत्वनिधेर्विधित्सोः क्षेमंजनायनिजशक्तिभिरुद्धृतारेः नैतावताअधिपतेर्बतविश्वभर्तुस्तेजःक्ष
तंत्ववनतस्यसतेविनोदः २४ यंवाऽनयोर्दममधीशभवान्विधत्ते वृत्तिंनुवातदनुमन्महिनिर्व्यलीकम् अस्मासुवा
यउचितोध्रियतांसदंडोयेनागसौवयमयुंक्ष्महिकिल्बिषेण २५ श्रीभगवानुवाच एतौसुरेतरगतिंप्रति
पद्यसद्यःसंरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ भूयःसकाशमुपयास्यतआशुयोवःशापोमयैवनिमितस्तदवेतविप्राः
२६ ब्रह्मोवाच अथतेमुनयोदृष्ट्वानयनानंदभाजनम् वैकुंठंतदधिष्ठानंविकुंठंचस्वयंप्रभम् २७ भगव
तंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच प्रतिजग्मुःप्रमुदिताःशंसंतोवैष्णवींश्रियम् २८ भगवाननुगावाहयातंमाभैष्ट
मस्तुशम् ब्रह्मतेजःसमर्थोऽपिहंतुंनेच्छेमतंतुमे २९

सर्वजनकंविकुंठंहरिंतन्निवासंचवैकुंठंलोकम् स्वयंप्रकाशंप्रकाशां
तरानपेक्षंसत्वपरिणामत्वात् २७ अनुमान्यअनुज्ञाप्य २८ ममैवतुमतंसंमतम् इदमत्रतत्वम् यद्यपिसनकादीनांक्रोधोनसंभवति
नचभगवत्पार्षदयोर्ब्राह्मणप्रातिकूल्यम् नचभगवतःस्वभक्तोपेक्षानचवैकुंठगतानांपुनर्जन्मतथाऽपिभगवतःसिसृक्षादिवत् कदाचित् यु
युत्सासमजनितदाऽन्येषामल्पबलत्वात्स्वपार्षदानांतुल्यबलत्वेऽपिप्रातिपक्ष्यानुपपत्तेरेतावेवब्राह्मणनिवारणेप्रवर्त्यतेषुचक्रोधमुद्दीप्यत
च्छापव्याजेनप्रतिपक्षौविधाययुद्धकौतुकंसंपादनीयमिति भगवतैवव्यवसितमतः सर्वंसंगच्छते तदिदमुक्तंशापोमयैवनिमितइतिमाभैष्ट
मिति अस्तुशमितिहंतुंनेच्छेमतंतुमइत्यादिच २९ ७ ७ ७ ७ ७

प्रत्येष्यतंप्रत्येप्यथः निकाशंसमीपम् ३० ३१ दुस्तरान्ब्रह्मशापात् हरिलोकतः पततांगतिशेषः हरिलोकतएवहतश्रियाऽवभूतामिति
वा विगतस्मयौनष्टगर्वौच ३२ विकुंठस्यधिषणात्स्थानात् पुत्रकाहेदेवाः ३३ काश्यपंतेजोवीर्यंप्राप्तौसहैवगर्भेप्रविष्टौयमौ ३४ तयोस्ते-
जसावस्तेजआक्षिप्तंतिरस्कृतम् नचात्रप्रतिविधिःशक्यः यतएतर्हिइदानींभगवानेवनदेवंविधातुमिच्छति ३५ तथाऽपिकोऽप्युपायोविचा
र्यतामितिचेत्तत्राह विश्वस्येतित्रयाणांगुणानामीशः सएवसत्वोत्कर्षकालेनः क्षेमंविधास्यतिविमृशनेनविमर्शनेन ३६ इतितृतीयस्कंधे-

मयिसंरंभयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनम् प्रत्येष्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीयसापुनः ३० द्वास्थावादिश्यभगवान्
विमानश्रेणिभूषणम् सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वंधिष्ण्यमाविशत् ३१ तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्धरिलोकतः
हतश्रियौब्रह्मशापादभूतांविगतस्मयौ ३२ तदाविकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः हाहाकारोमहानासीद्विमाना
ग्र्येषुपुत्रकाः ३३ तावेवह्यधुनाप्राप्तौपार्षदप्रवरौहरेः दितेर्जठरनिर्विष्टंकाश्यपंतेजउल्बणम् ३४ तयोरसुरयोरद्य
तेजसायमयोर्हिवः आक्षिप्तंतेजएतर्हिभगवांस्तद्विधित्सति ३५ विश्वस्ययःस्थितिलयोद्भवहेतुराद्योयोगेश्वरैर
पिदुरत्ययसयोगमायः क्षेमंविधास्यतिसनोभगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशनेनकियानिहार्थः ३६ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेषोडशोऽध्यायः १६ मैत्रेयउवाच निशम्यात्मभुवागीतंकारणंशंकयोज्झिताः
ततःसर्वेन्यवर्तंतत्रिदिवायदिवौकसः १ दितिस्तुभर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी पूर्णेवर्षशतेसाध्वीपुत्रौप्रसूषु
वेयमौ २ उत्पाताबहवस्तत्रनिपेतुर्जायमानयोः दिविभुव्यंतरिक्षेचलोकस्योरुभयावहाः ३ सहाचलाभुवश्चेलु
र्दिशःसर्वाःप्रजज्वलुः सोल्काश्चाशनयःपेतुःकेतवश्चार्तिहेतवः ४ ववौवायुःसुदुःस्पर्शःफूत्कारानीरयन्मुहुः उन्मू
लयन्नगपतीन्वात्यानीकोरजोध्वजः ५

टीकायांषोडशोऽध्यायः १६ ततःसप्तदशेजन्मतयोर्लोकभयंकरम् हिरण्याक्षप्रभावश्चवर्ण्यतेदि
ग्जयेद्भुतः १ क्षेमंविधास्यतीतिब्रह्मवचनानंतरंशंकयात्यक्ताः १ भर्तुरादेशात् लोकान्सपालांस्त्रीन्चंडिमुहुराक्रंदयिष्यतइतिवाक्यात् स्वा
पत्याभ्यांपरिनिशंकिनादेवोपद्रवंशंकमाना २ तत्रनदानिपेतुः उद्बभूवुः उरुभयंआसमंताद्वहंतीति ३ अचलैःसहिताभुवःप्रदेशाः केतवश्चउ
दरांचक्रुरितिशेषः ४ फूत्कारानितितीव्रवायुशब्दानुकरणंनगपतीन्महावृक्षान्वात्याएवअनीकंयस्य रजएवध्वजोयस्य ५ ७ ७

उच्चैर्हसंत्यइवतडितोयेषुतेषामंबुदानांघटयासमूहेननष्टोभागणः सूर्यादिभभासमूहोयस्मिन् पदंस्थानंनव्यादृश्यतेस्मईषदपिनादृश्य
त ६ वार्धिःसमुद्रः विमनाइवउद्गताऊर्मयोयस्मात् क्षुभिताउदरस्थामकरादयोयस्मिन् उदपानैर्वापीकूपादिभिःसहिताःशुष्काणिपंक
जानियासु ७ परिधयः परिवेषाः सराह्वोः राहुग्रस्तयोः निर्घाताःनिरभ्रगर्जितानिरथनिह्रादतुल्याः ध्वनयःविवरेभ्यः गिरिगुहाभ्यः ८
सृगालानामुलूकानांचटंकारैर्ध्वनिभिःसह ९ ग्रामसिंहाः श्वानः कर्कशैस्तीक्ष्णैर्हेक्षत्तः रवाकारोगर्दभजातिशब्दस्तस्मिन्रभसःसंभ्रमोये

उद्धसत्तडिदंभोदघटयानष्टभागणे व्योम्निप्रविष्टतमसानस्मव्यादृश्यतेपदम् ६ चुक्रोशविमनावार्धिरुदूर्मिः
क्षुभितोदरः सोदपानाश्चसरितश्चुक्षुभुःशुष्कपंकजाः ७ मुहुःपरिधयोऽभूवन्सराह्वोःशशिसूर्ययोः निर्घाता
रथनिह्रादाविवरेभ्यःप्रजज्ञिरे ८ अंतर्ग्रामेषुमुखतोवमंत्योवन्हिमुल्बणम् सृगालोलूकटंकारैःप्रणेदुरशिवं
शिवाः ९ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्यशिरोधराम् व्यमुंचन्विविधावाचोग्रामसिंहास्ततस्ततः १० खराश्चकर्कशैः
क्षत्तःखुरैर्घ्नंतोधरातलम् रवाकाररभसामत्ताःपर्यधावन्वरूथशः ११ रुदंतोरासभत्रस्तानीडादुदपतन्खगाः
घोषेरण्येचपशवःशकृन्मूत्रमकुर्वत १२ गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाःपूयवर्षिणः व्यरुदन्देवलिंगानिद्रुमाःपे
तुर्विनाऽनिलम् १३ ग्रहान्पुण्यतमानन्येभगणांश्चापिदीपिताः अतिचेरुर्वक्रगत्यायुयुधुश्चपरस्परम् १४ दृष्ट्वा
ऽन्यांश्चमहोत्पातान्नतत्तत्त्वविदःप्रजाः ब्रह्मपुत्रानृतेभीतामेनिरेविश्वसंप्लवम् १५ तावादिदैत्यौसहसाव्यज्यमाना
त्मपौरुषौ ववृधातेऽश्मसारेणकायेनाद्रिपतीइव १६ दिविस्पृशौहेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौस्फुरदंगदाभुजौ
गांकंपयंतौचरणैःपदेपदेकट्यासुकांच्याऽर्कमतीत्यतस्थतुः १७

यांवरूथशःसंघशः ११ रासभशब्दत्रस्ताः सर्वतः क्रोशंतः
१२ गावोऽत्रसन्त्रस्ताः असृग्दोहाश्चबभूवुः देवलिंगानिव्यरुदन्प्रतिमानामश्रुस्रावआसीदित्यर्थः १३ पुण्यतमान्गुरुबुधादीन्भग
णान् बहूनिनक्षत्राणिच अन्येक्रूरग्रहामंगलादयः अतिचेरुः अतिक्रम्यजग्मुः वक्रगत्याप्रत्यावृत्त्यायुयुधुश्च १४ ब्रह्मपुत्रानृतेविनाते
षांस्वशापादिज्ञानात् १५ व्यज्यमानमात्मपौरुषंपूर्वसिद्धंस्वपौरुषंययोः १६ निरुद्धाव्याप्ताः काष्ठादिशोयाभ्याम् स्फुरंत्यंगदानियेषुते
भुजाययोः अंगदेतिटाबंतत्वमार्षंशोभनाकांचीयस्यांतयाकट्या १७ छ छ छ छ

यमयोर्मध्येयः स्वदेहात्प्रथममजायततंयथाहिरण्यकशिपुंविदुः सादितिःप्रथमंयमसूततंहिरण्याक्षंयथाविदुः तथानामकृतवानित्यर्थः अयंभावः यदाहिगर्भाधानसमयेयोनिंशुष्यंविशद्द्वयंद्विधाविभक्तमादिपश्चाद्भावेनप्रविशतितदायमौभवतः तयोश्चपितृतः प्रवेशक्रमवि पर्ययेणमातृतःप्रसूतिः यदाविशोद्विधाभूतंबीजंशुष्यंपरिक्षरन्द्वौतदाभवतोगर्भोत्पत्तिःवेशविपर्ययादितिपिंडसिद्धिस्मरणात् अतःस्वदे हात्पूर्वंयोजातस्तस्यहिरण्यकशिपुरितिदितिःप्रथमंयमसूततस्यहिरण्याक्षइतिनामकृतवानिति १८ दोर्भ्यांमुद्धतः ब्रह्मवरेणाकुतोमृत्युः १९ रणांसुद्धम् २० दुःसहोजवोवेगोयस्यरणंतौकांचनमयौनूपुरौयस्य अंसेन्यस्तामहतीगदायेन २१ मनसाशौर्येणवीर्येणबलेनवरे

प्रजापतिर्नामतयोरकार्षीद्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत तंवैहिरण्यकशिपुंविदुःप्रजायंतंहिरण्याक्षमसूत साग्रतः १८ चक्रेहिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यांब्रह्मवरेणच वशेसपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः १९ हिरण्याक्षो ऽनुजस्तस्यप्रियःप्रीतिकृदन्वहम् गदापाणिर्दिवंयातोयुयुत्सुर्मृगयन्रणम् २० तंवीक्ष्यदुःसहजवंरणत्कांचन नूपुरम् वैजयंत्यास्रजाजुष्टमंसन्यस्तमहागदम् २१ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयम् भीतानिलिल्यि- रेदेवास्तार्क्ष्यत्रस्ताइवाहयः २२ सवैतिरोहितान्दृष्ट्वामहसास्वेनदैत्यराट् सेंद्रान्देवगणान्क्षीबानपश्यन्व्यनद- द्भृशम् २३ ततोनिवृत्तःक्रीडिष्यन्गंभीरंभीमनिःस्वनम् विजगाहेमहासत्त्वोवार्धिंमत्तइवद्विपः २४ तस्मिन्प्रवि ष्टेवरुणस्यसैनिकायादोगणाःसन्नधियःससाध्वसाः अहन्यमानाअपितस्यवर्चसाप्रधर्षितादूरतरंप्रदुद्रुवुः २५ सवर्षपूगानुदधौमहाबलश्चरन्महोर्मीन्श्वसनेरितान्मुहुः मौर्व्याऽभिजघ्नेगदयाविभावरीमासेदिवांस्तातपुरीं प्रचेतः २६ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकंयादोगणानामृषभंप्रचेतसम् स्मयन्प्रलब्धुंप्रणिपत्यनीचवज्जगादमेदे ह्यधिराजसंयुगम् २७

णचउत्सिक्तंगर्वितम् असृण्यंनिरंकुशंनिलिल्यिरेलीनाबभूवुः २२ स्वेनमहसातेजसातिरोहितान्सद्दृ ष्ट्वाज्ञात्वाक्षीबान्मत्तानपश्यन्सन्क्लीबानितिपाठेपौरुषहीनान् २३ वार्धिंसमुद्रम् २४ सन्नाअवसन्नाधीर्येषांवर्चसातेजसाप्रधर्षिता अभिभूताःसंतः २५ महोर्मीन्अभिजघ्नेमौर्व्यामारयतीतिमौर्वंकाष्र्णायसंतन्मय्यायष्ट्यामूर्वानामतृणविशेषः तन्मयरज्ज्वाहृदनिबद्धयेत्य र्थः विभावरीसंज्ञाम् आसेदिवान्प्राप्तः २६ असुराणांलोकःपातालंतत्पालकंप्रलब्धुमुपहसितुंप्रणिपत्य २७ छ छ

यद्यस्माद्राजसूयेनभवानयजत् २८ उपशमंयुद्धादिकौतुकादुपरमम् २९ युद्धमार्गनिपुणंत्वांयस्तोषयिष्यतितमभिहिगच्छगृणतेस्तुवंति
३० आरात्शीघ्रंविस्मयःनष्टगर्वः वीरशयेरणांगणेरूपाणिवराहाद्यवतारान् ३१ इतितृतीयस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ अ
ष्टादशेहिरण्याक्षधरोद्धर्तृवराहयोः निर्विशेषंमहायुद्धंदेवक्षोभिनिरूप्यते १ प्रतियोद्धारंश्रुत्वामहामनाः शयिष्यसइति यदुक्तंतत् विग
णय्य अगणयित्वायतोदुर्मदः १ अभितोजयतीत्यभिजित् तंश्रीहरिंप्रकर्षेणोर्ध्वंनीयमानाध्रियमाणाऽवनिर्येन अग्रदंष्ट्रयादंष्ट्राऽग्रेण
स्वरुचः हिरण्याक्षतेजांसिअरुणश्रियायुक्तंयत् तेनअक्ष्णानेत्रेणमुष्णंतंतिरस्कुर्वतम् अहोचित्रंवनगोचरोमृगःवारिचरोवराहः २ एहि

त्वंलोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवावीर्यापहोदुर्मदवीरमानिनाम् विजित्यलोकेऽखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेनपु
रायजत्प्रभो २८ सएवमुत्सिक्तमदेनविद्विषादृढंप्रलब्धोभगवानपांपतिः रोषंसमुत्थंशमयन्स्वयाधियाव्यवोच
दंगोपशमंगतावयम् २९ पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातनाद्यःसंयुगेत्वारणमार्गकोविदम् आराधयिष्यत्यसुरर्षभे
हितंमनस्विनोयंगृणतेभवादृशाः ३० तंवीरमारादभिपद्यविस्मयःशयिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृतः यस्त्वद्विधानाम
सतांप्रशांतयेरूपाणिधत्तेसदनुग्रहेच्छया ३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षदिग्विजये
सप्तदशोऽध्यायः १७ मैत्रेयउवाच तदेवमाकर्ण्यजलेशभाषितंमहामनास्तद्विगणय्यदुर्मदः हरेर्विदित्वाग
तिमंगनारदाद्रसातलंनिर्विविशेत्वराऽन्वितः १ ददर्शतत्राभिजितंधराधरंप्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया मुष्णंत
मक्ष्णास्वरुचोऽरुणश्रियाजहासचाहोवनगोचरोमृगः २ आहैनमेह्यज्ञमहींविमुंचनोरसौकसांविश्वसृजेयमर्पिता
नस्वस्तियास्यस्यनयाममेक्षतःसुराधमासादितसूकराकृते ३

आगच्छरसौकसांपातालवासिनांनोऽस्माकंसमर्पिता अन्यथा
पातालावतरणमस्यानघटतइतिभावः हिरण्याक्षेणाधिक्षेपार्थंप्रयुक्ताऽपिभारतीवस्तुतोभगवंतंस्तौति तथाहिवनगोचरः जलेशयानः
श्रीनारायणः सएवयोगिभिर्मृग्यतेदुष्टान्वाहंतुंमृगयतइतिमृगः अज्ञनास्तिज्ञोयस्मात्सर्वज्ञेत्यर्थः सुराअधमायस्मात् हेसुरोत्तममममेक्षमा
णस्यापिसतः मामनादृत्यापित्वमनयासहवर्त्तमानोनः अस्मदीयंस्वस्तिसमस्तंमंगलंराज्यंयास्यसिप्राप्स्यसिनात्रसंदेहः तथाऽप्यस्मत्कृप
याविमुंचेत्यर्थः आसादितालीलयास्वीकृतासूकराकृतिर्येन ३ ७. ७. ७. ७.

अभवायनाशायभूतः सृष्टः यद्वातस्तु मोक्षायभूतोधृतः आश्रितइत्यर्थः योभवान्परोक्षेण चौर्येणजयतीतितथावस्तुतस्तु दूरतएवस्थि
त्वाजयतीतिसंस्थाप्यहत्वावस्तुतस्तुयोगमायारूपमचिंत्यंबलंयस्य अल्पंपौरुषंयस्मात् तंत्वांसम्यक्स्थापयित्वाभक्त्याहृदिस्थिरीकृ
त्येत्यर्थः हेमृदभमृढान्माति आप्याययतीतितथाभापूर्त्ताविति धातुः सन्हृदांशुचः संसारदुःखानिमृजेनाशयामि यतस्त्वंसमर्त्तुर्वाधवान
पिमोचयसीतिभावः ४ अस्मद्भुजच्युतयाऽपिगदयाअशीर्णशीर्षंयस्यतथाभूतेत्वयिसुखंस्थितेसतियेतुभ्यमधुनाबलिंहरंतितेनवीनाभक्ता
येचपूर्वंभक्ताऋषयोदेवाश्चतेसर्वेस्वयमेवउद्यमंविनैव अमूलानभविष्यंतिकिंतुदृढमूलाश्चभविष्यंतीत्यर्थः ५ सहरिः अरेर्दुरुक्तान्येवतो
मराः शस्त्रविशेषाः तैस्तुद्यमानोव्यथ्यमानः दंष्ट्राऽग्रगतांपृथ्वींभीतामालक्ष्यतोदंदुरुक्तव्यथांमृषन् सहमानएवनिर्गतः करेणुर्हस्तिनीवस्तु
तस्तुअरिदुरुक्ततः अमरैर्निमित्तभूतैः तुद्यमानः यथाश्रुतार्थग्राहिणांब्रह्मादीनांव्यथांदृष्ट्वाअनुकंपयापीड्यमानइत्यर्थः तोदंमृषन्इत्य

त्वं नः सपत्नैरभवायकिंभृतोयोमायया हंत्यसुरान्परोक्षजित् त्वांयोगमायाबलमल्पपौरुषंसंस्थाप्यमूढभमृजे
सुहृच्छुचः ४ त्वयिसंस्थितेगदयाशीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतयायेचतुभ्यम् बलिंहरंत्यृषयोयेचदेवाःस्वयंसर्वे
नभविष्यंतमूलाः ५ सतुद्यमानोऽरिदुरुक्ततोमरैर्दंष्ट्राग्रगांगामुपलक्ष्यभीताम् तोदंमृषन्निरगादम्बुमध्याद्ग्रा
हाहतः सकरेणुर्यथेभः ६ तंनिःसरंतंसलिलादनुद्रुतोहिरण्यकेशोद्विरदंयथाझषः करालदंष्ट्रोऽशनिनिःस्व
नोऽब्रवीद्गतह्रियांकिलसतांविगर्हितम् ७ सगामुदस्तात्सलिलस्यगोचरेविन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्त्वम् अ
भिष्टुतोविश्वसृजाप्रसूनैरापूर्यमाणोविबुधैःपश्यतोरेः ८

स्पष्टप्रायमेवार्थः ६ सलिलान्निर्गच्छंतमनुगतःसन् हिरण्यव
त्कपिशाः केशाः यस्यदैत्यस्यझषोमकरः करालादंष्ट्रायस्य अशनिवन्निस्वनोयस्य निर्लज्जानामसतांकिंविगर्हितमस्तिनिंदाभयाभा
वात् पलायनंनायुक्तमित्यर्थः वस्तुतस्तुगतह्रियः गताह्रियोनसंतोयेभ्यः तेषांकृपालूनांकिंविगर्हितंनकिंचित् अतःकृपालुत्वाद्दृष्ट्वाश्रि
तभूरक्षणार्थंकिंचित्पलायनमपिननिंदितमित्यर्थः यद्वा लोकोपकारायभुवमुद्धरतोऽनुद्रवणमनुचितंमन्वानोदैत्य आत्मानमेवाधिक्षिप
ति गतह्रियांस्वार्थैकपराणामसतामस्माकंकिंविगर्हितगणनास्ति अपितुनास्त्येवधिगस्मानित्यब्रवीदित्यर्थः ७ सभगवान्विश्वसृजा
भिष्टुतोविबुधैश्चप्रसूनैरापूर्यमाणः पाठांतरेविश्वसृजांप्रसूनैर्विबुधैरभिष्टुतइतिसलिलस्योदस्तात् उपरिव्यवहारगोचरेदेशेगांविन्यस्य
स्वसत्त्वमाधारशक्तिंनिहितवान् अरेस्तस्यपश्यतएव ८ ॥ ५७ ॥ ५७ ॥ ५७ ॥ ५७ ॥

पराकृपृष्ठतोऽनुषक्तंलग्नंतपनीयोपकल्पंसुवर्णाभरणम् कांचनमयंचित्रंदंशः कवचंयस्यतंदैत्यंप्रचंडमन्युलम् अधिक्षेपादिकंचानुकरण मात्रंदैत्यस्यवाक्यभीतानांदेवानांभयनिवृत्तयेवस्तुतस्तेनतथाऽनुक्तत्वेनकोपादिहेत्वभावात् ९ ग्रामसिंहान् श्वुनः प्रतिमुक्तस्यबद्धस्यविकत्थनंश्लाघाम् १० न्यासहराः निक्षेपहराः द्राविताः पलायनंकारिताः अथापिअसमर्थाअपितिष्ठामः तत्किंयतःस्थेयंस्थातव्यमेवास्माभिः तत्किमित्याह क्वयामः गंतव्यदेशाभावात् ११ पद्रथानांपदातीनांयेयूथपास्तेषामधिपः मुख्यइत्यर्थः अस्वस्तयेपराभवार्थम् आसुघटस्तव

पराननुषक्तंतपनीयोपकल्पंमहागदंकांचनचित्रदंशम् मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैः प्रचंडमन्युःप्रहसंस्तंबभाषे ९ श्रीभगवानुवाच सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधान्मृगयेग्रामसिंहान् नमृत्युपाशैःप्रतिमुक्तस्यवीराविकत्थनंतवगृण्हंत्यभद्र १० एतेवयंन्यासहरारसौकसांगतह्रियोगदयाद्राविताःस्ते तिष्ठामहेऽथापिकथंचिदाजौस्थेयंक्वयामोबलिनोत्पाद्यवैरम् ११ त्वंपद्रथानांकिलयूथपाधिपोघटस्वनोस्वस्तयआश्वनूहः संस्थाप्यचास्मान्प्रमृजाश्रुस्वकानांयःस्वांप्रतिज्ञांनातिपिपर्त्यसभ्यः १२ मैत्रेयउवाच सोऽधिक्षिप्तोभगवताप्रलब्धश्चरुषाभृशम् आजहारोल्बणंक्रोधंक्रीड्यमानोऽहिराडिव १३ सृजन्नमर्षितःश्वासान्मन्युप्रचलितेंद्रियः आसाद्यतरसादैत्योगदयाऽभ्यहनद्धरिम् १४ भगवांस्तुगदावेगंविसृष्टंरिपुणोरसि अवंचयत्तिरश्चीनोयोगारूढइवांतकम् १५ पुनर्गदांस्वामादायभ्रामयंतमभीक्ष्णशः अभ्यधावद्धरिःक्रुद्धःसंरंभाद्दष्टदच्छदम् १६ ततश्चगदयारातिंदक्षिणस्यांभ्रुविप्रभुः आजघ्नेसतुतांसौम्यगदयाकोविदोऽहनत् १७ एवंगदाभ्यांगुर्वीभ्यांहर्यक्षोहरिरेवच जिगीषयासुसंरब्धावन्योऽन्यमभिजघ्नतुः १८

तस्व अनूहोनिर्वितर्कः योनातिपिपर्तिनपूरयतिपालयतिवा असावसभ्यःसभायामनर्हः १२ सोऽधिक्षिप्तःसत्यंवयमितिश्लोकेनरुषाप्रलब्धःउपहसितश्च एतेवयमितिद्वाभ्यांक्रीडांकार्यमाणोऽहिराट्महासर्पइव १३ मन्युनाप्रचलितानिक्षुभितानींद्रियाणियस्य १४ अंतकंमृत्युम् १५ १६ सौम्यविदुरतांगदामप्राप्तामेवाहनत् १७ हर्यक्षोहिरण्याक्षः १८ छ छ छ

श्रीगोपालकृष्णायनमः श्रीवामनोविजयते छ छ छ छ छ

स्पृधोः स्पर्धमानयोः तिग्माभ्यांगदाभ्यामाहतान्यंगानिययोः क्षतादास्रवतीति क्षतास्रवंरुधिरंतस्यघ्राणमवघ्राणंतेनविरूढोमन्युर्ययोःवि
चित्रान् मार्गान् गदायुद्धभ्रमणभेदान् इलागौः तस्यांनिमित्तभूतायांशुष्मिणोर्मत्तयोर्वृषभयोः प्रसक्तेऽपिइलापृथ्वीतदर्थंवृषभौहिस्व
लुबहूनिदिनानिसंग्रथितोत्तुंगशृंगसंघर्षविदीर्णांगगलद्रुधिरौपरस्परोपमार्दव्ययोग्रसंरंभौचसत्कारितगजयूथपौयुध्यमानौतिष्ठतइतिप्रसि
द्धम् १९ यज्ञएवावयवायस्यतस्यच महीनिमित्तंद्विषतोःएवंविधंविमर्दनंयुद्धंदिदृक्षुःस्वराट् ब्रह्मातत्रागात् २० आगत्यचनारायणमाह किं
कृत्वादैत्यंविलक्ष्यकथंभूतम् आसन्नंप्राप्तंशौंडीरंशौर्य्यमदोवायेन अपेतंसाध्वसंयस्मात्कृतःप्रतीकारोयेन अहार्यः अप्रतीकार्योविक्र

तयोःस्पृधोस्तिग्मगदाहतांगयोःक्षतास्रवघ्राणविरूढमन्व्योः विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषयाव्यभादिलायामि
वशुष्मिणोर्मृधः १९ दैत्यस्ययज्ञावयवस्यमाययागृहीतवाराहतनोर्महात्मनः कौरव्यमह्यांद्विषतोर्विमर्दनंदिदृक्षु
रागादृषिभिर्वृतःस्वराट् २० आसन्नशौंडीरमपेतसाध्वसंकृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् विलक्ष्यदैत्यंभगवान्
सहस्रणीर्जगादनारायणमादिसूकरम् २१ ब्रह्मोवाच एषतेदेवदेवानामंघ्रिमूलमुपेयुषाम् विप्राणां
सौरभेयीणांभूतानामप्यनागसाम् २२ आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः अन्वेषन्नप्रतिरथोलोकानटति
कंटकः २३ मैनंमायाविनंदृप्तंनिरंकुशमसत्तमम् आक्रीडबालवद्देवयथाशीविषमुत्थितम् २४ नयावदेषवर्धेत
स्वांवेलांप्राप्यदारुणः स्वांदेवमायामास्थायतावज्जह्यघमच्युत २५ एषाघोरतमासंध्यालोकछंबट्करीप्रभो
उपसर्पतिसर्वात्मन्सुराणांजयमावह २६ अधुनैषोऽभिजिन्नामयोगोमौहूर्तिकोह्यगात् शिवायनस्त्वंसुहृदामा
शुनिस्तरदुस्तरम् २७

मोयस्य सहस्रणीः सहस्राणामृषिसहस्राणांनेता ऋषिभिःपरिवृतइत्यर्थः २१ हेदेवतेंऽघ्रिमूलंप्राप्तानांदेवादीना
मेषोऽसुरः २२ आगस्कृत्वृथैवापराधारोपकः तत्परिहारायप्रवृत्तोभयकृत् भीतंज्ञात्वादुष्कृत् अर्थप्राणादिहर्ता अस्मत्तोराद्धोलब्धोवरोयेन
अन्वेषन्प्रतिरथमवलोकयन् अप्रतिरथःप्रतिपक्षशून्यः २३ यद्यस्मात् एवंभूतोयंतस्मादेनंमाक्रीडमाक्रीडय हेदेवयथाउत्थितंक्षुभितम् आ
शीविषंसर्पबालःपुच्छाकर्षणादिनाक्रीडयतितद्वत् २४ स्वामासुरींहेदेवस्वांमायाम् अघंपापरूपम् २५ वेलामेवाह एषेति लोकानांछंबट्क
शविनाशकरीछंबडित्यव्ययंविनाशेवर्तते २६ अभिजित्मध्याह्नःसएवमौहूर्तिकोयोगःसन् मुहूर्तःशुभदःकालः अगान् गतप्रायः अतोयावन्मुहू
र्तशेषोऽस्तितावदेवसुदुस्तरमेनंनिस्तरजहि २७

त्वांमृत्कंत्वयैवशापानुग्रहकालेविहितंनिर्मितम् आसादितःप्राप्तः शर्मणिसुखे आधेहिस्थापय २८ इतितृतीयेटीकायामष्टादशोऽ
ध्यायः १८ ऊनविंशेविरिंच्यादिप्रार्थितेनमहामृधे वराहेणहिरण्याक्षवधःश्लाघ्योऽनुवर्ण्यते १ निर्व्यलीकंचतदमृतंच पाठांतरेनिष्क
पटाभिप्रायंचतत् ऋतंचकालात्मनोऽपिममसुहूर्तबलमुपदिशतीतिप्रहस्य अपांगालोकनेनस्वीकृतवान् १ मुखतः अभिमुखेहनौकपोल
स्याधोभागे अक्षजः ब्रह्मणोघ्राणेंद्रियादाविर्भूतः २ सास्वगदयातेनहतातवोविहता विच्युतासतीविघूर्णिताभूत्वाऽपतत् रेजेच तत् भगव
त्करात्पतनम् यद्वातत्पदस्याद्भुतस्यारेजइत्यनेनापिसंबंधः ननुदैत्यपौरुषंरेजइति ३ लब्धतीर्थोलब्धावसरः सन्ननबबाधेनप्राहरत् समानयन्

दिष्ट्यात्वांविहितंमृत्युमयमासादितःस्वयम् विक्रम्यैनंमृधेहत्वालोकानाधेहिशर्मणि २८ इतिश्रीभागवते
महापुराणेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षवधे अष्टादशोऽध्यायः १८ मैत्रेयउवाच अवधार्यविरिंचस्यनिर्व्यलीका
मृतंवचः प्रहस्यप्रेमगर्भेणतदपांगेनसोऽग्रहीत् १ ततःसपत्नंमुखतश्चरंतमकुतोभयम् जघानोत्पत्यगदयाह
नावसुरमक्षजः २ साहतातेनगदयाविहताभगवत्करात् विघूर्णितापतद्रेजेतदद्भुतमिवाभवत् ३ सतदालब्ध
तीर्थोऽपिनबबाधेनिरायुधम् मानयन्सम्मृधेधर्मंविष्वक्सेनंप्रकोपयन् ४ गदायामपविद्धायाहाहाकारेविनिर्ग-
ते मानयामासतद्धर्मंसुनाभंचास्मरद्विभुः ५ तंव्यग्रचक्रंदितिपुत्राधमेनस्वपार्षदमुख्येनविषज्जमानम् चित्रा
वाचोऽतद्विदांखेचराणांतत्रास्मासन्स्वस्तितेऽमुंजहीति ६ सतंनिशाम्यात्तरथांगमग्रतोव्यवस्थितंपद्मपलाशलोच
नम् विलोक्यचामर्षपरिप्लुतेंद्रियोरुषास्वदंतच्छदमादशच्छ्वसन् ७ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यांसंचक्षाणोदहन्निव
अभिप्लुत्यस्वगदयाहतोऽसीत्याहनद्धरिम् ८ पदासव्येनतांसाधोभगवान्यज्ञसूकरः लीलयामिषतःशत्रोःप्राह
रद्वातरंहसम् ९ आहचायुधमादत्स्वघटस्वत्वंजिगीषसि इत्युक्तःसतदाभूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशम् १०

बभूवेतिवाक्यभेदा
त्सइत्यस्यापौनरुक्त्यम् ४ ५ व्यग्रंससंभ्रमंचक्रंयस्य विषज्जमानंविशेषेणसंगंप्राप्नुवंतंप्रति अतद्विदांतत्प्रभावमजानतामासन्भूतादासन्स्म ६
सदैत्यःतमात्तचक्रंनिशाम्यदृष्ट्वाअग्रतोव्यवस्थितंचविलोक्यअमर्षेणक्रोधेनपरिप्लुतानिक्षुभितानींद्रियाणियस्यसः आदशत् दष्टवान् ७ च-
क्षुर्भ्यांदहन्निवसंचक्षमाणःपश्यन्निवेतिवस्तुतःक्रोधाभावमाह हतोऽसिज्ञातोऽसीतिवास्तवोऽर्थः ८ वातरंहसंवायुवेगाम् ९ घटस्वउद्यमंकुरु
यतस्त्वंजेतुमिच्छसि १०

११ हतोमानोगर्वोयस्य १२ ज्वलन्योज्वलनस्तद्वल्लोलुपंग्रसनव्यग्रम् यज्ञायविष्णुमालक्ष्य अकार्यकरत्वेदृष्टांतः विप्रमुद्दिश्याभिचारंकुर्वन्यथा १३ अंतःखेआकाशमध्येचकासत् प्रकाशमानम् उदीर्णाउत्कटादीधितिर्दीप्तिर्यस्य निशातनेमिनानिशितधारेण हरिरिंद्रोयथातार्क्ष्यस्यपतत्रसुज्झितंचिच्छेददेवान्विनिर्जित्यामृतकलशं नयतागरुडेनेंद्रप्रयुक्तवज्रस्यामोघस्यमानंदातुंपिच्छमेकम् त्यक्तंतद्यथा इंद्रश्छिच्छेद छिन्नंचतत्पथाखेऽप्रकाशत्तद्वत्प्रकाशमानमित्यभिसंधिः १४ अराःसंत्यस्येति अरिचक्रम् तेनबहुधावृक्णेछिन्नेसतिप्रत्येत्य अभिमुखमागत्यहरेरुरःवक्षःप्रहृत्य १५ मनाक्ईषदपिक्वाप्यंशे १६ अस्यजगतःउपसंयमंप्रलयम् १७ पांसुकृतंतमश्चप्रेरितवंतः क्षेपणैःयंत्रैः१८

तांसआपततींवीक्ष्यभगवान्समवस्थितः जग्राहलीलयाप्राप्तांगरुत्मानिवपन्नगीम् ११ स्वपौरुषेप्रतिहतेहतमानोमहासुरः नैच्छद्गदांदीयमानांहरिणाविगतप्रभः १२ जग्राहत्रिशिखंशूलंज्वलज्ज्वलनलोलुपम् यज्ञायधृतरूपायविप्रायाभिचरन्यथा १३ तदोजसादैत्यमहाभटार्पितंचकासदंतःखउदीर्णदीधिति चक्रेणचिच्छेदनिशातनेमिनाहरिर्यथातार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् १४ वृक्णेस्वशूलेबहुधारिणाहरेःप्रत्येत्यविस्तीर्णमुरोविभूतिमत् प्रवृद्धरोषःसकठोरमुष्टिनानदन्प्रहृत्यांतरधीयतासुरः १५ तेनेत्थमाहतःक्षत्तर्भगवानादिसूकरः नाकंपतमनाक्क्वापि स्रजाहतइवद्विपः १६ अथोरुधाऽसृजन्मायांयोगमायेश्वरेहरौ यांविलोक्यप्रजास्त्रस्तामेनिरेऽस्योपसंयमम् १७ प्रववुर्वायवश्चंडास्तमःपांसवमैरयन् दिग्भ्योनिपेतुर्ग्रावाणःक्षेपणैःप्रहिताइव १८ द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैःसविद्युत्स्तनयित्नुभिः वर्षद्भिःपूयकेशासृक्विण्मूत्रास्थीनिचासकृत् १९ गिरयःप्रत्यदृश्यंतनानायुधमुचोऽनघ दिग्वाससोयातुधान्यःशूलिन्योमुक्तमूर्धजाः २० बहुभिर्यक्षरक्षोभिःपत्त्यश्वरथकुंजरैः आततायिभिरुत्सृष्टाहिंस्रावाचोतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृतानांमायानामासुरीणांविनाशयन् सुदर्शनास्त्रंभगवान्प्रायुंक्तदयितंत्रिपात् २२ तदादितेःसमभवत्सहसाहृदिवेपथुः स्मरंत्याभर्तुरादेशंस्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३

नष्टोभगणोनक्षत्रसमूहोयस्याम् अनेनदैत्यबलातिरेकात्ब्रह्मदत्तमुहूर्तातिक्रमोगम्यते अन्हिनक्षत्राणामसंभवात् १९ नानायुधानिमुंचंतीतितथायातुधान्यःप्रत्यदृश्यंत २० हिंस्राःछिंधिभिंधीत्येवंभूताः अतिवैशसाअत्युग्राःवाचःउत्सृष्टाइत्यत्रैवंवाक्यसमाप्तिः २१ प्रादुष्कृतानामितिप्रकटिताःमायाःविनाशयन् विनाशनमितिपाठेयथाश्रुतैवषष्ठीत्रीणिसवनानिपदायस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः त्रयोऽस्यपादाइतिश्रुतेः २२ भर्तुरादेशंत्वत्पुत्रौभगवान्हनिष्यतीत्येवंभूतम् २३

उपगूहमानः बाह्वोरंतर्निधाय्यसंघट्टयन् २४ अहनूजघानबाष्टुंटत्रंमरुत्पतिरिंद्रः २५ परितोभ्रमत् गात्रंशरीरंयस्यउदस्तेबहिर्निर्गतेलो
चनेयस्य विशीर्णाबाह्वादयोयस्य नगेंद्रोमहाद्रुमः लुलितः उन्मूलितः नभस्वतावायुना २६ संस्थितिंमृत्युम् २७ असतआरोपितान् लिं
गशरीरात् मोक्तुमिच्छयावराहस्यपूर्वपादयोरेवकरत्वात् करेणाहन्नितिपदाहतइतिचाविरुद्धम् २८ २९ अखिलयज्ञानांतंतवेविस्ताराय

विनष्टास्वस्वमायास्वभूयःश्वावज्ञ्यकेशवम् रुषोपगूहमानोमुंदद्दृशेवस्थितंबहिः २४ तंमुष्टिभिर्विनिघ्नंतंवज्र
सारैरधोक्षजः करेणकर्णमूलेऽहन्यथात्वाष्ट्रंमरुत्पतिः २५ सआहतोविश्वजिताह्यवज्ञयापरिभ्रमद्गात्रउदस्त
लोचनः विशीर्णबाह्वंघ्रिशिरोरुहोऽपतद्यथानगेंद्रोलुलितोनभस्वता २६ क्षितौशयानंतमकुंठवर्चसंकरालदंष्ट्रं
परिदष्टदच्छदम् अजादयोवीक्ष्यशशंसुरागता अहोइमांकोऽनुलभेतसंस्थितिम् २७ यंयोगिनोयोगसमाधि
नारहोध्यायंतिलिंगादसतोमुमुक्षया तस्यैषदैत्यापसदःपदाहतोमुखंप्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्जह २८ एतौतौपार्षदा
वस्यशापाद्यातावसद्गतिम् पुनःकतिपयैःस्थानंप्रपत्स्येतेहजन्मभिः २९ देवाऊचुः नमोनमस्तेऽखिल
यज्ञतंतवेस्थितौगृहीतामलसत्वमूर्त्तये दिष्ट्याहतोऽयंजगतामरुंतुदस्त्वत्पादभक्त्यावयमीशनिर्वृताः ३० मैत्रे
यउवाच एवंहिरण्याक्षमसह्यविक्रमंससादयित्वाहरिरादिसूकरः जगामलोकंस्वमखंडितोत्सवंसमीडितः
पुष्करविष्टरादिभिः ३१ मयायथाऽनूक्तमवादितेहरेःकृतावतारस्यसुमित्रचेष्टितम् यथाहिरण्याक्षउदारविक्र
मोमहामृधेक्रीडनवन्निराकृतः ३२ सूतउवाच इतिकौषारवाख्यातामाश्रुत्यभगवत्कथाम् क्षत्तानंदंप
रंलेभेमहाभागवतोद्विज ३३ अन्येषांपुण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसताम् उपश्रुत्यभवेन्मोदःश्रीवत्सांकस्यकिं
पुनः ३४ योगजेंद्रंझषग्रस्तंध्यायंतंचरणांबुजम् क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोमोचयद्द्रुतम् ३५

कारणायेतिवा अरुंतुदः
मर्मभेत्ता ३० सादयित्वाहत्वेत्यर्थः पुष्करविष्टरादिभिः ब्रह्मादिभिःसंस्तुतः ३१ यथानूक्तंगुरुक्तिमनतिक्रम्यमयाऽवादितंप्रकथितम् हेसु-
मित्रयथायेनप्रकारेण ३२ हेद्विजशौनक ३३ कथामुपश्रुत्य ३४ भक्तिमात्रेणपशूनामपिसुलभः अन्यथादेवानामपिदुर्लभइतितत्कथाश्र
वणेकस्यानंदोनस्यादित्याह यइतिद्वाभ्याम् झषोग्राहः क्रोशंतीनांसतीनामिति कृपालुत्वमुक्तम् संकटादमोचयत् ३५ छ छ

३६ कारणेनपृथिव्युद्धरणादिनासूकररूपस्य ३७ एतद्धरेर्विक्रीडितंशृण्वतामंतेश्रीनारायणोगतिर्भवति महापुण्यंस्वर्गादिप्रदम् अलं
पवित्रमतिशयेनशोधकंधन्यंधनावहम् यशस्यंकीर्तिकरम् आयुषश्चाशिषांचपदंस्थानंपरित्राणंवा प्राणानामिंद्रियाणांचपदम् अंगहे
विदुर ३८ इतितृतीयेटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशेवराहजन्मादिव्यवधानाद्यादितः सर्गोऽनुस्मार्यतेवक्तुमन्वयंप्रस्तुतं
मनोः १ प्रतिष्ठांस्थानम् अध्यस्यप्राप्यसौतेसूतस्यरोमहर्षणस्यपुत्र अवरमर्वाचीनंजन्मयेषांतेषामीश्वरेलीनानांमार्गायनिर्गमायकानिद्वा

तंस्कस्त्वाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः कृतज्ञःकोनसेवेतदुराराध्यमसाधुभिः ३६ योवैहिरण्याक्षवधेऽमहाऽ
द्भुतंविक्रीडितंकारणसूकरात्मनः शृणोतिगायत्यनुमोदतेऽञ्जसाविमुच्यतेब्रह्मवधादपिद्विजाः ३७ एतन्महापु
ण्यमलंपवित्रंधन्यंयशस्यंपदमायुराशिषाम् प्राणेंद्रियाणायुधिशौर्यवर्धनंनारायणोऽतेगतिरंगशृण्वताम् ३८
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकोनविंशोऽध्यायः १९ शौनकउवाच महीप्रतिष्ठामध्यस्यसौ
तेस्वायंभुवोमनुः कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणिमार्गायावरजन्मनाम् १ क्षत्ताम हाभागवतः कृष्णस्यैकांतिकःसुहृत् य
स्तत्याजाग्रजंकृष्णेसापत्यमघवानिति २ द्वैपायनादनवरोमहित्वेतस्यदेहजः सर्वात्मनाश्रितःकृष्णंतत्परांश्चाप्यनु
व्रतः ३ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयंविरजास्तीर्थसेवया उपगम्यकुशावर्त्तआसीनंतत्त्ववित्तमम् ४ तयोःसंवदतोःसूतप्रवृ
त्तास्ह्यमलाःकथाः आपोगांगाइवाघघ्नीर्हरेःपादांबुजाश्रयाः ५ तानःकीर्तयभद्रंतेकीर्तन्योदारकर्मणः रसज्ञःकोऽ
नुतृप्येतहरिलीलाऽमृतंपिबन् ६ एवमुग्रश्रवाःपृष्टऋषिभिर्नैमिषायनैः भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाहश्रूयतामिति
७ सूतउवाच हरेर्धृतक्रोडतनोःस्वमायया निशम्यगोरुद्धरणंरसातलात् लीलांहिरण्याक्षमवज्ञयाहतंसंजा
तहर्षोमुनिमाहभारतः ८

राणिकृतवान् अर्वाचीनान्प्राणिनः कैरुपायैःसृष्टवानित्यर्थः १ विदुरमैत्रेयसंवादेनैवैतज्ज्ञास्यतइतितमेवसंवादं
प्रष्टुमाह क्षत्तेतिपंचभिः श्रीकृष्णसुहृत्त्वेहेतुः यइतिदुर्योधनादिभिरपत्यैःसहितमग्रजंधृतराष्ट्रम् अघवान्कृतापराधइतिहेतोःश्रीकृष्णोक्तमं
त्रानादरात् यस्तत्याज २ अनवरः अन्यूनःमहित्वेमहिम्नि ३ कुशावर्त्तेगंगाद्वारे ४ यत्किमपिपृच्छन्तुकिंतवेतिचेत्तत्राह तयोरिति अघघ्नीः ४५
अघघ्न्यः नूनंकथाःप्रवृत्ताः ५ कीर्तन्यानिकीर्तनार्हाणिउदाराणिकर्माणियस्यहरेः ६ एवमितिव्यासवाक्यम् उग्रश्रवाःरोमहर्षणपुत्रःनैमिषमयन
माश्रयोयेषाम् अर्पितमध्यात्मंमनोयेन ७ गोःउद्धरणंलीलांहिरण्याक्षंचावज्ञयाहतंनिशम्य भारतोविदुरः ८ ७२ ७१

यस्मात्त्वमव्यक्तमार्गवित् ब्रह्मणोवाविशेषणम् ९ एतत् जगत् अभावयन् उत्पादयामासुः १० सद्वितीयाः सभार्यास्त्वतंत्राभार्यानपे क्षाः कर्मस्तप्रजासर्गादिषुसंहताः परस्परापेक्षाः इदंजगत् ११ ब्रह्माकिमारभतेतिप्रश्नस्ययस्मादीन् सृष्टवानित्युत्तरंवक्तुंपूर्वोक्तां सृष्टिमनुस्मारयति दैवेनेतिसप्तभिः मन्वादिप्रश्नानांतूत्तराध्यायमारभ्योत्तरंभविष्यति दुर्वितर्क्येण दैवेनजीवादृष्टेनपरेणप्रकृत्यधिष्ठात्रा महापुरुषेण अनिमिषेणकालेनचहेतुना भगवतो निर्विकारात् जातक्षोभंयद्गुणत्रयंप्रधानंतस्मात् महानासीत् तदुक्तंतंत्रे विष्णोस्तुत्री

विदुरउवाच प्रजापतिपतिःसृष्ट्वाप्रजासर्गेप्रजापतीन् किमारभतमेब्रह्मन्प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ९ येम रीच्यादयोविप्रायस्तुस्वायंभुवोमनुः तेवैब्रह्मण आदेशात्कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाःकिमसृजन्स्वतंत्राउ तकर्मसु अहोस्वित्संहताःसर्वइदंस्मसमकल्पयन् ११ मैत्रेयउवाच दैवेनदुर्वितर्क्येणपरेणानिमिषेण च जातक्षोभाद्भगवतोमहानासीद्गुणत्रयात् १२ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगोदैवचोदितात् जातःससर्जभूता दिर्वियदादीनिपंचशः १३ तानिचैकैकशःस्रष्टुमसमर्थानिभौतिकम् संहत्यदैवयोगेनहैममंडमवासृजन् १४ सोऽशयिष्टाब्धिसलिले आंडकोशोनिरात्मकः साग्रंवैवर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः १५ तस्यनाभेरभूत्पद्मंस हस्रार्कोरुदीधिति सर्वजीवनिकायौकोयत्रस्वयमभूत्स्वराट् १६ सोऽनुविष्टोभगवतायःशेतेसलिलाशये लोक संस्थांयथापूर्वंनिर्ममेसंस्थयास्वया १७ ससर्जच्छाययाविद्यांपंचपर्वाणमग्रतः तामिस्रमंधतामिस्रंतमोमोहो महातमः १८

णि रूपाणिपुरुषाख्यान्ययोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति १२महतोजातोभूतादिरहंकारस्त्रिलिंगस्त्रिगुणः रजःप्रधानादिति स्वतःसत्त्वप्रधानस्यापिमहतोहंकारोत्पत्तिकालेकार्यानुरूपंरजःप्रधानत्वंभवतीति भावः पंचशः तन्मात्राणिमहाभूतानिज्ञानेंद्रियाणिकर्मेंद्रियाणितत्तद्देवताश्चेतिपंचपंचससर्जेत्यर्थः १३ भौतिकंहैममंडमेकैकशः प्रत्येकंस्रष्टुमसमर्थानिसंतिसंहत्यसस्रृजुः १४ अन्ववात्सीत् अधिष्ठितवान् १५ सहस्रार्काणामिवोरुर्दीधितिर्यस्यतत् सर्वजीवनिकायानामोकःस्थानंपद्मंस्वराट्ब्रह्मा १६ यःसलिलाशयेगर्भोदकस्यांतःशेतेतेनभगवताऽनुविष्टोऽधिष्ठितःसन्सःस्वराट् स्वयासंस्थयानामरूपादिक्रमेण १७ छायाप्रभाप्रतियोगिनीतया अबुध्येत्यर्थः यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोरित्युक्तत्वात् महातमइतिमहामोहःस्वरूपनिर्देशमात्रविवक्षयामोहइतिप्रथमाप्रयोगः १८ ६९

तदेवंप्रथमोक्तांसाधारणांसृष्टिमनूद्यकेनचित् विशेषेणासाधारणांसृष्टिमाह विससर्जेत्यादिनायावत्समाप्ति तद्विसृष्टंकायंरात्रिरूपंततएव जातानियक्षरक्षांसिजगृहुः क्षुत्तृषोःसमुद्भवोयस्यांताम् अत्रत्वयाऽस्यसातनूरासीत् तामपोहतसातमिस्राऽभवदित्यादिश्रुतिरनुसंधेया १९ उपसृष्टाअभिभूताःजग्धुमत्तुंभक्षयितुम् यतोवयंक्षुत्तृड्भ्यामर्दिताः अतएनंपिबतेतिरूपयामारक्षतेत्येके अन्येतुजक्षध्वंभक्षयतेतिब्रुवंतः जक्षभक्षहसनयोरितिधातुः २० देवोब्रह्मासंविग्नोभीतःसन् मांमाजक्षतमाभक्षयतकिंतुरक्षत अहोहेयक्षरक्षांसियूयंमेप्रजाःसुताबभूविथजातास्थएवसुयस्त्वभावायक्षराक्षसाजाताइत्यर्थः तत्रयेयक्षध्वमित्यूचुस्तेयक्षाः येतुमारक्षतेतितेराक्षसाइतिज्ञेयम् एतच्चतिर्यगादितामससर्गस्याप्युपलक्षणम् २१ प्रभयादीव्यन्द्योतमानायायाः देवताः द्युतिमत्यःसात्त्विक्यस्तास्ताःप्रमुखतःप्राधान्येनासृजत् तेदे-

विससर्जात्मनःकायंनाभिनंदंस्तमोमयम् जगृहुर्यक्षरक्षांसिरात्रिंक्षुत्तृट्समुद्भवाम् १९ क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तंजग्धुमभिदुद्रुवुः मारक्षतैनंजक्षध्वमित्यूचुःक्षुत्तृडर्दिताः २० देवस्तानाहसंविग्नोमामांजक्षतरक्षत अहोमेयक्षरक्षांसिप्रजायूयंबभूविथ २१ देवताःप्रभयायायादीव्यन्प्रमुखतोऽसृजत् तेअहार्षुर्देवयंतोविसृष्टांतांप्रभामहः २२ देवोऽदेवाञ्जघनतःसृजतिस्मातिलोलुपान् तएनंलोलुपतयामैथुनायाभिपेदिरे २३ ततोहसन्सभगवानसुरैर्निरपत्रपैः अन्वीयमानस्तरसाक्रुद्धोभीतःपराऽपतत् २४ सउपव्रज्यवरदंप्रपन्नार्तिहरंहरिम् अनुग्रहायभक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् २५ पाहिमांपरमात्मंस्तेप्रेषणेनासृजंप्रजाः ताइमायभितुंपापाउपाक्रामंतिमांप्रभो २६ त्वमेकःकिललोकानांक्लिष्टानांक्लेशनाशनः त्वमेकःक्लेशदस्तेषामनासन्नपदांतव २७

वाः देवताइतिस्त्रीत्वेननिर्दिष्टानामप्यर्थमात्रविवक्षयातइतिपुंस्त्वेनप्रतिनिर्देशः एवंयक्षरक्षांसीत्यत्रापिज्ञेयम् तेनविसृष्टांत्यक्तां प्रभामहः दिवसरूपांसतींदेवयंतःक्रीडयंतः अहार्षुर्जगृहुः २२ अदेवानितिच्छेदः सजघनादसुरानसृजतेतिश्रुतेः अतिलोलुपान्स्त्रीलंपटान् अभिपेदिरेप्राप्ताः २३ पराऽपतत् अपलायत् २४ भक्तेच्छानुरूपमात्मानंदर्शयतीतितथातमुपव्रज्य २५ पाहीतिद्वाभ्यांप्रार्थितवान् यभितुंमैथुनेनधर्षयितुम् २६ लोकानांजनानांतवअनासन्नौअनाश्रितौपादौयैस्तेषाम् २७ छ छ
श्रीगोपालोविजयते श्रीवामनोविजयते छ छ छ छ छ

विविक्तमसंदिग्धमध्यात्मदर्शनंपरचित्तज्ञानंयस्यहरेः घोरांकामकश्मलांस्तत्तनुंविमुंचेतिउक्तवानितिशेषः इत्युक्तश्चब्रह्मातांतनुंविमुमोच सर्वत्रत नुत्यागोनामतत्तन्मनोभावत्यागोविवक्षितः गृहणंचतत्तद्भावापत्तिरितिद्रष्टव्यम् २८ साऽहोरात्रयोःसंधिरभवदितिश्रुतेः सातेनविसृष्टातनुःसा यंतनीसंध्याबभूवसात्त्विकामोद्रेकवेलाअसुराश्चराजसत्वात् स्त्रीलंपटाः अतस्तांसंध्यामेवस्त्रियंकल्पयित्वातेसंमोहंप्रापुरित्याह तामितित्रि भिः नूपुराभ्यांक्वणंतीचरणांभोजेयस्याः मदेनविह्वलेलोचनेयस्याः कांचीकलापेनविलसद्दुकूलंतेनाच्छन्नोरोधः कटितटंयस्याःताम् २९ अ न्योन्यमाश्लेषयाउपमर्दनहेतुनाउत्तुंगौनिरंतरौपयोधरौयस्याः सुद्विजांसुदतींस्निग्धोहासोलीलाऽवलोकनंयस्याः ३० गूहंतीवस्त्रांचलेनाचूर्णवा नाम् नीलानामलकानांवरूथःस्तोमोविद्यतेयस्याः हेधर्मविदुरतांस्त्रियमुपलभ्यमत्वा ३१ संमूढानांविभावनाक्रममाह अहोइति ३२ अभिसं

सोऽवधार्यास्यकार्पण्यंविविक्ताध्यात्मदर्शनः विमुंचात्मतनुंघोरामित्युक्तोविमुमोचह २८ तांक्वणच्चरणांभो जांमदविह्वललोचनाम् कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् २९ अन्योऽन्याश्लेषयोत्तुंगनिरंतरपयोधरा म् सुनासांसुद्विजांस्निग्धहासलीलावलोकनाम् ३० गूहंतींव्रीडयात्मानंनीलालकवरूथिनीम् उपलभ्यासुराध र्मसर्वेसंमुमुहुःस्त्रियम् ३१ अहोरूपमहोधैर्यमहोअस्यानवंवयः मध्येकामयमानानामकामेवविसर्पति ३२ वित र्कयंतोबहुधातांसंध्यांप्रमदाकृतिम् अभिसंभाव्यविश्रंभात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ३३ कासिकस्यासिरंभोरुकोवाऽर्थ स्तेऽत्रभामिनि रूपद्रविणपण्येनदुर्भगान्नोविबाधसे ३४ यावाकाचित्त्वमबलेदिष्ट्यासंदर्शनंतव उत्सुनोषीक्षमा णानांकंदुकक्रीडयामनः ३५ नैकत्रतेजयतिशालिनिपादपद्मंघ्नत्यामुहुःकरतलेनपतत्पतंगम् मध्यंविषीदतिबृह त्स्तनभारभीतंशांतेवदृष्टिरमलासुशिखासमूहः ३६

भाव्यसत्कृत्यविश्रंभात्प्रणयात् कुबुद्धयस्तेतांपप्रच्छुः ३३ कासीतित्रिभिः काऽसिनात्याकस्यवाकन्याहेभामिनिकोपने रूपमेवद्रविणमनर्घ्यंवस्तुतदेवपण्यंक्रयाऽर्हंतेनतदसमर्पणेननोविबाधसे ३४ किंजातिकुलादि प्रश्नेनयावाकाचिद्भवदिष्ट्याइदंतावद्भद्रंजातंयत्तवदर्शनम् किंतुकेवलंनोमनःउत्सुनोषिविमथ्नासि ३५ क्षुभितचित्तानांवाक्यंहेशालिनि श्लाघ्येएकत्रनजयतिनस्थिरीभवति यद्वानैकत्रअनेकगतिविलासेषुजयतिसर्वोत्कर्षेणवर्तते पतत्पतंगमुच्चलंतंकंदुकम् बृहतोः स्तन योर्भाराद्भीतंतवकृशंमध्यंविषीदतिश्राम्यति शांतामंथरेवप्रसरति सुशिखासमूहः शोभनः केशकलापस्ते पाठांतरेसुशिखाः शोभनाःकेशान्

अवकीर्यमाणान्समूहबधानेति अत्रच अस्तंगच्छन्सूर्यएवपतत्पतंगः मेघविच्छेदोमध्यविषादः तारकारूपाद्दृष्टिः तमएवकेशाइत्याद्यूह्यम् ३६ प्रमदेवाचरंतींस्त्रियंमत्वाजगृहुः ३७ प्रहस्यात्मानमात्मनाजिघ्रंत्याकांत्यासौंदर्येणप्रहसनमात्मावघ्राणंचसौंदर्यानुभावश्चातुर्यविकारः ३८ ज्योत्स्नांचंद्रिकारूपांतएवगंधर्वादिगणाः विश्वावसुःपुरोगमोमुख्योयेषु ३९ आत्मनस्तंद्रिणाआलस्येनतांश्चमुक्तकेशान्वीक्ष्यनेत्रेनिमीलितवान् ४० इंद्रियाणांविक्लेदः स्रावोययातांनिद्रांप्रचक्षते येनेंद्रियविक्लेदेनहेतुनाउच्छिष्टाश्चसंतः धर्षयंतिभ्रांतान्कुर्वंतितंभूतादिगणमुन्मादंप्रचक्षते तंद्राज्जृंभिकानिद्रोन्मादहेतुत्वेनभूतादीनांतनूनांचचातुर्विध्यमुक्तम् ४१ ऊर्जस्वंतंबलवंतम् परोक्षेणअदृश्यरूपेण ४२ आत्मनःस

इतिसायंतनीसंध्यामसुराःप्रमदायतीम् प्रलोभयंतींजगृहुर्मत्वामूढधियःस्त्रियम् ३७ प्रहस्यभावगंभीरंजिघ्रंत्यात्मानमात्मना कांत्याससर्जभगवान्गंधर्वाप्सरसांगणान् ३८ विससर्जतनुंतांवैज्योत्स्नांकांतिमतींप्रियाम् तएवचादददुःप्रीत्याविश्वावसुपुरोगमाः ३९ सृष्ट्वाभूतपिशाचांश्चभगवानात्मतंद्रिणा दिग्वाससोमुक्तकेशान्वीक्ष्यचामीलयद्दृशौ ४० जगृहुस्तद्विसृष्टांतांजृंभणाख्यांतनुंप्रभोः निद्रामिंद्रियविक्लेदोययाभूतेषुदृश्यते येनोच्छिष्टान्धर्षयंतितमुन्मादंप्रचक्षते ४१ ऊर्जस्वंतंमन्यमानआत्मानंभगवानजः साध्यान्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः ४२ तआत्मसर्गंतत्कायंपितरःप्रतिपेदिरे साध्येभ्यश्चपितृभ्यश्चकवयोयद्वितन्वते ४३ सिद्धान्विद्याधरांश्चैवतिरोधानेनसोऽसृजत् तेभ्योऽददात्तमात्मानमंतर्धानाख्यमद्भुतम् ४४ सकिन्नरान्किंपुरुषान्प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासंविलोकयन् ४५ तेतुतज्जगृहूरूपंत्यक्तंयत्परमेष्ठिना मिथुनीभूयगायंतस्तमेवोषसिकर्मभिः ४६ देहेनवैभोगवताशयानोबहुचिंतया सर्गेऽनुपचितेक्रोधादुत्ससर्जहतद्वपुः ४७

र्गोयस्मात् तंयत् येनकायेनसंप्रदानत्वनिमित्तेनकवयः कर्मकोविदाः साध्येभ्यः पितृभ्यश्चस्वपितृरूपेभ्यः वितन्वतेश्राद्धादिनाहव्यंकव्यंचददति ४३ तिरोधानेनदृश्यत्वेसत्यप्यंतर्धानशक्त्या ४४ प्रत्यात्म्येनप्रतिबिंबेन आत्माभासंप्रतिबिंबम् आत्मना आत्मनोमनः प्रतिबिंबदर्शिनः स्वंदरस्यशिरःकंपादिचेष्टा अतएवतत्स्त्रष्टानांमिथःसंमानेननित्यंमिथुनीभावः ४५ तत्प्रतिबिंबरूपंकर्मभिःतत्पराक्रमानुवर्णनैः ४६ भोग आभोगोविस्तारः पादादिप्रसरणंतद्वतादेहेन अननुपचितेवृद्धिमप्राप्तेतत्भोगक्रोधादियुक्तम् ४७ ७ ७ ७

अमुतः अमुष्मात्देहात् येकेशाअहीयंतप्रच्युताः तेअहयोजाताः प्रसर्पंतः पादाद्याकुंचनैः प्रचलतोऽमुष्मात्सर्पाः अतएव अगानभवंतीति नागाः अतिवेगवंतइत्यर्थः भोगवतोजातत्वात् भोगेनफणेनउरुविस्तीर्णाकंधरायेषांसर्वेचैतेतेतत् क्रोधयोगात् क्रूराः तेषामवांतरजातिभेदः सर्पसिद्धांतेप्रसिद्धः ४८ यदामन्यमानोऽभूत् तदामनूनससर्ज ४९ तेभ्यःस्वीयंपुरुषंपुरुषाकारंपुरंदेहमत्यसृजत् ददौतान्मनून् ५० तेलयाकृतम् सुकृतत्वमाहुः यस्मिन्मनुसर्गेक्रियाअग्निहोत्राद्याः अतोऽस्मिन्सर्वेवयंसाकंसह अन्नंहविर्भागादिअदामभक्षयामहेब्रह्मन् ५१ कायस्

येऽहीयंतामुतःकेशाअहयस्तेंऽगजज्ञिरे सर्पाःप्रसर्पतःक्रूरानागाभोगोरुकंधराः ४८ सआत्मानंमन्यमानःकृतमित्यमिवात्मभूः तदामनूनससर्जांतेमनसालोकभावनान् ४९ तेभ्यःसोऽत्यसृजत्स्वीयंपुरंपुरुषमात्मवान् तान्दृष्ट्वायेपुरासृष्टाःप्रशशंसुःप्रजापतिम् ५० अहोएतज्जगत्स्रष्टःसुकृतंबततेकृतम् प्रतिष्ठिताःक्रियायस्मिन्साकमन्नमदामहे ५१ तपसाविद्ययायुक्तोयोगेनसुसमाधिना ऋषीनृषिर्हृषीकेशःससर्जाभिमताःप्रजाः ५२ तेभ्यश्चैकैकशःस्वस्यदेहस्यांशमदादजः यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविंशतितमोऽध्यायः २० विदुरउवाच स्वायंभुवस्यचमनोर्वंशःपरमसंमतः कथ्यतांभगवन्यत्रमैथुनेनैधिरेप्रजाः १ प्रियव्रतोत्तानपादौसुतौस्वायंभुवस्यवै यथाधर्मंजुगुपतुःसप्तद्वीपवतींमहीम् २ तस्यवैदुहिताब्रह्मन्देवहूतीतिविश्रुता पत्नीप्रजापतेरुक्ताकर्दमस्यत्वयानघ ३ तस्यांसवैमहायोगीयुक्तायांयोगलक्षणैः ससर्जकतिधावीर्यंतन्मेशुश्रूषवेवद ४

ष्टिसुत्वात्ऋषीणांसृष्टिमाह तपसेति विद्याउपासना योगोऽत्रासनादिः सुसमाधिः वैराग्यैश्वर्यादियुक्तः समाधिः तेनचयुक्तः हृषीकेशः स्ववशेंद्रियःसन् ऋषिर्ब्रह्माऋषीन् प्रजाःससर्ज ५२ किंतद्देहंयस्यांशमदादित्यतआह यदिति समाधिश्चयोगश्चऋद्धिश्चऐश्वर्यंतपश्चविद्याचविरक्तिश्चविद्यंतेयस्मिन्तत् ५३ इतितृतीयस्कंधेटीकायांविंशोऽध्यायः २० एकविंशेतपोविद्यातोषितेनतुविष्णुना कर्दमस्यमनोःपुत्र्याविवाहघटनोच्यते १ एधिरेएधांचक्रिरे धर्ममहींचयथाजुगुपतुःररक्षतुः तन्मेवदेतितृतीयेनान्वयः २ तस्यमनोः ३ योगलक्षणैर्यमादिभिर्युक्तायाम् कतिधावीर्यंससर्जकतिपुत्रानुत्पादयामासेत्यर्थः ४ ७ ७ ७ ७

मानवीम् मनोः कन्यामाकूतिंच प्रसूतिंच भार्यांलब्ध्वाययाभूतानिससर्ज तच्चवदेतिचकारस्यार्थः ५ सहस्राणांसमादशदशसहस्राणिसंव त्सरानित्यर्थः ६ ततस्तस्मिंस्तपसिक्रियायोगेनपूजाप्रकारेणसंप्रपेदेसिषेवेप्रपन्नेभ्योभक्तेभ्योवरदातारम् ७ शब्दैकवेद्यंयद्ब्रह्मतन्मयंवपुर्दधत् तंप्रत्यात्मानंदर्शयामास ८ सकर्दमस्तंखेऽवस्थितंदृष्ट्वामूर्ध्नाक्षितावपतत् गीर्भिश्चाभ्यगृणादितिचतुर्णामन्वयः पद्मोत्पलेदिनरात्रिविकासेसितानांपद्मानामुत्पलानांचस्रक्यस्यतम् स्निग्धानीलाश्चयेअलकास्तेषांव्रातोवल्काङ्गेयस्य ९ श्वेतोत्पलंक्रीडनकंयस्य मनःस्पर्शमनस्यानंदजनकंस्मितमीक्षणंचयस्यतम् १० वक्षसिश्रीर्यस्यकौस्तुभःकंधरायांयस्य ११ प्रीतिरेवस्वभावःस्वतःसिद्धोधर्मोयस्यतया

रुचिर्योभगवान्ब्रह्मन्दक्षोवाब्रह्मणःसुतः यथाससर्जभूतानिलब्ध्वाभार्यांचमानवीम् ५ मैत्रेयउवाच प्रजाःसृजेतिभगवान्कर्दमोब्रह्मणोदितः सरस्वत्यांतपस्तेपेसहस्राणांसमादश ६ ततःसमाधियुक्तेनक्रियायोगेनकर्दमः संप्रपेदेहरिंभक्त्याप्रपन्नवरदाशुषम् ७ तावत्प्रसन्नोभगवान्पुष्कराक्षःकृतेयुगे दर्शयामासतंक्षत्तःशाब्दंब्रह्मदधद्वपुः ८ सतंविरजमर्काभंसितपद्मोत्पलस्रजम् स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जंविरजोंबरम् ९ किरीटिनंकुंडलिनंशंखचक्रगदाधरम् श्वेतोत्पलक्रीडनकंमनःस्पर्शस्मितेक्षणम् १० विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशेगरुत्मतः दृष्ट्वाखेऽवस्थितंवक्षःश्रियंकौस्तुभकंधरम् ११ जातहर्षोपतन्मूर्ध्नाक्षितौलब्धमनोरथः गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्माकृतांजलिः १२ ऋषिरुवाच जुष्टंबताद्याखिलसत्त्वराशेःसांसिध्यमक्ष्णोस्तवदर्शनान्नः यद्दर्शनंजन्मभिरीड्यसद्भिराशासतेयोगिनोरूढयोगाः १३ येमाययातेहतमेधसस्त्वत्पादारविंदंभवसिंधुपोतम् उपासतेकामलवायतेषांरासीशकामान्निरयेऽपियेस्युः १४ तथासचाहंपरिवोढुकामःसमानशीलांगृहमेधधेनुम् उपेयिवान्मूलमशेषमूलंदुराशयःकामदुघांघ्रिपस्य १५

विध आत्मामनोयस्य १२ त्वामृतेपरमानंदंधिगन्यवरकामुकम् अथापिकृपणंमानुगृहाणवरदानतः बतेतिहर्षेहेईड्यनोऽस्माभिःसमग्रसत्त्वनिधेस्तवदर्शनात् अद्याक्ष्णोःसांसिध्यंसाफल्यंजुष्टंसेवितम् त्वद्दर्शनमेवमहाफलमित्युपपादयति यस्यतवदर्शनंसद्भिरुत्तरोत्तरमापादितप्रकर्षैर्जन्मभिःरूढोविरूढोयोगोयेषांतेऽपि १३ सकामभक्तान्विगर्हयन्नाह यइति हेईशयेनिरयेऽपिस्युःतेषांकामानांलवाययेत्वन्माययानष्टबुद्धयःतएवोपासतेत्वंतुतेषांतान् कामानपिरासिददासि १४ यःसकामान्निंदामिसोऽहमपितादृशएवेत्याह तथेति गृहमेधोगृहाश्रमःतत्रधेनुंत्रिवर्गदोग्ध्रींभार्यांपरिवोढुकामःपरिणेतुमिच्छन् कामदुघांघ्रिपस्यकल्पद्रुमस्यतवपादमूलमंघ्रिमुपेयिवान् उपगतोऽस्मि ननुकामाद्यर्थमन्यत्किमप्युपास्यताम् नयतःअशेषस्यपुरुषार्थस्यमूलमेतदेव १५

नन्रुतर्हिंमुक्त्यर्थमेवाकिंनभजसि अनधिकारादित्याह हेऽधीशाअस्त्वंप्रजापतिः तस्यतववचसातंत्याअयंकामहतोलोकःपशुवद्बद्धः हेशुक्ल
धर्ममूर्त्ते अहंचकिललोकानुगतः अतःतुभ्यंबालिंवहामिकर्मभयीलदाज्ञामनुवर्ते अनिमिषायकालात्मनेतदर्थभार्याचेच्छामीतिचकारस्यार्थः
नकेवलंलोकानुगतोवहामिकिंतुऋणत्रयापाकरणार्थमितिकिलेत्युक्तम् अनिमिषायेति अनेनकालात्मकात् त्वत्तोभीतः कर्मकरोमीत्युक्तम्
१६ एतत्तुभयंलब्धज्ञानांनास्तीत्याहद्वाभ्याम् लोकान्कामाभिभूतान्तानतुस्तुतान्पशूंश्चाविवेकेसत्यपिपुनः कर्मजडान्मादृशान्हित्वाअनाद्द
त्ययेतवचरणरूपमातपत्रंश्रिताः तानेवाह त्वद्गुणानांवादः कथातदेवसीधुःमदिरासंसारविस्मारकत्वात् पीयूषंरुचिकरत्वात् तेननिर्वापिता-
विलापितादेहधर्माः क्षुत्पिपासादयोयैः एषामित्युत्तरेणान्वयः १७ तवयत्त्रिणाभिकालचक्रंततजगदाच्छिद्यआकृष्यधावदपिएषांलब्धज्ञा
नामायुराच्छिद्यधावन्नभवतिकथंभूतम् अजरंब्रह्मतस्मिन् अक्षरूपेभ्रमिर्भ्रमणंभ्रमदितिवक्तव्ये अतिभ्रमणशीलत्वात् उपचारेणाभ्र
मिरित्यभेदनिर्देशः अधिकमासेनसह त्रयोदशमासाआरायस्य त्रिशतंषष्टिश्चाहोरात्राः पर्वाणियस्यशतशब्देविभक्तेरलुगार्षः षडर्तवोनेम

प्रजापतेस्तेवचसाऽधीशतंत्यालोकःकिलायंकामहतोनुबद्धः अहंचलोकानुगतोवहामिबलिंचशुक्लानिमिषाय
तुभ्यम् १६ लोकांश्चलोकानुगतान्पशूंश्चहित्वाश्रितास्तेचरणातपत्रम् परस्परंत्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्वापित
देहधर्माः १७ नतेजराक्षभ्रमिरायुरेषांत्रयोदशारंत्रिशतषष्टिपर्व षण्नेम्यनंतच्छदियत्त्रिणाभिकरालस्रोतोजगदा
च्छिद्यधावत् १८ एकःस्वयंसन्जगतःसिसृक्षयाद्वितीययात्मन्नधियोगमायया सृजस्यदःपासिपुनर्ग्रसिष्यसेयथो
र्णनाभिर्भगवान्स्वशक्तिभिः १९ नैतद्बताधीशपदंतवेप्सितंयन्माययानस्तनुषेभूतसूक्ष्मम् अनुग्रहायास्त्वपिय
र्हिमाययालसत्तुलस्यातनुवाविलक्षितः २० योपस्य अनंताःक्षणलवादयः छदाःपत्राणिपत्राकाराधाराः संतियस्यत्रीणिचातुर्मा
स्यानिनाभयः आधारभूतानिवलयानियस्य करालस्रोतः तीव्रवेगमेतैर्विशेषणैरेवसंवत्सरात्मकंचक्रमुक्तमितिद्रष्टव्यम् १८ ननुनिरुपाधिसु
दासीनंमांकिंयाचसेतथाऽपिमाययाविश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वात्त्वमेवयाच्यइत्याह स्वयमेकएवसन्नपिआत्मन्यधिकृतयायोगमायया हेतुनायाःस्वी
कृताः शक्तयःसत्वाद्याःताभिः अदोविश्वम् स्वव्यतिरिक्तसाधनानपेक्षत्वेदृष्टांतःयथेति १९ यद्यपिमायिकत्वात् भक्तेभ्योविषयस्फुरणंदातुंने-
च्छसि तथाऽप्यस्मदभिप्रायानुसारेणतत्संपादयेत्याह नैतदिति हेअधीशनोऽस्माकंभजतांभूतसूक्ष्मरूपंपदंशब्दादिविषयस्फुरणंमाययात
नुषेविस्तारयसीतियत् एतत्तवयद्यपीप्सितंनभवतितथाऽप्यस्मदनुग्रहायास्तुऋणत्रयापाकरणानंतरमेवापवर्गायभवत्वित्यर्थः यर्हिपतः
माययापरिच्छिन्नइवलसंत्यातुलस्यासुक्तस्त्वंविलक्षितोऽसिएवंभूतस्यतवदर्शनंयतोभुक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः २० ७ ७

तंत्वात्वांभुक्तिमुक्तिप्रदंनमामिमुक्तिदत्वेहेतुः अनुभूत्याज्ञानेनउपरतःक्रियाऽर्थः कर्मफलभोगोयस्मिन् भोगदत्वेहेतुः स्वामायया आवर्त्तितं
लोकतंत्रंविश्वोपकरणंयेन अतःसकामैर्निष्कामैश्चनमनीयंपादसरोजयुगंयस्यनम् तत्रअल्पीयसिसकामेपुंसिभजनेवाकामान्वर्षतीतितत
थातम् २१ अमृतेनस्फरखकरेणप्रेमस्मिताभ्यामीक्षणेनविभ्रमंतीभ्रूर्यस्य २२ चैत्यंहार्दंभावम् मेमयासमयोजिसंघटितम् यदर्थमेवाहंस
मर्चितःतत् २३ मयिसंगृभितःसंगृहीतएकाग्रीकृतआत्माचित्तंयैस्तेषांयन्मदर्हणंतादृशेषुअतितरांसर्वथामृषानिष्फलंनस्यात् २४ विख्या
तंमंगलमभ्युदयःसदाचारादिलक्षणंयस्य २५ हेविप्रमहिष्यासह २६ २७ यत्रयस्यांभार्यायाम् समाहितम् अभिसंधानेनस्थितम् नृपव

तंत्वाऽनुभूत्योपरतक्रियार्थंस्वमाययावर्त्तितलोकतंत्रम् नमाम्यभीक्ष्णंनमनीयपादसरोजमल्पीयसिकाम
वर्षम् २१ ऋषिरुवाच इत्यव्यलीकंप्रणुतोऽब्जनाभस्तमाबभाषेवचसाऽमृतेन सुपर्णपक्षोपरिरोचमा-
नःप्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः २२ श्रीभगवानुवाच विदित्वातवचैत्यंमेपुरैवसमयोजितत् यदर्थमा
त्मनियमैस्त्वयैवाहंसमर्चितः २३ नवैजातुमृषैवस्यात्प्रजाध्यक्षमदर्हणम् भवद्विधेष्वतितरांमयिसंगृभितात्मनाम्
२४ प्रजापतिसुतःसम्राड्मनुर्विख्यातमंगलः ब्रह्मावर्त्तंयोऽधिवसन्शास्तिसप्तार्णवांमहीम् २५ सचेहविप्रराज
र्षिर्महिष्याशतरूपया आयास्यतिदिदृक्षुस्त्वांपरश्वोधर्मकोविदः २६ आत्मजामसितापांगींवयःशीलगुणान्वि-
ताम् मृगयंतीपतिंदास्यत्यनुरूपायतेप्रभो २७ समाहितंतेहृदयंयत्रेमान्परिवत्सरान् सात्वांब्रह्मन्नृपवधूःकाम
माशुभजिष्यति २८ यातआत्मभृतंवीर्यंनवधाप्रसविष्यति वीर्येत्वदीयेऋषयआधास्यंत्यंजसात्मनः २९ त्वंचसम्य
गनुष्ठायनिदेशंमउशत्तमः मयितीर्थीकृताशेषक्रियाऽर्थोमांप्रपत्स्यसे ३० कृत्वादयांचजीवेषुदत्वाचाभयमात्मवा
न् मय्यात्मानंसहजगत्द्रक्ष्यस्यात्मनिचापिमाम् ३१ सहाहंस्वांशकलयात्वद्वीर्येणमहामुने तवक्षेत्रेदेवहूत्यांप्र
णेष्येतत्त्वसंहिताम् ३२

धूराजकन्या २८ तेवीर्यमात्मनिभृतंधृतंयाप्रसविष्यतिसाभजिष्यति वीर्येवीर्यप्रसूतासुकन्यासु अंजसाआ
त्मनःपुत्रानाधास्यंति २९ निदेशमाज्ञाम् उशत्तमः शब्दसत्त्वः तीर्थंपात्रंतेनदानंलक्ष्यतेमयिसमर्पितसर्वकर्मफलइत्यर्थः ३० गार्हस्थ्येनदयां
कृत्वासंन्यासेनाभयंदत्वामयिआत्मानंजगच्चसहएकीभूतंद्रक्ष्यसि ३१ त्वद्वीर्येणसहदेवहूत्यामवतीर्येतिशेषः ३२ छ छ

प्रत्यग्भूतेषु अक्षेषुजायतेआविर्भवतीतिप्रत्यगक्षजः सरस्वत्यानद्यापरिश्रितात्परिवेष्टितात् ३३ अशेषैस्तपोमंत्रादिसिद्धेश्वरैः अभिष्टुतः
सिद्धमार्गः वैकुंठमार्गोयस्य यद्वा अशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतश्चासौसिद्धैर्मृग्यतइतिसिद्धमार्गश्चसयस्यो पत्ररथेंद्रोगरुडस्तस्यपक्षैरुदीर्णमभि
व्यक्तंसामाकर्णयन् बृहद्रथंतरेपक्षावितिश्रुतेः उच्चारितम् स्तोमंचसामाधार भूतानाम् ऋचांससमुदायंशृण्वन् स्तोमआप्तोतिश्रुतेःसमास
पाठेउच्चारितःस्तोमःस्तोत्रीयससमुदायोयस्यसाम्नइति ३४ तंकालंपरव्रइत्युक्तंप्रतीक्षमाणः ३५ शातकौंभाः सौवर्णाः परिकरायस्मिन्

मैत्रेयउवाच एवंतमनुभाष्याथभगवान्प्रत्यगक्षजः जगामबिंदुसरसःसरस्वत्यापरिश्रितात् ३३ नि
रीक्षतस्तस्ययया वशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः आकर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितंस्तोमसुदीर्णसाम ३४
अथसंप्रस्थितेशुक्लेकर्दमोभगवानृषिः आस्तेस्मबिंदुसरसितंकालंप्रतिपालयन् ३५ मनुःस्यंदनमास्थायशा
तकौंभपरिच्छदम् आरोप्यस्वांदुहितरंसभार्यःपर्यटन्महीम् ३६ तस्मिन्सुधन्वन्नहनिभगवान्यत्समादिशत्
उपायादाश्रमपदंमुनेःशांतव्रतस्यतत् ३७ यस्मिन्भगवतोनेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिंदवः कृपयासंपरीतस्यप्रपन्ने
र्पितयाभृशम् ३८ तद्वैबिंदुसरोनामसरस्वत्यापरिप्लुतम् पुण्यंशिवामृतजलंमहर्षिगणसेवितम् ३९ पुण्यद्रु
मलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यंवनराजिश्रियान्वितम् ४० मत्तद्विजगणैर्घुष्टंमत्तभ्रमर
विभ्रमम् मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम् ४१ कदंबचंपकाशोककरंजबकुलासनैः कुंदमंदारकुटजै
श्चूतपोतैरलंकृतम् ४२ कारंडवैःप्लवैर्हंसैःकुररैर्जलकुक्कुटैः सारसैश्चक्रवाकैश्चचकोरैर्वल्गुकूजितम् ४३

तंरथमास्थायदुहितरंचारोप्यवरान्वेषणार्थंपर्यटन् ३६ हेसुधन्वन् विदुरयदहः ३७ तत्प्रवेशमात्रेणपरमानंदंप्राप्तइतिदर्शयितुमाश्र
मंवर्णयति यस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिःश्लोकैःप्रपन्नेकर्दमे ३८ शिवमारोग्यममृतवत्स्वादुजलंयस्मिन् ३९ कूजंतःपुण्यामृगाः द्विजा
येषुतैःपुण्यद्रुमलतानांजालैःसमूहैर्युक्तम् ४० घुष्टंनादितम् मत्तभ्रमराणांविभ्रमः विनोदोयस्मिन् मत्ताबर्हिणएवनटास्तेषामाटोपो
नृत्यसंभ्रमोयस्मिन् आह्वयंतः मिथोमत्ताः कोकिलायस्मिन् ४१ कदंबादिभिर्वृक्षैरलंकृतम् ४२ कारंडवादिभिःपक्षिभिःव
ल्गुयथातथाकूजितम् ४३

हरिणादिभिर्वृतम् तत्र क्रोडः सूकरः श्वावित् शल्लकः मर्कोमर्कटः तद्विशेषागोपुच्छाः हरिर्वानरः सिंहोवानाभिः कस्तूरीमृगः ४४ हुतः
हुताशनोब्रह्मचारियोग्योयेन ४५ उग्राश्चुक्र्योगोयस्यतेनवपुषाविद्योतमानम् ४६ तस्यभगवतोव्याहृतंभाषणमेव अमृतकला अमृतम
यस्यचंद्रस्यकलातन्मयंपीयूषंतस्यश्रवणेनचनातिक्षामंतपसाकृशंसंतमक्ष्यकृशम् प्रांशुमुन्नतम् उपसंसृत्यसमीपंगत्वामलिनंददर्शेति
पूर्वेणान्वयक्रिया अर्च्यते अनेनेति अर्हणंमहारत्नंतत् असंस्कृतमनिर्णिक्तंयथामलिनंदृश्यतेनतद्वत् ४७ उटजंपर्णशालांगातम् पुरःपादस-
मीपेप्रणतम् आशीर्भिरभिनंद्यसपर्ययापूजयाप्रत्यगृह्णात्सत्कृतवान् ४८ ४९ तेचंक्रमणंपर्यटनंहियस्मात् ५० प्रभुस्थंशिष्योप्रण

तथैवहरिणैः क्रोडैः श्वाविद्गवयकुंजरैः गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ४४ प्रविश्यतत्तीर्थवरमादि
राजःसहात्मजः ददर्शमुनिमासीनंतस्मिन्हुतहुताशनम् ४५ विद्योतमानंवपुषातपस्युग्रयुजाचिरम् नातिक्षा
मंभगवतःस्निग्धापांगावलोकनात् ४६ तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेनच प्रांशुपद्मपलाशाक्षंजटिलंचीर
वाससम् उपसंसृत्यमलिनंयथाऽर्हणमसंस्कृतम् ४७ अथोटजमुपायांतंनृदेवंप्रणतंपुरः सपर्ययापर्यगृह्णा
त्प्रतिनंद्यानुरूपया ४८ गृहीतार्हणमासीनंसंयतंप्रीणयन्मुनिः स्मरन्भगवदादेशमित्याहश्लक्ष्णयागिरा ४९
नूनंचंक्रमणंदेवसतांसंरक्षणायते वधायचासतांयस्त्वंहरेःशक्तिर्हिपालिनी ५० योर्केंद्वग्नींद्रवायूनांयमधर्म
प्रचेतसाम् रूपाणिस्थानआधत्सेतस्मैशुक्लायतेनमः ५१ नयदारथमास्थायजैत्रंमणिगणार्पितम् विस्फूर्ज
च्चंडकोदंडोरथेनत्रासयन्नघान् ५२ स्वसैन्यचरणक्षुण्णंवेपयन्मंडलंभुवः विकर्षन्बृहतींसेनांपर्यटस्यंशुमा
निव ५३ तदैवसेतवःसर्वेवर्णाश्रमनिबंधनाः भगवद्रचिताराजन्भिद्येरन्बतदस्युभिः ५४ अधर्मश्चसमेधेत
लोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः शयानेत्वयिलोकोयंदस्युग्रस्तोविनंक्ष्यति ५५

मति यइतिस्थानेतत्तत्कार्यावसरेशुक्लायविष्णवे ५१ नयदेतिपंचानामयम
र्थः यद्यपिधर्मरक्षार्थम् सर्वतःपर्यटनस्तवप्रसंगादप्यागमनंसंभवति तथाऽपिविशेषकार्यंत्वेदस्तितत्कथ्यतामिति जैत्रंजयप्रदम् मणिगणा
अर्पितायस्मिन् तंरथमारुह्यत्वंयदाभुवोमंडलंनपर्यटसि नदासेतवोभिद्येरन्निति त्रयाणामन्वयः विस्फूर्जन्नादंकुर्वंश्चंडंकोदंडंधनुर्यस्य ५२
स्वसैन्यस्यचरणैःक्षुण्णंसंघट्टितम् ५३ वर्णाश्रमाणांनिबंधनंयैः बतअहो ५४ निरंकुशैर्नृभिर्निमित्तभूतैःशयानेनिर्भिंते ५५ ५०

निर्व्यलीकेनसंहर्षेणप्रतिपद्यामहेस्वीकुर्महे ५६ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायामेकविंशतितमोऽध्यायः २१ द्वाविंशेकर्दमायादा
द्यथादिष्टंहिविष्णुना मनुर्दुहितरंदेवहूतिमिस्त्पवर्ण्यते १ एवमाविष्कृतअभिष्टुतः अशेषाणांगुणानांकर्मणांचउदयउत्कर्षोयस्यससम्रा
ट्मनुःसव्रीडइवस्वकीर्तिश्रवणात् प्रत्याख्यानशंकयावातंमुनिमुवाच उपारतंनिवृत्तिनिरतम् १ मदीयाकन्यात्वयापरिणेयेतिविज्ञापयिष्य
न् युष्मदस्मत्संबंधस्तावदीश्वरेणपूर्वमेवघटितइत्याह ब्रह्मेतिसार्धाभ्याम् आत्मनःपरीप्सयापर्याप्तुमिच्छयाछंदोमयस्यात्मनः पर्याप्तिः पाल
नंवेदप्रवर्तनंतस्येच्छयायुष्मान् ब्राह्मणान् २ तत्त्राणायब्राह्मणपालनाय ब्रह्मब्राह्मणजातिः क्षत्त्रंक्षत्त्रियजातिः ३ एवंसदेवएवरक्षतिस्म

अथापिपृच्छेत्वांवीरयदर्थंत्वमिहागतः तद्वयंनिर्व्यलीकेनप्रतिपद्यामहेहृदा ५६ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेतृतीयस्कंधेएकविंशतितमोऽध्यायः २१ मैत्रेयउवाच एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयोमुनिम्
सव्रीडइवतंसम्राडुपारतमुवाचह १ मनुरुवाच ब्रह्माऽसृजत्स्वमुखतोयुष्मानात्मपरीप्सया छंदोमयस्त
पोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् २ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात् हृदयंतस्यहिब्रह्मक्षत्त्रमंगमच
क्षते ३ अतोह्यन्योऽन्यमात्मानंब्रह्मक्षत्त्रंचरक्षतः रक्षतिस्माव्ययोदेवःसयःसदसदात्मकः ४ तवसंदर्शनादेव-
च्छिन्नामेसर्वसंशयाः यत्स्वयंभगवान्प्रीत्याधर्ममाहरिरक्षिषोः ५ दिष्ट्यामेभगवान्दृष्टोदुर्दर्शोयोऽकृतात्मना
म् दिष्ट्यापादरजःस्पृष्टंशीर्ष्णामेभवतःशिवम् ६ दिष्ट्यात्वयाऽनुशास्तोऽहंकृतश्चानुग्रहोमहान् अपावृतैः
कर्णरंध्रैर्जुष्टादिष्ट्योशतीर्गिरः ७ सभवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनोमम श्रोतुमर्हसिदीनस्यश्रावितंकृपया
मुने ८ प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेयंदुहितामम अन्विच्छतिपतिंयुक्तंवयःशीलगुणादिभिः ९

कोऽसौयः सदसदात्मकः सर्वात्मकः तथाऽपिअव्ययोनिर्विकारः ४ तंविज्ञापयितुमेवतद्दर्शनादिकमभिनंदतितवेतित्रिभिः रिरक्षिषोः
रक्षितुमिच्छोः ५ अकृतात्मनांअवशीकृतचित्तानाम् ६ अनुग्रहोऽनुशासनादिरूपएवउशतीःउशत्यः ७ विज्ञापयति सभवानिति-
सप्तभिः दुहितुःस्नेहेनपरिक्लिष्टआत्मायस्यश्रावितंविज्ञापनम् ८ प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेतिपुत्रिकाकरणशंकानिरस्ता ममस्कृतेति-
क्षत्त्रकन्यातवयोग्येतिदर्शितम् ९ ७२ ७२ ७२ ७२ ७२

एषादेवहूतिः १० प्रतीच्छस्वीकुरु ११ उद्यतस्यस्वतःप्राप्तस्यविषयस्यप्रतिवादः प्रत्याख्यानम् १२ कीनाशंकृपणम् अवज्ञयापरापमानेन १३ यस्यसावधिब्रह्मचर्यंसउपकुर्वाणः प्रत्तांमयादत्ताम् १४ अप्रत्ताञ्चेतिमय्येवकृतनिश्चयत्वात् कस्मैचित्प्रतिश्रुताचनभवतीत्यर्थः आद्यःप्रथमः ततः पूर्वविवाहाभावात् मुख्यइतिवा १५ भूयात् भवेत्प्रतीतः गृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्येत्यादिमंत्रप्रसिद्धः स्वयांगकांत्यैवश्रियंभूषणादिशोभाम् १६ यांविलोक्यन्यपतत् संमोहेनविमूढंव्याकुलंचेतोयस्य क्वणद्भ्यामंघ्रिभ्यांशोभायस्याः

यदातुभवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान् अशृणोन्नारदादेषात्वय्यासीत्कृतनिश्चया १० तत्प्रतीच्छद्विजाग्र्येमां श्रद्धयोपहृतामया सर्वात्मनाऽनुरूपांतेगृहमेधिषुकर्मसु ११ उद्यतस्यहिकामस्यप्रतिवादोनशस्यते अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः १२ यउद्यतमनादृत्यकीनाशमभियाचते क्षीयतेतद्यशःस्फीतंमानश्चावज्ञयाहतः १३ अहंत्वाऽशृणवंविद्वन्विवाहार्थंसमुद्यतम् अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रत्तांप्रतिगृहाणमे १४ ऋषिरुवाच बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ताचतवात्मजा आवयोरनुरूपोसावाद्योवैवाहिकोविधिः १५ कामःसभूयान्नरदेवतस्याःपुत्र्याःसमाम्नायविधौप्रतीतः कएवतेतनयांनाद्रियेतस्वयैवकांत्याक्षिपतीमिवश्रियम् १६ यांहर्म्यपृष्ठेक्वणदंघ्रिशोभांविक्रीडतींकंदुकविह्वलाक्षीम् विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमानाद्विलोक्यसंमोहविमूढचेताः १७ तांप्रार्थयंतींललनाललाममसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् वत्सांमनोरुच्चपदःस्वसारंकोनानुमन्येतबुधोऽभियाताम् १८ अतोभजिष्येसमयेनसाध्वींयावत्तेजोबिभृयादात्मनोमे अतोधर्मान्पारमहंस्यमुख्यान् शुक्लप्रोक्तान्बहुमन्येऽविहिंस्रान् १९

सा १७ तांललनानांललामंभूषणभूताम् असेवितोश्रियश्चरणौयैस्तैरदृष्टांद्रष्टुमप्ययोग्याम् उच्चपदः उत्तानपादस्य अभियातांस्वयंप्राप्ताम् १८ भजिष्येस्वीकरिष्येयावदपत्योत्पत्तिस्तावद्गार्हस्थ्यम् ततःपरंसंन्यासइति भाषाबंधःसमयः तमेवाह यावत् आत्मनोमप्रचलतेजोगर्भंबिभृयात् यद्वा ममात्मनोदेहात् च्युतंतेजोवीर्यंबिभृयादिति अतःपरंपारमहंस्यंज्ञानंतस्मिन्मुख्यान्शुक्लेनविष्णुनासाक्षात् प्रकर्षेणोक्तान् अविहिंस्रान्हिंसारहितान्शमादीन्बहुयथाभवति एवमनुष्ठेयान्मन्ये १९

ननुतवपितुः प्रजापतेराज्ञास्पृष्टैवेवनसंन्यासेतत्राह यतइति संस्थास्यतेचलयंयास्यतिवावेति एतार्थेऋणत्रयापाकरणानंतरंसंन्यास एवमादृशानांभगवतोक्तइत्यर्थः २० हेउग्रधन्वन् लुलुभेमुनेर्मुखेनप्रलोभ्यतेस्म यद्वासुखेनप्रलोभितवान् २१ समनुः अनंतरंमहिष्या श्चव्यवसितंनिश्चयंज्ञात्वा २२ पारिबार्हान् विवाहकालेप्रदेयान् भूषाः भूषणानिवासांसिपरिच्छदान् गृहोपकरणानिच २३ प्रत्तांप्र दत्तांसदृक्षायसदृशायगताव्यथाचिंतायस्य औत्कंठ्येनोन्मथितः क्षुभितः आशयोयस्य २४ तस्याविरहंसोढुं अशक्नुवन्सन् हेअंबहे

यतोऽभवद्विश्वमिदंविचित्रंसंस्थास्यतेयत्रचवावतिष्ठते प्रजापतीनांपतिरेषमह्यंपरंप्रमाणंभगवाननंतः २०
मैत्रेयउवाच सउग्रधन्वन्नियदेवाबभाषआसीच्चतूष्णीमरविंदनाभम् धियोपगृह्णन्स्मितशोभितेन सुखेनचेतोलुलुभेदेवहूत्याः २१ सोऽनुज्ञात्वाव्यवसितंमहिष्यादुहितुःस्फुटम् तस्मैगुणगणाढ्यायददौतुल्यां प्रहर्षितः २२ शतरूपामहाराज्ञीपारिबार्हान्महाधनान् दंपत्योःपर्यदात्प्रीत्याभूषावासःपरिच्छदान् २३ प्र-त्तांदुहितरंसम्राट्सदृक्षायगतव्यथः उपगुह्यचबाहुभ्यामौत्कंठ्योन्मथिताशयः २४ अशक्नुवंस्तद्विरहंमुंचन् बाष्पकलांमुहुः आसिंचदंबवत्सेतिनेत्रोदैर्दुहितुःशिखाः २५ आमंत्र्यतंमुनिवरमनुज्ञातःसहानुगः प्रतस्थेर थमारुह्यसभार्यःस्वपुरंनृपः २६ उभयोर्ऋषिकुल्यायाःसरस्वत्याःसुरोधसोः ऋषीणामुपशांतानांपश्यन्नाश्रम संपदः २७ तमायांतमभिप्रेत्यब्रह्मावर्त्तात्प्रजाःपतिम् गीतसंस्तुतिवादित्रैःप्रत्युदीयुःप्रहर्षिताः २८ बर्हिष्मती नामपुरीसर्वसंपत्समन्विता न्यपतन्यत्ररोमाणियज्ञस्यांगंविधुन्वतः २९ कुशाःकाशास्तएवासन्शश्वद्धरितव र्चसः ऋषयोयैःपराभाव्ययज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ३०

वत्सेइतिब्रुवन् संधिरार्षः शिखाःकेशानासिंचत् २५ २६ ऋषिकुलहितायाःउभयोःसुरोधसोःशोभनतटयोः २७ अभिप्रेत्यज्ञा-त्वाब्रह्मावर्त्तात्देशात्प्रजाः प्रजापतिंप्रत्युज्जग्मुः २८ कोऽसौब्रह्मावर्त्तइत्यपेक्षायामाह यत्रबर्हिष्मतीनामपुरीतिसाऽपिकुत्रयत्रयज्ञ-स्ययज्ञवराहस्यरोमाणिन्यपतन्नितियत्रेतिसर्वत्रसंबध्यते २९ बर्हिष्मतीनामनिरुक्तिंब्रुवन्प्रसंगाद्देशस्यश्रैष्ठ्यमाहद्वाभ्याम् कुशाःकाशा श्चासन् शश्वन्नित्यंहरितंवर्च्चोवर्णोयेषांनीलवर्णाइतियावत् यज्ञघ्नान् राक्षसादीन्पराभवंनीत्वायज्ञंविष्णुम् ३० ६२ ६२

यज्ञपुरुषंविष्णुम् यतइतियत्रायजत् एवंस्थानंलब्ध्वेतितृन्प्रत्ययांतम् लब्धवान्सन्नित्यर्थः यतोलब्धवान्तंयज्ञपुरुषमितिवा स्व
र्गादपिभूमिः श्रेष्ठातत्रापितत्स्थानंश्रेष्ठमित्युक्तंभवति ३१ प्रकृतमाह यांबर्हिष्मतींनामपुरींसमावसत् पूर्वंयस्यामुषितस्तस्यांनिर्विश्यभ
वनंप्रविष्टःसन्भोगान्बुभुजइत्यन्वयः अन्येषांधर्मादीनामविरोधेन ३२ प्रत्यूषेषुउषःसुसंगीयमानासत्कीर्तिर्यस्यतथापिस्वयंहरेरेव
कथाःशृण्वन्भोगान्बुभुजे ३३ योगमायासुऐच्छिकभोगरचनासुयद्यतः आभ्रंशयितुं आईषदपिभ्रंशयितुमभिभवितुम् ३४ अतः

कुशकाशमयंबर्हिरास्तीर्यभगवान्मनुः अयजद्यज्ञपुरुषंलब्धास्थानंयतोभुवम् ३१ बर्हिष्मतींनामविभुर्यां
निर्विश्यसमावसत् तस्यांप्रविष्टोभवनंतापत्रयविनाशनम् सभार्यःसप्रजःकामान्बुभुजेऽन्याविरोधतः ३२
संगीयमानसत्कीर्तिःसस्त्रीभिःसुरगायकैः प्रत्यूषेष्वनुबद्धेनहृदाशृण्वन्हरेःकथाः ३३ निष्णातंयोगमाया
सुमुनिस्वायंभुवमनुम् यदाभ्रंशयितुंभोगानशेकुर्भगवत्परम् ३४ अयातयामास्तस्यासन्यामाःस्वांतरया
पनाः शृण्वतोध्यायतोविष्णोःकुर्वतोब्रुवतःकथाः ३५ सएवंस्वांतरंनिन्येयुगानामेकसप्ततिम् वासुदेवप्रसं
गेनपरिभूतगतित्रयः ३६ शारीरामानसादिव्यावैयासेयेचमानुषाः भौतिकाश्चकथंक्लेशाबाधंतेहरिसंश्रय-
म् ३७ यःपृष्टोमुनिभिःप्राहधर्मान्नानाविधान्शुभान् नृणांवर्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितःसदा ३८ एतत्त
आदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतम् वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
तृतीयस्कंधेद्वाविंशतितमोऽध्यायः २२ मैत्रेयउवाच पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगितकोविदा
नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीवभवंप्रभुम् १

यातोयामोयस्यपक्वस्यान्नस्यतद्गतसारंभवति अतोऽन्यदपिगतसारंयातया
ममुच्यते अयातयामाः अगतसाराःआसन् स्वांतरंतदीयंमन्वंतरंयापयंति नयंतियेयामाः कालावयवाः कुर्वतः स्ववाक्यैरुपनिबध्नतः
३५ परिभूतंगतित्रयंजाग्रदादिसात्त्विकादिवायेन ३६ दिव्यास्त्वंतरिक्षाः मानुषाःशत्रुप्रभवाः भौतिकाः शीतोष्णादिप्रभवाः वैयासे
विदुर ३७ तस्यज्ञानातिशयमाह यइति नृणांसाधारणधर्मान् ३८ तस्ययदपत्यंदेवहूतिस्तस्योदयंप्रभावम् ३९ इतितृतीयेटीका
यांद्वाविंशोऽध्यायः २२ त्रयोविंशेनपोयोगनिर्मितेसर्वसंपदि विमानेकामगेचित्रातयोरतिरुदीर्यते १ प्रस्थितेगमनेकृतेसति १ ६९

२ दंभंकपटम् अघम् निषिद्धाचरणम् तेजीयांसम् अतितेजस्विनम् ३ दैवाद्गरीयसः दैवादपिगुरुतरान् दैवमप्यन्यथाकर्त्तुंसमर्थादित्यर्थः ४
व्रतचर्ययाकर्शितांतत्रापिभूयसाकालेनातिक्षामामित्यर्थः ५ सुहृत्प्रियः मदर्थेक्षपयितुंनावेक्षितःनगणितःसमुचितः श्लाघ्योऽपिमत्सेवासक्तया
उपेक्षितइत्यर्थः ६ तपश्चसमाधिश्चविद्याचउपासनाताभ्यःयआत्मयोगः चित्तैकाग्र्यंतेनविजिताः प्राप्ताःभगवत्प्रसादाः दिव्याभोगाः तानेवतेअवरुद्धा
न्त्वयाऽपिवशीकृतान्प्रपश्यतेदिव्यांदृष्टिंवितरामियादृक्ष्याद्रक्ष्यसि ७ अन्येपुनर्भोगाः किंनकिमपि अतितुच्छाइत्यर्थःतत्रहेतुः भगवतउरुक्रम

विश्रंभेणात्मशौचेनगौरवेणदमेनच शुश्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाचभोः २ विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभम
घंमदम् अप्रमत्तोद्यतानित्यंतेजीयांसमतोषयत् ३ सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवींसमनुव्रताम् दैवाद्गरीयसःपत्युरा
शासानांमहाशिषः ४ कालेनभूयसाक्षामांकर्शितांव्रतचर्यया प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयाऽब्रवीत् ५ तुष्टोऽ
हमद्यतवमानविमानदायाःशुश्रूषयापरमयापरयाचभक्त्या योदेहिनामयमतीवसुहृत्सदेहोनावेक्षितःसमुचितःक्ष
पितुंमदर्थे ६ येमेस्वधर्मनिरतस्यतपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिताभगवत्प्रसादाः तानेवतेमदनुसेवनयाऽवरुद्धान्
दृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभयानशोकान् ७ अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृंभविभ्रंशितार्थरचनाःकिमुरुक्रमस्य सिद्धाऽसि
भुंक्ष्वविभवान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ८ एवंब्रुवाणमबलाऽखिलयोगमायाविद्यावि
चक्षणमवेक्ष्यगताधिरासीत् संप्रश्रयप्रणयविह्वलयागिरेषद्व्रीडाऽवलोकविलसद्धसिताननाह ९ देवहूतिरुवा
च राद्धंबतद्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपेत्वयिविभोतदवैमिभर्त्तः यस्तेऽभ्यधायिसमयःसकृदंगसंगोभूयाद्ग
रीयसिगुणःप्रसवःसतीनाम् १०

स्ययाभ्रूस्तस्याउद्विजृंभोवक्रीभावस्तेनविभ्रंशिताअर्थरचनामनोरथायेषुनिजधर्मेणपातिव्रत्येनदुह्यंत
इतितथातान् दुरधिगान्दुष्प्रापान्नृपावयमितियाविक्रियास्तत्तद्भोगविकृतयःताभिः ८ अखिलायोगमायाश्चतत्तदुपासनास्तासुविचक्षणंनि
पुणमेवंब्रुवाणंपतिमवेक्ष्यगताधिःनिश्चिंताजातासंप्रश्रयोविनयःप्रणयःप्रेमताभ्यांविह्वलागद्गदातयागिराईषद्व्रीडासहितोयोऽवलोकस्तेनवि-
लसद्विकसितंहसितंजातहासमाननंयस्याःसाआहजगाद ९ बतेतिहर्षेद्विजवृषद्विजश्रेष्ठहेभर्त्तःत्वयिएतत्सर्वंराद्धंसिद्धमेवतदहमवैमिजानामि
किंतुयस्तेत्वयासमयोऽभिहितःसतावद्भूयात्सकृदितिगर्भसंभवमात्रपर्यंतइत्यर्थःयस्मात्गरीयसिश्रेष्ठेभर्त्तरिहेतुभूतेस्त्रीणांप्रसवोगुणःम-

हान्लाभः समासपाठेगरीयसिपत्न्यौ सनिसतीनांयत्नोगुणप्रसवः गुणविस्तारो भवति अतः गुणोत्कर्षामम गुणविस्तारेजाते पश्चात्त्वदुक्तंसर्वंभ
वतीतिभावः १० अंगसंगार्थंचप्रथममाभतिकर्त्तव्यतांसंपादयेत्याह हेईशनभ अंगसंगेइतिकृत्यंसाधनम् यथोपदेशंकामशास्त्रानुसारेणउप
शिक्षसंजानीहि उपकल्पयेत्यर्थः येनसाधनेनाभ्यंगभोजनपानादिना अतीवरंतुमिच्छयाकर्शितोदीनश्च ममैषआत्मादेहः सिध्येतरतिसम-
र्थोभवेत् कथंभूतायाः तेत्वयैवकृतः क्षोभितोयोमनोभवस्तेनधर्षितायाः तत्तत्तोऽनुरूपंभवनंचिवस्त्वंवितर्कयविचारयेतियावत् ११ तर्हितत्
क्षणमेव आविरचीकरत् आविर्भावयांबभूव १२ तदेवविशिनष्टिसर्वकामदुघमितिनवभिः सर्वैश्वर्यरत्नादिभिः समन्वितम् सर्वर्द्धीनांसर्वसंपदां
यउपचयस्तस्यउदर्कउत्तरोत्तराभिवृद्धिर्यस्मिन् उपस्कृतंशोभितम् १३ उपकरणंपरिकरः पट्टिकाअल्पवस्त्रविस्ताराः पट्टवस्त्रविशेषाः पताकाःवि

तत्रेतिकृत्यमुपशिक्षयथोपदेशंयेनैषमेकर्शितोऽतिरिरंसयात्मा सिध्येतते कृतमनोभवधर्षितायादीनस्तदीशभवनं
सदृशंविचक्ष्व ११ मैत्रेयउवाच प्रियायाःप्रियमन्विच्छन्कर्दमोयोगमास्थितः विमानंकामगंक्षत्तस्तर्ह्येवा
विरचीकरत् १२ सर्वकामदुघंदिव्यंसर्वरत्नसमन्वितम् सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कंमणिस्तंभैरुपस्कृतम् १३ दिव्योपकर-
णोपेतंसर्वकालसुखावहम् पट्टिकाभिःपताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम् १४ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मंजुसिंजत्
षडंघ्रिभिः दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् १५ उपर्युपरिविन्यस्तनिलयेषुपृथक्पृथक् क्षिप्तैःकशिपु
भिःकांतंपर्यंकव्यजनासनैः १६ तत्रतत्रविनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् महामरकतस्थल्याजुष्टंविद्रुमवेदिभिः
१७ द्वाःसुविद्रुमदेहल्याभातंवज्रकपाटवत् शिखरेष्विंद्रनीलेषुहेमकुंभैरधिश्रितम् १८ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्व-
ज्रभित्तिषुनिर्मितैः जुष्टंविचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः १९ हंसपारावतव्रातैस्तत्रतत्रनिकूजितम् कृत्रिमान्मन्यमा
नैःस्वान् अधिरुह्याधिरुह्यच २०

स्रक्तास्ताभिः १४ विचित्राणिमाल्यानिपुष्पाणियासुमंजुयथाभवतिएवंसिंजंतःषडंघ्रयोयासुताभिःस्र
ग्भिः १५ उपर्युपरिविरचितगृहेषुकशिपुभिःशय्याभिः कांतंकमनीयम् पर्यंकादिभिश्चकांतम् १६ १७ द्वास्सुद्वारेषु विद्रुमनिर्मितादेहलीउदुंब
रस्तयाभातंशोभितम् वज्रखचितकपाटयुक्तम् इंद्रनीलमयेषुशिखरेषुप्रासादाग्रभागेषु १८ चक्षुष्मंतइवयेपद्मरागाग्र्यास्तैः यद्वा चक्षुष्मदि-
वकैःपद्मरागाग्र्यैः विचित्रैर्वैतानैर्वितानसमूहैः १९ कृत्रिमानपिहंसादीन्स्वान्सजातीयान् मन्यमानैस्तत्रतत्राधिरुह्यअधिरुह्यनिकूजितम् २०

विहारस्थानंक्रीडाप्रदेशः विश्रामः शयनगृहंसंवेशउपभोगस्थानम् प्रांगणंगृहाद्बहिः अजिरंप्राकाराद्बहिः यथोपजोषंयथासुखमात्मनः
स्वस्यमायाविनोऽपिविस्मयजनकमिव २१ नातिप्रीतेनमलिनदेहत्वात्परिचारिकाभावाच्च २२ अस्मिन्ह्रदेबिंदुसरसि आरुह्अधिरोह शु
क्लेनविष्णुनाकृतमानंदबिंदुनिपातनेन पापकंप्रापकम् २३समादायआदायसरजंमलिनम् वेणीभूतान्जटिलान् २४ शबलौविवर्णौस्तनौ
यस्मिन्तत् सरस्वत्याःशिवानिजलानिआशेरतेयस्मिन् शिवाजलाशयाजलचरायस्मिन्इतिवा २५सातत्रनिमग्नासतीधिस्मयंददर्शतमा

विहारस्थानविश्रामसंवेशप्रांगणाजिरैः यथोपजोषंरचितैर्विस्मापनमिवात्मनः २१ ईदृग्गृहंतत्पश्यंतींनातिप्रीतेन
चेतसा सर्वभूताशयाभिज्ञःप्रावोचत्कर्दमःस्वयम् २२ निमज्ज्यास्मिन्ह्रदेभीरुविमानमिदमारुह इदंशुक्लकृतंतीर्थ-
माशिषांयापकंनृणाम् २३ सातद्भर्तुःसमादायवचःकुवलयेक्षणा सरजंबिभ्रतीवासोवेणीभूतांश्चमूर्धजान् २४ अं
गंचमलपंकेनसंछन्नंशबलस्तनम् आविवेशसरस्वत्याःसरःशिवजलाशयम् २५ सांऽतःसरसिवेश्मस्थाःशतानिद
शकन्यकाः सर्वाःकिशोरवयसोददर्शोत्पलगंधयः २६ तांदृष्ट्वासहसोत्थायप्रोचुःप्रांजलयःस्त्रियः वयंकर्मकरीस्तुभ्यं
शाधिनःकरवामकिम् २७ स्नानेनतांमहार्हेणस्नापयित्वामनस्विनीम् दुकूलेनिर्मलेनूत्नेददुरस्यैचमानद २८ भूष
णानिपरार्ध्यानिवरीयांसिद्युमंतिच अन्नंसर्वगुणोपेतंपानंचैवामृतासवम् २९ अथादर्शेस्वमात्मानंस्रग्विणंविरे-
जांबरम् विरजंकृतस्वस्त्ययनंकन्याभिर्बहुमानितम् ३० स्नातंकृतशिरस्नानंसर्वाभरणभूषितम् निष्कग्रीवंवल
यिनंकूजत्कांचननूपुरम् ३१ श्रोण्योरध्यस्तयाकांच्याकांचन्याबहुरत्नया हारेणचमहार्हेणरुचकेनचभूषितम् ३२

हसांऽतः सरसीतिदशभिःउत्पलगंधयः कमलगंधिन्यः २६ स्त्रियःप्रोचुः तुभ्यंतवकर्मकरीः परिचारिकावयमस्मान् आज्ञापयेति २७ ततश्च
स्नानेनस्नानयोग्यतैलादिना २८ परार्ध्यानिउत्कृष्टानि वरीयांसितत्प्रियाणि दीप्तिमंतिच पानंपेयम् अमृतंस्वादुआसवंमादकम् २९ आदर्शेस्व
मात्मानंददर्शेतिशेषः आत्मानंविशिनष्टिचतुर्भिः कृतंस्वस्त्ययनंमंगलंयस्यपुंस्त्वमात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् ३० विरजमित्यस्यप्रपंचःस्नात
म् उद्वर्त्यक्षालितंकृतंशिरःस्नानमभ्यंगोयेन भूषितत्वमेवाह निष्कंपदकंग्रीवायांयस्य ३१ बहूनिरत्नानियस्यांतयारुचकेनमंगलद्रव्येणकुं-
कुमादिना तदुक्तंविश्वप्रकाशेरुचकंमंगलद्रव्येग्रीवाभरणदंतयोरिति ३२ ७ ७ ७ ७

सुदतासुभ्रुवाचक्षुषेतिचजातावेकवचनानि एतैर्लसत्शोभमानंमुखंयस्य कथंभूतेनचक्षुषा श्लक्ष्णोमनोहरःस्निग्धोऽपांगोनेत्रप्रांतो यस्यपद्मकोशेनस्पर्धतइतिपद्मकोशस्पृत्तेन ३३ इक्ष्वाचयदापतिंसस्मारतदायत्रासौतत्रैवस्त्रयमप्यास्ते ३४ आत्मानंनिशाम्यदृष्ट्वातांचतस्ययोगगतिंयोगप्रभावंदृष्ट्वासंशयंकिमिदमितिविस्मयम् ३५ समुनिर्विवाहात्प्राक्यदात्मनोरूपंतदेवपुनर्बिभ्रतींसंवीतौप्रावृतौरुचिरौस्तनौ यस्याः पाठांतरेतुरूपविशेषणम् ३६ शोभनेवाससीयस्याःजातोभावःप्रेमयस्यहेअमित्रहन्जितकाम ३७ तस्मिन्विमानेसमुनिर्बभ्राजे नलुप्तोमहिमास्वातंत्र्यंयस्य उपचीर्णंशुश्रूषितंवपुर्यस्य विकसितकुमुद्गणवान् अपीच्योऽतिसुंदरःपूर्णचंद्रवत्समुनिर्नभइवविमानम् ताराइ-

सुदतासुभ्रुवाश्लक्ष्णस्निग्धापांगेनचक्षुषा पद्मकोशस्पृधानीलैरलकैश्चलसन्मुखम् ३३ यदासस्मारऋषभमृषीणांदयितंपतिम् तत्रचास्तेसहस्त्रीभिर्यत्रास्तेसप्रजापतिः ३४ भर्तुःपुरस्तादात्मानंस्त्रीसहस्रवृतंतदा निशाम्यतद्योगगतिंसंशयंप्रत्यपद्यत ३५ सतांकृतमलस्नानांविभ्राजंतीमपूर्ववत् आत्मनोबिभ्रतीरूपंसंवीतरुचिरस्तनीम् ३६ विद्याधरीसहस्रेणसेव्यमानांसुवाससम् जातभावोविमानंतदारोहयदमित्रहन् ३७ तस्मिन्नलुप्तमहिमाप्रिययाऽनुरक्तोविद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने बभ्राजउत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृतइवोडुपतिर्नभस्थः ३८ तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीष्वनंगसखमारुतसौभगासु सिद्धैर्नुतोद्युधुनिपातशिवस्वनासुरेमेचिरंधनदवल्ललनावरूथी ३९ वैश्रंभकेसुरसनेनंदनेपुष्पभद्रके मानसेचैत्ररथ्येचसरेमेरामयारतः ४० भ्राजिष्णुनाविमानेनकामगेनमहीयसा वैमानिकानत्यशेतचरन्लोकान्यथाऽनिलः ४१ किंदुरापादनंतेषांपुंसामुद्दामचेतसाम् यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणोव्यसनात्ययः ४२

वृताःस्त्रियःकुमुदानीवतासांनेत्राणीतिज्ञेयम् ३८ तेनविमानेन अष्टलोकपालानांविहारोयस्मिन्कुलाचलेंद्रोमेरुःतस्यद्रोणीषुदरीषु अनंगस्यसखायोमारुतः शीतसुगंधमंदोऽनिलःतेनसौभगंसौभाग्यंसौंदर्यंयासुसिद्धैर्नुतःस्तुतःसन् द्युधुनिर्गंगातस्याःपातेनशिवःस्वनोयासुतासुरेमे ललनावरूथी स्त्रीरत्नसमूहवान् ३९ वैश्रंभकादिषुदेवोद्यानेषु मानसेचसरसिरतःप्रीतःसन् ४० अत्यशेतअतिक्रम्यास्थितः ४१ उद्दामचेतसांधीराणांव्यसनंसंसारस्तस्यात्ययोयस्मात् ४२ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रेक्षयित्वादर्शयित्वागोलंमंडलंस्वसंस्थयाद्वीपवर्षादिरचनयायावान् तावंतंबहून्याश्चर्याणियस्मिन्तम् ४३ विभज्यनवधानवप्रभेदेनात्मा
नंकृत्वा ४४ ४५ शरदःसंवत्सराःमनागीषदिवव्यतीयुः ४६ आत्मनास्वदेहार्धरूपेण अतिप्रीत्याभावयन् तयासतिसदपत्यंभवेदिति नो
धानवधासर्वसंकल्पविदितितस्याः बह्वपत्यसंकल्पंजानन्नित्यर्थः विभुस्तयाकर्त्तुंसमर्थश्च आत्मविदितिच तस्यामनासक्तत्वात् स्त्रियोजाता
इतिभावः पुमान्पुंसोऽधिकेशुक्रेस्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाइतिस्मृतेः ४७ अतः अनंतरमेवसद्यः एकस्मिन्नेवाहनि चारूणिसर्वाण्यंगानियासाम्

प्रेक्षयित्वाभुवोगोलंपत्न्यैयावान्स्वसंस्थया बह्वाश्चर्यंमहायोगीस्वाश्रमायन्यवर्तत ४३ विभज्यनवधात्मानं
मानवींसुरतोत्सुकाम् रामांनिरमयन्रेमेवर्षपूगान्मुहूर्त्तवत् ४४ तस्मिन्विमानउत्कृष्टांशय्यांरतिकरींश्रिता
नचाबुध्यततंकालंपत्याऽपीच्येनसंगता ४५ एवंयोगानुभावेनदंपत्योरममाणयोः शतंव्यतीयुःशरदःकामला
लसयोर्मनाक् ४६ तस्यामाधत्तरेतस्तांभावयन्नात्मनात्मवित् नोधाविधायरूपंस्वंसर्वसंकल्पविद्विभुः ४७ अ
तःसासुषुवेसद्योदेवहूतिःस्त्रियःप्रजाः सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्योलोहितोत्पलगंधयः ४८ पतिंसाप्रव्रजिष्यंतंतदा
लक्ष्योशतीसती स्मयमानाविक्लवेनहृदयेनविदूयता ४९ लिखंत्यधोमुखीभूमिंपदानखमणिश्रिया उवाचल
लितांवाचंनिरुध्याश्रुकलांशनैः ५० सर्वंतद्भगवान्मह्यमुपोवाहप्रतिश्रुतम् अथापिमेप्रपन्नायाअभयंदातुमर्ह
सि ५१ ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यंविमृग्याःपतयःसमाः कश्चित्स्यान्मेविशोकायत्वयिप्रव्रजितेवनम् ५२ एतावताऽ
लंकालेनव्यतिक्रांतेनमेप्रभो इंद्रियार्थप्रसंगेनपरित्यक्तपरात्मनः ५३ इंद्रियार्थेषुसज्जंत्याप्रसंगस्त्वयिमेकृतः
अजानंत्यापरंभावंतथाऽप्यस्त्वभयायमे ५४

४८ प्रव्रजिष्यंतम् आलक्ष्यवितर्क्यस्मयमानाबहिः अंतस्तुविक्लवेनव्याकुलेनविदूयतासंतप्यमा
नेनहृदा उवाचेत्युत्तरेणान्वयः ४९ नखाएवमणयः तैःश्रीःशोभायस्यतेनपदाभुवंलिखंतीतिदुरंतचिंतालक्षणम् उपोवाहसंपादितवान् अभ
यमितिभाविनोदैन्यात्संसाराच्च यद्भयंतन्निवर्त्तयेत्यर्थः ५१ तत्रदैन्यंनिवेदयति तुभ्यंतवदुहितृभिः स्वयमेवास्मन्नः समायोग्याःपतयोविमृग्या
इतिदैन्यंप्राप्तम् संसारभयमुररीकृत्याह कश्चिदिति विशोकायज्ञानोपदेशायस्त्रीभिर्ऋणानपाकरणात् कंचित्कालंत्वदवस्थानेनब्रह्मवित्पुत्रः
कश्चित्किंस्यादित्यर्थः ५२ विषयान्भुंक्ष्वकिंब्रह्मविद्ययेतिचेत्तत्राह एतावताअलंपूर्यतांपरित्यक्तःपरआत्मायथातस्याममः ५३ स्वकृतमनुशोचंत्या-
ह इंद्रियार्थेष्वितिचतुर्भिः मेमयापरंभावंतत्त्वंब्रह्मविदिति ५४

प्रसंगः कथमभयायास्तुतत्राहसंगइति अधियाअज्ञानेन ५५ स्वभावतःप्रवृत्तंयस्यकर्मधर्मार्थंनकल्पतेधर्माभिमुखंनभवेत् तत्रापिनि-
ष्कामधर्मद्वाराविरागायनकल्पते तद्द्वाराचतीर्थपदस्यहरेःसेवाऽर्थंनपर्यवस्येदित्यर्थः ५६ नमुमुक्षेयमोक्तुमिच्छांनकृतवत्यस्मि ५७
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ चतुर्विंशेततोजन्मकपिलस्याहतत्पितुः प्रव्रज्यांतमनुज्ञाप्यत्र-
णत्रयविमोक्षतः १ शालिनींश्लाघ्याम् शुक्रेणाभिव्याहृतंसहाहंस्वांशकलयेत्यादि १ इत्थंमाखिदःखेदंमाकार्षीः आत्मानंप्रति अहंभा-
ग्यहीनेति अदूरात् शीघ्रम् २ दमेनइंद्रियसंयमेननियमेनस्वधर्मेणतपांसिद्रविणदानानिचतैः ३ हृदयग्रंथिंचिज्जडात्मकम् अहंकारल-

संयोगः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितोधिया सएवसाधुषुकृतोनिःसंगत्वायकल्पते ५५ नेहयत्कर्मधर्मायनविरागाय
कल्पते नतीर्थपदसेवायैजीवन्नपिमृतोहिसः ५६ साहंभगवतोनूनंवंचितामायया दृढम् यत्त्वांविमुक्तिदंप्राप्यन
मुमुक्षेयबंधनात् ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३
मैत्रेयउवाच निर्वेदवादिनीमेवंमनोर्दुहितरंमुनिः दयालुःशालिनीमाहशुक्लाभिव्याहृतंस्मरन् १
ऋषिरुवाच माखिदोराजपुत्रीत्थमात्मानंप्रत्यनिंदिते भगवांस्तेक्षरोगर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृत
व्रतासिभद्रंतेदमेननियमेनच तपोद्रविणदानैश्चश्रद्धयाचेश्वरंभज ३ सत्वयाराधितःशुक्लोवितन्वन्मामकंयशः
छेत्तातेहृदयग्रंथिमौदर्योब्रह्मभावनः ४ मैत्रेयउवाच देवहूत्यपिसंदेशंगौरवेणप्रजापतेः सम्यक्श्रद्धा
यपुरुषंकूटस्थमभजद्गुरुम् ५ तस्यांबहुतिथेकालेभगवान्मधुसूदनः कार्दमंवीर्यमापन्नोजज्ञेऽग्निरिवदारुणि
६ अवादयंस्तदाव्योम्निवादित्राणिघनाघनाः गायंतितंस्मगंधर्वानृत्यंत्यप्सरसोमुदा ७ पेतुःसुमनसोदिव्याःखे
चरैरपवर्जिताः प्रसेदुश्चदिशःसर्वाअंभांसिचमनांसिच ८ तत्कर्दमाश्रमपदंसरस्वत्यापरिश्रितम् स्वयंभूःसाकमृ
षिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ९ भगवंतंपरंब्रह्मसत्वेनांशेनशत्रुहन् तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यैजातंविद्वानजःस्वराट् १०

क्षणंबंधंछेत्ताछेत्स्यति औदर्यःपुत्रःसन् ब्रह्मभावयति उपदिशतीतितया ४ श्रद्धायविश्वस्य ५ बहुतिथेबहुतरेकालेतिक्रांतेकार्दमंकर्द
मसंबंधि ६ घनाघनाइत्येकंपदंवर्षंतोमेघाः गायंतिस्मनृत्यंतिस्म ७ अपवर्जितामुक्ताः ८ परिश्रितंवेष्टितम् ९ आगत्यकिंकृतवान् तदाह भग
वंतमितिद्वाभ्याम् तत्वानांसंख्यानंयस्मिन् तस्यसांख्यस्यविज्ञप्त्यैविशेषेणज्ञापनायभगवंतंजातंविद्वान् अजोब्रह्मास्वराट्स्वतःसिद्धज्ञानः १०

तस्यचिकीर्षितंसभाजयन् पूजयन् प्रहृष्यमाणैरक्षभिरिंद्रियैरुपलक्षितः कर्दमंचेदमभ्यधादितिद्वयोरन्वयः चकाराद्देवहूतिंच ११ नभ-
त्वयेतिपंचभिः कर्दमंप्रत्याह अपचितिः पूजाकृतायद्यस्मात् निष्कपटंसम्यग्गृहीतवान् १२ अनुमन्येतेतियत् एतावत्येव १३ अनेकधाप्र
भावैः वंशैर्बृंहयिष्यंति वर्धयिष्यंति १४ ऋषिमुख्येभ्योमरीच्यादिभ्यः १५ पुत्रस्त्वसाक्षादीश्वरइत्याह वेदाहमिति शेवधिंनिधिंसर्वाभी
ष्टदम् १६ देवहूतिंप्रत्याहत्रिभिः ज्ञानंशास्त्रोक्तम् विज्ञानमपरोक्षंचतेएवयोगउपायस्तेन कर्मणाजटाः मूलानिवासनाउद्धरन्उत्पाटयि

सभाजयन्विशुद्धेनचेतसातच्चिकीर्षितम् प्रहृष्यमाणैरक्षभिःकर्दमंचेदमभ्यधात् ११ ब्रह्मोवाच
त्वयामेऽपचितिस्तातकल्पितानिर्व्यलीकतः यन्मेसंजगृहेवाक्यंभवान्मानदमानयन् १२ एतावत्येवशुश्रूषा
कार्यापितरिपुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येतगौरवेणगुरोर्वचः १३ इमादुहितरःसभ्यतववत्ससुमध्यमाः सर्गमेतंप्र
भावैःस्वैर्बृंहयिष्यन्त्यनेकधा १४ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्योयथाशीलंयथारुचि आत्मजाःपरिदेह्यद्यविस्तृणीहियं
शोभुवि १५ वेदाहमाद्यंपुरुषमवतीर्णंस्वमायया भूतानांशेवधिंदेहंबिभ्राणंकपिलंमुने १६ ज्ञानविज्ञानयोगेन
कर्मणामुद्धरन्जटाः हिरण्यकेशःपद्माक्षःपद्ममुद्रापदांबुजः १७ एषमानवितेगर्भंप्रविष्टःकैटभार्दनः अविद्यासं
शयग्रंथिंछित्वागांविचरिष्यति १८ अयंसिद्धगणाधीशःसांख्याचार्यैःसुसंमतः लोकेकपिलइत्याख्यांगंतातेकी
र्तिवर्धनः १९ मैत्रेयउवाच तावाश्वास्यजगत्स्रष्टाकुमारैःसहनारदः हंसोहंसेनयानेनत्रिधामपरमंययौ
२० गतेशतधृतौक्षत्तःकर्दमस्तेनचोदितः यथोदितंस्वदुहितॄःप्रादाद्विश्वसृजांततः २१ मरीचयेकलांप्रादादन
सूयामथात्रये श्रद्धामंगिरसेयच्छत्पुलस्त्यायहविर्भुवम् २२ पुलहायगतिंयुक्तांक्रतवेचक्रियांसतीम् ख्यातिंच
भृगवेयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीम् २३

ष्यन् पद्ममुद्रायुक्तंपदांबुजंयस्य १७ हेमानवि अविद्यास्वरूपाज्ञानम् संशयाः मि-
थ्याज्ञानानितन्मयंतवहृदयग्रंथिम् १८ सुसंमतः सुपूजितःसन् गंताप्राप्स्यति १९ कुमारैःसहेतिशेषःसहनारदः नारदसहितश्चमरीच्या
दीन्विवाहार्थमवस्थाप्यनैष्ठिकैरेतैः पंचभिः सहितः हंसोब्रह्माययौ त्रिधामतृतीयंधामस्वर्गः तस्यपरंकाष्ठांसत्यलोकम् २० शतधृतौब्र
ह्मणि २१ २२ युक्तांयोग्याम् अयच्छत् अदात् २३ छ छ छ छ

वितन्यतेसमृद्धः क्रियते शांत्यधिष्ठात्रींदेवतामित्यर्थः समलालयत् संतोषितवान् २४ निमंत्र्यपृष्ट्वानंदिहर्षप्राप्ताःसंतः सचमुनिः त्रियुगं विष्णुंविविक्तेरहसि २६ पापच्यमानानांभृशंदह्यमानानांनिरयेसंसारेस्वैर्थैः रमंगलैः पापैः २७ कुतः सर्वादेवताः प्रसन्नाइतिज्ञातम् अ- लभ्यलाभादित्याह द्वाभ्यांबहुषुजन्मसुविपक्केनसुसिद्धेनसम्यक्भ्योगोभक्तियोगस्तस्मिन्समाधिरैकाग्र्यंतेन शून्यागारेषुविविक्तस्थानेषुय स्यतवपदम् २८ हेलनमवज्ञांलाघवंनगणयन्अगणयित्वाउचितमेवतवैतदित्याह यस्त्वंस्वानांभक्तानांपक्षंपुष्णसीतितथासः २९ एतत्स

अथर्वणेऽददाच्छांतिंययायज्ञोवितन्यते विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् २४ ततस्तऋषयः क्षत्तः कृतदारानिमंत्र्यतम् प्रातिष्ठन्नंदिमापन्नाःस्वंस्वमाश्रममंडलम् २५ सचावतीर्णंत्रियुगमाज्ञायविबुधर्षभम् वि विक्तउपसंगम्यप्रणम्यसमभाषत २६ अहोपापच्यमानानांनिरयेस्वैरमंगलैः कालेनभूयसानूनंप्रसीदंतीहदेवताः २७ बहुजन्मविपक्केनसम्यग्योगसमाधिना द्रष्टुंयतंतेयतयःशून्यागारेषुयत्पदम् २८ सएवभगवानद्यहेलनंनगण यन्नः गृहेषुजातोग्राम्याणांयःस्वानांपक्षपोषणः २९ स्वीयवाक्यमृतंकर्तुमवतीर्णोऽसिमेगृहे चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानंभक्तानांमानवर्द्धनः ३० तान्येवतेऽभिरूपाणिरूपाणिभगवंस्तव यानियानिचरोचंतेस्वजनानामरूपि- णः ३१ त्वांसूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाऽद्धासदाऽभिवादार्हणपादपीठम् ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोधवीर्यश्रियापू र्तमहंप्रपद्ये ३२ परंप्रधानंपुरुषंमहांतंकालंकविंत्रिवृतंलोकपालम् आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपंचंस्वच्छंदशक्तिं कपिलंप्रपद्ये ३३

पंचयतिद्वाभ्याम् स्वयमेवावतीर्णोऽसिस्ववाक्यंतवपुत्रोभविष्यामीतियत् तत्सत्यंकर्तुंज्ञानंज्ञानसाधनंसांख्यं चचिकीर्षुःसन् ३० यानितवालौकिकानिचतुर्भुजादिरूपाणितान्येवतेऽभिरूपाणियोग्यानियानिचस्वजनानांरोचंतेमनुष्यसरूपाणि तान्यपितेरोचंतइत्यर्थः अरूपिणःप्राकृतरूपरहितस्य ३१ अभिवादार्हंपादपीठंयस्यऐश्वर्यादिभिः पूर्तंपूर्णम् ३२ ऐश्वर्यादिकंविवृ- ण्वन्नाह परंपरमेश्वरंतत्रहेतुः स्वच्छंदाःस्वाधीनाःशक्तयोयस्यताएवाह प्रधानंप्रकृतिरूपंपुरुषंतदधिष्ठातारंमहांतंमहत्तत्त्वरूपं कालंते षांक्षोभकंत्रिवृतम् अहंकाररूपंलोकात्मकंतत्पालात्मकंचतदेवंमाययाप्रधानादिरूपतासुक्तान्चिच्छक्त्यानिष्प्रपंचतामाह आत्मानुभूत्याचि च्छक्त्याअनुगतःस्वस्मिन्लीनःप्रपंचोयस्यतम् कविंसर्वज्ञम् प्रधानाद्याविर्भावलयसाक्षिणमित्यर्थः ३३ छ छ छ

संन्यासानुज्ञांप्रार्थयते आस्माभिपृच्छेयत्किंचिदभिपृच्छामीत्यर्थः त्वयापुत्ररूपेणावतीर्णानिनिवृत्तानिऋणानिदेवादिरूपाणियस्यसःआ
प्तकामश्चाहंपरिव्रजतांसंन्यासिनांपदवींमार्गमाश्रितःसन् त्वांयुंजन् स्मरन्विचरिष्यामि ३४ अहंतावज्ज्ञानोपदेशायैवत्वद्गृहेऽवतीर्णः अन
स्तवगृहेवसतोऽपिमुक्तिःफलभैवयद्यवश्यंगंतव्यमेवंत्वाग्रहः तथाऽपिमामेवानुस्मरन् गच्छेत्याशयेनाहमयेतिषड्भिः सत्यलौकिकेवैदिकेलौकि
केचकृत्येस्वोक्तस्यप्रामाण्यमभिदर्शयतियद्यस्मात्तुभ्यंतवपुत्रोभविष्यामीत्यवोचम् अथअतएवतत्ऋतंयथाभवतितथामयाऽजनिजन्म
स्वीकृतम् ३५ दुराशयात् मुमुक्षूणांमुनीनामात्मदर्शनेसंमतायतत्त्वानांप्रसंख्यानायकिंद्वीत्कृत्तरस्यानुषंगः ३६ नन्वयमात्मज्ञानमार्गःप्र

आस्माभिपृच्छेऽद्यपतिंप्रजानांत्वयाऽवतीर्णार्णउताप्तकामः परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहंचरिष्येत्वांहृदियुंजन्वि
शोकः ३४ श्रीभगवानुवाच मयाप्रोक्तंहिलोकस्यप्रमाणंसत्यलौकिके अथाजनिमयातुभ्यंयदवोचमृ
तंमुने ३५ एतन्मेजन्मलोकेस्मिन्मुमुक्षूणांदुराशयात् प्रसंख्यानायतत्त्वानांसंमतायात्मदर्शने ३६ एषआ
त्मपथोव्यक्तोनष्टःकालेनभूयसा तंप्रवर्तयितुंदेहमिमंविद्धिमयाभृतम् ३७ गच्छकामंमयाऽऽपृष्टोमयिसंन्यस्तक
र्मणा जित्वासुदुर्जयंमृत्युममृतत्वायमांभज ३८ मामात्मानंस्वयंज्योतिःसर्वभूतगुहाशयम् आत्मन्येवात्मनावी
क्ष्यविशोकोभयमृच्छसि ३९ मात्रआध्यात्मिकींविद्यांशमनींसर्वकर्मणाम् वितरिष्येययाचासौभयंचातितरि
ष्यति ४० मैत्रेयउवाच एवंसमुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः दक्षिणीकृत्यतंप्रीतोवनमेवजगामह ४१ व्र
तंसआस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः निःसंगोव्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ४२

र्वसिद्धएवनेदानीमपूर्ववत्प्रवर्त्तनीयस्तत्राह
एषइति अव्यक्तःसूक्ष्मः ३७ कामंयथेच्छम् आपृष्टः अनुज्ञातः यद्वायथात्वंगंतुंमांपृष्टवान्तथाऽव्यवस्थातुंमयाऽपित्वमापृष्टइत्यर्थः मयिसं-
न्यस्तेनसमर्पितेनकर्मणा अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययाऽमृतमश्नुतइतिश्रुतेः ३८ ततश्चमांपरमंपरमात्मानम् आत्मनिस्वस्मिन्आत्मनामनसा
अन्वीक्ष्यमाणोऽभयंमोक्षंप्राप्स्यसि ३९ मात्रेदेवहूत्यै शमनींउन्मूलनींभयमतिशयेनतरिष्यतिपरमानंदंचप्राप्स्यतीतिचकारार्थः ४० समु
दितःसम्यगुक्तःसन् तंप्रदक्षिणीकृत्य ४१ मुनीनांव्रतंमौनम् अहिंसालक्षणम् ४२ ❀ ❀ ❀

भा॰तृ॰टी॰ सदसतः परंयत्तस्मिन् ब्रह्मणिगुणावभासके निर्गुणेएकभक्त्या अव्यभिचारिण्याभक्त्याअनुभाविते अपरोक्षीकृते ४३ अतोदेहादि अ॰
५७ ष्वहंकारादिरहितः अतएवनिर्द्वंद्वः शीतोष्णाद्यनाकुलः समदृक्भेदाग्राहकः किंतुस्वदृक्स्वरूपमेवपश्यन् प्रत्यक्प्रवणाप्रशांतातिविक्षेपरहिता २५
धीर्यस्य ४४ तदेवंविधकल्पितोपाधिनिवृत्तिमुक्त्वापरमेश्वरपदप्राप्तिमाह वासुदेवइतित्रिभिः प्रतीचोजीवस्यात्मनिलब्ध आत्मानित्वंयेनय
तोमुक्तंबंधनमज्ञानंयस्य ४५ लब्धात्मतामेवाह आत्मानमिति ४६ तदेवंतेनभागवतीगतिः प्राप्ता पाठांतरेसएवतांगतिंप्राप्तइति ४७ इ-
तिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः २४ पंचविंशेजनन्यातुष्टस्योबंधविमोचनम् आदावाहपरंभक्तिलक्षणं

मनोब्रह्मणियुंजानोयत्तत्सदसतःपरम् गुणावभासेविगुणएकभक्त्यानुभाविते ४३ निरहंकृतिर्निर्ममश्चनि
र्द्वंद्वःसमदृक्स्वदृक् प्रत्यक्प्रशांतधीर्धीरःप्रशांतोर्मिरिवोदधिः ४४ वासुदेवेभगवतिसर्वज्ञेप्रत्यगात्मनि परेण
भक्तिभावेनलब्धात्मामुक्तबंधनः ४५ आत्मानंसर्वभूतेषुभगवंतमवस्थितम् अपश्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचा
त्मनि ४६ इच्छाद्वेषविहीनेनसर्वत्रसमचेतसा भगवद्भक्तियुक्तेनप्राप्ताभागवतीगतिः ४७ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेचतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४ शौनकउवाच कपिलस्तत्त्वसंख्याताभगवा
नात्ममायया जातःस्वयमजःसाक्षादात्मप्रज्ञप्तयेनृणाम् १ नह्यस्यवर्ष्मणःपुंसांवरिम्णःसर्वयोगिनाम् विश्रुतौ
श्रुतदेवस्यभूरितृप्यंतिमेऽसवः २ यद्यद्विधत्तेभगवान्स्वच्छंदात्मात्ममायया तानिमेश्रद्दधानस्यकीर्त्तन्यान्यनु
कीर्त्तय ३ सूतउवाच द्वैपायनसखस्त्वेवंमैत्रेयोभगवांस्तथा प्राहेदंविदुरंप्रीत आन्वीक्षिक्यांप्रचोदितः ४

कपिलःकृतः १ कपिलेनार्पितामात्रेगूढभावनियंत्रिता योगमार्गिकस्यमंजूषास्फुटमुद्घाट्यतेऽधुना २ उक्तानुवादपूर्वकंकापिलंयोगंपृच्छतिक
पिलइतित्रिभिः तत्त्वानांसंख्यातागणकः सांख्यप्रवर्त्तकइत्यर्थः अजएवस्वयंजातः आत्मप्रज्ञप्तये आत्मतत्त्वज्ञापनाय १ पुंसांमध्येवर्ष्मणः वृद्ध
स्यउत्तमस्येत्यर्थःसर्वयोगिनांमध्येवरिम्णः वरस्यभावोवरिमाभक्षित्प्रधानोऽयंनिर्देशः वरिष्ठस्येत्यर्थः यद्वा वरीयस्त्वादित्यर्थः विश्रुतौकीर्तौअ
सवइंद्रियाणिभूरिअलंनतृप्यंति श्रुतेनश्रवणेनदीव्यतिद्योततइतिदेवस्तस्य यद्वा भूरिबहुशःश्रुतोदेवोयेनतस्यापिमे असवइतिसंबंधः २ ५७
स्वानांछंदेनइच्छयाआत्मादेहोयस्यसः यद्यत्कर्मविधत्तेतानिकर्माणिकीर्त्तनार्हाणिअनुकीर्त्तय ३ यथालंमांप्रचोदयसि एवंप्रचोदितःसन् तथा
तत्प्रश्नानुसारेण आन्वीक्षिक्याआत्मविद्यायाम् ४

बिंदुसरे इति आर्षः बिंदुसरसि ५ तत्त्वमार्गस्याग्र्यंपारंदर्शयतीति तथाएवमानवित्तेर्गर्भंप्रविष्टः कैटभार्दन इत्यादि धातुर्वचः संस्मरंतीआह
६ असतामिंद्रियाणांतर्षणात्विषयाभिलाषान्निर्विण्णाश्रांताऽस्मि येनसंभाव्यमानेनपूर्यमाणेन ७ पारंगमयतीतिपारगंत्वमेवश्रेष्ठंचक्षुर्मयाल
ब्धंत्वदनुग्रहाज्जन्मनामंतेभाव्येसति ८ तत्प्रपंचयतिसभगवान् भवान्चक्षूरूपउदितःसूर्योयथा ९ अपाक्रष्टुमपनेतुंकोऽसौसंमोहः तमाह एत

मैत्रेयउवाच पितरिप्रस्थितेरण्यंमातुःप्रियचिकीर्षया तस्मिन्बिंदुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपिलःकिल ५ तमा
सीनमकर्माणंतत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् स्वसुतंदेवहूत्याहधातुःसंस्मरतीवचः ६ देवहूतिरुवाच निर्विण्णाति
तरांभूमन्नसदिंद्रियतर्षणात् येनसंभाव्यमानेनप्रपन्नांऽधंतमःप्रभो ७ तस्यत्वंतमसोऽधस्यदुष्पारस्याद्यपारगम्
सच्चक्षुर्जन्मनामंतेलब्धंमेत्वदनुग्रहात् ८ यआद्योभगवान्पुंसामीश्वरोवैभवान्किल लोकस्यतमसांऽधस्यचक्षुः
सूर्यइवोदितः ९ अथमेदेवसंमोहमपाक्रष्टुंत्वमर्हसि योऽवग्रहोऽहंममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया १० तंत्वागताहं-
शरणंशरण्यंस्वभृत्यसंसारतरोःकुठारम् जिज्ञासयाऽहंप्रकृतेःपूरुषस्यनमामिसद्धर्मविदांवरिष्ठम् ११ मैत्रेय
उवाच इतिस्वमातुर्निरवद्यमीप्सितंनिशम्यपुंसामपवर्गवर्धनम् धियाऽभिनंद्यात्मवतांसतांगतिर्बभाषईष-
त्स्मितशोभिताननः १२ श्रीभगवानुवाच योगआध्यात्मिकःपुंसांमतोनिःश्रेयसायमे अत्यंतोपरति
र्यत्रदुःखस्यचसुखस्यच १३ तमिमंतेप्रवक्ष्यामियमवोचंपुराऽनघे ऋषीणांश्रोतुकामानांयोगंसर्वांगनैपुणम् १४
चेतःखल्वस्यबंधायमुक्तयेचात्मनोमतम् गुणेषुसक्तंबंधायरतंवापुंसिमुक्तये १५ अहंममाभिमानोत्थैःकामलो-
भादिभिर्मलैः वीतंयदामनःशुद्धमदुःखमसुखंसमम् १६

स्मिन्देहादौत्वयैवयोजितोऽयोऽहंममेत्यवग्रहः आग्रहः द्वितीय
इतिशब्दः तत्कार्यरागादिग्रहणार्थः १० प्रकृतेःपुरुषस्यचजिज्ञासयात्वामहंशरणंगतासतीनमामीत्यन्वयः कुठारंछेत्तारम् ११ अपवर्गवर्ध
नंमोक्षेरतिजनकम्ईषत्स्मितेनशोभितमाननंयस्य १२ आध्यात्मिकआत्मनिष्ठः यत्रयस्मिन् १३ १४ तत्रसर्वांगनैपुणंचित्तसंयमाधीन
मितिदर्शयन्नाह चेतइति अस्यात्मनोजीवस्यगुणेषुविषयेषुपुंसिपरमेश्वरेवाशब्दस्तुशब्दार्थे १५ यथाचचित्तसंयमेपुरुषार्थसिद्धिस्तद्द
र्शयतित्रिभिः मलैर्वीतंविरहितंयदाशकलंमनोभवति मनःशुद्धेर्ज्ञापकमाह अदुःखमिति १६ ❀ ❀ ❀

निरंतरंनिर्भेदम् अणिमानंसूक्ष्ममखंडितमपरिच्छिन्नम् १७ हृतौजसंक्षीणबलाम् १८ मनःशब्दोचभक्तिरेवांतरंगसाधनमित्याह ने
ति १९ अस्यसर्वस्यापिसत्संगोमूलमित्याह प्रसंगमिति अपावृतनिरावरणम् २० साधूनांलक्षणमाह तितिक्षवइतिचतुर्भिः साधवः-
शास्त्रानुवर्तिनः साधुस्सुशीलंतदेवभूषणंयेषाम् २१ २२ एतानुक्तलक्षणान्तापाआध्यात्मिकादयोनतपंतिनव्यथयंतिकुतः मद्गतंचे-
तोयेषांतान् २३ येतापैर्नाभिभूयंतेतेसाधवइत्यर्थः २४ सत्संगस्यभक्त्यंगतामुपपादयति सतामितिवीर्यस्यसम्यक्संवेदनंयासुतावीर्यसं-

तदापुरुषआत्मानंकेवलंप्रकृतेःपरम् निरंतरंस्वयंज्योतिरणिमानमखंडितम् १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियु
क्तेनचात्मना परिपश्यत्युदासीनंप्रकृतिंचहृतौजसम् १८ नयुज्यमानयाभक्त्याभगवत्यखिलात्मनि सदृशोऽ
स्तिशिवःपंथायोगिनांब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरपाशमात्मनःकवयोविदुः सएवसाधुषुकृतोमोक्षद्वारमपावृ
तम् २० तितिक्षवःकारुणिकाःसुहृदःसर्वदेहिनाम् अजातशत्रवःशांताःसाधवःसाधुभूषणाः २१ मय्यनन्ये
नभावेनभक्तिंकुर्वंतियेदृढाम् मत्कृतेत्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः २२ मदाश्रयाःकथामृष्टाःशृण्वंतिकथ
यंतिच तपंतिविविधास्तापानैतान्मद्गतचेतसः २३ तएतेसाधवःसाध्विसर्वसंगविवर्जिताः संगस्तेष्वथतेप्रार्थ्यः
संगदोषहराहिते २४ सतांप्रसंगान्ममवीर्यसंविदोभवंतिहृत्कर्णरसायनाःकथाः तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्म
निश्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति २५ भक्त्यापुमान्जातविरागऐंद्रियाद्दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया चित्तस्ययत्तो
ग्रहणेयोगयुक्तोयतिष्यतेऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवयायंप्रकृतेर्गुणानांज्ञानेनवैराग्यविजृंभितेन योगेन
मय्यर्पितयाचभक्त्यामांप्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७

विदः हृत्कर्णयोरसायनाः सुखदाः तासांजोषणात्सेवनात् अपवर्गो
ऽविद्यानिवृत्तिर्वर्त्मयस्मिन्तस्मिन्हरौ प्रथमंश्रद्धाततोरतिः ततोभक्तिः अनुक्रमिष्यति अनुक्रमेणभविष्यतीत्यर्थः २५ ततःकिमतआ
ह भक्त्येति ममरचनायास्सृष्ट्यादिलीलातस्याअनुचिंतयायाभक्तिस्तयाऐंद्रियात्सुखाज्जातविरागःसन् दृष्टश्रुतात् ऐहिकामुष्मिका
त् ततोयत्तउद्युक्तःसन्चित्तस्यग्रहणेयतिष्यतेयतिष्यति ऋजुभिः भक्तिप्रधानत्वादनायासैः २६ तदेवंप्रकृतेर्गुणानामसेवयाज्ञानादिभि
श्च अयंजीवइहैवदेहेमामेवावरुंधेप्राप्नोति २७ ५. ५. ५. ५. ५

काचिदितिकास्विदित्यर्थः उचितायोग्यातत्रापिममस्त्रियः कीदृशीगोचरायोग्यानिर्वाणंमोक्षात्मकंतत्रपदंस्वरूपम् अन्वश्नवै अनंतरमेवसर्वात्मना प्राप्स्यामि अंजसात्वितिपाठे अहंत्वितिसंबंधः २८ भगवद्बाणोयोभगवंतंलक्ष्यी करोतीत्यर्थः यतःयस्मात्योगात् २९ विजानीहिविशेषेणज्ञापय सुखमनायासेन ३० इत्थंमातुरर्थप्रयोजनंविदित्वाजातस्नेहत्वेहेतुः यत्रयस्यांतन्वादेहेनाविर्भूतः तत्त्वान्याम्नायंते अनुक्रम्यंतेयस्मिन् किंतत् यत्सांख्यंप्रवदंतितत्प्रोवाचभक्तिवितानंचयोगंच ३१ काचित्त्वय्युचिताभक्तिरितिपृष्टासुत्तमांभक्तिंलक्षयति गुणाःविषयाःलिंग्यंतेज्ञायंते यैस्तेषांदेवानांद्योतनात्मकानामिंद्रियाणांतदधिष्ठातृणांवासत्वेसत्त्वमूर्तौहरावेवयावृत्तिःसाभक्तिः सिद्धेर्मुक्तेरपिगरीयसीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूता अनिमित्तानिष्कामास्वाभाविकीअयत्नसिध्दातेषामेवंविधवृत्तौहेतुमाह गुरोरुच्चारणमनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदः तद्विहितमानुश्राविकंतदेवकर्मये-

देवहूतिरुवाच काचित्त्वय्युचिताभक्तिः कीदृशीममगोचरा ययापदंतेनिर्वाणमंजसाऽन्वश्नवा अहम् २८ यो
योगोभगवद्बाणोनिर्वाणात्मंस्त्वयोदितः कीदृशःकतिचांगानियतस्तत्त्वावबोधनम् २९ तदेतन्मेविजानीहियथाऽहं
मंदधीर्हरे सुखंबुध्येयदुर्बोधंयोषाभवदनुग्रहात् ३० मैत्रेयउवाच विदित्वाऽर्थंकपिलोमातुरित्थंजात
स्नेहोयत्रतन्वाऽभिजातः तत्त्वाम्नायंयत्प्रवदंतिसांख्यंप्रोवाचवैभक्तिवितानयोगम् ३१ श्रीभगवानुवाच
देवानांगुणलिंगानामानुश्राविककर्मणाम् सत्त्वएवैकमनसोवृत्तिःस्वाभाविकीतुया ३२ अनिमित्ताभागवतीभ
क्तिःसिद्धेर्गरीयसी जरयत्याशुयाकोशंनिगीर्णमनलोयथा ३३ नैकात्मतांमेस्पृहयंतिकेचिन्मत्पादसेवाऽभिरता
मदीहाः येऽन्योऽन्यतोभागवताःप्रसज्यसभाजयंतेममपौरुषाणि ३४ पश्यंतितेमेरुचिराण्यंबसंतःप्रसन्नवक्त्रा
रुणलोचनानि रूपाणिदिव्यानिवरप्रदानिसाकंवाचंस्पृहणीयांवदंति ३५

षामतएवएकमेकरूपमविकृतंमनोयस्यपुंसःशुद्धसत्त्वस्येत्यर्थः ३२ भक्तिश्चप्रासंगिकीभवत्येवेत्याह याभक्तिःकोशंलिंगशरीरंजरयति क्षपयतिस्वप्रयत्नंविनैवसिद्धौदृष्टांतः निगीर्णभुक्तमन्नमनलोजाठरोयथाजरयतीति ३३ भक्तेर्गरिष्ठत्वमेवोपपादयति नैकात्मतामितिपंचभिः एकात्मतांसायुज्यमोक्षंमदर्थमीहाक्रियायेषांप्रसज्य आसक्तिंकृत्वापौरुषाणिवीर्याणि ३४ प्रसन्नानिवक्त्राणि अरुणानिलोचनानिचयेषुतैर्मद्रूपैः साकंसहनित्यंपरमेश्वरानुभवसुखंभक्तावधिकमितिभावः ३५ छ छ छ छ छ छ

आत्मानंदस्त्ववश्यंभावीत्याहतैरिति दर्शनीयामनोहराअवयवामुखनेत्रादयोयेषुतैः हृत आत्माचित्तंयेषांहृता आकृष्टाः प्राणाश्चेंद्रियाणि येषांतान् भजतः अनिच्छतः इच्छाहीनानपि अण्वींगतिंमुक्तिंप्रयुंक्तेप्रापयतिकैः साधनैः हृतात्मनः उदारैर्विलासादिभिः तत्रविलासोलीला वामंमनोहरंसूक्तंमधुरंभाषणम् ३६ विभूत्यादिकंचतत्राधिकमित्याह अथोअविद्यानिवृत्त्यनंतरंविभूतिंसत्यलोकाधिगतांभोगसंपत्तिम् अणिमाद्यष्टांगमैश्वर्यम् अनुप्रवृत्तंभक्तिमनुस्वतएवप्राप्तमपिभागवतींचश्रियंवैकुंठस्थांसंपत्तिम् अस्पृहयंति तेयद्यपिनस्पृहयंतीत्यर्थः तथाऽपितुलोकेवैकुंठेअश्नुवतेप्राप्नुवंत्येव ३७ नन्वेवंतर्हिलोकत्वाविशेषात्स्वर्गादिवद्भोक्तृभोग्यानांकदाचिद्विनाशःस्यात्तत्राह हेशांतरूपे यद्वाशांतंशुद्धसत्त्वंतद्रूपेवैकुंठेमत्पराः कदाचिदपिननंक्ष्यंतिभोग्यहीनानभवंति अनिमिषोमेहेतिः मदीयंकालचक्रंचनोलेढितान्नग्रसति त

तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनोहृतप्राणांश्चभक्तिरनिच्छतोमेगतिमण्वींप्रयुंक्ते ३६ अथोविभूतिंममभायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तम् श्रियंभागवतींवाऽस्पृहयंतिभद्रांपरस्यमेतेऽश्नुवतेतुलोके ३७ नकर्हिचिन्मत्पराःशांतरूपेनंक्ष्यंतिनोमेनिमिषोलेढिहेतिः येषामहंप्रियआत्मासुतश्चसखागुरुःसुहृदोदैवमिष्टम् ३८ इमंलोकंतथैवामुमात्मानमुभयायिनम् आत्मानमनुयेचेहयेरायःपशवोगृहाः ३९ विसृज्यसर्वानन्यांश्चमामेवंविश्वतोमुखम् भजंत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्रमद्भगवतःप्रधानपुरुषेश्वरात् आत्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रंनिवर्तते ४१ मद्भयाद्वातिवातोऽयंसूर्यस्तपतिमद्भयात् वर्षतींद्रोदहत्यग्निर्मृत्युश्चरतिमद्भयात् ४२

त्रहेतुर्येषामिति सुतइवस्नेहविषयः सखेवविश्वासास्पदंगुरुरिवोपदेष्टासुहृदिवहितकारीइष्टंदैवमिवपूज्यः एवंसर्वभावेनमांयेभजंतितान्मदीयंकालचक्रंनग्रसतीत्यर्थः ३८ एवंभूतांतुमुक्तिमेकांतभक्तेभ्योददामीत्याह इममितिद्वाभ्यांउभयायिनंलोकद्वयगामिनम् आत्मानंसोपाधिकमात्मानमनुयेपुत्रकलत्रादयः येचपश्वादयःरायःधनानि ३९ अन्यांश्चपरिग्रहान्मृत्योःसंसारात् अतिपारये अतिपारयामि ४० अभक्तानांतुकथंचिदपिनमोक्षइत्याह नेतिमद्भगवतोन्यत्रभगवतोमत्तोविनासर्वभूतानामात्मनोभगवदादिविशेषणत्रयेणसामर्थ्यंनिरपेक्षत्वंहितकारित्वंचोक्तम् ४१ ऐश्वर्यंस्फुटयतिमद्भयादितिश्रुतिश्चभीषाऽस्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति ४२ छ छ छ

मज्जनादेवमोक्षइत्यत्रसदाचारंप्रमाणयति ज्ञानेति ४३ उपसंहरति एतावानिति मय्यर्पितंसन्मनःस्थिरंभवतीतियत् एतावानेव ४४ इ
तिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायांपंचविंशतितमोऽध्यायः २५ षड्विंशेपुंप्रकृत्योस्तुविवेकायोपवर्ण्यते सांख्येनसर्वभावानांजन्मलक्षणभेदतः १
धात्रापुत्राग्रयत्योक्तं क्षत्त्रेमित्रासुतेनयत् मात्रेसांख्यंतदध्यात्मंप्राधान्येनाहतत्त्ववित् २ तत्साम्नायंयत्सवदंति सांख्यमित्यत्रसांख्यंभक्ति-
र्योगश्चेतित्रयमुपक्षिप्तंतत्रभक्तिमुक्त्वाइदानींसांख्यमाह अथेति १ ननुमुक्तिरात्मज्ञानादेवनतुतत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेवविदित्वाऽतिमृत्यु
मेतीतिश्रुतेरतआह ज्ञानमिति आत्मदर्शनरूपंज्ञानम् अतएवहृदयग्रंथिभेदनम् अहंकारनिवर्त्तकंनिःश्रेयसप्रयोजनाययदाहुः तत्तेवर्ण
यामितत्त्वलक्षणादेवविविक्तात्मज्ञानंभवतीतिभावः २ तत्रपुरुषंलक्षयति अनादिरिति आत्मैवपुरुषः कोऽसावात्माप्रत्यक्प्रतिलोमंधाम
स्फूर्तिर्यस्यक्षणिकपक्षंव्यावर्त्तयति अनादिरिति संसारित्वपक्षंव्यावर्त्तयति प्रकृतेःपरः अन्यः असंगःज्ञानादिगुणत्वंवारयतिनिर्गुणःमीमां

ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयम् ४३ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांनिः
श्रेयसोदयः तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिरम् ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेका
पिलेयोपाख्यानेपंचविंशतितमोऽध्यायः २५ श्रीभगवानुवाच अथतेसंप्रवक्ष्यामितत्त्वानांलक्षणंपृथ
क् यद्विदित्वाविमुच्येतपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानंनिःश्रेयसार्थायपुरुषस्यात्मदर्शनम् यदाहुर्वर्णयेतत्तेहृदय
ग्रंथिभेदनम् २ अनादिरात्मापुरुषोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः प्रत्यक्धामास्वयंज्योतिर्विश्वंयेनसमन्वितम् ३ सएष
प्रकृतिंसूक्ष्मांदैवींगुणमयींविभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यतलीलया ४

सकाद्यभिमतज्ञानविषयत्वंवारयतिस्वयंज्योतिः अनेनैवप्राभाकराभिमतंज्ञानाधारत्वेनस्फुरणमपिनिरस्तम् स्वयंज्योतिष्ट्वेहेतुः विश्वं
येनसमन्वितम् प्रकाशितइतिशेषः एतैरेवहेतुभिः पुरुषस्यप्रकृतेःपरत्वमपिसिद्धम् ३ अत्रावरणविक्षेपशक्तिभेदेनप्रकृतिर्द्विविधा त
त्रावरणशक्त्यासैवजीवोपाधिरविद्याविक्षेपशक्त्यासैवमायापारमेश्वरीपुरुषश्चजीवेश्वररूपेणद्विविधः तत्रयः प्रकृत्यविवेकेनसंसरतिस
जीवः यस्तुप्रकृतिंवशीकृत्यविश्वसृष्ट्यादिकरोतिसपरमेश्वरः तत्रप्रकृत्यविवेकेनजीवस्यसंसारप्रकारमाह सएषइतिपंचभिः सूक्ष्मामव्य
क्तांदैवींदेवस्यविष्णोः शक्तिंलीलयाउपगतांयदृच्छयैवाभ्यपद्यतेत्यन्वयः ४ ७, ७, ७,

भा·तृ·टी· तस्यालीलामाह गुणैरितिज्ञानंगूहयति आवृणोतीतिज्ञानगूहातयातथाचश्रुतिः अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वींप्रजांजनयंतींसरूपा अ·
६० म् अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यइति मुमुहेआत्मानंविस्मृतवान् ५ पराभिध्यानंप्रकृत्यध्यासः तेनप्रकृतेर्गुणैः २६
कर्मसुक्रियमाणेषुकर्तृत्वमात्मनिमन्यते ६ तदितिकर्तृत्वमननमेव अस्यपुरुषस्यसाक्षिमात्रत्वात् अकर्तुरेवसतःकर्मभिर्बंधः ईशस्यापर
तंत्रस्यैवकर्मबंधकृतंभोगेपारतंत्र्यम् निर्वृतात्मनःसुखात्मकस्यैवसंसृतिर्जन्ममृत्युप्रवाहः प्रकृत्यविवेककृतमेतत्सर्वंभवतीत्यर्थः ७ ननुचैत-
न्यसामानाधिकरण्येनैवकर्तृत्वादिप्रतीतेस्तस्यैवतदंगीक्रियतांनेत्याह कार्यंशरीरंकारणमिंद्रियंकर्तादेवतावर्गः तद्भावापत्तौपुरुषस्यप्रकृतिंकार
णंविदुः कूटस्थस्यस्वतोविकाराभावात् प्रकृतिपरिणामभूतदेहाद्यहंकारकृतमेवकर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वेतुपुरुषंकारणंविदुरित्यस्यायंभा

गुणैर्विचित्राःसृजतींसरूपाःप्रकृतिंप्रजाः विलोक्यमुमुहेसद्यःसइहज्ञानगूहया ५ एवंपराभिध्यानेनकर्तृत्वंप्रकृतेःपुमान् कर्मसुक्रियमाणेषुगुणैरात्मनिमन्यते ६ तदस्यसंसृतिर्बंधःपारतंत्र्यंचतत्कृतम् भवत्यकर्तुरीशस्यसाक्षिणोनिर्वृतात्मनः ७ कार्यकारणकर्तृत्वेकारणंप्रकृतिंविदुः भोक्तृत्वेसुखदुःखानांपुरुषंप्रकृतेःपरम् ८ देवहूतिरुवाच प्रकृतेःपुरुषस्यापिलक्षणंपुरुषोत्तम ब्रूहिकारणयोरस्यसदसच्चयदात्मकम् ९ श्रीभगवानुवाच यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तंनित्यंसदसदात्मकम् प्रधानंप्रकृतिंप्राहुरविशेषंविशेषवत् १० पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकंगणंप्राधानिकंविदुः ११ महाभूतानिपंचैवभूरापोऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणिचतावंतिगंधादीनिमतानिमे १२

वः यद्यप्यहंकारगतमेवकर्तृत्वादिकंभोक्तृत्वंचतथाऽपिविकारस्यजडावसानत्वादुपाधिप्राधान्यम् भोगस्यचि
दवसानत्वात् उपहितप्राधान्यमिति ८ तदेवंसंसारिणंपुरुषंतद्धेतुंप्रकृतिंचज्ञात्वेदानींजगत्कारणमीश्वरंतत्प्रकृतिंचपृच्छति प्रकृतेरिति अस्यविश्व
स्यसदसच्चस्थूलंसूक्ष्मंचकार्यंयदात्मकंतयोःप्रकृतिपुरुषयोः ९ तत्रप्रकृतिंलक्षयति यत्प्रधानंतदेवप्रकृतिंप्राहुः किंतत्प्रधानंस्वतोऽविशेषंविशेषव
त् विशेषाणामाश्रयः तर्हिकिंब्रह्मनत्रिगुणंकिंमहत्तत्त्वादिन अव्यक्तमकार्यंकिंकालादिनसदसदात्मकंकार्यकारणरूपंकिंजीवःन किंप्रकृतिःन-
नित्यम् १० अन्येषांतत्त्वानांलक्षणंवक्तुंतानिगणयतिपंचभिरित्यादिसंख्याभेदेनएतच्चतुर्विंशतिकम् एतानिचतुर्विंशतिर्यस्मिन्गणेतंगणं ६०
प्राधानिकंप्रधानकार्यात्मकंब्रह्मविदुः ११ एतद्विवृणोतिमहाभूतानीतित्रिभिःतावंतिपंचैव १२ ७ ७ ७

१२ अंतरात्मकमंतःकरणम् लक्षणरूपयाव्यवच्छेदिकया १४ यावन्मयाप्रोक्तः एतावानेवसंख्यातः गणितः तत्त्वज्ञैः कालेतुमतद्वयमाह यःका
लः सपंचविंशकः अल्पार्थेकप्रत्ययः प्रकृतेरेवावस्थाविशेषइत्यर्थः १५ एकेतुपौरुषंपुरुषस्येश्वरस्यप्रभावम् विक्रमंकालमाहुः तमेवकालंद्वे
धालक्षयतियतभयंभवतिकस्यप्रकृतिमीयुषः प्राप्तस्य अतएवदेहे अहंकारेणविमूढस्यकर्तुर्जीवस्य अनेनसंहारकत्वेनलक्षितः १६ सृष्टिहे
तुत्वेनलक्षयतिप्रकृतेरिति १७ कोऽसौभगवान्तमाह अंतरिति अतःसर्वप्राणिनांयःपुरुषरूपेणनियंतृत्वेनसमन्वेतिसम्यक्तद्विकाररहितए
वानुस्यूतोवर्त्तते बहिश्चकालरूपेण एषभगवान् यद्वायःपुरुषइतिप्रसिद्धः कालःसपंचविंशः एकेतुपुरुषस्यप्रभावंकालमाहुः प्रभावस्यैवल
क्षणंयतइतिपुरुषस्यैवकालत्वेहेतुः प्रकृतेरिति उभययाविवक्षायांहेतुः अंतरिति शेषंसमानम् तदेवंप्रकृतेश्चतुर्विंशतिभेदाः जीवेश्वरयोश्चै-

इंद्रियाणिदशश्रोत्रंत्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौचरणौमेढ्रंपायुर्दशमउच्यते १३ मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यं
तरात्मकम् चतुर्धालक्ष्यतेभेदोवृत्त्यालक्षणरूपया १४ एतावानेवसंख्यातोब्रह्मणःसगुणस्यह सन्निवेशोम
याप्रोक्तोयःकालःपंचविंशकः १५ प्रभावंपौरुषंप्राहुःकालमेकेयतोभयम् अहंकारविमूढस्यकर्तुःप्रकृतिमीयुषः
१६ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि चेष्टायतःसभगवान्कालइत्युपलक्षितः १७ अंतःपुरुषरूपेणका
लरूपेणयोबहिः समन्वेत्येषसत्त्वानांभगवानात्ममायया १८ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यांस्वस्यांयोनौपरःपुमान् आ
धत्तवीर्यंसासूतमहत्तत्त्वंहिरण्मयम् १९ विश्वमात्मगतंव्यंजन्कूटस्थोजगदंकुरः स्वतेजसापिबत्तीव्रमात्मप्र
स्वापनंतमः २०

क्यविवक्षया अतःपंचविंशतितत्त्वानिभवंतितयोर्भेदविवक्षयाचषड्विंशतिर्भवंति १८ इदानींतत्त्वानामुत्पत्तिपूर्वकंलक्षणान्याह दैवा
दित्यादिना एतान्यसंहत्येत्यतः प्राक्तनेनग्रंथेनतत्रचित्तस्योत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाहचतुर्भिः दैवात् जीवादृष्टात् क्षुभिताधर्मागुणायस्याः यो
नौ अभिव्यक्तिस्थानेप्रकृतौवीर्यंचिच्छक्तिम् साप्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूतमहतः स्वरूपमाह हिरण्मयंप्रकाशबहुलम् १९ विश्वमहंकारादिप्रपं
चम् आत्मगतंस्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेणास्थितंव्यंजन्प्रकटयन्महान् तीव्रंप्रलयकालीनंतमोऽपिबत् कूटस्थः लयविक्षेपशून्यः आत्मानंप्रस्वा
पयतीतितथा यत्पूर्वंप्रलयसमयेमहांतंप्रकृतौविलापयामासेत्यर्थः २० ७ ७ ७ ७

प्रसंगाच्चतुर्व्यूहोपासनामाह यत्तदितिसर्वागमप्रसिद्धत्वमाह स्वच्छंविशदंशांतंरागादिरहितंभगवतःपदमुपलब्धिस्थानम् अतएववासुदे वाख्यंयदाहुः अयमर्थः अधिभूतरूपेणतस्यैवमहानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेणचित्तमितिउपास्यरूपेणवासुदेवइति अधिष्ठातातुतस्यक्षेत्रज्ञ एवमहंकारेसंकर्षणउपास्यः रुद्रोऽधिष्ठातामनस्यनिरुद्धउपास्यः चंद्रोऽधिष्ठाताबुद्धौप्रद्युम्नउपास्यः ब्रह्माऽधिष्ठातेतिज्ञातव्यम् २१ स्वच्छत्वं भगवद्बिंबग्राहित्वम् अविकारित्वंलयविक्षेपराहित्यम् अपांप्रकृतिः फेनतरंगादिरहिताऽवस्थापराभूतसंसर्गात्प्राक्तनीयायथामधुरास्वच्छा शीताचतद्वदित्यर्थः २२ अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह महत्तत्त्वादितिचतुर्भिः क्रियारूपशक्तिर्यस्यसः क्रियाशक्तिः २३ त्रैविध्यमाह वैकारि कइतितस्यकार्यमाह यतःयस्मात् मनआदीनांप्रभवउत्पत्तिः २४ तस्मिन्नुपास्यव्यूहमाहसहस्रशिरसमिति २५ लक्षणमाह कर्तृत्वमिति कर्तृ

यत्तत्सत्त्वगुणंस्वच्छंशांतंभगवतःपदम् यदाहुर्वासुदेवाख्यंचित्तंतन्महदात्मकम् २१ स्वच्छत्वमविकारित्वंशांत त्वमितिचेतसः वृत्तिभिर्लक्षणंप्रोक्तंयथाऽपांप्रकृतिःपरा २२ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् क्रियाशक्ति रहंकारस्त्रिविधःसमपद्यत २३ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चयतोभवः मनसश्चेंद्रियाणांचभूतानांमहतामपि २४ सहस्रशिरसंसाक्षाद्यमनंतंप्रचक्षते संकर्षणाख्यंपुरुषंभूतेंद्रियमनोमयम् २५ कर्तृत्वंकरणत्वंचकार्यत्वंचेतिल क्षणम् शांतघोरविमूढत्वमितिवास्यादहंकृतेः २६ वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्ततेकामसंभवः २७ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यंहृषीकाणामधीश्वरम् शारदेंदीवरश्यामंसंराध्यंयोगिभिःशनैः २८ तैजसात्तुविकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः २९

त्वंदेवतादिरूपेणकरणत्वमिंद्रियरू पेणकार्यत्वंभूतरूपेण शांतत्वादिकंतुतत्कारणगुणत्रयरूपेण २६ मनसउत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह वैकारिकादितिद्वाभ्याम् संकल्पश्चिंतनं विकल्पोविशेषचिंतनंयस्यमनसः संकल्पविकल्पाभ्यांकामसंभवोवर्ततइति कामरूपावृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्तानतुप्रद्युम्नव्यूहोत्पत्तिः तस्यसंक ल्पादिकार्यत्वाभावात् उपास्यव्यूहस्यत्वानिरुद्धोक्तेः २७ शारदंशरत्कालीनमिंदीवरंनीलोत्पलंतद्वद्दिवश्यामम् यत्शनैःसंराध्यंवशीकर्तुं योग्यंदुर्ग्रहत्वात् २८ बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह तैजसादितिद्वाभ्याम् हेसतिद्रव्यस्फुरणरूपंविज्ञानमितिचित्तव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् इंद्रिया णामनुग्रहइतिसविकल्पज्ञाने हृषीकाणामधीश्वरमितियदुक्तंतत्तुनिर्विकल्पकज्ञाने २९ ॐ ॐ ॐ

द्रव्यस्फुरणस्यैवप्रपंचः संशयादिः विपर्यासोमिथ्याज्ञानम् निश्चयः प्रमाणंज्ञानंस्वापोनिद्राप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयइतिपातंजलो
क्तेः ३० इंद्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसानितैजसाहंकाराज्जातानि ज्ञानेंद्रियाणांवैकारिकत्वशंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधान्यपींद्रियाणितैज
सान्येवेत्यन्वयः तत्रहेतुः प्राणस्येति हियस्मात्प्राणस्यक्रियाशक्तिर्बुद्धेश्चविज्ञानशक्तिता अतःप्राणस्यतैजसत्वात्तत्क्रियाशक्तिमतामिंद्रिया
णांतैजसत्वंतथाबुद्धेस्तैजसत्वात्तदीयज्ञानशक्तिमतामपींद्रियाणांतैजसत्वमित्यर्थः ३१ तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिंतल्लक्ष
णंचाह तामसादितिपंचभिः श्रोत्रंतुशब्दगमित्यादिभिर्विषयोत्पत्त्यनंतरंतत्संबंधमात्रंकथ्यतेनतूत्पत्तिः प्रागेवोत्पन्नत्वात् शब्दंगच्छतिप्रा
प्नोतीतिशब्दगम् ३२ शब्दस्यलक्षणमाह अर्थाश्रयत्वमर्थवाचकत्वंद्रष्टुर्लिंगत्वंकुड्यांतरितस्यवक्तुर्ज्ञापकत्वम् तदुक्तम् लिंगंयद्दृष्टस्य

संशयोऽथविपर्यासोनिश्चयःस्मृतिरेवच स्वापइत्युच्यतेबुद्धेर्लक्षणंवृत्तितःपृथक् ३० तैजसानींद्रियाण्येवक्रि
याज्ञानविभागशः प्राणस्यहिक्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१ तामसाच्चविकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात्
शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभःश्रोत्रंतुशब्दगम् ३२ अर्थाश्रयत्वंशब्दस्यद्रष्टुर्लिंगत्वमेवच तन्मात्रत्वंचनभसोलक्ष
णंकवयोविदुः ३३ भूतानांछिद्रदातृत्वंबहिरंतरमेवच प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वंनभसोवृत्तिलक्षणम् ३४ नभ
सःशब्दतन्मात्रात्कालगत्याविकुर्वतः स्पर्शोऽभवत्ततोवायुस्त्वक्स्पर्शस्यचसंग्रहः ३५ मृदुत्वंकठिनत्वंचशैत्य
मुष्णत्वमेवच एतत्स्पर्शस्यस्पर्शत्वंतन्मात्रत्वंनभस्वतः ३६ चालनंव्यूहनंप्राप्तिर्नेतृत्वंद्रव्यशब्दयोः सर्वेंद्रियाणा
मात्मत्वंवायोःकर्माभिलक्षणम् ३७

योरिति नभसस्तन्मात्रत्वंसूक्ष्मत्वंशब्दस्यलक्षणमित्यन्वयः ३३ नभसोलक्षणमाह भूतानामिति छि
द्रदातृत्वमवकाशदातृत्वंबहिरंतर्व्यवहारास्पदत्वम् आत्मामनःप्राणादीनांधिष्ण्यत्वमाश्रयत्वंनाड्यादिछिद्ररूपेणवृत्तिः कार्यमेवलक्षणंवृ
त्तिलक्षणम् एवमुत्तरत्राप्येकेनश्लोकेनतन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेनतन्मात्रलक्षणंतृतीयेनमहाभूतलक्षणमित्यनुसंधेयम् ३४ कास
त्वक्स्पर्शस्यसंग्रहः सम्यग्ग्रहणंययापुंस्त्वंनियतलिंगत्वात् यद्वा स्पर्शस्यसंग्रहस्ततोभवतीतिशेषः शब्दतन्मात्रादित्यादितन्मात्राणामुत्तरत-
उत्तरान्वयार्थमुक्तम् ३५ स्पर्शलक्षणमाह मृदुत्वमिति स्पर्शत्वंस्वरूपलक्षणमित्यर्थः नभस्वतोवायोस्तन्मात्रत्वंच ३६ चालनंवृक्षशाखादेः व्यू
हनंमेलनंतृणादेःप्राप्तिः संयोगः द्रव्यस्यगंधवतोघ्राणंप्रति तथाशैत्यादिमतःस्पर्शनंप्रतिशब्दस्यश्रोत्रंप्रतिनेतृत्वंसर्वेंद्रियाणामात्मत्वमुपोद्बलकत्वम्
कर्मणाकार्येणाभिलक्षणंभावेल्युट् कर्मैवाभिलक्षणमितिविग्रहेतुकारणे ३७

३८ द्रव्याकृतित्वंद्रव्यस्याकारसमर्पकत्वंगुणताद्रव्योपसर्जनप्रतीतिः शब्दस्यतुस्वातंत्र्येणैवप्रतीतिः अप्रत्यक्षद्रव्यत्वस्यस्पर्शादेरपिस्वातं त्र्येणैवप्रतीतिः रूपस्यतुनैवमितितस्यायंविशेषउक्तः व्यक्तिसंस्थात्वंद्रव्यस्ययासंस्थासंनिवेशः सैवसंस्थायस्यतत्परिणामतयाप्रतीतिरित्य र्थः तेजसस्तेजस्त्वमसाधारणत्वम् ३९ द्योतनंप्रकाशनंपचनंतंडुलादेः क्षुत्तृट् अशनापिपासाच्चतद्द्वारेणपानमदनम् ४० जिह्वारसनेंद्रिय म् रसोगृह्यतेऽनयेतिरसग्रहः यद्वा रसग्रहस्ततोभवतीतिशेषः ४१ कषायादिषुलवणोऽपिद्रष्टव्यः भौतिकानांसंसर्गिद्रव्याणांयएकोमधुरएव सन्नेवमनेकधाभिद्यतेसरसइत्यर्थः ४२ क्लेदनमार्द्रीकरणंपिंडनंमृदादेःपिंडीकरणम् तृप्तिः तृप्तिदात्रत्वम् प्राणनंजीवनम् आपोमयःप्राण

वायोश्चस्पर्शतन्मात्राद्रूपंदैवेरितादभूत समुत्थितंततस्तेजश्चक्षूरूपोपलंभनम् ३८ द्रव्याकृतित्वंगुणताव्य क्तिसंस्थात्वमेवच तेजस्त्वंतेजसःसाध्विरूपमात्रस्यवृत्तयः ३९ द्योतनंपचनंपानमदनंहिममर्दनम् तेजसोवृत्तय स्त्वेताःशोषणंक्षुत्तृडेवच ४० रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसोदैववचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्माद्भोजिह्वारसग्रहः ४१ कषायोमधुरस्तिक्तःकट्वम्लइतिनैकधा भौतिकानांविकारेणरसएकोविभिद्यते ४२ क्लेदनंपिंडनंतृप्तिःप्राण नाप्यायनोंदनम् तापापनोदोभूयस्त्वमंभसोवृत्तयस्त्विमाः ४३ रसमात्राद्विकुर्वाणादंभसोदैववचोदितात् गंधमात्र मभूत्तस्मात्पृथ्वीघ्राणस्तुगंधगः ४४ करंभपूतिसौरभ्यशांतोदग्रादिभिःपृथक् द्रव्यावयववैषम्याद्गंधएकोविभि द्यते ४५ भावनंब्रह्मणस्स्थानंधारणंसद्विशेषणम् सर्वसत्त्वगुणोद्भेदःपृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४६ नभोगुणविशेषोऽ र्थोयस्यतच्छ्रोत्रमुच्यते वायोर्गुणविशेषोऽर्थोयस्यतत्स्पर्शनंविदुः ४७

इतिश्रुतेः आप्यायनंतृड्वैक्लव्यनिवर्त्तनम् उदनंमृदूकरणम् ओ दनमितिपाठेऽपिसएवार्थः भूयस्त्वंकूपादाउद्धृतस्यापिपुनःपुनरुद्भवः ४३ गंधगःगंधंप्राप्नोति ४४ करंभोमिश्रगंधः यथाव्यंजनादीनांहिंग्वादिसंस्का रेण पूतिर्दुर्गंधःसौरभ्यः कर्पूरादेः शांतः शतपत्रादेः उग्रोलशुनादेः संसर्गिकाणांद्रव्यावयवानांवैषम्यात्यएवंविभिद्यतेसगंधइत्यर्थः ४५ ब्रह्मणो भावनंप्रतिमादिरूपेणसाकारतापादनम् स्थानंजलादिविलक्षणतयातन्नैरपेक्ष्येणस्थितिः धारणंजलाद्याधारत्वम् सतामाकाशादीनांविशे षणमवच्छेदकत्वंसर्वेषांसत्वानांप्राणिनांतद्गुणानांचपुंस्त्वादीनामुद्भेदः परिणामविशेषैःप्रकटीकरणम् ४६ श्रोत्रादीनांशब्दादिग्राहकत्वमु क्तंतेषांचलक्षणंतद्वेत्याहपंचभिः श्लोकार्द्धैः नभसोगुणविशेषः शब्दोयस्यार्थोविषयः ४७ ७ ७ ७

४८ गुणविशेषशब्दस्याव्यर्थंदर्शयति परस्येति परस्यकारणस्यधर्मः शब्दादिः अपरस्मिन्कार्येवाय्वादौकारणान्वयाद्दृश्यते अतोभावाना माकाशादीनांविशेषोगुणः सर्वोऽपिशब्दादिर्भूमावेवोपलक्ष्यतेचतुर्णांतत्रान्वयात् जलादिषुयथाऽन्वयमेवनसर्वः आकाशेत्वन्यान्वया-भावादेकएवेति ४९ एवंकारणोत्पत्तिमुक्त्वाकार्योत्पत्तिमाह सार्धैस्त्रिभिः एतान्यसंहत्य अमिलित्वायदास्थितानितदाजगदादिरीश्वरःप्रा-विशत् सप्तेतिचप्राधान्याभिप्रायेणोक्तम् प्रवेशस्तुसर्वेष्वपिविवक्षितएव ५० अनुविद्धेभ्यः क्रमितेभ्यः यस्मादंडादसौविराट्पुरुषउदतिष्ठत् ५१ भगवतोरूपमितिपुरुषाभेदाभिप्रायेण ५२ तस्मिन्नध्यात्मादिविभागमाह हिरण्मयादितिनवभिः उत्थाय औदासिन्यंविहायतमाविश्य

तेजोगुणविशेषोऽर्थोयस्यतच्चक्षुरुच्यते अंभोगुणविशेषोऽर्थोयस्यतद्रसनंविदुः भूमेर्गुणविशेषोऽर्थोयस्य सघ्राणउच्यते ४८ परस्यदृश्यतेधर्मोह्यपरस्मिन्समन्वयात् अतोविशेषोभावानांभूमावेवोपलक्ष्यते ४९ एता न्यसंहत्ययदामहदादीनिसप्तवै कालकर्मगुणोपेतोजगदादिरुपाविशत् ५० ततस्तेनानुविद्धेभ्योयुक्तेभ्योऽंडमचे तनम् उत्थितंपुरुषोयस्मादुदतिष्ठदसौविराट् ५१ एतदंडविशेषाख्यंक्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः तोयादिभिःपरिवृतंप्रधा नेनावृतैर्बहिः यत्रलोकवितानोऽयंरूपंभगवतोहरेः ५२ हिरण्मयादंडकोशादुत्थायसलिलेशयात् तमाविश्यमहा देवोबहुधानिर्बिभेदखम् ५३ निरभिद्यतास्यप्रथमंमुखंवाणीततोऽभवत् वाण्यावन्हिरथोनासेप्राणोतोघ्राण- एतयोः ५४ घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणीचक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्योन्यभिद्येतांकर्णौश्रोत्रंततोदिशः ५५ निर्बिभेद- विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ततओषधयश्चासन्शिश्नंनिर्बिभिदेततः ५६ रेतस्तस्मादापआसन्निरभिद्यत- वैगुदम् गुदादपानोऽपानाच्चमृत्युर्लोकभयंकरः ५७ हस्तौचनिरभिद्येतांबलंताभ्यांततःस्वराट् पादौचनिरभिद्ये तांगतिस्ताभ्यांततोहरिः ५८

अधिष्ठायमहांश्चासौदेवश्चखंछिद्रम् ५३ वाण्यासहवन्हिरभवत्प्राविशत् नासे निरभिद्येताम् प्राणोतः प्राणेनऊतःस्यूतःसन् घ्राणः एतयोर्नासिकयोरभवदित्यनुषंगः ५४ घ्राणादनंतरंवायुश्चप्राणोतइतिविशेषणं सर्वेंद्रियेष्वपिद्रष्टव्यम् न्यभिद्येतामन्वभिद्येतामितिपाठद्वयेऽप्येकएवार्थः ततोदिशःप्राविशन् ५५ आदिशब्देनकेशाः ५६ ५७ स्वराडिंद्रः ५८ श्रीगोपालोविजयते ७ ७ ७ ७ ७

हाभिर्विष्णुः आप्यतज्जातम् ५९ बुध्यादिषुहृदयमेवाधिष्ठानंगिरांपतिर्ब्रह्माचैत्यः क्षेत्रज्ञः ६० अन्वयव्यतिरेकाभ्यांक्षेत्रज्ञंविवेक्तुंसर्वेषांपुनः प्रवेशमाह एतइतिनवभिः ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ विराड्देहस्यव्यष्टिदेहंदृष्टांतत्वेनदर्शयन् सांख्या

नाड्योऽस्यनिरभिद्यंततास्योलोहितमाभृतम् नद्यस्ततःसमभवन्नुदरंनिरभिद्यत क्षुत्पिपासेततःस्यातांस मुद्रस्त्वेतयोरभूत् ५९ अथास्यहृदयंभिन्नंहृदयान्मनउत्थितम् मनसश्चंद्रमाजातोबुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः अहंका रस्ततोरुद्रश्चित्तंचैत्यस्ततोऽभवत् ६० एतेह्यभ्युत्थितादेवानैवास्योत्थापनेऽशकन् पुनराविविशुःखानितमुत्था पयितुंक्रमात् वन्हिर्वाचामुखंभेजेनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६१ घ्राणेननासिकेवायुर्नोदतिष्ठत्तदाविराट् अक्षि णीचक्षुषादित्योनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६२ श्रोत्रेणकर्णौचदिशोनोदतिष्ठत्तदाविराट् त्वचंरोमभिरोषध्योनोदति- ष्ठत्तदाविराट् ६३ रेतसाशिश्नमापस्तुनोदतिष्ठत्तदाविराट् गुदंमृत्युरपानेननोदतिष्ठत्तदाविराट् ६४ हस्तावि‍ंद्रो बलेनैवनोदतिष्ठत्तदाविराट् विष्णुर्गत्यैवचरणौनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६५ नाडीर्नद्योलोहितेननोदतिष्ठत्तदाविरा ट् क्षुत्तृड्भ्यामुदरंसिंधुर्नोदतिष्ठत्तदाविराट् ६६ हृदयंमनसाचंद्रोनोदतिष्ठत्तदाविराट् बुध्याब्रह्माऽपिहृदयंनो दतिष्ठत्तदाविराट् रुद्रोभिमत्याहृदयंनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६७ चित्तेनहृदयंचैत्यःक्षेत्रज्ञःप्राविशद्यदा विराट्त दैवपुरुषःसलिलादुदतिष्ठत ६८ यथाप्रसुप्तंपुरुषंप्राणेंद्रियमनोधियः प्रभवंतिविनायेननोत्थापयितुमोजसा ६९ तमस्मिन्प्रत्यगात्मानंधियायोगप्रवृत्तया भक्त्याविरक्त्याज्ञानेनविविच्यात्मनिचिंतयेत् ७० इतिश्रीभागवते महापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेतत्त्वसमाम्नायेषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिस्थोपि पुरुषोनाज्यतेप्राकृतैर्गुणैः अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् १

तुक्तयनस्यप्रयोजनमाह यथेतिद्वाभ्याम् प्रथमंपरमेश्वरेभ क्तिस्ततोऽन्यत्रविरक्तिः ततोयोगप्रवृत्त्यार्थाः एकाग्रंचित्तम् ततोयत् ज्ञानंतेनप्रत्यगात्मानंक्षेत्रज्ञमस्मिन् आत्मनिकार्यकारणसंघातेविविच्यचिंतये त् ७० इतितृतीयेटी·षड्विंशतितमः २६ सप्तविंशेततःसम्यक्बहुसाधनयोगतः पुंप्रकृत्योर्विवेकेनमोक्षरीतिर्निरूप्यते १ विवेकज्ञानेनमोक्षमुप पादयितुंशुद्धस्यैवपुरुषस्यपूर्वोक्तंप्रकृत्याविवेकतः पूर्वोक्तंसंसारमनुस्मारयतिप्रकृतिस्थोऽपीतित्रिभिः देहस्थोपिनाज्यतेनलिप्यतेगुणैस्तत्कृतैःसु खदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वंततोविकारित्वंनस्मात् १ ६३

२ अनिर्वृतःसन्प्रकृतिसंगकृतैः सदसन्मिश्रयोनिषु देवतिर्यङ्नरादिषु संसारपदवीं प्राप्नोति ३ ननु तर्हि वास्तवत्वात्संसृतेः किं तन्निवृत्ति
प्रयासेन तत्राह अर्थेह्यीति ४ यतो विषयध्यानमनर्थहेतुः अतो मनो नियंतव्यमित्याह अतएवेति असतामिंद्रियाणां पथि विषयमार्गे तीव्रेण
दृढेन विरक्त्या च तीव्रया ५ भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वे कारणानि वर्णयन् ज्ञानेन मोक्षप्रकारमाह षड्भिः यमादिभिर्योगमार्गैः चित्तमभ्यसन् पुनःपु
नरेकाग्रीकुर्वन् आत्मानमुपलभ्य सर्वानुस्यूतमद्वयं परमात्मानं प्रतिपद्यत इति षष्ठेनान्वयः सत्येन निष्कपटेन भावेन प्रेम्णा ६ अप्रसंगतः संग
त्यागेन बलीयसा ईश्वरार्पितेन ७ विविक्तशरण एकांतवासी ८ असदाग्रहमहंममताम् प्रकृतेः पुरुषस्य च दृष्टं तत्त्वं येन तेन ज्ञानेन ९ निवृ

सएषयर्हिप्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रियाविमूढात्माकर्तास्मीत्यभिमन्यते २ तेनसंसारपदवीमवशोऽभ्येत्य
निर्वृतः प्रासंगिकैः कर्मदोषैःसदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थेह्यविद्यमानेऽपिसंसृतिर्ननिवर्त्तते ध्यायतोविषयानस्य-
स्वप्नेऽनर्थागमोयथा ४ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्तमसतांपथि भक्तियोगेनतीव्रेणविरक्त्याचनयेद्वशम् ५ यमादि-
भिर्योगपथैरभ्यसञ्छ्रद्धयाऽन्वितः मयिभावेनसत्येनमत्कथाश्रवणेनच ६ सर्वभूतसमत्वेननिर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्म
चर्येणमौनेनस्वधर्मेणबलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेनसंतुष्टोमितभुङ्मुनिः विविक्तशरणःशांतोमैत्रःकरुणआत्मवा
न् ८ सानुबंधेचदेहेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनप्रकृतेःपुरुषस्यच ९ निवृत्तबुद्ध्यवस्थानोदूरीभूतान्य
दर्शनः उपलभ्यात्मनात्मानंचक्षुषेवार्कमात्मदृक् १० मुक्तलिंगंसदाभासमसतिप्रतिपद्यते सतोबंधुमसच्चक्षुःसर्वा
नुस्यूतमद्वयम् ११ यथाजलस्थआभासःस्थलस्थेनावदृश्यते स्वाभासेनतथासूर्योजलस्थेनदिविस्थितः १२

त्तानि बुद्ध्यवस्थानानि जाग्रदादीनि यस्य सः अतएव दूरीभूतमन्यदर्शनं यस्य आत्मना अहंकारावच्छिन्नेन आत्मानं शुद्धमुपलभ्य एकस्यैवावच्छे
दानवच्छेदाभ्यां करणकर्मत्वे दृष्टांतमाह चक्षुषा चक्षुरवच्छिन्नेनार्केण गगनस्थमर्कमिव एवमात्मदृक् शुद्धमात्मानं पश्यन् १० मुक्तलिंगं निरुपाधि
कम् असति मिथ्याभूतेऽहंकारे सदाभासं सद्रूपेणाभासमानं ब्रह्म प्राप्नोति शुद्धजीवस्वरूपाद्विशेषमाह सतः कारणस्य प्रधानस्य बंधुमधिष्ठानम्
असतः कार्यस्य च चक्षुरिव प्रकाशकं सर्वेषु कार्यकारणेषु अनुस्यूतम् अद्वयं परिपूर्णम् ११ अहंकारोपहितेन शुद्धब्रह्मप्रतिपत्तिं सदृष्टांतमाह
यथेति जले स्थित आभासः सूर्यप्रतिबिंबो यदा गृहांतर्वर्त्तिभित्तौ स्फुरति तदा गृहकोणस्थितैः पुरुषैर्भित्यादौ स्थले स्थितेन स्वाभासेन सूर्यप्र

तिबिंबेनयथाप्रथमंजलस्थआभासोऽवदृश्यते लक्ष्यतेगगनस्थस्यगृहमध्येप्रतिबिंबायोगात् चार्थेतथाशब्दः यथान्वेसर्थः यथान्तजल
स्थेनदिविस्थितःसूर्यःलक्ष्यते १२ एवंभूतेंद्रियमनोमयैः देहेंद्रियमनोभिरवच्छिन्नैः स्वाभासैरात्मप्रतिबिंबैस्त्रिगुणोऽहंकारः प्रतोब्रह्म
ण आभासोयस्मिन्तेनरूपेणलक्षितः अहंकारस्याभासंविनाविषयाभासानुत्पत्तेः अनेनचाहंकारेणसदाभासवतासत्यदृक्परमार्थज्ञप्ति
रूपआत्मालक्षितइत्यर्थः १३ इदानींसुषुप्तिसाक्षित्वेनशुद्धात्मप्रतिपत्तिमनुभवतोदर्शयतित्रिभिः भूतादिषुअसतिअसत्तुल्ये अव्याकृतेनि
द्रयालीनेषुसत्सुयस्तत्रसदाविनिद्रोनिरहंक्रियस्तमात्मानंप्रतिपद्यतइतितृतीयेनान्वयः १४ ननुयदितदाविनिद्रोऽसावस्तितर्हिजाग्रत्स्वप्न
योरिवस्फुटःकिंनावभासतेतत्राह पूर्वंसद्द्रष्टाऽलोद्रष्टृत्वेनसविकल्पतयास्फुटंप्रतीतः सुषुप्तौतुभूतादेरहंकारविषयस्यलीनत्वात् तद्विष

एवंत्रिवृदहंकारोभूतेंद्रियमनोमयैः स्वाभासैर्लक्षितोऽनेनसदाभासेनसत्यदृक् १३ भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुध्या-
दिष्विहनिद्रया लीनेष्वसतियस्तत्रविनिद्रोनिरहंक्रियः १४ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टोनष्टवन्मृषा नष्टेहंकरणेद्र
ष्टानष्टवित्तइवातुरः १५ एवंप्रत्यवमृश्यासावात्मानंप्रतिपद्यते साहंकारस्यद्रव्यस्ययोऽवस्थानमनुग्रहः १६ देव
हूतिरुवाच पुरुषंप्रकृतिर्ब्रह्मन्नविमुंचतिकर्हिचित् अन्योऽन्यापाश्रयत्वाच्चनित्यत्वादनयोःप्रभो १७ यथा
गंधस्यभूमेश्चनभावोव्यतिरेकतः अपांरसस्यचयथातथाबुद्धेःपरस्यच १८ अकर्तुःकर्मबंधोयंपुरुषस्ययदाश्रयः
गुणेषुसत्सुप्रकृतेःकैवल्यंतेष्वतःकथम् १९

येऽहंकारेनष्टेसतिस्वयमनष्टोऽपिमृषैवात्मानंनष्टवन्मन्यमानोयः अन्यस्यनाशे
ऽन्यस्यनष्टतुल्यत्वेदृष्टांतः नष्टवित्तोयथाआतुरोविवशः नष्टवद्भवतीत्यर्थः १५ ननुसुषुप्तौनकिंचिदनुभूयतेमैवम् सुखमहमस्वाप्संन-
किंचिदवेदिषमितिविशेषज्ञानंविनाकेवलस्यात्मनः प्रतिसंधानादित्याह एवमिति ननुप्रतिसंधानेसाहंकारस्यप्रतीतेः कथंनिरहंक्रियत्वंत
त्राह साहंकारस्यद्रव्यस्यकार्यकारणसंघातस्य अनुग्रहः प्रकाशकः अवस्थानंचद्रव्यविशेषणतयाऽहंकारस्यापिदृश्यत्वाच्चनद्रष्टात्मात-
द्व्यतिरिक्तः तमात्मानमित्यन्वयः १६ भक्तिविरक्तिभ्यांसत्यपिविवेकेप्रकृतिपुरुषयोःपरस्परत्यागाभावात्कथंमुक्तिरितिपृच्छति पुरुषमिति
चतुर्भिः १७ व्यतिरेकाभावमात्रेदृष्टांतः यथाव्यतिरेकतोभावः सत्तानास्तिगंधस्यकदाचिदपक्षयदर्शनादृष्टांतांतरम् अपामिति बुद्धेःप्रकृ
तेःपरस्यचपुरुषस्य १८ ततःकिमतआह अकर्तुरिति येगुणा आश्रयोयस्यसः तेषुप्रकृतेर्गुणेषुसत्सुपुरुषस्यकैवल्यंकथम् १९ छ

अतएवक्वचित्निवृत्तभयस्यापिसंसारभयस्य पुनरुद्भवोदृश्यतइत्याह क्वचिदिति २० नहिप्रकृतिसंबंधमात्रंबंधहेतुः किंतुगुणबुद्ध्या
तदासक्तिः तन्निवृत्तौसत्यांमोक्षोघटतेक्वचिदुद्भवस्तुसाधनवैकल्यात् इत्यभिप्रेत्यसाधनातिशयंकथयन्परिहरतित्रिभिः निमित्तंफलंत
न्ननिमित्तंप्रवर्त्तकंयस्मिन् निष्कामेणधर्मेण अमलात्मनानिर्मलेनमनसाश्रुतेनकथाश्रवणेनसंभृतयापुष्टया २१ २२ दह्यमाना अभि
भूयमानानिरोहिताभवति २३ एवंचसतिपुनरुद्भवोनास्तीत्याह भुक्तोभोगोयस्याः नित्यशःसदादृष्टोदोषोयस्याः अतएवपरित्यक्तासतीश्वर
स्यापरतंत्रस्यस्वेमहिम्निस्थितस्यस्वानंदधामस्य २४ अविवेकावस्थायामनर्थहेतुरपिविवेकानंतरंनभवतीति सदृष्टांतमाह यथेतिद्वाभ्यां

क्वचित्तत्वावमर्शेननिवृत्तंभयमुल्बणम् अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनःप्रत्यवतिष्ठते २० श्रीभगवानुवाच
अनिमित्तनिमित्तेनस्वधर्मेणामलात्मना तीव्रयामयिभक्त्याचश्रुतसंभृतयाचिरम् २१ ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेन वैराग्येण
बलीयसा तपोयुक्तेनयोगेनतीव्रेणात्मसमाधिना २२ प्रकृतिःपुरुषस्येह दह्यमानात्वहर्निशम् तिरोभवित्रीशनै
रग्नेर्योनिरिवारणिः २३ भुक्तभोगापरित्यक्तादृष्टदोषाचनित्यशः नेश्वरस्याशुभंधत्ते स्वेमहिम्निस्थितस्यच २४
यथाह्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थभृत् सएवप्रतिबुद्धस्यनवैमोहायकल्पते २५ एवंविदिततत्त्वस्यप्रकृतिर्मयि
मानसम् युंजतोनापकुरुतआत्मारामस्यकर्हिचित् २६ यदेवमध्यात्मरतःकालेनबहुजन्मना सर्वत्रजातवैराग्य
आब्रह्मभुवनान्मुनिः २७ मद्भक्तःप्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसा निःश्रेयसंस्वसंस्थानंकैवल्याख्यंमदाश्रयम् २८
प्राप्नोतीहांजसाधीरःस्वदृशाच्छिन्नसंशयः यद्गत्वानिवर्त्ततेयोगीलिंगाद्विनिर्गमे २९ यदानयोगोपचितासुचेतो
मायासुसिद्धस्यविषज्जतेंऽग अनन्यहेतुष्वथमेगतिःस्यादात्यंतिकीयत्रनमृत्युहासः ३० इतिश्रीभागवतेम-
हापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तविंशतितमोऽध्यायः २७

प्रस्वापःस्वप्नःबह्वनर्थान् बिभर्त्तिपुष्णातिप्रतिबुद्धस्यसंस्कारवशेनस्फुरन्नपि २५
२६ उपसंहरति यदेवमितित्रिभिः बहूनिजन्मानियस्मिन्काले २७ प्रतिबुद्धार्थःविदितात्मतत्त्वःकैवल्याख्यंस्वसंस्थानंदेहादिव्यतिरिक्त
स्वरूपंमदाश्रयंनिःश्रेयसंनिरतिशयानंदम् २८ स्वदृशाआत्मज्ञानेनाछिन्नाःसंशयाःमिथ्याज्ञानानियस्यलिंगाद्विनिर्गमेलिंगशरीरना
शेसतीत्यर्थः २९ तदातुअणिमादिसिद्धयोंऽतरायरूपाभवंति तासुयोगेनोपचितासुसमृद्धासुनयोगादन्योहेतुर्यासांतासुयदासिद्धस्य-

चेतोनविषज्जते भंगहेमानः अथतदाअंतमतिक्रांतौऽत्यंतोयोऽहंतत्संबंधिनीयत्रयस्यांगतौमृत्योर्हासोनभवतिविषक्तौतुसिद्धौऽपिम यावशीकृतइतिमृत्योर्हासोगर्वोभवतीत्यर्थः ३० इतितृतीयेटीकायांसप्तविंशतितमोऽध्यायः २७ अष्टाविंशेततोऽष्टांगयोगेनध्यान शोभिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्वरूपज्ञानमीर्यते १ भक्तिंसंक्षेपतःप्रोच्यसांख्यमाख्यायविस्तृतम् अथाहयैष्णवंयोगमष्टांगंकपिलोहरिः २ सबीजस्यसालंबनस्यप्रसन्नंसत् १तत्रयमनियमानाहत्रिभिरक्षरद्वयाधिकैः शक्त्यास्वधर्माचरणम् २ ग्राम्यस्त्रैवर्गिकोधर्मः तस्मान्नि वृत्तिः मितंचतन्मेध्यंशुद्धंचतस्यादनंतत्रमितंनामद्वौभागौपूरयेदन्नैस्तोयेनैकंप्रपूरयेत् मारुतस्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषयेदितिस्मृतिसि द्धम् विविक्तंविजनंक्षेमंनिर्बाधंतस्यस्थानस्यसेवनम् ३ यावतार्थःप्रयोजनंतावन्मात्रस्यपरिग्रहः ४ आसनादीन्यंगान्याहत्रिभिः सनआ

श्रीभगवानुवाच योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्यनृपात्मजे मनोयेनैवविधिनाप्रसन्नंयातिसत्पथम् १ स्वधर्माचरणंशक्त्याविधर्माच्चनिवर्त्तनम् दैवाल्लब्धेनसंतोषआत्मविच्चरणार्चनम् २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्चमोक्षधर्मेरतिस्तथा मितमेध्यादनंशश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ३ अहिंसासत्यमस्तेययावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यंतपःशौचंस्वाध्यायःपुरुषार्चनम् ४ मौनंसदासनजयःस्थैर्यंप्राणजयःशनैः प्रत्याहारश्चेंद्रियाणांविषयान्मनसाहृदि ५ स्वधिष्ण्यानामेकदेशेमनसाप्राणधारणम् वैकुंठलीलाभिध्यानंसमाधानंतथात्मनः ६ एतैरन्यैश्चपथिभिर्मनोदुष्टमसत्पथम् बुद्ध्यायुंजीतशनकैर्जितप्राणोह्यतंद्रितः ७ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यविजितासनआसनम् तस्मिन्स्वस्तिसमासीनऋजुकायःसमभ्यसेत् ८ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः प्रतिकूलेनवाचित्तंयथास्थिरमचंचलम् ९

सनस्यजयेनस्थैर्यम् ५ स्वधिष्ण्यानांप्राणस्थानानांमूलाधारादीनांमध्येएकस्मिन्देशेमनसासहप्राणस्यधारणम् आत्मनोम नसःसमाधानमात्माकारता ६ अन्यैश्चव्रतदानादिभिःपथिभिरुपायैः ७ आसनादीनिप्रपंचयति शुचाविति यावत्समाप्तिआसनंकुशाजि नचैलोत्तरंप्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेनयथासुखमितिवासमभ्यसेत्प्राणमितिशेषःऊरुजंघांतराधायपादाग्रेजानुमध्ये योगिनोयदवस्थानं स्वस्तिकंतद्विदुर्बुधाः ८ बाह्यवायोरंतःप्रवेशनंपूरकःप्रवेशितस्यधारणंकुंभकःधृतस्यबहिर्निःसारणंरेचकःप्रतिकूलेनरेचकपूरककुंभकैः य- द्वा इडयापूर्यपिंगलयारेचनंपिंगलयापूर्यइडयारेचनमिति एवंप्रतिकूलेन वाशब्दश्चार्थेस्थिरंसत्पुनरपिचंचलंयथानभवतितथाशोधयेत् ९

ध्मातंसंतप्तमित्यर्थः लोहंसुवर्णंयथामलंत्यजतितथामनोविरजंस्यात्ततश्चंचलंनस्यादितिभावः १० प्राणायामादीनांसमाधौद्वारकार्य-
याह प्राणायामैरितिदोषान्वातश्लेष्मादीन्संसर्गान्विषयसंसर्गान् अनीश्वरान्रागादीन् वायुनासहमनसः स्थिरीकरणंधारणास्थि
रस्यवृत्तिसंततिर्ध्यानम् वृत्तिनिरोधःसमाधिरितिभेदः सुसमाहितंस्थिरंजातम् काष्ठांकलांमूर्त्तिमित्यर्थःस्वनासाग्रेऽवलोकनंयस्यएतच्चल
यविक्षेपयोःपरिहाराय १२ ध्येयंहरिमाह सप्तभिःप्रसन्नंवदनांभोजंयस्यतंध्यायेदितिषष्ठेनान्वयः पद्मगर्भवदरुणेईक्षणेनेत्रेयस्यनीलोत्प
लदलवत् श्यामम् १३ लसत्पंकजस्यकिंजल्कवत् पीतेकौशेयवाससीयस्य श्रीवत्सोलांछनंवक्षसियस्यभ्राजत्कौस्तुभेनामुक्ताश्लिष्टाकंध
रायस्य १४ मत्तद्विरेफाणांकलोमधुरोध्वनिर्यस्यांतयापरीतंव्याप्तंपरार्ध्यानि अमूल्यानिहारादीनियस्य १५ कांचीगुणेनोल्लसंतीश्रोणीयस्य भ

मनोऽचिरात्स्याद्विरजंजितश्वासस्ययोगिनः वाय्वग्निभ्यांयथालोहंध्मातंत्यजतिवैमलम् १० प्राणायामैर्दहेद्दोषा
न्धारणाभिश्चकिल्बिषान् प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११ यदामनःस्वंविरजंयोगेनसुसमा
हितम् काष्ठांभगवतोध्यायेत्स्वनासाऽग्रावलोकनः १२ प्रसन्नवदनांभोजंपद्मगर्भारुणेक्षणम् नीलोत्पलदल
श्यामंशंखचक्रगदाधरम् १३ लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवाससम् श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंध
रम् १४ मत्तद्विरेफकलयापरीतंवनमालया परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरम् १५ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिं
हृदयांभोजविष्टरम् दर्शनीयतमंशांतंमनोनयनवर्धनम् १६ अपीच्यदर्शनंशश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् संतंव
यसिकैशोरेभृत्यानुग्रहकातरम् १७ कीर्त्तन्यतीर्थयशसंपुण्यश्लोकयशस्करम् ध्यायेद्देवंसमग्रांगंयावन्नच्य
वतेमनः १८ स्थितंव्रजंतमासीनंशयानंवागुहाशयम् प्रेक्षणीयेहितंध्यायेच्छुद्धभावेनचेतसा १९ तस्मिन्ल
ब्धपदंचित्तंसर्वावयवसंस्थितम् विलक्ष्यैकत्रसंयुज्यादंगेभगवतोमुनिः २०

क्तानांहृदयांभोजमेवविष्टरमासनंयस्यभक्तानांम-
नोनयनानिवर्धयतिहर्षयतीतितथा १६ अपीच्यमतिसुंदरंभक्तविषयंदर्शनंयस्य कैशोरेतारुण्येवयसिसंतंस्थितम् भृत्यानामनुग्रहेकातरं
व्यग्रम् १७ कीर्त्तन्यंकीर्त्तनार्हंतीर्थंयशोयस्य पुण्यश्लोकाबलिप्रमुखाः तेषांयशस्करम् समग्राण्यंगानियस्मिन् नच्यवतेनापयातिनपर्यैति
१८ प्रेक्षणीयमीहितंलीलायस्य १९ तदेवंसमग्रध्यानमुक्त्वाएकैकावयवध्यानमाह तस्मिन्लब्धंपदंस्थितिर्येनतत् चित्तंविशेषेणलक्षीकृत्यए
कत्रएकस्मिन्नंगइत्यर्थः २०

तदेवपादादिक्रमेणाहत्रयोदशभिः सम्यक्चिंतयेत् पादतलेरेखात्मकानिवज्राद्यानिलांछनानितैराढ्यंयुक्तम् उत्तुंगाश्चरक्ताश्चविलसंतो
नखास्तेषांचक्रवालंमंडलंतस्यज्योत्स्नाभिराहतोमहतांध्यातॄणांहृदयांधकारोयेनएतच्चसर्वमुपादेयविशेषणंध्येयत्वेनैवोच्यते २१ किंच
यस्यशौचेनक्षालनेननिःसृतायाःसरित्प्रवरायाःगंगायाःउदकेनतीर्थेनसंसारतारकेणमूर्ध्निअधिकृतेनधृतेनशिवोऽपिशिवोऽभूत् अत्य
धिकंसुखंप्रापेत्यर्थः ध्यातुर्मनसियःशमलशैलःपापपर्वतः तस्मिन्निसृष्टंक्षिप्तंवज्रमिवयत् यद्वा शमलशैलेनिसृष्टंस्वलांछनरूपंवज्रंयेन
तत् २२ विभोर्जानुद्वयंतत्पर्यंतंजंघाद्वयम् अखिलस्यविधातुर्ब्रह्मणःजनन्यालक्ष्म्यासंलालितंस्पर्शनचातुर्येणसंसेवितम् संसारिखमिव
प्रतीतंवारयति अभवस्येति हृदिकुर्यात्ध्यायेत् २३ सुपर्णस्यभुजयोःस्कंधयोःअधिउपरि ओजसोबलस्यनिधीआधारौअतसिकायाःकु

संचिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदंवज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यम् उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभि
राहतमहद्धृदयांधकारम् २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधिकृतेनशिवःशिवोऽभूत् ध्यातुर्म
नःशमलशैलनिसृष्टवज्रंध्यायेच्चिरंभगवतश्चरणारविंदम् २२ जानुद्वयंजलजलोचनयाजनन्यालक्ष्म्याऽखिलस्य
सुरवंदितयाविधातुः ऊर्वोर्निधायकरपल्लवरोचिषायत्संलालितंहृदिविभोरभवस्यकुर्यात् २३ ऊरूसुपर्णभुजयो
रधिशोभमानावोजोनिधीअतसिकाकुसुमावभासौ व्यालंबिपीतवरवाससिवर्तमानकांचीकलापपरिरंभिनितंब
बिंबम् २४ नाभिह्रदंभुवनकोशगुहोदरस्थंयत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् व्यूढंहरिन्मणिवृषस्तनयो
रमुष्यध्यायेद्द्वयंविशदहारमयूखगौरम् २५ वक्षोऽधिवासमृषभस्यमहाविभूतेःपुंसांमनोनयननिर्वृतिमादधानं
कंठंचकौस्तुभमणेरधिभूषणार्थंकुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य २६

सुमवत्कांत्यावभासमानौव्यालंबिआगुल्फंलंबमानं
यत्पीतांबरंवासस्तस्मिन्वर्तमानोयःकांचीकलापस्तेनपरिरंभःसंश्लेषोविद्यतेयस्यतद्विभोर्नितंबबिंबंहृदिकुर्यादितिपूर्वेणैवान्वयः २४ अमु-
ष्यहरेर्नाभिह्रदंध्यायेत् कथंभूतम् भुवनानांकोशस्यसमूहस्यगुहाअधिष्ठानंयदुदरंतत्रस्थितम् यत्रनाभिह्रदेआत्मयोनेर्ब्रह्मणोधिषणं
धिष्ण्यमखिललोकात्मकंपद्मंव्यूढमुत्थितम् तथाहरिन्मणिवृषौमरकतमणिश्रेष्ठाविवयौस्तनौतयोर्द्वयंध्यायेत् विशदहाराणांमयूखैर्गौरं
श्वेतम् २५ ऋषभस्यश्रेष्ठस्यमहाविभूतेर्महालक्ष्म्याअधिवासंस्थानंवक्षःकंठंचमनसिकुर्यात् कथंभूतंकंठंकौस्तुभमणिर्येभूषणार्थंधृतः
तस्यअधिकंभूषणमर्थःप्रयोजनंयस्यकौस्तुभमणिमेवस्वयमलंकुर्वंतमित्यर्थः पुंसांस्मर्तॄणांचमनोनयनानांनिर्वृतिमादधानमित्युभयोर्विशेषणं २६

निर्णिक्तानिउज्वलीकृतानिबाहुवलयान्यंगदानियेषु अधिश्रितालोकपालायेषुदशशतारंचक्रंनसह्यंतेजोयस्यकरसरोरुहेराजहंसमिव २७
अरातयोयेभटायोद्धारस्तेषांशोणितमेवकर्दमस्तेनादिग्धांलिप्ताम् अस्यकंठेमालांमणिंचस्मरेत् मधुव्रतानांवरूथस्यगिराउपघुष्टांनादिताम्
चैत्यस्यजीवस्यतत्त्वम् तदुक्तंवैष्णवे आत्मानमस्यजगतोनिर्लेपमगुणामलम् बिभर्त्तिकौस्तुभमणिस्वरूपंभगवान्हरिरिति २८ भृत्येष्व
नुकंपिताकृतानुकंपायाधीस्तयागृहीतामूर्त्तिर्येनतस्यविस्फुरंतौयेमकरकुंडलेतयोर्वल्गितेनप्रचलनेनविद्योतितौअमलौकपोलौयस्मिन्
तत् उदाराउन्नतानासायस्मिन्तत् २९ यच्चस्वयाभूत्याशोभयाअलिभिः परिसेव्यमानंमीनद्वयाश्रयंच श्रीनिकेतनंपद्ममधिक्षिपद्वर्ततेतंस्या

बाहूंश्चमंदरगिरेःपरिवर्त्तनेननिर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजःशंखंचतत्क
रसरोरुहराजहंसम् २७ कौमोदकींभगवतोदयितांस्मरेतदिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन मालांमधुव्रतवरू
थगिरोपघुष्टांचैत्यस्यतत्त्वममलंमणिमस्यकंठे २८ भृत्यानुकंपितधियेहगृहीतमूर्त्तेःसंचिंतयेद्भगवतोवदनार
विंदम् यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेनविद्योतितामलकपोलमुदारनासम् २९ यच्छ्रीनिकेतमलिभिःपरिसेव्य
मानंभूत्यास्वयाकुटिलकुंतलवृंदजुष्टम् मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रंध्यायेन्मनोमयमतंद्रितउल्लसद्भ्रु ३०
तस्यावलोकमधिकंकृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनायनिसृष्टमक्ष्णोः स्निग्धस्मितानुगुणितंविपुलप्रसादंध्या
येच्चिरंविपुलभावनयागुहायाम् ३१ हासंहरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् संमो
हनायरचितंनिजमाययास्यभ्रूमंडलंमुनिकृतेमकरध्वजस्य ३२ ध्यानायनंप्रहसितंबहुलाधरोष्ठभासारुणायि
ततनुद्विजकुंदपंक्ति ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्यविष्णोर्भक्त्यार्द्रयाऽर्पितमनानपृथग्दिदृक्षेत् ३३

येत् तत्रकुंतलैरलीनामधिक्षेपः नेत्रद्वयेनमीनद्वयस्येतिद्रष्टव्यम् अब्जेइवनेत्रेयस्मिन्निरूपमानांतरमुल्लसंत्यौभ्रुवौयस्मिन्मनोमयंमनस्यावि
र्भवत् ३० कृपयाअधिकमित्यर्थः अक्षिभ्यांनिसृष्टंप्रयुक्तंस्निग्धस्मितेनानुगुणितंसंयुक्तंविपुलःप्रसादोयस्मिन्गुहायांहृदि ३१ अवनतायेऽ
खिललोकास्तेषांतीव्रशोकेनयान्यश्रूणितेषांसागरंविशोषयतीतितथातंहरेर्हासमस्यअत्युदारंभ्रूमंडलंचध्यायेत् कथंभूतंनिजमाययामक
रध्वजस्यापिसंमोहनायरचितंमुनिकृतेमुनीनामुपकारायमुनीनांसंमोहनेप्रवृत्तंकाममेवमोहयितुमित्यर्थः ३२ मंदहासध्यानमुक्त्वास्फुटहा
सध्यानमाह विष्णोःप्रहसितमुच्चैर्हसितंध्यायेत्कीदृशंध्यानायनम् अतिसुंदरतयाप्रयत्नंविनैवध्यानस्यविषयभूतम् सौंदर्यमे

वाह बहुलया अधिकया अधरोष्ठस्य भासा कांत्या अरुणीभूतास्तनवः सूक्ष्मा द्विजा एव कुंदमुकुलानि तेषां पंक्तिः स्फुरति यस्मिंस्तत् देहकुहरे हृ
दयाकाशे अवसितस्य ज्ञातस्य प्रेमरसेनार्द्रया भक्त्या तस्मिन्नेवार्पितमनाः सन् पृथक्कृतद्युतिरिक्तं द्रष्टुं नेच्छेत् तन्न चित्तं विचालयेदित्यर्थः ३३
समाधिमाह एवमिति द्वाभ्यां निर्बीजः सबीजश्चेति द्विविधो योगः तत्र निर्बीजयोगो यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ततस्ततो नियम्यैत
दात्मन्येव वशं नयेत् इति गीताद्युक्तमार्गेण क्रियमाणोऽपि दुष्करः समाधिः सबीजे तु सुकरः तत्र हि परमानंदमूर्तौ हरौ ध्यायमानेऽयत्नत एव चि
त्तोपरमो भवति तदुक्तम् हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो गतिमपवर्गां प्रयुंक्त इति अतः स एवोपलक्षितः योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्ये
ति तदेवायत्नसिद्धत्वं दर्शयति एवं ध्यानमार्गेण हरौ प्रतिलब्धो भावः प्रेम येन तया भक्त्या द्रवत् हृदयं यस्य प्रमोदादुद्गतानि पुलकानि यस्य औत्कं

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् औत्कंठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चा
पि चित्तबडिशं शनकैर्वियुंक्ते ३४ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः आत्मान
मत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३५ सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्य
वसितः सुखदुःखबाह्ये हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ३६

ठ्यप्रवृत्ताश्रुकलया
मुहुरर्द्यमानः आनंदसंप्लवे निमज्जमानः दुर्ग्रहस्य भगवतो ग्रहणे बडिशं मत्स्यवेधनमिवोपायभूतं चित्तमपि ध्येयाद्वियुंक्ते तद्धारणे शिथिलप्रयं
त्नो भवतीत्यर्थः ३४ यर्हि यदा एवं निर्विषयं भवति अत एव मुक्ताश्रयं च ध्येयसंबंधं विना धातर्यवस्थानासंभवात् न च पूर्ववत् शब्दादिर्विषयः स्या
त् यतस्तत्र विरक्तं परमानंदानुभवेन अतो निर्वाणं लयमृच्छति वृत्तिरूपतां परित्यज्य ब्रह्माकारेण परिणमत इत्यर्थः यथाऽर्चिर्ज्वाला आश्रयवि-
षयापगमे महाभूतज्योतीरूपेण परिणमते अत्र अस्यां दशायामव्यवधानं ध्यातृध्येयविभागशून्यमेकमखंडम् आत्मानमनुगतमीक्षते अत्र हे
तुः प्रतिनिवृत्तोपगतो गुणप्रवाहो देहाद्युपाधिर्यस्य ३५ ननु सुप्तोत्थित इव पुनः संसरतीत्याह सोऽपि स एव पुरुषः तस्मिन्महिम्नि ब्रह्मरूपे अव
सितः अवसानं निष्ठां प्राप्तः कया मनसो निवृत्त्या चरमया अविद्यारहितयेति सुषुप्ताद्विशेषः तत्र ह्यविद्याऽस्ति न त्विदानीम् अत्र हेतुः एतया योगाभ्या
सकृतयेत्यर्थः नन्वेवमपि सुखदुःखयोरात्मधर्मत्वे कुतो ब्रह्मैक्यं तत्राह दुःखयोः सुखदुःखयोर्हेतुत्वं भोक्तृत्वं यत्पूर्वमासीत् तदपि असति अ-
विद्याकृते कर्तरि अहंकारे विधत्ते तन्निष्ठमेव पश्यतीत्यर्थः यतः उपलब्धपरात्मकाष्ठः अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वः ३६ ७ ७ ७

तस्यजीवन्मुक्तिमाह देहंचेतिद्वाभ्याम् चरमउक्तलक्षणः सिद्धोदेहमपिनविपश्यतिकुतःस्फुरवदुरेवआसनादुत्थितमुत्थायतत्रैवस्थितंतंतत् स्था
नादपेतंततोदैववशात्पुनरपिउपेतंवानविपश्यति यतःस्वरूपंप्राप्तः यतोदेहात्स्वरूपमध्यगमत् तंदेहमितिवासतोप्यननुसंधानेदृष्टांतः वासः
परिकृतंकटितटेपरिवेष्टितंस्थितम् गतंवामदिरामदेनांधोयथानपश्यतीति ३७ ननुतर्हिदेहस्यकथंप्रवृत्तिनिवृत्तीजीवनंचतत्राह देहोऽपीति
दैवंपूर्वसंस्कारस्तद्वशेनगच्छन् यावत्स्वारंभकंकर्मास्तितावत्प्रतिसमीक्षतेजीवत्येवसासुः सेंद्रियः ननुतर्हितस्मिन्पुनःसंगःस्यात्तत्राह तंदेहंस्वा
मदेहादितुल्यंसप्रपंचंपुत्रादिसहितंपुनर्नभजते अहंममेति नाभिमन्यते आरूढःप्राप्तःसमाधिपर्यंतोयोगोयेन अतएवप्रतिबुद्धवस्तुआत्मत
त्वंयेनसः ३८ प्रतिबोधप्रकारमाहषड्भिः यथेतिअतिस्नेहवशादात्मत्वेनाभिमतादपिपुत्रादेः मर्त्यः पित्रादिःपुरुषोदेहादेर्द्रष्टा ३९ पृथगवस्था

देहंचतंनचरमःस्थिरमुत्थितंवासिद्धोपविश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरूपम् दैवादुपेतमथदैववशादपेतंवासोयथाप
रिकृतंमदिरामदांधः ३७ देहोपिदैववशगःखलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः तंसप्रपंचमधिरूढ
समाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः ३८ यथापुत्राच्चवित्ताच्चपृथङ्मर्त्यःप्रतीयते अप्यात्मत्वेनाभिमता
देहादेःपुरुषस्तथा ३९ यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वापिस्वसंभवात् अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निःपृथगुल्मु
कात् ४० भूतेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् आत्मातथापृथग्द्रष्टाभगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ४१ सर्वभू
तेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ईक्षेतानन्यभावेनभूतेष्विवतदात्मताम् ४२ स्वयोनिषुयथाज्योतिरेकंनानाप्रती
यते योनीनांगुणवैषम्यात्तथात्माप्रकृतौस्थितः ४३

नाभावेऽपिभेदंसदृष्टांतमाह यथोल्मुकादिदानींज्वलतः काष्ठात्स्वसंभवा
त् अग्नेःसंभूतात् आत्मत्वेन अग्नेःस्वरूपत्वेनाभिमतादपि अत्यंताविवेकिनोहिधूमेऽप्यग्न्यभिमानोऽस्तिउल्मुकात्पूर्वसिद्धादपितद्दाह
कः प्रकाशकश्चाग्निः पृथगेव ४० भूतादेर्द्रष्टातेभ्यःपृथक्तस्मादपिजीवसंज्ञिताद्ब्रह्मसंज्ञितःपृथक् तथाप्रधानादपितत्प्रवर्तकोभगवान्पृ
थगित्यर्थः ४१ उपाधितोविवेकमुक्त्वानस्यैक्यमाह सर्वभूतेष्विति भूतेषुचतुर्विधेषुतदात्मतांमहाभूतात्मताम् ४२ धर्मभेदस्याप्यौपाधि
कतांसदृष्टांतामाह स्वयोनिषुज्योतिरग्निःगुणवैषम्यात्दीर्घह्रस्वादिभेदात्प्रकृतौदेहे ४३ ॐ ॐ ॐ

स्वांशस्यजीवस्यबंधुहेतुंदैवींदेवस्यविष्णोः शक्तिंपराभाव्यतत्प्रसादेनैवजित्वास्वरूपेणब्रह्मत्वेनावतिष्ठते ४४ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेतृतीयस्कंधेटीकायामष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८ एकोनत्रिंशकेभक्तियोगस्तुबहुधोच्यते कालस्यचबलंघोरासंसृतिश्चविरक्त
ये १ उक्तानुवादपूर्वकंभक्तिमार्गभेदान्पृच्छतिद्वाभ्याम् लक्षणंमहदादीनांयथासांख्येषुतथाकथितंयेनलक्षणेनतत्पारमार्थिकंपरस्प
रविभक्तमित्यर्थः १ योभक्तियोगोमूलंप्रयोजनंयस्यतद्यन्मूलंतत्कथितम् तस्यभक्तियोगस्यमार्गंप्रकारंविस्तरतोमेब्रूहि २ येनसंसृतीनामा
ख्यानेनविगतरागोभवेत् ३ ईश्वररूपस्यमहाप्रभावस्यतेत्वदात्मकस्ययद्धेतोर्यद्भयात् कुशलंपुण्यंकुर्वंति ४ अचक्षुषः अज्ञस्य अतोमि
थ्याभूतेदेहादावभिमतिरहंकारोयस्य अतःकर्मस्वनुविद्धया आसक्तयाधियाश्रांतस्य अतएवअनाश्रयेअपारेतमसिसंसारेचिरंप्रसुप्तस्य-

तस्मादिमांस्वांप्रकृतिंदैवींसदसदात्मिकाम् दुर्विभाव्यांपराभाव्यस्वरूपेणावतिष्ठते ४४ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेसाधनानुष्ठानंनामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८ देवहूतिरुवाच लक्षणं
महदादीनांप्रकृतेःपुरुषस्यच स्वरूपंलक्ष्यतेऽमीषांयेनतत्पारमार्थिकम् १ यथासांख्येषुकथितंयन्मूलंतत्प्रच-
क्षते भक्तियोगस्यमेमार्गंब्रूहिविस्तरशःप्रभो २ विरागोयेनपुरुषोभगवन्सर्वतोभवेत् आचक्ष्वजीवलोकस्य-
विविधाल्लोकसंसृतीः ३ कालस्येश्वररूपस्यपरेषांचपरस्यते स्वरूपंबतकुर्वंतियद्धेतोःकुशलंजनाः ४ लोकस्य
मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरंप्रसुप्तस्यतमस्यनाश्रये श्रांतस्यकर्मस्वनुविद्धयाधियात्वमाविरासीःकिलयोगभास्क
रः ५ मैत्रेयउवाच इतिमातुर्वचःश्लक्ष्णंप्रतिनंद्यमहामुनिः आबभाषेकुरुश्रेष्ठप्रीतस्तांकरुणार्दितः ६
श्रीभगवानुवाच भक्तियोगोबहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यते स्वभावगुणमार्गेणपुंसांभावोविभिद्यते ७ अ-
भिसंधाययद्धिंसांदंभंमात्सर्यमेववा संरंभीभिन्नदृग्भावंमयिकुर्यात्सतामसः ८ विषयानभिसंधाययशऐश्वर्य
मेववा अर्चादावर्चयेद्योमांपृथग्भावःसराजसः ९

स्यलोकस्यप्रबोधायत्वंयोगप्रकाशकोभास्करः किलाविर्भूतोसि ५ श्लक्ष्णंसुंद
रम् ६ मार्गैःप्रकारविशेषैः तानेवाह स्वभावभूतायेगुणास्तेषांमार्गेणवृत्तिभेदेनभावः अभिप्रायः फलसंकल्पभेदात् भक्तिभेदइत्यर्थः ७ अ
भिसंधायसंकल्प्यसंरंभीक्रोधीभिन्नदृक्भेददर्शीयोभावंभक्तिंकुर्यात् सत्रिविधोऽपितामसः ८ पृथग्भावः भेददर्शी ९ छ छ

कर्मनिर्हारंपापक्षयम् परस्मिन्परमेश्वरेतदर्पणंकर्मार्पणभगवत्प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः यष्टव्यमितिविधिसिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वमर्यादा-
वर्त्तनंत्रिष्वपिसमानम् तदेवंतामसादिभक्तिषुत्रयस्त्रयोभेदाः तासुयथोत्तरंश्रैष्ठ्यम् एवंचश्रवणकीर्त्तनादयोनवापिप्रत्येकंनवनवभेदाः
तदेवंसगुणाभक्तिरेकाशीतिभेदाभवति १० निर्गुणातुभक्तिरेकविधैवतामाह मद्गुणश्रुतिमात्रेणेतिद्वाभ्याम् अविच्छिन्नासंतता ११ अ
हैतुकीफलानुसंधानशून्या अव्यवहिताभेददर्शनरहिताच मद्गुणश्रुतिमात्रेणमयिपुरुषोत्तमेमनोगतिरितियाभक्तिः सानिर्गुणस्यभक्ति
योगस्यलक्षणमित्यन्वयः लक्षणंस्वरूपम् १२ भक्तानांनिष्कामतांकैमुत्यन्यायेनाह सालोक्यंमयासहैकस्मिन्लोकेवासम् सार्ष्टिसमानै-

कर्मनिर्हारमुद्दिश्यपरस्मिन्वातदर्पणम् यजेद्यष्टव्यमितिवापृथग्भावःससात्विकः १० मद्गुणश्रुतिमात्रेणमयिस
र्वगुहाशये मनोगतिरविच्छिन्नायथागंगाऽम्भसोंबुधौ ११ लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्यह्युदाहृतम् अहै
तुक्यव्यवहितायाभक्तिःपुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानंनगृह्णंतिविनाम
त्सेवनंजनाः १३ सएवभक्तियोगाख्यआत्यंतिकउदाहृतः येनातिव्रज्यत्रिगुणंमद्भावायोपपद्यते १४ निषेवि
तेनानिमित्तेनस्वधर्मेणमहीयसा क्रियायोगेनशस्तेननातिहिंस्रेणनित्यशः १५ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तु-
त्यभिवंदनैः भूतेषुमद्भावनयासत्त्वेनासंगमेनच १६ महतांबहुमानेनदीनानामनुकंपया मैत्र्याचैवात्मतुल्ये
षुयमेननियमेनच १७ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्चमे आर्जवेनार्यसंगेननिरहंक्रिययातथा १८
मद्धर्मणोगुणैरेतैःपरिसंशुद्धआशयः पुरुषस्यांजसाऽभ्येतिश्रुतमात्रगुणंहिमाम् १९

श्वर्यंसामीप्यंनिकटवर्त्तित्वंसारूप्यंसमान
रूपतामेकत्वंसायुज्यमुत अपिदीयमानमपिनगृह्णंतिकुतस्तत्कामनेत्यर्थः १३ किमितितर्हिभजंते भक्तेरेवपरमफलत्वात्इत्याह सएवेति
ननुत्रैगुण्यंहित्वाब्रह्मप्राप्तिः परमफलंप्रसिद्धम् सत्यम् तत्तुभक्तावानुषंगिकमित्याह येनभक्तियोगेनमद्भावायब्रह्मत्वाय १४ एवंभूताया
भक्तेःसाधनान्याहपंचभिः निषेवितेनसम्यगनुष्ठितेन अनिमित्तेनस्वधर्मेणनित्यनैमित्तिकेनमहीयसाश्रद्धादियुक्तेनक्रियायोगेनपंचरा
त्राद्युक्तपूजाप्रकारेणशस्तेननिष्कामेण १५ मद्धिष्ण्यंमत्प्रतिमादितस्यदर्शनादिभिःसत्त्वेनधैर्येण असंगमेनवैराग्येण १६ १७ १८
मद्धर्मणः भगवद्धर्मानुष्ठातुःपुरुषस्याशयश्चित्तम् १९ ७

मयत्नंविनैवभासीदृष्टांतः वातोरथः प्रापकोयस्यगंधस्य आशयात्स्थानात् आवृंक्ते आत्मसात्करोति अविकारिसमंयच्चेतः २० चित्तशुद्ध्या
सर्वभूतात्मदृष्टिर्भवतीतिवक्तुंकेवलप्रतिमादिनिष्ठांनिंदन्नाह अहमितिसप्तभिः अर्चैवविडंबनमनुकरणम् अर्चायांपूजाविडंबनमितिवा
अवज्ञोपेक्षाद्वेषनिंदाः क्रमेणचतुर्भिर्निषिध्यंते २१ हित्वाउपेक्ष्य २२ २३ द्रव्यैरुत्पन्नयाक्रियया भूतग्रामावमानिनः तन्निंदकस्य २४ तर्हि
किमर्चादावर्चनमनर्थकमेवनेत्याह अर्चादाविति सर्वभूतेष्ववस्थितंमांस्वहृदियावन्नवेदस्वकर्मकृत् कर्माविरोधेनयथावकाशम् अनेनकर्मनि
ष्ठायाअपिसएवावधिरित्युक्तंभवति २५ अंतराअंतरंभेदमुत्अपिअरमल्पम् अल्पमपिभेदंयःपश्यतीत्यर्थः यद्वा अंतरामध्येउदरंशरीरंभृ

यथावातरथोघ्राणमावृंक्तेगंधआशयात् एवंयोगरतंचेतआत्मानमविकारियत् २० अहंसर्वेषुभूतेषुभूतात्मा
वस्थितःसदा तमवज्ञायमांमर्त्यःकुरुतेर्चाविडंबनम् २१ योमांसर्वेषुभूतेषुसंतमात्मानमीश्वरम् हित्वार्चांभ
जतेमौढ्यात्भस्मन्येवजुहोतिसः २२ द्विषतःपरकायेमांमानिनोभिन्नदर्शिनः भूतेषुबद्धवैरस्यनमनःशांतिमृ
च्छति २३ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैःक्रिययोत्पन्नयानघे नैवतुष्येऽर्चितोऽर्चायांभूतग्रामावमानिनः २४ अर्चादावर्च
येत्तावदीश्वरंमांस्वकर्मकृत् यावन्नवेदस्वहृदिसर्वभूतेष्ववस्थितम् २५ आत्मनश्चपरस्यापियःकरोत्यंतरोदरम्
तस्यभिन्नदृशोमृत्युर्विदधेभयमुल्बणम् २६ अथमांसर्वभूतेषुभूतात्मानंकृतालयम् अर्हयेद्दानमानाभ्यांमै-
त्र्याभिन्नेनचक्षुषा २७ जीवाःश्रेष्ठाह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे ततःसचित्ताःप्रवरास्ततश्चेंद्रियवृत्तयः २८ त
त्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः २९

त्युरहंतस्यभयंविदधेकरोमि २६ अथअतःसर्वभूतेषुकृतालयंकृतावासंतत्रहेतुः भूतानामात्मानम् अंतर्यामिणम् अभिन्नेनचक्षुषा
समदर्शनेन २७ तत्रापियथोत्तरंमानाद्यतिशयः कर्त्तव्यइतिवक्तुंतारतम्यमाह जीवाइतिसार्द्धैःषड्भिः अजीवानांअचेतनेभ्यः ततस्तेभ्य-
पिप्राणभृतःप्राणवृत्तिमंतः सचित्ताःज्ञानवंतइंद्रियाणांवृत्तयोयेषुइंद्रियवृत्तयोवृक्षाणामपिसूक्ष्माःसंत्येवतथाहिमहाभारतेमोक्षधर्मेषु-
स्मर्यते तस्मात्पश्यंतिपादपाः तस्माज्जिघ्रंतिपादपाइत्यादिप्रसिद्धातरुषु प्रभृतात्वस्पर्शनेंद्रियवृत्तिरेव २८ अतस्तेभ्यस्पर्शवेदिभ्योरसवेदि
नोमत्स्यादयः श्रेष्ठाःगंधविदोभ्रमरादयः शब्दविदःसर्पादयः २९ छ छ छ छ

रूपभेदविदः काकादयः उभयतोदंतायेषाम् अपादेभ्यस्तेभ्योबहुपादाः तेभ्यश्चतुष्पादाइत्यर्थः द्विपान्मनुष्यः ३० ततस्तेषुवर्णाः ३१ संशयच्छे
त्तामीमांसकः ततोऽपिकेवलात् स्वधर्मकृन्मुक्तसंगस्यलक्षणम् आत्मनोधर्ममदोग्धानिष्कामइत्यर्थः ३१ अर्पिता अशेषाः क्रियाअर्थास्तत्फ
लानि आत्मादेहश्चयेन अतएवनिरंतरः अव्यवहितः अकर्तुः कर्तृत्वाभिमानशून्यात् ३३ जीवानांकलयापरिकलनेन अंतर्यामितयाप्रविष्ट
इतिद्रष्टेत्यर्थः ३४ उक्तंभक्तियोगंपूर्वोक्तेनाष्टांगयोगेनसहोपसंहरति भक्तियोगश्चेति हेमानविपुरुषंपरमेश्वरम् ३५ यदन्यत्सृष्टंजीवस्यसंसृ

रूपभेदविदस्तत्रततश्चोभयतोदतः तेषांबहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् ३० ततोवर्णाश्चचत्वारस्तेषां
ब्राह्मणउत्तमः ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ३१ अर्थज्ञात्संशयच्छेत्तातत‍ःश्रेयान्स्वकर्मकृत् मु-
क्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्मनः ३२ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिसं
न्यस्तकर्मणः ३३ नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात् मनसैतानिभूतानिप्रणमेद्बहुमानयन् ईश्वरोजीवकल-
याप्रविष्टोभगवानिति ३४ भक्तियोगश्चयोगश्चमयामानव्युदीरितः ययोरेकतरेणैवपुरुषःपुरुषंव्रजेत् ३५ एतद्भ-
गवतोरूपंब्रह्मणःपरमात्मनः परंप्रधानंपुरुषंदैवंकर्मविचेष्टितम् ३६ रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते भू-
तानांमहदादीनांयतोभिन्नदृशांभयम् ३७ योऽन्तःप्रविश्यभूतानिभूतैरत्त्यखिलाश्रयः सविष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽ-
सौकालःकलयतांप्रभुः ३८ नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वेष्योनचबांधवः आविशत्यप्रमत्तोसौप्रमत्तंजनमंतकृत् ३९
यद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतियद्भयात् यद्भयाद्वर्षतेदेवोभगणोभातियद्भयात् ४०

तीः कालस्यस्वरूपंवाचक्ष्वेतितदाह एतदितिसार्धेन एतत्सर्वंनियंतृयद्भगवतोरूपम् कीदृशंप्रधानपुरुषात्मकंपरंतद्व्यतिरिक्तंच एतदेवदै
वमित्यभिधीयते कीदृशंकर्म योविचेष्टितम् नानासंसृतिलक्षणंयस्मात् तत्दैवप्रेरितकर्मकृताःसंसृतयोविचित्राइत्यर्थः ३६ एतदेवभगव
तोरूपंकालइतिचाभिधीयते कीदृशंरूपभेदस्यवस्तूनामन्यथात्वस्य आस्पदमाश्रयःकारणम् उक्तंहिकालाद्गुणव्यतिकरइतिवक्ष्यतेचगुण
व्यतिकरःकालइति दिव्यमद्भुतप्रभावम् तदेवाह भूतानामितियावत्समाप्ति महदादीनांतत्तदभिमानिनांजीवानाम् ३७ भयहेतुत्वमाह
यइति भूतैरेवभूतान्यत्तिसंहरति अधियज्ञः यज्ञफलदाताकलयतांवशीकुर्वताम् ३८ ३९ ४० छ. छ. छ.

यद्यस्मात्भीताः ४१ यतोभीताः सरितः स्रवंति इंधे दीप्यते सह गिरिभिर्भूः ४२ अदः नभः यन्नियमात् यस्याज्ञया महान्महत्तत्त्वमंकुरात्मकं स्वदेहं लोकलेन तत्तुतं विस्तारयति ४३ गुणाभिमानिनो गुणानियंतारो देवाब्रह्मादयः अस्यविश्वस्य सर्गादिषु प्रवर्तंते अनुयुगं वारंवारमित्यर्थः ४४ जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादिं जनयन् आदिकृत् मृत्युना अंतकमपि मारयन्नंतकरः स्वयंतु अनादिरनंतोऽव्ययश्च ४५ इतिश्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे टीकायामेकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः २९ त्रिंशे तु कायकांतादिलालनाकुलचेतसाम् कामिनां तामसी-

यद्वनस्पतयोभीतालताश्चौषधिभिःसह स्वेस्वेकालेभिगृण्हंतिपुष्पाणिचफलानिच ४१ स्रवंतिसरितोभीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः अग्निरिंधेसगिरिभिर्भूर्नमज्जतियद्भयात् ४२ नभोददातिश्वसतांपदंयन्नियमाददः लोकंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतम् ४३ गुणाभिमानिनोदेवाःसर्गादिष्वस्ययद्भयात् वर्त्ततेऽनुयुगंयेषांवशएतच्चराचरम् ४४ सोऽनंतोऽतकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांऽतकम् ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः २९ कपिलउवाच तस्यैतस्यजनोनूनंनायंवेदोरुविक्रमम् काल्यमानोऽपिबलिनोवायोरिवघनावलिः १ यंयमर्थमुपादत्तेदुःखेनसुखहेतवे तंतंधुनोतिभगवान्पुमान्शोचतियत्कृते २ यदध्रुवस्यदेहस्यसानुबंधस्यदुर्मतिः ध्रुवाणिमन्यतेमोहाद्गृहक्षेत्रवसूनिच ३ जंतुर्वैभवएतस्मिन्यांयांयोनिमनुव्रजेत् तस्यांतस्यांसलभतेनिर्वृतिंनविरज्यते ४ नरकस्थोऽपिदेहंवैनपुमांस्त्यक्तुमिच्छति नारक्यांनिर्वृतौसत्यांदेवमायाविमोहितः ५ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु निगूढमूलहृदयआत्मानंबहुमन्यते ६

पापादधोगतिरुदीर्यते १ कालप्रभाववर्णनपूर्वकंवैराग्यायविचित्रकर्मकृतांसंसृतिमध्यायत्रयेणप्रपंचयति तस्यैतस्यबलिनः कालस्यबलिनेतिवापाठः काल्यमानः चाल्यमानोऽपिवायोर्विक्रमंयथामेघपंक्तिर्नवेद १ विक्रममेवाह यंयमर्थंदुःखेनप्रयासेनोपादत्ते आपादयतितंतंभगवान्कालोधुनोतिविनाशयतियत्कृतेयन्निमित्तम् २ शोकेहेतुः यद्यस्मात्सानुबंधस्यकलत्रादिसहितस्यदेहस्यसंबंधीनिगृहादीनिवसुद्रव्यम् अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ३ दुर्मतित्वंदर्शयन्दुःखंप्रपंचयति जंतुरितिचतुर्दशभिः ४ नारक्यांनरकाहारादिभिर्जातायाम् ५ निगूढमूलंप्रसृतमनोरथंहृदयंयस्यबहुमन्यते कृतार्थोऽहमितिश्लाघते ६

उद्दहनाधिनापोषणचिंतया ७ दुराशयत्वमाह आक्षिप्तआत्माइंद्रियाणिचयस्य कया असतीनांपुंश्चलीनामपिरहसिरचितयासंभोगादिरू
पयामधुरभाषिणांशिशूनामालापैश्चसकरववन्मन्यतइत्युत्तरेणान्वयः ८ कूटाः वित्तशाठ्यादिबहुलाधर्मायेषुदुःखप्रधानेषु ९ येषांपोषणे ना
धोयाति तान्पुष्णाति शेषभक्शिष्टेतिभोगोऽपिनस्यदुर्लभइत्यर्थः १० वार्तायांजीविकायांनिःसत्वः अशक्तःपरार्थेपरस्वे ११ अकल्पः असम
र्थः १२ पूर्वंयथाआद्रियंतेतथाआदरंनकुर्वंतिकीनाशाः कृपणाः कृषीवलागोजरंवृद्धबलीवर्दम् १३ भ्रियमाणः पुष्यमाणः १४ अव

संदह्यमानसर्वांगएषामुद्वहनाधिना करोत्यविरतंमूढोदुरितानिदुराशयः ७ आक्षिप्तात्मेंद्रियःस्त्रीणामसतीनां
चमायया रहोरचितयालापैःशिशूनांकलभाषिणाम् ८ गृहेषुकूटधर्मेषुदुःखतंत्रेष्वतंद्रितः कुर्वन्दुःखप्रती
कारंसुखवन्मन्यतेगृही ९ अर्थैरापादितैर्गुर्व्याहिंसयेतस्ततश्चतान् पुष्णातियेषांपोषेणशेषभुग्यात्यधःस्व
यम् १० वार्तायांलुप्यमानायामारब्धायांपुनःपुनः लोभाभिभूतोनिःसत्त्वःपरार्थेकुरुतेस्पृहाम् ११ कुटुंबभरणा
कल्पोमंदभाग्योवृथोद्यमः श्रियाविहीनःकृपणोध्यायञ्छ्वसितिमूढधीः १२ एवंस्वभरणाकल्पंतत्कलत्रादयस्त
दा नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशाइवगोजरम् १३ तत्राप्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः जरयोपात्तवैरूप्योमर-
णाभिमुखोगृहे १४ आस्तेवमत्योपन्यस्तंगृहपालइवाहरन् आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोल्पचेष्टितः १५
वायुनोत्क्रमतोत्तारःकफसंरुद्धनाडिकः कासश्वासकृतायासःकंठेघुरघुरायते १६ शयानःपरिशोचद्भिःपरिवीतः
स्वबंधुभिः वाच्यमानोऽपिनब्रूतेकालपाशवशंगतः १७ एवंकुटुंबभरणेव्यापृतात्माजितेंद्रियः म्रियतेरुदतांस्वा
नामुरुवेदनयास्तधीः १८ यमदूतौतदाप्राप्तौभीमौसरभसेक्षणौ सदृष्ट्वात्रस्तहृदयःशकृन्मूत्रंविमुंचति १९
यातनादेहआवृत्यपाशैर्बध्वागलेबलात् नयतोदीर्घमध्वानंदंड्यंराजभटायथा २०

मत्याऽवज्ञयाऽपन्यस्तंसमीपेप्रक्षिप्तंदत्तम् गृहपा
लः श्वा आहरन् भंजानः आमयावीरोगी १५ उत्तारोबहिर्निर्गतनेत्रः कफेनसंरुद्धानाड्योमार्गभूतायस्य कासश्वासाभ्यांकृतआयासोयस्य
घुरघुरइतिशब्दंकरोति १६ परिवीतः परिवेष्टितः वाच्यमानः बंधोतातेत्याहूयमानः १७ अस्तधीर्नष्टमतिः १८ मृतस्यपुण्यपापाभ्यांद्वेगतीत
त्रपापगतिमाह यमदूतावित्यादियावत्समाप्ति सरभसंसक्रोधमीक्षणंययोस्तौदृष्ट्वा १९ आवृत्यनिरुध्य २० ७ ७

तयोस्तर्जनैर्निर्भिन्नंहृदयंयस्य आर्तःसन्चलतीतिद्वितीयेनान्वयः २१ क्षुत्तृड्भ्यांपरीतोव्याप्तः तप्ताःवालुकाः यस्मिन् निर्गतआश्रमोविश्राम स्थानमुदकंचयस्मिन् २२ यमसादनंनीतोभवति २३ तत्रैवविशेषमाह अध्वनःसंबंधिनांयोजनानांनवतिनवचसहस्राणिपापाधिक्येनद्वा भ्यांनीतःसन् २४ यातनाःसंक्षेपतोदर्शयतिचतुर्भिः आदीपनंप्रज्वलनंप्राप्नोतिस्वेनकृत्तंछिन्नंयत्स्वस्यमांसंतस्यभक्षणमित्यर्थः २५ आत्मनो वैशसंपीडाम् २६ भिदापनंभेदप्रापणम् २७ २८ नचैतदसंभावितम् अत्रापिदृश्यमानत्वादित्याह अत्रैवेति २९ उभयंकुटुंबंस्वं

तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः पथिश्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोघंस्वमनुस्मरन् २१ क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवान-लानिलैःसंतप्यमानःपथितप्तवालुके कृच्छ्रेणपृष्ठेकशयाचताडितश्चलत्यशक्तोऽपिनिराश्रमोदके २२ तत्रतत्रपतन् श्रांतोमूर्च्छितःपुनरुत्थितः यथापापीयसानीतस्तमसायमसादनम् २३ योजनानांसहस्राणिनवतिंनवचाध्वनःत्रि भिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवानीतःप्राप्नोतियातनाः २४ आदीपनस्वगात्राणांवेष्टयित्वोल्मुकादिभिः आत्ममांसादनंक्वापिस्व कृत्तंपरतोऽपिवा २५ जीवतश्चांत्राभ्युद्धारःश्वगृध्रैर्यमसादने सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसम् २६ कृंत-नंचावयवशोगजादिभ्योभिदापनम् पातनंगिरिशृंगेभ्योरोधनंचांबुगर्तयोः २७ यास्तामिस्रांधतामिस्रारौरवाद्या श्चयातनाः भुंक्तेनरोवानारीवामिथःसंगेननिर्मिताः २८ अत्रैवनरकःस्वर्गइतिमातःप्रचक्षते यायातनावैनारक्य स्ताइहाप्युपलक्षिताः २९ एवंकुटुंबंबिभ्राणउदरंभरएववा विसृज्यहोभयंप्रेत्यभुंक्तेतत्फलमीदृशम् ३० एकः प्रपद्यतेध्वांतंहित्वेदंस्वंकलेवरम् कुशलेतरपाथेयोभूतद्रोहेणयद्भृतम् ३१ दैवेनासादितंतस्यशमलंनिरयेपुमा न् भुंक्तेकुटुंबपोषस्यहृतवित्तइवातुरः ३२ केवलेनह्यधर्मेणकुटुंबभरणोत्सुकः यातिजीवोंऽधतामिस्रंचरमंत मसःपदम् ३३

देहंच ३० पापार्जितंधनंभुंजतेबहवः कर्त्तैवनरकंयातीत्याह एकइति भूतद्रोहेणयद्भृतंतत्स्थूलंक लेवरंवाइहैवहित्वाकुशलादितरत्पापंतदेवपाथेयंभोग्यंयस्य ३१ ननुपापमपिविहायगच्छतुतत्राह दैवेनेति तस्यकुटुंबपोषणस्यश मलंपापंदैवेनईश्वरेणप्रापितंभुंक्ते ३२ ननुकुटुंबपोषणंविहितमेव तत्राह केवलेति तमसोनरकस्यचपरमंपदंस्थानम् ३३ ६९

श्रीमज्जगदीश्वरायनमः ६९ ६९ ६९ ६९ ६९

पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिप्रकारमाह नरलोकस्यमनुष्यदेहस्यप्राप्तेरधस्तात् अर्वाक्यावत्योयातनाः आदिशब्देनश्वसूकरादियोनयश्चयाः
ताःसर्वाः क्रमेणसंप्राप्यभोगेनक्षीणपापःशुचिःसन् अत्रपुनःनरत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटी
कायांत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० एकत्रिंशेविमिश्रैस्तुपुण्यपापैरिहांतरा मनुष्ययोनिसंप्राप्तिर्वर्ण्यतेराजसीगतिः १ पुनरत्राव्रजेदित्युक्तंत
देवविशेषतोदर्शयतिकर्मणापूर्वकृतेनदैवमीश्वरः तदेवनेत्रंनेतृप्रवर्त्तकंयस्यप्रविष्टोभवति १ कललंशुक्रशोणितमिश्रितंभवति बुद्बुदंवर्तुला
कारम् कर्कंधूर्बदरीफलंतदाकारंकठिनंपेशीमांसपिंडाकारम् अंडंवायो न्यंतरे २ बाहंध्याद्यीनामंगानांविग्रहोविभागः लिंगंचच्छिद्राणिचते

अधस्तान्नरलोकस्ययावतीर्यातनादयः क्रमशःसमनुक्रम्यपुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेकर्मविपाकोनामत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० श्रीभगवानुवाच कर्मणा
दैवनेत्रेणजंतुर्देहोपपत्तये स्त्रियाःप्रविष्टउदरंपुंसोरेतःकणाश्रयः १ कललंत्वेकरात्रेणपंचरात्रेणबुद्बुदम् दशा
हेनतुकर्कंधूःपेश्यंडवाततःपरम् २ मासेनतुशिरोद्वाभ्यांबाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः नखलोमास्थिचर्माणिलिंगच्छि-
द्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवःसप्तपंचभिःक्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्जरायुणावीतःकुक्षौभ्राम्यतिदक्षिणे ४ मातुर्ज
ग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते शेतेविण्मूत्रयोर्गर्ते सजंतुर्जंतुसंभवे ५ कृमिभिःक्षतसर्वांगःसौकुमार्यात्प्रतिक्ष
णम् मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैःक्षुधितैर्मुहुः ६ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः मातृभुक्तै
रुपस्पृष्टःसर्वांगोत्थितवेदनः ७ उल्बेनसंवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्चबहिरावृतः आस्तेकृत्वाशिरःकुक्षौभुग्नपृष्ठशिरो
धरः ८

षासुद्भवः ३ जरायुणागर्भवेष्टनेनवीतः प्रावृतः ४ मातुर्जग्धेन भक्षितेनान्नेनपानाद्यैश्चएधमानाधातवोयस्यजंतूनांसं
भवोयस्मिन्तस्मिन् असंमतेगर्त्तेशेते तथाचमार्कंडेयपुराणे नाडीचाप्यायनीनामनाभ्यांतस्यनिबध्यतेस्त्रीणांतथांऽत्रसुषिरेसानिबद्धोप
जायते क्रमंतेभुक्तपीतानिस्त्रीणांगर्भोदरेतथा तैराप्यायितदेहोऽसौजंतुर्वृद्धिमुपैतिवाइति ५ तत्रत्यैः कृमिभिःखादद्भिःसौकुमार्यात् कोमल
त्वेनक्षतानिसर्वांगानियस्य ६ उल्बणैःदुःसहैःसर्वेष्वंगेषुउत्थितावेदनायस्य आस्तइत्युत्तरेणान्वयः ७ उल्बेनजरायुणाभुग्नंकुटिलीभूतंपृष्ठंशि-
रोधराग्रीवाचयस्य ८

दैवात्पूर्वकर्मवशात् लब्धास्मृतिर्येनसः दीर्घंदुरंतमनुच्छ्वासंयथाभवतितथातत्रस्थितःसन् ९ सूतिहेतुभिर्वातैर्वेपितःसोदरःसमानो दरजन्माविष्ठाभूः कृमिरिवेति १० नाथमानोयाचमानः उत्तप्यमानइतिवाऋषिर्देहात्मदर्शीभीतःपुनर्गर्भवासात् सप्तवध्रयोबंध नभूताः धातवोयस्यसः विक्लवयाव्याकुलया ११ उपसन्नंजगद्रक्षितुंस्वेच्छयागृहीतनानामूर्त्तेःभगवतश्चरणारविंदमकुतोभयंसोऽ हंशरणंव्रजामिक्ष्मविचलदितिश्रीकृष्णावताराभिप्रायेण असतोमेअनुरूपायोग्यायेनेदृशीगर्भवासलक्षणागतिर्दर्शितातस्य १२ ननुकोऽसौयंशरणंव्रजसिकोवातवतस्यचविशेषःयेनसेव्यसेवकत्वमित्यपेक्षायामाह अत्रमातुर्देहेभूतेंद्रियाशयमयींदेहाकारपरिण तांमायामवलंब्यआश्रित्यकर्मभिरावृतस्वरूपइवबद्धइवचयःआस्तेसोऽहंयस्तुअत्रैवास्तेतंनमामिकथंभूतमित्यपेक्षायांतुशब्दोक्तंवि

अकल्पःस्वांगचेष्टायांशकुंतइवपंजरे तत्रलब्धस्मृतिर्दैवात्कर्मजन्मशतोद्भवम् स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासंशर्म-
किंनामविंदते ९ आरभ्यसप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपिवेपितः नैकत्रास्तेसूतिवातैर्विष्ठाभूरिवसोदरः १० ना
थमानऋषिर्भीतःसप्तवध्रिःकृतांजलिः स्तुवीततंविक्लवयावाचायेनोदरेऽर्पितः ११ जंतुरुवाच तस्यो
पसन्नमवितुंजगदिच्छयात्तनानातनोर्भुविचलच्चरणारविंदम् सोऽहंव्रजामिशरणंह्यकुतोभयंमेयेनेदृशीग
तिरदर्श्यसतोऽनुरूपा १२ यस्त्वत्रबद्धइवकर्मभिरावृतात्माभूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्यमायाम् आस्तेविशुद्ध
मविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितंनमामि १३ यःपंचभूतरचितेरहितःशरीरेछन्नोऽयथेंद्रियगुणा
र्थचिदात्मकोऽहम् तेनाविकुंठमहिमानमृषिंतमेनंवंदेपरंप्रकृतिपूरुषयोःपुमांसम् १४

शेषंदर्शयति आतप्यमानेहृदयेऽवसितंप्रतीतमेवमप्यविकारंकुतः विशुद्धंनिरुपाधिंतत्कुतः अखंडोबोधोयस्यतम् १३ ननुत्वमपिव स्तुतः शुद्धएवअसंगोह्ययंपुरुषइत्यादिश्रुतेः तत्कथंत्वयोरयंविशेषः तत्राह यःपंचभिर्भूतैःरचितेशरीरे अयथामिथ्यैवछन्नःनव- स्तुतःयतस्तेनशरीरेणरहितः असंगः अतोयथैवइंद्रियगुणार्थचिदात्मकः इंद्रियाणिचगुणाश्चअर्थाश्चचिदाभासश्चतदात्मकःसोऽहं तंवंदेकथंभूतंतेनशरीरेण अविकुंठोमहिमायस्यतम् अवगुंठेतिपाठे अवसन्नंगुंठनमावरणंयस्यसमहिमायस्येत्यर्थः तत्रहेतुः प्रकृति- पुरुषयोःपरंनियंतारंकुतः ऋषिंसर्वज्ञंविद्याशक्तिमित्यर्थः विद्याऽविद्याकृतोविशेषइतिभावः १४ ७ ७ ७

ननुज्ञानेनायंबंधोनिवर्त्तिष्यतेकिंपरमेश्वरवंदनेनतत्राह यस्यमाययानष्टस्मृतिः संसारसंबंधिनिपथितदभिश्रमेणतत्कृतेनक्लेशेनचरन्न यंजीवः महतस्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहंविनापुनः कथासुत्त्यालोकंनिजस्वरूपंप्रवृणीतसंभजेत अभिश्रमहेतुत्वेनपंथानंविशिनष्टिउरूणिगु णनिमित्तानिकर्माणिनितरांबंधनानियस्मिन् ईश्वरस्यप्रसादंविनाज्ञानाभावात्सएवसेव्यइत्यर्थः १५ ईश्वरएवज्ञानदइत्युपपादयन्नाहय देतत् त्रिकालविषयंज्ञानंतत्तंविनाकतमोमय्यदधात् नकोऽपिकिंतुसदेवः ईश्वरएव ननुअन्यः प्रकृष्टोजीवः दधातुनेत्याहजीवरूपांकर्मप दवीमनुवर्त्तमानावयमिति तद्व्यतिरेकेणनकोऽपिसमर्थइत्यर्थः अन्यस्यात्रासंभवमुक्त्वातस्यसंभवमाह स्थिरेषुचरेषुचअंतर्यामिरूपोऽनुव र्त्तितोंऽशोयेनतंभजेम १६ स्वदुःखंविज्ञापयन्नाह देहीति अन्यदेहविवरेमातुरुदरकुहरेयोऽसृग्विण्मूत्रकूपःतस्मिन्पतितः तत्रजठराग्निना भृशंतप्तोदेहोयस्य अतएवकृपणधीः इतोविवरात् विवसितुंनिर्गंतुमिच्छन्स्वमासान्गणयन् असौकदानु अहोबहिर्निर्वास्यते १७ तत्कृ-

यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मिन्सांसारिकेपथिचरंस्तदभिश्रमेण नष्टस्मृतिःपुनरयंप्रवृणीतलोकंयुक्त्या कयामहदनुग्रहमंतरेण १५ ज्ञानंयदेतददधात्कतमःसदेवस्त्रैकालिकंस्थिरचरेष्वनुवर्त्तितांशः तंजीवकर्मपद वीमनुवर्त्तमानास्तापत्रयोपशमनायवयंभजेम १६ देह्यन्यदेहविवरेजठराग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपतितोभृशत प्तदेहः इच्छन्नितोविवसितुंगणयन्स्वमासान्निर्वास्यतेकृपणधीर्भगवन्कदानु १७ येनेदृशींगतिमसौदशमा स्यईशसंग्राहितःपुरुदयेनभवादृशेन स्वेनैवतुष्यतुकृतेनसदीननाथः कोनामतत्प्रतिविनाऽञ्जलिमस्यकुर्यात् १८ पश्यत्ययंधिषणयाननुसप्तवध्रिःशारीरकेदमशरीर्यपरःस्वदेहे यत्सृष्टयासतमहंपुरुषंपुराणंपश्येबहि र्हृदिचचैत्यमिवप्रतीतम् १९

तमुपकारंस्मरन्नाह येनेदृशींगतिंज्ञानंभवादृशेनेतिनिरुपमेनेत्यर्थः स्वकृतेनैवस्वयंतुष्यतुअं जलिमात्रंविनातत्कृतोपकारेप्रत्युपकारंकःकुर्यादित्यर्थः १८ ईदृशींगतिमित्यनेनजात्यंतरविलक्षणज्ञानंप्रापितवानित्युक्तम् तदेववैल क्षण्यमाह पश्यतीति अयमपरः पश्वादिः सप्तवध्रिर्जीवः स्वदेहेशारीरकेशरीरभवेसुखदुःखेकेवलंननुपश्यति अहंपुनर्यत्सृष्टयाधिष णयायद्दत्तेनविवेकज्ञानेनदमशरीरीदमइत्युपलक्षणंशमदमादियुक्तशरीरवान् आसमभवंतमेवचपुराणमनादिंपुरुषंपूर्णंबहिश्चहृ दिचपश्येपश्यामीत्यन्वयः कथमपरोऽक्षतयाप्रतीतंचैत्यमिव अहंकारास्पदंभोक्तारमिवेत्यर्थः १९ ७ ७ ७

विवेकज्ञानकृतंसंसारोद्वेगमनुवदन्मोक्षमार्गमेवाध्यवस्यतिसोऽहमितिद्वाभ्याम् हेविभोबहुदुःखवासंयथाभवतितथागर्भेवसन्नपिसोऽहं गर्भाद्बहिःननिर्गंतुमिच्छामि तत्रहेतुः अंधकूपप्रायेयत्रबहिरुपयातंगतंप्राणिनंदेवस्य तवमायाउपसर्पतिव्याप्नोति यदनुयांमायामनुमिथ्या मतिर्देहेऽहंबुद्धिः संसृतिचक्रंचकलत्रपुत्रादिसंबंधानुपसर्पति २० तस्मादत्रैवस्थितोऽपिविगतविक्लवः अव्याकुलःसन् सुहृदाआत्मनासारथि रूपयाबुद्ध्यैव आत्मानंतमसःसंसारादुद्धरिष्यामि अनेकरंध्रंनानागर्भवासरूपमेतत् व्यसनंदुःखंयथामेमाभविष्यत् नभविष्यति तथाका त्रतत्साधनसामग्रीतत्राह उपसादितौहृदयंप्रापितौविष्णोःपादौयेनमयासः २१ दशमासाःपरिच्छेदकायस्येतिप्रसूतिपूर्वक्षणोपलक्षणमृषि र्विः सद्यः तत्क्षणमेव अवाचीनमवाङ्मुखंसूतिहेतुर्मारुतः क्षिपतिनुदति २२ अवसृष्टः अधःक्षिप्तःसन् २३ रोरूयतिरोरूयते २४ परस्यछं

सोऽहंवसन्नपिविभोबहुदुःखवासंगर्भान्ननिर्जिगमिषेबहिरंधकूपे यत्रोपयातमुपसर्पतिदेवमायामिथ्यामतिर्यदनु
संसृतिचक्रमेतत् २० तस्मादहंविगतविक्लवउद्धरिष्य आत्मानमाशुतमसःसुहृदात्मनैव भूयोयथाव्यसनमेतद
नेकरंध्रमामेभविष्यदुपसादितविष्णुपादः २१ कपिलउवाच एवंकृतमतिर्गर्भेदशमास्यःस्तुवन्नृषिः
सद्यःक्षिपत्यवाचीनंप्रसूत्यैसूतिमारुतः २२ तेनावसृष्टःसहसाकृत्वावाक्शिरआतुरः विनिष्क्रामतिकृच्छ्रेण
निरुच्छ्वासोहतस्मृतिः २३ पतितोभुव्यसृङ्मूत्रेविष्ठाभूरिवचेष्टते रोरूयतिगतेज्ञानेविपरीतांगतिंगतः २४
परछंदंनविदुषापुष्यमाणोजनेनसः अनभिप्रेतमापन्नःप्रत्याख्यातुमनीश्वरः २५ शायितोऽशुचिपर्यंकेजंतुःस्वेद
जदूषिते नेशःकंडूयनेऽङ्गानामासनोत्थानचेष्टने २६ तुदंत्यामत्वचंदंशामशकामत्कुणादयः रुदंतंविगतज्ञानंकृ
मयःकृमिकंयथा इत्येवंशैशवंभुक्त्वादुःखंपौगंडमेवच २७ अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युःशुचार्पितः सह
देहेनमानेनवर्धमानेनमन्युना करोतिविग्रहंकामीकामिष्वंतायचात्मनः २८

दमभिप्रायमविदुषाअनभिप्रेतंस्तन्यार्थंरोदनेउदरव्य थांप्रकल्प्यनिंबरसपानम् उदरव्यथयारोदनेस्तनपानमित्यादि २५ आसनोत्थानचेष्टनेचानीशःसन्रोरूयतिइत्यनुषंगः २६ आमाकोमलात्व कृयस्यतंविगतंगर्भेजातंज्ञानंयस्य शैशवंपंचवर्षाणिततःपौगंडंयौवनादर्वाक्तत्रचाध्ययनादिदुःखम् २७ यौवनदुःखमाह सार्धैस्त्रिभिःअन लब्धाभीप्सितत्वेनशुचार्पितःव्याप्तः अज्ञानादिद्धोदीप्तोमन्युर्यस्यसः देहेनसहैववर्धमानेनाभिमानेनमन्युनाचविग्रहंविरोधंकरोति आत्मनोऽता यनाशाय २८

अज्ञानंप्रपंचयति भूतैरारब्धेदेहेसअसदाग्रहोऽहंममेतिमतिंकरोति २९ तदर्थंदेहार्थंयत् येनकर्मणाबद्धः योदेहः अनुयातिपुनःपुनराया
ति अनुवर्त्ततिइतिवाकुतः अविद्याकर्मभ्यांबध्यतइतितथा ३० यद्यसद्भिरास्थितः अधिष्ठितःसन्तेषांपथिरमतेपथिसन्मार्गे आस्थितोऽपिय
द्यसद्भिः सहरमतइतिवा तर्हियातनादेहआवृत्येत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेणनरकंप्रविशति ३१ असत्संगंनिंदतिसत्यमितित्रिभिः ३२खंडितात्मस्वदे
हात्मबुद्धिषुयोषितांक्रीडामृगवदधीनेषु ३३ यथाचयोषित्संगिनांसंगतोबंधः तथाऽन्यप्रसंगतोनभवेत् ३४ योषित्संगस्यानर्थहेतुतांप्रपंचय

भूतैःपंचभिरारब्धेदेहेदेह्यबुधोऽसकृत् अहंममेत्यसद्ग्राहः करोतिकुमतिर्मतिम् २९ तदर्थंकुरुतेकर्मयद्बद्धो
यातिसंसृतिम् योऽनुयातिददत्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः ३० यद्यसद्भिःपथिपुनःशिश्नोदरकृतोद्यमैः आस्थितोर
मतेजंतुस्तमोविशतिपूर्ववत् ३१ सत्यंशौचंदयामौनंबुद्धिःश्रीर्ह्रीर्यशःक्षमा शमोदमोभगश्चेतियत्संगाद्यातिसंक्ष-
यम् ३२ तेष्वशांतेषुमूढेषुखंडितात्मस्वसाधुषु संगंनकुर्याच्छोच्येषुयोषित्क्रीडामृगेषुच ३३ नतथाऽस्यभवेन्मो
होबंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ३४ प्रजापतिःस्वांदुहितरंदृष्ट्वातद्रूपधर्षितः रो-
हिद्भूतांसोऽन्वधावदृक्षरूपीहतत्रपः ३५ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषुकोन्वखंडितधीःपुमान् ऋषिंनारायणमृतेयोषिन्मय्ये
हमायया ३६ बलंमेपश्यमायायाःस्त्रीमय्याजयिनोदिशाम् याकरोतिपदाक्रांतान्भ्रूविजृंभेणकेवलम् ३७ संगंन
कुर्यात्प्रमदासुजातुयोगस्यपारंपरमारुरुक्षुः मत्सेवयाप्रतिलब्धात्मलाभोवदंतियानिरयद्वारमस्य ३८ योपयातिश
नैर्मायायोषिद्देवविनिर्मिता तामीक्षेतात्मनोमृत्युंतृणैःकूपमिवावृतम् ३९ यामन्यतेपतिंमोहान्मन्मायामृषभाय
तीम् स्त्रीत्वंस्त्रीसंगतःप्राप्तोवित्तापत्यगृहप्रदम् ४०

तिप्रजापतिरितिसप्तभिः रोहिद्भूतांमृगीरूपांसतीमृक्षरूपीमृगाकारः
सन् हतत्रपोनिर्लज्जः ३५ तेनब्रह्मणासृष्टामरीच्यादयः तैःसृष्टाः कश्यपादयः तैरपिदेवमनुष्यादयः तेषुकोनुपुमानखंडितधीः अनाकृष्टम
नाः ३६ दिशांजयिनःशूरानपि ३७ प्रतिलब्धः आत्मरूपलाभोयेन अस्यमुमुक्षोर्याःप्रमदाःनिरयद्वारंवदंतियोगिनः ३८ शनैःशुश्रूषादिमिषेणो
पयातियायोषिद्रूपामायातांमृत्युंप्रतिकूलामीक्षेत ३९ मुमुक्षोःस्त्रियंप्रत्येतदेवाह यामन्यतइतिद्वाभ्याम् ऋषभायतींपुरुषवदाचरंतींयांममायां
वित्तादिप्रदंमन्यतेतदातांपुरुषरूपांमायांमृत्युंविद्यादित्युत्तरेणान्वयः यतःपूर्वजन्मनिस्वयंपुमान्स्त्रीसंगतः अंतकालेस्त्रीध्यानेनस्त्रीत्वंप्राप्तोजीवः
४०

तांपत्यादिरूपांमृत्युंविजानीयात् मृगयोर्लुब्धकस्यगायनमनुकूलत्वेनप्रतीयमानमपियथामृगस्यमृत्युः ४१ तदेवंजीवस्यसंसृतिः प्रपंचिता तत्रचतस्यकर्मवशेनलोकाल्लोकांतरगमनंजन्ममरणंचोक्तम् तत्रैवंशंक्यते ननुव्यापकस्यकथंलोकाल्लोकांतरगमनंनित्यस्यचकथंजन्ममरणेभोगेनकर्मक्षयेचसतिजन्ममरणंचेष्यते तत्कुतः पुनरपितस्यकर्मसंभवइतितत्रलोकांतरगमनंकर्मचसंभवतीत्याह देहेनेति जीवस्योपाधितयाभूतेनजातेनजीवेनलिंगदेहेनलोकांतरमनुव्रजन् अविरतंकर्माणिकरोतीतिकर्मणामसमाप्तिरुक्ता ४२ जन्ममरणसंभवमाह जीवोपाधिर्लिंगदेहः अस्यात्मनः अनुगतः अनुवर्तीभूतेंद्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारोदेहः भोगायतनंतयोर्निरोधः कार्यायोग्यतातदस्य जीवस्यमरणमुच्यते आविर्भावस्तुसंभवोजन्मोच्यते ४३ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति द्रव्योपलब्धिस्थानस्यनेत्रगोलकादेर्द्रव्येक्षायांरूपादिद

तामात्मनोविजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकम् दैवोपसादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा ४१ देहेनजीवभूतेनलोकाल्लोकमनुव्रजन् भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपुमान् ४२ जीवोस्यानुगतोदेहोभूतेंद्रियमनोमयः तन्निरोधोस्यमरणमाविर्भावस्तुसंभवः ४३ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षाऽयोग्यतायदा तत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ४४ यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यतातदा तदैवचक्षुषोद्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयोः ४५ तस्मान्नकार्यःसंत्रासोनकार्पण्यंनसंभ्रमः बुध्वाजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ४६ सम्यग्दर्शनयाबुद्ध्यायोगवैराग्ययुक्तया मायाविरचितेलोकेचरेन्न्यस्यकलेवरम् ४७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेजीवगतिरेकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३१

र्शनेकाचकामलादिदोषेणयदाऽयोग्यताभवतितदैवचक्षुषइंद्रियस्याप्ययोग्यता अनयोःस्थानचक्षुषोर्यदाऽयोग्यतातदैवद्रष्टुर्जीवस्यद्रष्टृत्वायोग्यता एवंस्थूलदेहवैकल्येलिंगस्यवैकल्यंतदेवजीवस्यमरणंनत्वन्यदित्यर्थः ४४ क्वचिदेकःश्लोकःपठ्यते तत्रायमर्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्यस्थूलशरीरस्यद्रव्येक्षायांयदाऽयोग्यतातत्पंचत्वंमरणम् अहंमानात् इदमेवाहमित्यभिमानेनद्रव्यस्य स्थूलशरीरस्यदर्शनमुत्पत्तिः अक्ष्णोर्गोलकयोःद्रव्यावयवस्यरूपादेर्दर्शनेयोग्यताशेषंसमानम् ४५ यस्मान्नवस्तुतोजीवस्यजन्ममरणादितस्मान्मरणात्संत्रासोनकार्यः जीवनेनचकार्पण्यंदैन्यंकार्यंसंभ्रमश्चजीवनप्रयत्ने ४६ ननुसर्वथामुक्तसंगत्वेकथंजीवितमतआह सम्यक्पश्यतिविचारयतीतिसम्यग्दर्शनातयाबुद्ध्यामायाविरचितेलोकेकलेवरंन्यस्यनिक्षिप्यतस्मिन्नासक्तिंत्यक्त्वाविचरेदित्यर्थः ४७ इतितृतीयेटी॰मेकत्रिंशत्तमः ३१

द्वात्रिंशेसात्त्विकैर्धर्मैरूर्ध्वगतिरुदीर्यते तत्त्वज्ञानविहीनस्यततश्चपुनरागतिः १ तदेवंपापकर्मणोगतिरुक्ताइदानींकाम्यकर्मणोगतिरुक्ता इदानींकाम्यकर्मणोगतिमाह अथेतिचतुर्भिः योगृहएवावसन्स्वान्धर्मान्दोग्धिदोह्यमाह काममर्थंच तान्दुग्धान्धर्मान्भूयः पिपर्ति पूरयति अनुतिष्ठति १ सोऽपिभगवदाराधनरूपाद्धर्मात् पराङ्मुखःसन् प्राकृतानपिदेवान्पितॄंश्चयजते २ ततःकिंतत्राह तेषांश्रद्धया-आक्रांताव्याप्तामतिर्यस्यपित्रर्थंदेवार्थंचव्रतंनियमोयस्यसोमपाः तत्रसोमंपीत्वेत्यर्थः ३ लोकेतिष्ठत्यपिपुण्यक्षयात्पातमुक्त्वालोकानामपि लयमाह यदाचाहरहःप्रलये ४ भगवद्धर्मनिष्ठानांतत्प्राप्तिमेवगतिमाह त्रिभिः येतुकामार्थप्रयोजनायस्वधर्मान्नदुह्यंतिनदुहंति निःसंगा अनासक्ताः न्यस्तानिईश्वरेसमर्पितानिकर्माणियैः ५ ६ विश्वतोमुखंपरिपूर्णंपुरुषंयांतितथाचश्रुतिःसूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतियत्रा

कपिलउवाच अथयोगृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे काममर्थंचधर्मांश्चदोग्धिभूयःपिपर्तितान् १ सचापि भगवद्धर्मात्काममूढःपराङ्मुखः यजतेक्रतुभिर्देवान्पितॄंश्चश्रद्धयान्वितः २ तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिःपितृदेवव्रतःपु मान् गत्वाचांद्रमसंलोकंसोमपाःपुनरेष्यति ३ यदाचाहींद्रशय्यायांशेतेनंतासनोहरिः तदालोकालयंयांतितएव तेगृहमेधिनाम् ४ येस्वधर्मान्नदुह्यंतिधीराःकामार्थहेतवे निःसंगान्यस्तकर्माणःप्रशांताःशुद्धचेतसः ५ निवृत्ति धर्मनिरतानिर्ममानिरहंकृताः स्वधर्माख्येनसत्त्वेनपरिशुद्धेनचेतसा ६ सूर्यद्वारेणतेयांतिपुरुषंविश्वतोमुखम् परावरेशंप्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनम् ७ द्विपरार्द्धावसानेयःप्रलयोब्रह्मणस्तुते तावदध्यासतेलोकंपरस्यपर चिंतकाः ८ क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिःपरिवृतंप्रतिसंजिहीर्षुः अव्याकृतंविशतियर्हिगुण त्रयात्माकालंपराख्यमनुभूयपरःस्वयंभूः ९

मृतः सपुरुषोह्यव्ययात्मेति प्रकृतिमुपादानकारणम् उत्पत्त्यंतभावनंनिमित्तकारणम् ७ परमेश्वरदृष्ट्याहिरण्यगर्भोपासकानामपिक्रमे णतत्प्राप्तिमाह द्विपरार्धावसानइतित्रिभिः परस्यहिरण्यगर्भस्यपरचिंतकाः परमेश्वरदृष्ट्याहिरण्यगर्भोपासकाः ८ क्ष्मादीनिपंचम हाभूतानिमनश्चेंद्रियाणिच अर्थाश्चशब्दादयः भूतादिश्चाहंकारः एवमादिभिःपरिवृतंयुक्तंब्रह्मांडंप्रतिहर्तुमिच्छुःसन् अव्याकृतमी श्वरंपराख्यंद्विपरार्धलक्षणंकालम् ९ ५ ५ ५ ५ ५

परेत्यदूरंगत्वाभगवंतंहिरण्यगर्भमनुप्रविश्यायेयोगिनः अमृतंपरमानंदरूपंप्रधानमुत्कृष्टंब्रह्मतेनैवसहोपयांति नतुपूर्वम् यतस्तदाअगता
भिमानाः तथाचस्मृतिः ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमिति १० भगवदुपासकास्तुसाक्षादेवतं
प्राप्नुवंति नतुक्रमेण अतस्त्वंसाक्षात्तमेवभजेत्याह अथतस्माद्भावेनप्रेम्णा ११ एवंतावद्भगवद्भक्तानांनिरंतरमेवतत्प्राप्तिः भगवदभेदेन
हिरण्यगर्भोपासकानांतुक्रमेणेत्युक्तम् भेदेनोपासनेतुब्रह्मादयोऽप्यावर्त्ततेकिमुतान्यइत्याह आद्यइतिचतुर्भिः योवेदगर्भःसोऽपिगुणव्य
तिकरेजातेपूर्वंयथाब्रह्मपदाधिकृतःसन् प्रजायतेनकेवलंसएवैकःकिंतुऋषिभिर्मरीच्यादिभिः योगेश्वरादिभिश्चसह १२ जन्मनिहेतुद्वयं
भेददृष्ट्याभिमानेनकर्तृत्वादितिचयथापूर्वत्वेहेतुः निःसंगेननिष्कामेणकर्मणेति १३ किंकृत्वाऽत्रप्रजायते प्रथमंपारमेष्ठ्यमैश्वर्यंनिषेव्यप

एवंपरेत्यभगवंतमनुप्रविष्टांयेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः तेनैवसाकममृतंपुरुषंपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयां
त्यगताभिमानाः १० अथतंसर्वभूतानांहृत्पद्मेषुकृतालयम् श्रुतानुभावंशरणंव्रजभावेनभामिनि ११ आद्यः
स्थिरचराणांयोवेदगर्भःसहर्षिभिः योगेश्वरैःकुमाराद्यैःसिद्धैर्योगप्रवर्तकैः १२ भेददृष्ट्याऽभिमानेननिःसंगे
नापिकर्मणा कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभः १३ ससंसृत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्तिना जातेगुणव्यतिक
रेयथापूर्वंप्रजायते १४ ऐश्वर्यंपारमेष्ठ्यंचतेऽपिधर्मविनिर्मितम् निषेव्यपुनरायांतिगुणव्यतिकरेसति १५ येत्विहा
सक्तमनसःकर्मसुश्रद्धयान्विताः कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानिनित्यान्यपिचकृत्स्नशः १६ रजसाकुंठमनसःकामात्मानोजितें
द्रियाः पितॄन्यजंत्यनुदिनंगृहेष्वभिरताशयाः १७ त्रैवर्गिकास्तेपुरुषाविमुखाहरिमेधसः कथायांकथनीयोरुविक्र
मस्यमधुद्विषः १८

श्चात्मलयेसगुणंगुणाधिष्ठातारंप्रथमावताररूपंपुरुषंसंसृत्यप्राप्य १४ तेऽपिऋषिप्रमुखाःस्वकर्मनिर्मितमैश्व-
र्यंनिषेव्यपुरुषंचसंसृत्ययथापूर्वंस्वस्वाधिकारेणपुनरायांतीत्यन्वयः १५ यदाब्रह्मोपासकानामपिभेददर्शनाभिमानाभ्यामेवप्रावृत्तिस्तदा
काम्यकर्मिणांकिंवक्तव्यमितितान्निंदन्नाहषड्भिःयेत्विहकर्मस्वासक्तमनसः संतःअप्रतिषिद्धानिकाम्यानिनित्यानिचकर्माणिकृत्स्नानिकुर्वं
ति तेअर्यम्णोदक्षिणेनपथाधूममार्गेणपितृलोकंव्रजंतीतिपंचमेनान्वयःमध्येतन्निंदा १६ १७ हरतिसंसारंमेधायस्यकथनीयाउरु- ७५
वोविक्रमायस्यतस्यमधुद्विषः कथायांविमुखाः संतोयेत्रैवर्गिकाः १८ छ छ छ छ

येचाच्युतस्यकथासुधांहित्वा असतांगाथाः शृण्वंतितेनूनंदैवेनविहताइत्यन्वयः १९ पितृलोकात्पुनः प्रजामनुपुत्रादिषुप्रजायंतेगर्भाधानादार
भ्यश्मशानांताः क्रियाः कुर्वंतः यथोक्तकारिणइत्यर्थः २० कथंप्रजायंतेतदाह ततस्तेपुनरिमंलोकंप्रतिपतंतिविभ्रंशितउदयोभोगसाधनंयेषाम्
२१ परमेष्ठिनंपरमेश्वरंप्रीत्यातस्यगुणानाश्रयतेयाभक्तिस्तया २२ भजनेचज्ञानवैराग्येस्वतएवभवतइत्याह वासुदेवइति २३ तदेवोपपादय-
ति यदाऽस्यभक्तस्यचित्तंभगवद्गुणानुरागेणतस्मिन्नेवनिश्चलंसदिंद्रियवृत्तिभिर्वैषम्यमर्थेषुनगृण्हाति २४ तदैवात्मनात्मानंस्वप्रकाशमीक्ष
ते कथंभूतंसमंचतद्दर्शनंचतत्कुतः निःसंगंसंगाद्धिवैषम्यंभवतिनिःसंगेहेतुः हेयोपादेयरहितंतत्कुतःपदंव्यवसितमारूढंपरमानंदोहमितिनि
श्चयंप्राप्तमित्यर्थः २५ समेष्वर्थेष्विस्फुक्तंतदेवसाम्यंदर्शयति ज्ञानमात्रमेवपरब्रह्मादिशब्दैः प्रसिद्धंदृश्यादिभिः दृश्यद्रष्टृकरणरूपेणपृथक्

नूनंदैवेनविहतायेचाच्युतकथासुधाम् हित्वाशृण्वंत्यसद्गाथाःपुरीषमिवविड्भुजः १९ दक्षिणेनपथार्यम्णःपितृ
लोकंव्रजंतिते प्रजामनुप्रजायंतेश्मशानांतक्रियाकृतः २० ततस्तेक्षीणसुकृताःपुनर्लोकमिमंसति पतंतिविवशा
दैवैःसद्योविभ्रंशितोदयाः २१ तस्मात्त्वंसर्वभावेनभजस्वपरमेष्ठिनम् तद्गुणाश्रययाभक्त्याभजनीयपदांबुजम्
२२ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्शनम् २३ यदाऽस्यचित्तमर्थेषुसमे
ष्विंद्रियवृत्तिभिः नविगृण्हातिवैषम्यंप्रियमप्रियमित्युत २४ सतदैवात्मनात्मानंनिःसंगंसमदर्शनम् हेयोपादेय
रहितमारूढंपदमीक्षते २५ ज्ञानमात्रंपरंब्रह्मपरमात्मेश्वरःपुमान् दृश्यादिभिःपृथग्भावैर्भगवानेकईयते २६
एतावानेवयोगेनसमग्रेणेहयोगिनः युज्यतेभिमतोह्यर्थोयदसंगस्तुकृत्स्नशः २७ ज्ञानमेकंपराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्म
निर्गुणम् अवभात्यर्थरूपेणभ्रांत्याशब्दादिधर्मिणा २८ यथामहानहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधःस्वराट् एकादशवि
धस्तस्यवपुरंडंजगद्यतः २९ प्रतीयतेज्ञानमात्रत्वेनसमेष्वित्यर्थः २६ ननुज्ञानमात्रमात्मनःस्वरूपत्वान्नित्यप्राप्तमेवेतिकिमनेकसाधन
साध्येनयोगेनप्राप्यतेतदाह एतावानिति युज्यतेप्राप्यतेप्रपंचसंगव्युदासएवयोगफलमित्यर्थः २७ ननुकथंप्रत्यक्षादिप्रतीतःप्रपंचोव्युदसितुंश
क्यते प्रतीतेर्भ्रांतित्वादित्याह ज्ञानमिति पराचीनैः पराङ्मुखैः शब्दादिधर्मोयस्यतेनार्थरूपेणज्ञानरूपंनिर्गुणंब्रह्मैवावभातिनत्वर्थःपृथगस्ती
त्यर्थः २८ अर्थरूपत्वमेवोदाहृत्यदर्शयति यथेति अहंरूपः अहंकारःसचत्रिवृत् त्रिगुणात्मकःपुनश्चभूतरूपेणपंचविधः इंद्रियरूपेणैकाद
शविधश्च स्वराड्जीवरूपः तस्यजीवस्यवपुरंडंजगच्चयतोयेभ्योमहदादिभ्यः तथाऽवभाति २९ छ ७ . छ

नन्नुतर्हिजनः किमित्येवंनप्रत्येतितत्राह एतद्ब्रह्म ३० उक्तमेवार्थंसफस्वप्रतिपत्त्यर्थंसंक्षेपेणानुवदति इतीति हेगुर्विपूज्ये ३१ अनेनचज्ञानयोगे
नभगवानेवप्राप्योयथाभक्तियोगेनेत्याह नैर्गुण्योज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोभक्तिलक्षणश्चयोयोगस्तयोर्द्वयोरप्येकएवार्थः प्रयोजनंकोऽसौभग
वच्छब्दोलक्षणंज्ञापकोयस्य तदुक्तंगीतासु तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताइति ३२ नन्नुज्ञानयोगस्य आत्मलाभः फलंशास्त्रेणावगम्यते
भक्तियोगस्यतुभजनीयेश्वरप्राप्तिः कुतस्तयोरेकार्थत्वमित्याशंक्यदृष्टांतेनोपपादयति यथाबहूनांरूपरसादीनांगुणानामाश्रयोगुडक्षीरादिः
एकएवार्थोमार्गभेदप्रवृत्तैरिंद्रियैर्नानाप्रतीयते चक्षुषाशुक्लइतिरसनेनमधुरइतिस्पर्शनेनशीतइत्यादितथाभगवानेवतत्तद्रूपेणावगम्यते

एतद्वैश्रद्धयाभक्त्यायोगाभ्यासेननित्यशः समाहितात्मानिःसंगोविरक्त्यापरिपश्यति ३० इत्येतत्कथितंगुर्विज्ञा
नंतद्ब्रह्मदर्शनम् येनानुबध्यतेतत्त्वंप्रकृतेःपुरुषस्यच ३१ ज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोनैर्गुण्योभक्तिलक्षणः द्वयोरप्येकए
वार्थोभगवच्छब्दलक्षणः ३२ यथेंद्रियैःपृथग्द्वारैरर्थोबहुगुणाश्रयः एकोनानेयतेतद्वद्भगवान्शास्त्रवर्त्मभिः ३३
क्रिययाक्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः आत्मेंद्रियजयेनापिसंन्यासेनचकर्मणाम् ३४ योगेनविविधांगेनभक्ति
योगेनचैवहि धर्मेणोभयचिन्हेनयःप्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५ आत्मतत्त्वावबोधेनवैराग्येणदृढेनच ईयतेभगवानेभिः
सगुणोनिर्गुणःस्वदृक् ३६ प्रावोचंभक्तियोगस्यस्वरूपंतेचतुर्विधम् कालस्यचाव्यक्तगतेर्योतर्धावतिजंतुषु ३७
जीवस्यसंसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः यास्वंगप्रविशन्नात्मानवेदगतिमात्मनः ३८ नैतत्खलायोपदिशेन्नावि
नीतायकर्हिचित् नस्तब्धायनभिन्नायनैवधर्मध्वजायच ३९ नलोलुपायोपदिशेन्नगृहारूढचेतसे नाभक्तायचमे
जातुनमद्भक्तद्विषामपि ४० श्रद्दधानायभक्तायविनीतायानसूयवे भूतेषुकृतमैत्रायशुश्रूषाऽभिरतायच ४१

३३ शास्त्रमार्गो
नैवप्रपंचयति क्रियेतित्रिभिः क्रिययापूर्त्तरूपयाक्रतुभिर्यागैः मर्शनंमीमांसा आत्मेंद्रियजयोनिषिद्धवर्जनम् ३४ उभयचिन्हेनसकामनिष्काम
लक्षणेनतमेवाह यइति सकामधर्मप्राप्यंस्वर्गाद्यपिभगवतएवसगुणंस्वरूपमितिभावः ३५ एभिर्वर्त्मभिः स्वदृक्स्वप्रकाशः ३६ तदेवंज्ञानयो
गमुपसंहृत्यतस्यचभक्तियोगेनसमानार्थत्वमुक्त्वाभक्तियोगमुपसंहरति प्रावोचमितिद्वाभ्यांचतुर्विधम् त्रिगुणनिर्गुणभेदेन अंतर्धावतिउ
त्पत्तिनिधनादिकरोति ३७ अंगहेमातः ३८ उपदेशोऽनधिकारिणोदर्शयतिनैतदितिद्वाभ्याम् खलायपरोद्वेजकाय भिन्नायदुराचारायधर्मध्व
जायदांभिकाय ३९ ४० अधिकारिणआह श्रद्दधानायेतिद्वाभ्याम् ४१ छ

४२ एतच्छ्रवणकीर्तनपरस्यापिमत्पदप्राप्तिरेवफलमित्याह यइति अप्यर्थेचकारः सोऽपिमत्पदवीमेतिहिनिश्चितम् ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांद्वात्रिंशत्तितमोऽध्यायः ३२ त्रयस्त्रिंशेतुतस्यैवकपिलस्योपदेशतः ज्ञानभावेनतन्मातुर्जीवन्मुक्तिरुदार्यते १ विस्रस्तंमोहरूपंपटलमावरणंयस्याः सातत्त्वान्येवविषयस्तेनांकितासिद्धिः सांख्यंज्ञानंतस्यभूमिंक्षेत्रंप्रवर्त्तकम् १ अथेतिवाक्यांतरे अजोऽपिनववपुः केवलंदध्यौनतुदृष्टवान् सचस्वयंसाक्षाद्यस्यतवजठराब्जाज्जातः सभवानेवविश्वस्य सर्गादिविधत्तेनतुतवसर्गादिकर्त्ताकश्चिदस्तिएवंभूतस्त्वंमेमयाकथंजठरेणधृतइतित्रयाणामन्वयः कथंभूतंवपुःसतव्यक्तम् तत्रहेतुः अंतःसलिलेशयानंकीदृशम् भू

बहिर्जातविरागायशांतचित्तायदीयताम् निर्मत्सरायशुचयेयस्याहंप्रेयसांप्रियः ४२ यइदंशृणुयादंबश्रद्धयापुरुषःसकृत् योवाऽभिधत्तेमच्चित्तःसह्येतिपदवींचमे ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ मैत्रेयउवाच एवंनिशम्यकपिलस्यवचोजनित्रीसाकर्दमस्यदयिताकिलदेवहूतिः विस्रस्तमोहपटलातमभिप्रणम्यतुष्टावतत्त्वविषयांकितसिद्धिभूमिम् १ देवहूतिरुवाच अथाप्यजोऽतःसलिलेशयानंभूतेंद्रियार्थात्ममयंवपुस्ते गुणप्रवाहंसदशेषबीजंदध्यौस्वयंयज्जठराब्जजातः २ सएवविश्वस्यभवान्विधत्तेगुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ३ सत्वंभृतोमेजठरेणनाथकथंनुयस्योदरएतदासीत् विश्वंयुगांतेवटपत्रएकःशेतेस्ममायाशिशुरंघ्रिपानः ४

तानींद्रियाणिच अर्थाश्चशब्दादयः आत्माचमनः एतन्मयमेतैर्व्याप्तमित्यर्थः कुतः गुणानांप्रवाहोयस्मिन्तत् कुतः अशेषस्यकार्यकारणस्यबीजंकारणम् २ कथंभूतोभवान्सर्गादिविधत्तेगुणप्रवाहरूपेणविभक्तंवीर्यंशक्तिर्येनसः शक्तिद्वारेणविधत्तेनसाक्षादित्यर्थः यतः अनीहोनिष्क्रियः तर्हिकथंशक्तिद्वारेणापिसर्गादिविधत्ते अवितथाभिसंधिः सत्यसंकल्पः किमर्थंविधत्ते आत्मनांजीवानामीश्वरःजीवानांभोगार्थमित्यर्थः ननुकथंविचित्रान्भोगान्एकएवविदध्यात् तत्राह अतर्क्याःसहस्रमपरिमिताःशक्तयोयस्य ३ किंचप्रलयेयस्योदरेएतद्विश्वमासीत् सत्वंमयाजठरेणकथंधृतः ननुशिशोर्मयिकिमेतदुच्यतेतत्राह वटपत्रइति अंघ्रिपादांगुष्ठंपिबतीत्यंघ्रिपानःइदमपिशिशुत्वंतद्देवमायाइतिभावः ४

अथवानलंमया अपत्यांतरमिवजठरेभृतः किंतुवाराहाद्यवतारवदिच्छयैवाविर्भूतोसीत्याह त्वंदेहतंत्रोदेहपरिकरः स्वीकृतमूर्त्तिरसि
पाप्मनांदुष्टानांनिदेशभाजामाज्ञाऽनुवर्त्तिनांविभूतयेसमृद्धये आत्मपथोपलब्धयेज्ञानमार्गप्रदर्शनाय ५ अतस्त्वद्दर्शनादहंकृतार्था
स्मीतिकैमुत्यन्यायेनाह यन्नामधेयस्यश्रवणमनुकीर्तनंचतस्मात् क्वचित्कदाचिदपिश्वानमत्तीतिश्वादः श्वपचः सोऽपिसवनायसोमया
गायकल्पतेयोग्योभवति अनेनपूज्यत्वंलक्ष्यते ६ तदुपपादयति अहोबतेत्याश्चर्येयस्यजिह्वाऽग्रेतवनामवर्तते सश्वपचोऽपि अतःअ

त्वंदेहतंत्रःप्रशमायपाप्मनांनिदेशभाजांचविभोविभूतये यथावतारास्तवसूकरादयस्तथायमप्यात्मपथोप
लब्धये ५ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनात्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपिक्वचित् श्वादोऽपिसद्यःसवनायकल्पते
कुतःपुनस्तेभगवन्नुदर्शनात् ६ अहोबतश्वपचोऽतोगरीयान्यज्जिह्वाऽग्रेवर्ततेनामतुभ्यम् तेपुस्तपस्ते
जुहुवुःसस्नुरार्याब्रह्मानूचुर्नामगृणंतियेते ७ तंत्वामहंब्रह्मपरंपुमांसंप्रत्यक्स्रोतस्यात्मनिसंविभाव्यम् स्व
तेजसाध्वस्तगुणप्रवाहंवंदेविष्णुंकपिलंवेदगर्भम् ८ मैत्रेयउवाच ईडितोभगवानेवंकपिलाख्यःप
रःपुमान् वाचाविक्लवयेत्याहमातरंमातृवत्सलः ९ कपिलउवाच मार्गेणानेनमातस्तेसुसेव्येनोदि
तेनमे आस्थितेनपरांकाष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १०

स्मादेवहेतोर्गरीयान् यद्यस्माद्वर्त्तते अतइतिवाकुतइत्यतआह तए-
वतपस्तेपुः कृतवंतः जुहुवुर्होमंकृतवंतः सस्नुस्तीर्थेषुस्नाताः आर्याः तएवसदाचाराः ब्रह्मवेदमनूचुः अधीतवंतः त्वन्नामकीर्तनेतपआद्यं
तर्भूतमतस्तेपुण्यतमाइत्यर्थः यद्वा जन्मांतरेतैस्तपोहोमादिसर्वंकृतमितित्वन्नामकीर्तनेनमहाभाग्यादयादवगम्यतइत्यर्थः ७ प्रत्यक्स्रोत
सिप्रत्याहृते आत्मनिमनसिसंविभाव्यंसंचिंत्यंवेदागर्भेयस्यसः ८ अविक्लवयागंभीरयावाचा ९ तेतवसुसेव्येनसुखसेव्येनमेमया
उदितेनआस्थितेनानुष्ठितेनपरांकाष्ठांजीवन्मुक्तिमवरोत्स्यसिप्राप्स्यसि १० छ छ छ

यायाः यास्यसि अतद्विदः मन्मतमविद्वांसः ११ अनुमतः अनुज्ञातः १२ सरस्वत्या आपीडेपुष्पमुकुटतुल्येसरस्वत्येतिपाठेमुकुटे
नेवसंवेष्टितेबिंदुसरसिसमाहितावभूव १३ कथंभूतासतीसमाहितातदाह अभीक्ष्णंत्रिषवणमवगाहः स्नानंतेनकपिशान् पिशंगान्
स्वतएवकुटिलान् अलकान् केशान् तथा आत्मानंदेहंचीरधारिणंकृशंचबिभ्रतीसती १४ प्रजापतेः कर्दमस्यतपोयोगाभ्यांविजृंभितम
तिशयितंस्वगार्हस्थ्यंहित्वापुत्रभूतेश्वरविरहातुरासतीवदनंकिंचिदनिर्वाच्यंशोकव्याकुलंचकारेतिषष्ठेनान्वयः १५ यत्रगार्हस्थ्येक्षी

श्रद्धस्वैतन्मतंमह्यंजुष्टंयद्ब्रह्मवादिभिः येनमामभवंयायामृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ११ मैत्रेयउवाच
इतिप्रदर्श्यभगवान्सतीतामात्मनोगतिम् स्वमात्राब्रह्मवादिन्याकपिलोऽनुमतोययौ १२ साचापितनयोक्ते
नयोगादेशेनयोगयुक् तस्मिन्नाश्रमआपीडेसरस्वत्याःसमाहिता १३ अभीक्ष्णावगाहकपिशान्जटिला
न्कुटिलालकान् आत्मानंचोग्रतपसाबिभ्रतीचीरिणंकृशम् १४ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगविजृंभितम्
स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यंप्रार्थ्यंवैमानिकैरपि १५ पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः आसनानिचहैमानि
सुस्पर्शास्तरणानिच १६ स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच रत्नप्रदीपाआभांतिललनारत्नसंयुताः १७
गृहोद्यानंकुसुमितैरम्यंबह्वमरद्रुमैः कूजद्विहंगमिथुनंगायन्मत्तमधुव्रतम् १८ यत्रप्रविष्टमात्मानंविबुधानु
चराजगुः वाप्यामुत्पलगंधिन्यांकर्दमेनोपलालितम् १९ हित्वातदीप्सिततममप्याखंडलयोषिताम् किंचि
च्चकारवदनंपुत्रविश्लेषणातुरा २०

रफेननिभाः मृदुशुभ्राः शय्याः आस्तरणानिदंतघटितामंचकाश्चस्वर्णमयाः परिकराः
आसनानिपीठादीनिसुस्पर्शान्यास्तरणानियेषु १६ १७ बहुभिरमरद्रुमैरम्यम् १८ यत्रोद्यानेप्रविष्टमात्मानंदेवहूतिमिति १९
आखंडलइंद्रस्तस्ययोषितस्तासामपिईप्सिततमंप्राप्तुमिष्टतमम् तत्त्यक्त्वातत्राभिमानंत्यक्त्वा २० ७ ७ ७

स्फहद्वियोगस्यदुःसहतामाह वनमिति नष्टेवत्सेवत्सलागौरिवाभूत् २१ विरहकृतध्यानफलमाह निस्पृहानिर्वासना वत्सविदुर २२ ततःस्वस्फतः कपिलोयदाहतद्भगवतोरूपंध्यायतीतदा आत्मानंचविश्वतोमुखंसर्वगतंध्यायतीब्रह्मण्यवस्थितमतिर्बभूवेतिपूर्वस्यैवानुषंगः केनध्यायतीविशुद्धेनात्मनामनसा २३ विशुद्धौकारणान्याह भक्तिप्रवाहरूपेणयोगेनवैराग्येणचयुक्तानुष्ठानेनजातंयज्ज्ञानंतेनचयुक्तानुष्ठानंचगीतासूक्तम् युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु युक्तस्वभावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेति ब्रह्महेतुनाब्रह्मलाभादकेन २४ विश्वतोमुखत्वेहेतुः स्वानुभूत्यास्वरूपप्रकाशेनतिरोभूतंमायागुणैर्विशेषणंपरिच्छेदोयस्य २५ कथं

वनंप्रव्रजितेपत्यावपत्यविरहातुरा ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्नष्टेवत्सेगौरिववत्सला २१ तमेवध्यायतीदेवमपत्यंकपिलंहरिम् बभूवाचिरतोवत्सनिस्पृहातादृशेगृहे २२ ध्यायतीभगवद्रूपंयदाहध्यानगोचरम् सुतःप्रसन्नवदनंसमस्तव्यस्तचिंतया २३ भक्तिप्रवाहयोगेनवैराग्येणबलीयसा युक्तानुष्ठानजातेनज्ञानेनब्रह्महेतुना २४ विशुद्धेनतदात्मानमात्मनाविश्वतोमुखम् स्वानुभूत्यातिरोभूतमायागुणविशेषणम् २५ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा नसस्मारतदात्मानंस्वप्नेदृष्टमिवोत्थितः २७ तद्देहःपरतःपोषोऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात् बभौमलैरवच्छन्नःसधूमइवपावकः २८ स्वांगंतपोयोगमयंमुक्तकेशंगतांबरम् दैवगुप्तंनबुबुधेवासुदेवप्रविष्टधीः २९

भूतेब्रह्मणि आत्मनांजीवानांसंश्रयेभगवतितस्याजीवन्मुक्तिमाहसार्द्धैस्त्रिभिः तदाचनिवृत्ताजीवापत्तिर्जीवभावोयस्यास्तस्याः भावस्तत्त्वंतस्मात् विगतक्लेशाप्राप्तनिर्वृतिश्चसती आत्मानंदेहंनसस्मारेत्युत्तरेणान्वयः २६ ननुतथापिगुणानांविद्यमानत्वात्कथमस्मरणंतत्राह नित्यारूढोलब्धप्रतिष्ठःसमाधिर्यस्यास्तस्याभावस्तत्त्वंतस्मात्परावृत्तः शांतोगुणनिमित्तोभ्रमोयस्याःसा २७ परतःपराभिरेवकर्दमसृष्टविद्याधरीभिःपोषःपोषणंयस्य आधिर्मनोग्लानिस्तदसंभवादकृशाः मलैरवच्छन्नोबभौ २८ दैवगुप्तमारब्धकर्मपालितम् २९

निर्गुणंनित्यमुक्तम् ३० हेवीरविदुरउपेयुषीप्राप्ता ३१ हेसौम्यतस्यास्तन्मर्त्यंशरीरंसरिदभूत्कथंभूतंयोगेनविधूताविलीनामार्त्यादेहिकाधातुमलायस्य ३२ कपिलोऽपिप्रयातिस्मक्तम् तदेवप्रपन्चयति कपिलोऽपीतित्रिभिः समनुज्ञाप्यअनुज्ञांसंप्रार्थ्य ३३ दत्तमर्हणम-

एवंसाकपिलोक्तेनमार्गेणाचिरतःपरम् आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंभगवंतमवापह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमंक्षेत्रंत्रैलोक्यविश्रुतम् नाम्नासिद्धपदंयत्रसासंसिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यंमर्त्यमभूत्सरित्स्रोतसांप्रवरासौम्यसिद्धिदासिद्धसेविता ३२ कपिलोऽपिमहायोगीभगवान्पितुराश्रमात् मातरंसमनुज्ञाप्यप्रागुदीचींदिशंययौ ३३ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः स्तूयमानःसमुद्रेणदत्तार्हणनिकेतनः ३४ आस्तेयोगंसमास्थायसांख्याचार्यैरभिष्टुतः त्रयाणामपिलोकानामुपशांत्यैसमाहितः ३५ एतन्निगदितंतातयत्पृष्टोऽहंतवानघ कपिलस्यचसंवादोदेवहूत्याश्चपावनः ३६ यइदमनुशृणोतियोऽभिधत्तेकपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् भगवतिकृतधीःसुपर्णकेतावुपलभतेभगवत्पदारविंदम् ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेत्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३३ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥

र्घ्यंनिकेतनंचयस्मै ३४ उपशांत्यर्थंसमाहितआस्ते ३५ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतदितिनवत्यया ३६ एतच्छ्रवणकीर्त्तनफलमाह यइति सुपर्णकेतौगरुडध्वजेउपलभतेप्राप्नोति ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३ ॥ ॥ ॥

इतिश्रीमद्भागवततृतीयस्कंधःसमाप्तः